Dževad Jahić

Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora



Trilogija o bosanskom jeziku

Biblioteka LINGUOS

Glavni urednik
Hadžem Hajdarević

Recenzenti
prof. dr. Ahmet Kasumović
prof. dr. Senahid Halilović

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

811.163.4.(497.6) (091)

JAHIĆ, Dževad, 1948-
Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora / Dževad Jahić. - Sarajevo : Ljiljan, 1999. -267 str. ; 24 cm

Podaci o autoru: str. 239

ISBN 9958-22-063-6

COBISS-ID 659798

Naslovna strana
Benjamin Krnić

Na osnovu mišljenja Federalnog ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta broj 03-38-2575/99 od 02.06.1999. godine knjiga *Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora* preporučuje se kao šira stručna literatura za nastavnike i učenike u osnovnim i srednjim školama.

prof. dr. Dževad Jahić
Trilogija o bosanskom jeziku
knjiga II

BOSANSKI JEZIK U 100 PITANJA I 100 ODGOVORA

Sarajevo, 1999.

PREDGOVOR

Odavno postoji potreba da se u popularnoj formi dadu neophodna objašnjenja o bosanskom jeziku. Treba odgovoriti na osnovno pitanje: šta je to bosanski jezik, "gdje je, odakle je, kuda je", što bi rekao pjesnik, "da prostiš", taj jezik? Da li on *postoji*, ili *ne postoji*?

Ova knjiga nije namijenjena stručnjacima, ali je ipak pisana na naučnoj bazi. U tome će i biti zanimljiva; u stilu i načinu razmatranja dostupna svima, a znanstveno utemeljena. Odlučio sam da je napišem nakon jedne večernje šetnje sa bratom, Crvenim trgom u Moskvi, na dan 14. aprila godine 1996. Govoreći o Bosni iskazasmo nadu da će se bošnjački narod, nakon tragičnih događaja i zločina koji je nad Bosnom počinjen, već jednom dozvati pameti i umjeti cijeniti vlastite vrijednosti mudrije nego što je dosle činio. Naš razgovor dotakao se i bosanskog jezika, tog fenomena oko kojeg se lome tiha koplja. Taj jezik i dalje je obavijen tajanstvom, nekom famom u smislu "ima li ga, ili nema". Mnoga pitanja u vezi s njim još su skrivena u magli neznanja.

Brat je pričao kako se u Pragu (gdje živi i radi) nedavno našao u nekom društvu privrednika Bosanaca, pa se poteglo i pitanje ko kojim jezikom govori; srpskohrvatskim, hrvatskosrpskim, srpskim, hrvatskim. Kad je brat rekao da govori i piše *bosanskim*, jedan od sagovornika (inače intelektualac višega ranga, tzv. tehnički inteligent) upitao je začuđeno: "*Kakav bosanski jezik?*" Moj brat (ekonomist po struci, uspješan privrednik i rukovodilac) ostao je pri svome. On nema drugog maternjeg jezika (kao ni druge majke) osim svog *bosanskog*. Taj sagovornik, inače bosanski Srbin (na žalost, i tako ga moramo predstaviti) nije odustao od tvrdnje o nepostojanju bosanskog jezika. Jednostavno ga nema, on je "izmišljen". A moj brat, kao ekonomist, nije umio da mu objasni da tog jezika "ima", da ga niko nije izmislio, ukoliko samu historiju ne optužimo da ga je - "izmislila".

I tako, ponukan tim razgovorom sa bratom, odlučih napisati ovu knjigu, *njemu posvećenu*. Ona će naročito dobro doći onima koji streme da prošire znanje o sebi i svome porijeklu. Knjiga bi mogla korisno poslužiti i onima koji tvrdo ostaju pri svojim neznanjima. Jer neznanja idu od predrasuda i od naše nespremnosti da te predrasude prevaziđemo.

Moskva, 15. IV. 1996.

MOJ LJETOPIS BOSANSKOG JEZIKA

Odrastao sam u lovačkoj porodici, od ranog djetinjstva slušajući lovce- pripovjedače. Mnogi su bili gosti kod moga oca Aziza i déde Muhameda Jahića. Dječački radoznalo, upijao sam riječi, rečenice, tu muziku od glasova, raznih meni dokučivih i nedokučivih tonova. Mamio me taj privlačni ritam narodnoga govorenja, koji se ni u jednoj školi ne uči, niti se može naučiti. Moj dedo i otac umjeli su vrlo lijepo pripovijedati; zato su vazda bili u centru pažnje. Prva moja sjećanja u životu vezana su za ambijent dva porodična doma, djedovskog u Prači i očinskog u Rogatici, u kojima se njegovalo pripovjedačko umijeće. Naslađivao sam se tim umijećem, slušajući pričanja moga oca i dede, i mnogih njihovih prijatelja, usputnih namjernika, ne samo lovaca. A tim “muškim” pričanjima na svoj “merhametniji” način prikradale su se umirujuće riječi moje nene Abide (očeve majke) i Šuhrete (moje majke). I jedna i druga govorile su izvornim čaršijskim bosanskim govorom, istočnobosanskog “mirisa i ukusa”.

U Prači (odakle je porijeklom porodica Jahić) ostala je pripovjedačka legenda kako je moj dedo Muhamedaga Jahić pričao o jednom svom doživljaju u lovu. Njegov ker, njušeći za zecom (ili za nekom drugom divljači) nanjušio je u zemlji - *findžan.* Iskopao ga je šapama, a kad je dedo pristigao, imao se čega nagledati. Findžan je bio ukrašen prelijepim crtežima iz lova, sav u plavim bojama; sa srnama, strijelama, psima-goničima i nakićenim lovcima. Priča, na prvi pogled, možda i čudna, ali samo na prvi pogled. *Kako* je ona bila ispričana, način na koji je taj doživljaj okitio Muhamedaga Jahić, opisujući findžan sa crtežima, ostao je u pamćenju ljudi. Taj findžan Muhamedage Jahića za mene se javlja prvim simbolom, začetkom moje svijesti o jednom jeziku, u prošlosti zataškivanom, jeziku koji se ponovo naziva svojim pravim imenom. Da, moj dedo Muhamedaga Jahić pripovijedao je autentičnim jezikom Bosne. I nije to bio samo istočnobosanski dijalekt već nešto više od toga, šire i “bosanskije”. Ja to tada nisam znao, nisam o tome razmišljao. Tek sad, u sjećanju mi se vraća ta jedinstvena melodija govora koji je mogao biti samo ono što je oduvijek bio - *bosanski.*

Pamtim i mnoge druge pripovjedače, među kojima su mi ostala u sjećanju dva imena: Haso Hasanagić i neki Jarkan, ili “Jarcan”, kako ga je dedo “bosanski” zvao. Prvi je bio umjetnik u pričanju o lovačkim dogodovštinama. Drugi je “vazio” o ratnim zbivanjima i svojim lutanjima po zarobljeništvima, frontovima, kućama i štalama od Berlina do Moskve. I njih dvojica imali su autentičan jezik, ukrašen starinskim riječima, turcizmima i raznovrsnom narodnom frazeologijom, čega tada nisam bio svjestan. Ali

sam zato znao jedno, da je taj njihov govor lijep. Govorili su *bosanski*. Drugačije niti su umjeli da govore, a ni htjeli, sve da su i umjeli. Oni nisu ni razmišljali o tome kojim jezikom pričaju. To se sámo po sebi za njih podrazumijevalo da divanê "bošnjački".

Kad sam krenuo "na škole", jezikom koji se nazivao *srpskohrvatski* počeo sam se baviti profesionalno. Najprije kao nastavnik u osnovnoj školi, zatim kao saradnik Instituta za jezik i Filozofskog fakulteta u Sarajevu, gdje me rat zatekao u zvanju vanrednog profesora. Uoči samog rata objavljena je moja knjiga *"Jezik bosanskih Muslimana"*, u kojoj sam zaokružio dosadnja znanja o jeziku Bošnjaka.

Dođe vakat da bosanski jezik izroni iz zaborava, poput onog findžana izrovljenog iz zemlje, ukrašenog prekrasnim crtežima. Došlo je vrijeme da se o tom jeziku govori i piše slobodno. Do nas napokon dopire svijest da je to jezik koji ima svoje historijske korijene. I sva ona neophodna svojstva koja odlikuju i druge naše srodne jezike, srpski i hrvatski.

Zbog preteškog naslijeđa tog tabu-jezika i složenosti bosanske historije, naših površnih znanja o sebi i još površnijih znanja drugih o nama, zbog naše neizgrađene svijesti o jeziku kao temelju nacionalnog opstanka i zbog mnogo čega drugog, htio bih u ovoj knjizi dati neka osnovna objašnjenja o bosanskom jeziku. Važnosti tog jezika svjestan sam ne samo kao filolog već i kao čovjek koji je tragediju agresije na Bosnu doživio i kao tragediju kulturnoga bića ove zemlje. Toga bića koje sad valja obnoviti, s nadom u istinski preporod ne samo te kulture već i naše svijesti o njoj. I svijesti da se u samome jezgru kulturnog bića Bosne nalazi njezin - *bosanski jezik*.

1. JEZICI NA BALKANU

PITANJE: *U čemu je posebnost etničkog i jezičkog razvoja na Balkanu?*

ODGOVOR: Narodi na Balkanu formirali su se u složenim uvjetima odnosa između starinačkoga balkanskog i doseljeničkoga slavenskog stanovništva. Balkan je naseljen od davnih vremena, a Slaveni na njemu zatiču starinačko stanovništvo Ilire, Tračane, Kelte i druge. Slaveni za relativno kratko vrijeme prevladavaju, a tako i slavenski dijalekti. Gube se postepeno tragovi balkanskih etnosa i jezika, ili se u materijalnoj i duhovnoj kulturi još čuvaju, kao npr. u geografskim nazivima. Takav je slučaj sa samim nazivom *Bosna*, koji je porijeklom vjerovatno iz ilirskog jezika. Južni Slaveni se vremenom dijele na zapadnu i istočnu grupu. Bosanski jezik razvio se iz zapadne južnoslavenske grupe, zajedno sa slovenskim i susjednim jezicima hrvatskim i srpskim, dok u istočnu grupu idu makedonski, bugarski i izumrli staroslavenski. Bosanski je vrlo srodan sa srpskim i hrvatskim, a sve tri jezika su nastala na jedinstvenoj štokavskoj dijalekatskoj bazi. Razlike među njima javljaju se prije svega na leksičkom planu (u riječima), što ne znači da tu nema i nekih drugih, prostom oku manje uočljivih razlika. Veze među jezicima na Balkanu veoma su tijesne. To su mali jezici, tj. jezici malih naroda, formiranih u jednom spletu veoma srodnih etnosa, srodnih ne samo istim slavenskim porijeklom već i vjekovnim zajedničkim životom. Posebno je pitanje odnosa slavenskih jezika prema neslavenskim, albanskom i mađarskom prije svega. Albanski je vjerovatno ilirskoga porijekla, potomak starinačkoga balkanskog jezika, a mađarski je jezik iz ugro-finske grupe, prenesen u Panoniju tokom X vijeka.

Na formiranje jezičkih razlika utiče podijeljenost balkanskoga prostora na zapadnu i istočnu crkvu, a potom dolazi do najneposrednijeg susreta sa islamom, što donosi inovacije u narodnu materijalnu i duhovnu kulturu. Hrvatski jezik formira se na području uticaja katoličke crkve, kakav je slučaj i sa slovenskim. Srpski nastaje na tlu dominacije pravoslavlja, kao i makedonski i bugarski. Bosanski jezik nastao je u sredini, a njegovo porijeklo i razvoj vezani su za bogomilstvo i dolazak islama. Ma koliko ovakva slika izgledala uprošćena, ona je neophodna da bi se shvatila osnovna zakonitost razvoja. Svi drugi kasniji, nadograđujući faktori ostaju uslovljeni ovim prvim, temeljnim faktorom religioznih razlika na Balkanu. Te razlike u osnovi su formiranja nacionalnih grupa, time i jezičkih.

Jezik se na jednoj teritoriji kroz vrijeme sam po sebi mijenja; unutar prostora i "unutar vremena" neminovno se javljaju razlike. Suprotan razvoj također djeluje u njemu; to je tendencija smanjivanja razlika. Čitav jezički

proces, zapravo, to je stalno sučeljavanje tih dvaju suprotstavljenih pravaca, razdvajanja i približavanja, tj. povećavanja ili smanjivanja razlika. Ta opća zakonitost jezičkog razvoja važi i za naš prostor, s tim što se tu javljaju izvjesna odstupanja od uobičajenih jezičkih situacija. Da nije bilo takvog religioznoga dijeljenja na području država Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Srbije, te da to razdvajanje nije pratila i tradicija srednjovjekovnih država, jezički razvoj bi najvjerovatnije išao u drugom pravcu; više u pravcu smanjivanja nego povećavanja razlika. Hrvatski, srpski i bosanski jezik u smislu govorne osnovice nemaju lingivističkih uvjeta da budu zasebni jezici.

Zašto nemaju i koji su to "lingvistički uvjeti" čije im odsustvo osporava pravo na samostalno postojanje? Odgovorili bismo na to pitanje nekom vrstom "filološke slavenske antiteze", tj. počevši također pitanjem. Jesmo li mi, balkansko-slavenski narodi, zasebni narodi i imamo li svoje zasebne jezike? Mi nismo "zasebni" narodi, niti imamo "zasebne" jezike, ali to ne znači da nismo narodi i da nemamo svoje jezike. Jesmo narodi i imamo svoje jezike. Drugo je pitanje koliko smo mi jedni od drugih različiti i "zasebni" i koliko su nam maternji jezici različiti i "zasebni". Vodimo porijeklo od zajedničkog južnoslavenskoga praetnosa i jezici nam potiču iz južnoslavenskoga prajezika. Razlike među nama, da nije vjerskih podjela, ostale bi samo na etničkom i dijalekatskom nivou. Ali i taj etničko-dijalekatski nivo bio je vrlo srodan, razvijao se na štokavskim, odnosno novoštokavskim osnovama. Prema tome, jezički sistem koji je u osnovi zapadnobalkanskog slavenskog etnosa, jedan je zapravo, razumljiv svima. Tu, dakle, ne može biti govora o zasebnim jezicima, niti je bilo ikakvih uslova da se kao "zasebni" razviju. Na tu jezičku bliskost, da ne kažemo jednoobraznost (jer u principu jezička jednoobraznost i ne postoji), od srednjeg vijeka naovamo nadograđuju se dva faktora, koji idu u suštini suprotnim smjerom od jezičkog; utičući na formiranje razlika među etnosima. Prvi je religijski, a drugi je faktor državnost. Najprije se prostor dijeli na sferu uticaja katoličke crkve i sferu uticaja pravoslavne crkve. Potom se među njima javlja bogomilstvo, a onda islam. Formiraju se četiri nacije: Srbi, Hrvati, Bošnjaci i Crnogorci, u granicama četiriju država. To odgovara postojanju triju jezika (srpskog, hrvatskog i bosanskog), s tim što problem "crnogorskog jezika" ostaje otvoren. Još su nerazjašnjena pitanja odnosa crnogorskog naroda prema "njegoševskom srpstvu" i uopće prema Srbima kao narodu. Jesu li Crnogorci "Srbi", odnosno "regionalni Srbi" ("južni Srbi"), ili su oni ipak "zaseban" narod? Govore li oni srpskim ili "crnogorskim jezikom", još uvijek se postavljaju čak i takva, naoko laička, pitanja.

2. STARI JEZICI NA BALKANU

PITANJE: *Koji su to starinački jezici na Balkanu?*

ODGOVOR: Najčešće se govori o dva jezika: ilirskom i tračkom. Ilirski je po svemu sudeći zauzimao zapadnije, a trački istočnije dijelove Balkana. Ti jezici su ostavili tragove, naročito u geografskim nazivima. Moguće je da albanski jezik predstavlja neku vrstu nasljednika ilirskog jezika, a rumunski tračkoga, mada je to do danas nedovoljno proučeno. Ilirski jezik u posljednjim fazama svoga klasičnog ilirskog razvitka bio je snažno romaniziran. Pripajanjem ilirskoga prostora rimskim kolonijama i nadiranjem Južnih Slavena on se gubi zajedno sa ilirskim etnosom, ili se čuva i preobražava u albanski jezik i albanski etnos. Naziv ilirskog etnosa i njegovog jezika čuva se na Balkanu. Naši su slavenski preci sebe nazivali "Ilirima", a svoj jezik "ilirskim" ("iliričkim"). Tako npr. reformatorski pokret u Hrvatskoj nazvan je *ilirskim pokretom*, njegovi sljedbenici *ilircima,* a taj naziv je označavao ideju južnoslavenskog ujedinjenja. Ilirsko ime bila je neka vrsta terminološkog simbola težnje ka ujedinjenju. Ono je sačuvano u svijesti južnoslavenskih etnosa, upućujući na zajedničko porijeklo, koje se označavalo ilirskom odrednicom.

3. DIJALEKTI I NJIHOV RAZVOJ

PITANJE: *Kojim su se glavnim pravcima razvijali naši dijalekti?*

ODGOVOR: Prije doseljavanja na Balkan došlo je vjerovatno do formiranja triju govornih grupa, zametaka današnjeg štokavskog, čakavskog i kajkavskoga dijalekta. Po doseljenju na Balkan, zapadni i sjeverozapadni dio zauzeli su kajkavci (koji su imali oblik upitne zamjenice *kaj*), jugozapadni teren - čakavci (sa zamjenicom *ča*), a istočni prostor - štokavci (sa zamjenicom *što, šta*). Prvih vijekova razvoja dijalekata (između VIII i XIV vijeka) prostor štokavskoga dijalekta bio je manji nego danas, jer su se kajkavski i čakavski dijalekt prostirali dublje prema istoku. Južno i jugoistočno ijekavsko štokavsko žarište širi se prema sjeveru i sjeverozapadu, migracijama intenziviranim od vremena turskih osvajanja. U periodu od XVI do XIX vijeka štokavski dijalekt tako uvećava svoju teritoriju, širenjem novoštokavskih govora po staroštokavskom terenu, a i na prostoru kajkavskoga i čakavskoga dijalekta.

Na današnjem području Bosne i Hercegovine u srednjem vijeku je dominirala zapadna štokavština, štokavski dijalekt prijelaznoga tipa prema čakavštini. Zato se u literaturi često tvrdilo da je Bosna u srednjem vijeku bila čakavska, da je čakavizam dopirao do rijeka Bosne i Neretve, čak i do Drine. Nesumnjivo je jedino da je zapadna štokavština u historijskom smislu govorna osnovica bosanskog jezika.

Unutar štokavskih govora formiraju se tri cjeline, koje će se kasnije migracijama među sobom miješati. To su istočnoštokavski ekavski, južnoštokavski ijekavski i zapadnoštokavski, pretežno ikavski. Bosanski jezik je u čisto teritorijalnom smislu historijski nastao na osnovama zapadnog štokavskoga dijalekta. Južna štokavština, tj. ijekavska, među ovim trima štokavskim cjelinama bila je u etničkom pogledu daleko najpokretljivija. Ijekavski govori su migracijama prekrivali sjevernije i istočnije prostore čakavskoga dijalekta i zapadnog štokavskog, a širili se i na prostore kajkavskoga dijalekta. Tako je današnja slika dijalekata izbušena, nju karakteriziraju oaze. Sve je to rezultat migracionih pomjeranja u toku nekoliko vijekova. Bosansko-hercegovački teren nakon tih migracija postao je šarolik i dijalekatski nejedinstven. Na njemu već preovladava južna ijekavska štokavština, mada se još čuvaju ostaci zapadnog štokavskoga dijalekta, prije svega ikavizam i šćakavizam.

4. ZAPADNA, ISTOČNA I JUŽNA ŠTOKAVŠTINA

PITANJE: *Šta je to zapadna, šta istočna, a šta južna štokavština?*

ODGOVOR: Štokavski govori prevladavaju na našem prostoru. Oni zahvataju područje od istočnih granica čakavskog i kajkavskoga dijalekta. To znači od Dalmacije i Hrvatskog zagorja do granica prema albanskom i bugarskom jeziku (na jugoistoku i istoku), te prema rumunskom i mađarskom (na sjeveroistoku i sjeveru). Ti štokavski govori su se izdiferencirali negdje u XV vijeku, kad se stari glas *jat* mijenja u *e*, *i*, te u *ije*, odnosno *je*. Time dolazi do formiranja ekavskih (*seno; vetar*), ikavskih (*sino; vitar*) i ijekavskih govora (*sijeno; vjetar*). Na istoku su ekavski govori, na jugoistoku ijekavski, na zapadu ikavski. U ijekavskim istočnohercegovačkim i ikavskim zapadnohercegovačkim govorima dolazi do formiranja novih akcenata. Od postojeća dva silazna akcenta (dugosilaznog ^ i kratkosilaznog \\ ) prenošenjem za jedan slog ka početku riječi dobijaju se dva nova, uzlazna akcen-

ta: dugouzlazni i kratkouzlazni . Od *motȉka* nastaje *mòtika*, a od *brādȁ* - *bráda*. Govori u kojima se to desilo nazivaju se novoštokavski. Oni će se kasnije migracijama širiti na prostor ekavskih i ikavskih štokavskih govora. Srpski jezik formira se na govornim osnovama istočne štokavštine, vremenom naseljavane novoštokavcima sa juga. Bosanski jezik formira se na osnovama zapadne štokavštine, veoma izmijenjene pod snažnim uticajem južnih štokavskih govora. Hrvatski jezik nastaje na vrlo razuđenoj dijalekatskoj bazi; njemu su u teritorijalnoj osnovici kajkavski i čakavski dijalekt, ali su ti dijalekti u njega ipak manje ugrađeni. Novoštokavština je u ilirskom pokretu poslužila kao osnovica i hrvatskom književnom jeziku, kao što se to, uostalom, dogodilo sa srpskim i sa bosanskim. Zapadna štokavština u rezultatu migracija vremenom je dobijala sve više odlika južne štokavštine. Tako se dogodilo da u bosanskom i hrvatskom bude prihvaćena ijekavska zamjena jata, uz podršku ijekavske pisane tradicije, naročito one dubrovačke i istočnobosanske šćakavske. U čisto teritorijalnom smislu (u smislu iskonske dijalekatske osnovice) prostor na kojem se razvio bosanski jezik bio je većim dijelom ikavski. Taj ikavizam ga je vezivao za čakavski dijalekt. To bi značilo da su hrvatski i bosanski jezik u genetskom pogledu srodniji negoli hrvatski i srpski. Bosanski je historijski nastajao na osnovama zapadne štokavštine. Hrvatski se također genetski dodirivao toga prijelaznoga dijalekatskoga tipa, sa kojim je graničio svojim dijalektima, čakavskim i kajkavskim. Pošto su dijalekatske granice relativne pojave (jer to nisu ni državne ni republičke granice), jezičke osobine se šire srazmjerno kontaktima među govornicima susjednih dijalekata. Tako se odvijao kontakt između bosanskih zapadnoštokavskih i hrvatskih dijalekata. Hrvatski i bosanski jezik među sobom su bliski i u tome što su oba prihvatili ijekavski refleks jata, mada je on samo djelimično bio u njihovoj tradiciji. Taj ijekavizam razlikovao se prilično od onog južnog ijekavizma (istočnohercegovačkog i zapadnocrnogorskog), koji se širio migracijama. Vukovom reformom i ilirskim pokretom došlo je do znatnih ujednačavanja, pri čemu se veoma raširio i postao općeprihvaćen tzv. vukovski ijekavizam.

5. DIJALEKATSKA BAZA BOSANSKOG JEZIKA

PITANJE: *Koji su to starinački dijalekti i kako su se oni razvijali na području današnjega bosanskog jezika?*

ODGOVOR: Teren Bosne i Huma bio je u srednjem vijeku podijeljen na četiri dijalekta. Ta četiri dijalekta poslužila su kao govorna

osnova za jezik Bošnjaka. Na svijetu ne postoji književni jezik za čiju osnovicu nije poslužio neki konkretni dijalekatski prostor. Ni naši jezici u tom smislu nisu izuzetak. Da bi neki jezik mogao postati jezik šireg sporazumijevanja, prvi uvjet je postojanje uzorka konkretnoga govornog sistema. Taj konkretan jezički sistem je dijalekt. Međutim, dijalekt nije sposoban da u svom izvornom vidu postane jezik. Potrebni su neki drugi, za književni jezik i važniji, faktori da bi taj dijalekt poslužio kao njegova osnovica. Mnogi jezici veoma se razlikuju od dijalekata koji su im poslužili kao baza. U slučaju slavenskih jezika na Balkanu, to se također može reći. Ipak, u tom pogledu postoje razlike od teritorije do teritorije, ponekad i od jezika do jezika.

Bosanskohercegovački prostor u srednjem vijeku, do dolaska Turaka, pripadao je najvećim dijelom zapadnoj štokavštini. Teritorij te zapadne štokavštine u grubim crtama (kako je to rekonstruirala historijska dijalektologija) bio je podijeljen na četiri dijalekta:

i-šća (sino; šćap)	*ije-šća (sijeno; šćap)*
i-šta (sino; štap)	*ije-šta (sijeno; štap)*

Teren je bio razdijeljen unakrsno. Jedna granica (uslovno shvaćena, kao i svaka jezička granica) išla je vertikalno linijom rijekâ Bosne i Neretve; istočno od te linije prostirali su se *ijekavski* govori, a zapadno *ikavski*. Vodoravnom linijom, koja je otprilike dijelila Bosnu od Huma (odnosno Hercegovine), taj teren je bio podijeljen također na dva dijela; sjeverno od te crte bili su *šćakavski* govori, a južno od nje *štakavski*. Dakle, prije velikih migracija, na bosansko-humskom prostoru bila su četiri dijalekta: 1. *ijekavskoštakavski*=istočnohumski, 2. *ijekavskošćakavski*=istočnobosanski, 3. *ikavskoštakavski*=zapadnohumski, 4. *ikavskošćakavski* =zapadnobosanski.

U vremenu između XIV i XVII stoljeća južniji bosanskohercegovački govori razvili su neke svoje novije osobine. Bili su, naime, u razvoju dinamičniji (novi akcent, jekavska jotovanja, razvijena deklinacija i sl.). Sjeverni su se mijenjali sporije; čuvali su mnoge stare osobine zapadnog štokavskoga dijalekta. Ne samo da su ti južni štokavski govori bili dinamičniji po unutardijalekatskim promjenama, već su bili neuporedivo dinamičniji i u vanjezičkom smislu. Stanovništvo koje je govorilo tim dijalektima bilo je pokretljivije, podložno stalnim migracijama. Te migracije su se od XV do XIX vijeka neprekidno odvijale tako da se južno govorno jezgro širilo prema sjeveru i sjeverozapadu. Zaključno sa XIX

vijekom, bosanskohercegovački teren bio je sav izbrazdan migracijama, sa ispreturanom govornom slikom. Samo ponegdje se čuvalo starije, predmigraciono stanje, inače je prevladavalo novo. U današnjim govorima ipak se čuvaju grube konture tih četiriju glavnih srednjovjekovnih dijalekata, koji su snažno naplavljeni migracionim govorima. Pri tome su se novoštokavske, tj. istočnohercegovačke dijalekatske crte najviše raširile, zalazeći u gotovo svaki kutak bosanskoga prostora. U Vukovoj reformi upravo ti govori poslužili su kao osnovica "srpskohrvatskoga" književnog jezika.

Mada je Vukova reforma u temelj književnog jezika ugradila ijekavskoštakavski istočnohercegovački dijalekt (koji se danas većim dijelom nalazi na bosanskohercegovačkom tlu), bosanski jezik je u govornom i pisanom razvoju do XIX vijeka imao svojih posebnosti. One su se naročito ogledale u naslanjanju na ikavskošćakavsku govornu bazu, pa i na ijekavskošćakavsku. Mada je Sarajevo, kao kulturno-administrativni centar Bosne i Bošnjaka, u dijalekatskom smislu pripadalo (a i danas pripada) ijekavskim šćakavskim govorima, u zapadnijoj tradiciji Bosne ikavizam je predstavljao neku vrstu manira koji se smatrao i širim bosanskim. Taj manir je naročito podržavan stanjem u srednjoj i zapadnoj Bosni, koje su bile teritorijalni centar bosanske države. Osim toga, ikavski govori u prošlosti su zahvatali više prostora po Bosni nego što ga danas zauzimaju.

Šćakavizam je sjevernija, zapadnoštokavska bosanska crta, a ikavizam je u bosanskim govorima bio također raširen. To potvrđuje da se u historijskom smislu ove dvije osobine mogu smatrati iskonskim bosanskim, bez obzira što se nisu održale. Ikavizam i šćakavizam ugrađeni su u pisanu tradiciju bosanskog jezika, a čuvaju se i danas u njegovim dijalektima.

6. JEZIK BOGOMILA

PITANJE: *Kojim su jezikom govorili bogomili?*

ODGOVOR: Porijeklo Bošnjaka dovodi se u vezu sa bogomilima. Historijski fakti svjedoče da su bogomili prelazili na islam i na taj način produžavali etnički kontinuitet na bosansko-humskom tlu. Postavlja se pitanje njihove kulture, a također i jezika. Stećci, kao simbol bogomila, sačuvali su neke od osobitosti te kulture. Na tim nadgrobnim mramorovima ostali su i tragovi pisane riječi, koja zvuči arhaično, sa nekim osobinama zapadne što-

kavštine kao izvorne govorne odlike bogomila. Poznato je da su se bogomilsko učenje i crkva bosanska održali čitava dva stoljeća, u vrijeme od XII do XIV vijeka. Doba nastanka i širenja bogomilskog učenja u Bosni podudara se sa vremenom veoma značajnim za historiju dijalekata na bosanskom prostoru. Tada je, naime, došlo do velikih promjena na području ne samo zapadne već i istočne štokavštine. Iz 1189. godine sačuvana je čuvena *Kulinova povelja*, najstariji naš pisani spomenik na narodnom jeziku. Taj dokument sadrži govorne crte svojstvene zapadnom štokavskom dijalektu.

Bogomili jezički nisu bili jedinstveni. Može se samo ugrubo reći da je njihova odlika bila zapadna štokavština, da je šćakavizam iskonska osobina većega dijela bogomilskoga prostora i da u vrijeme najvećeg širenja bogomilskog učenja još nije došlo do gubljenja jata i njegove zamjene drugim glasovima. U bogomilsko vrijeme ta pojava tek se začinjala. Prema tome, bogomili prvotno nisu bili ni ikavci ni ijekavci; bili su uglavnom "jatovci". Za njih se može reći da su velikim dijelom šćakavci i da su u svom jeziku imali sve one arhaične crte što su odlikovale štokavski dijalekt uoči velikih promjena koje će se u njemu i njegovom teritorijalnom rasporedu potom dogoditi. Bogomili su živjeli u vrijeme relativne etničke stabilnosti na bosansko-humskom tlu, mada su sami proganjani i istrjebljivani. Jedini njihov "historijski izlaz" bila je islamizacija, koja je omogućila da se djelimično sačuva etnički kontinuitet Bosne iz srednjeg vijeka.

Da li zvuči laički i romantičarski tvrdnja o postojanju "bogomilskog jezika", kao preteče bosanskog? Ili se takva smjela hipoteza ipak zasniva na historijskoj istini? Ako se zna da su bogomili predstavljali religiozno-etničku grupu suprotstavljenu zapadnoj i istočnoj crkvi, zar ta grupa nije mogla imati i neke prateće pojave u jeziku? Sam jezik morao je odražavati posebnost te grupe i njezino "bogohulstvo" u odnosu na vladajuća vjerska učenja na evropskom tlu. Možda su oni i u jeziku bili "bogohulnici", ili su bar stremili da to budu? Ma koliko ovakva razmatranja ličila na "filološku fantastiku", bosanski jezik ipak mora da ima neku vezu sa "bogomilskim jezikom". Ma koliko taj drugi jezik ne smatramo dokazanim, uzimajući ga samo kao apstraktni, hipotetički pojam. Bosanski jezik ima svoje korijene, svoju historiju. Bošnjački narod ga smatra svojom historijskom tvorevinom i u njemu se čuva čitava jedna kultura, njezina prošlost i sadašnjost. A pošto se porijeklo Bošnjaka dovodi u vezu sa bogomilstvom, taj jezik u njegovom razvoju, htjeli mi to ili ne, povezujemo i sa "bogomilskim jezikom". Ma koliko ovaj drugi pojam bio poredbena izvedenica, nastala više figurativno i analogno prema pojmu *bosanski jezik*. Možda će se u budućnosti i pojam "bogomilski jezik" osloboditi svoje zmijske košuljice, tj. sa sebe zbaciti navodnike, koji mu više neće trebati.

Možda je bogomilski jezik zaista postojao. Ili je i ta ideja "bogohulna", onako kako je u srednjem vijeku bilo bogomilstvo. Bogomili su nesumnjivo imali svoj jezik. Možda ga (iako strogo uvjetno) ipak možemo nazvati - bogomilskim.

7. ISLAMIZACIJA I JEZIK U BOSNI

PITANJE: *Kakve je posljedice islamizacija ostavljala u jeziku Bosne?*

ODGOVOR: U XV vijeku na bosanskohercegovačkom tlu stabilizirala se govorna slika predstavljena u obliku onoga "bosanskohumskoga križa", sa šćakavskim sjeverom (bosanskim) i štakavskim jugom (humskim), sa ijekavskim istokom (bosansko-humskim), te ikavskim zapadom (također bosansko-humskim). Islam se bosanskim i hercegovačkim prostorom ne širi prema principu zahvatanja čitavoga terena. On se širi i pušta korijene zauzimanjem uporišnih tačaka. Tako čaršije postaju centri islamske kulture i bošnjačkog nacionalnog razvoja. Zajedno sa takvim načinom širenja islama, u Bosni ide i proces jezičkog mijenjanja, pojavê jezičkih inovacija primanih iz turskog i arapskog. Iz turskog jezika se u (vremenom novoštokaviziranu) zapadnu štokavštinu primaju riječi novih značenja, tzv. turcizmi. To je najznačajniji jezički sloj koji prati proces islamizacije. On se rasprostire srazmjerno širenju islama i izmjenama u načinu života bosanskih štokavaca. Turcizmi će se javljati na svim dijelovima terena, ali će učestalost upotrebe i njihova brojnost zavisiti od same "gustine" islamizacije autohtonoga slavenskog stanovništva, mada su se širili i među stanovništvom nezahvaćenim islamizacijom. Žarište turcizama bile su bosanskohercegovačke čaršije, a tako je ostalo tokom čitavog razvoja bosanskih dijalekata i bosanskog jezika.

Skupa sa širenjem turcizama, islamizacija utiče i na još jednu pojavu u bosanskoj štokavštini, koju ne smatramo inovacijom; to je u stvari zatečena pojava, već postojeća u jeziku do dolaska Turaka. Radi se o upotrebi suglasnika *h*, koji se "konzervira" posredstvom turcizama i (naročito) arapskog jezika. U velikom dijelu štokavskih govora *h* je bilo podložno gubljenju, a taj proces u ekavskim govorima, zaključno sa XVII vijekom, privodio se kraju. Na bosanskohercegovačkom tlu on nije uzeo maha, tu je u stvari zaustavljen; na većem dijelu terena *h* je dosljedno sačuvano kod stanovništva koje je prihvatilo islam.

Dolazi i do pojave suglasničkih geminacija, udvajanja tipa *Allah, Muhammed; glanna, olletio* i sl. Ta udvajanja su također mogla biti podržana geminacijama iz arapskog jezika (koji njima inače obiluje), mada ovaj drugi vid geminacije *(glanna, olletio)* ima i drukčija moguća objašnjenja, koja ne moraju biti vezana za uticaj orijentalnih jezika. Takva drukčija tumačenja mogla bi se dati i za pojavu nerazlikovanja *č* i *ć, dž* i *đ,* koja je zahvatila samo dio muslimanskih govora, prije svega srednjebosanskih. Islam je uticao i na očuvanje nekih čisto slavenskih jezičkih crta (tzv. arhaizama) i to upravo u govorima muslimanskog stanovništva. Te osobine čuvale su se prije svega u govorima čaršija, tamo gdje se i inače njegovala nova kultura, u mnogo čemu naprednija. S druge strane, ti arhaizmi čuvani su u slojevima muslimanskog stanovništva uvjetovano njegovom relativnom zatvorenošću u odnosu na ostali, neislamski živalj. Islam je u tom pogledu mogao djelovati u pravcu zatvaranja etnosa koji je primio novu religiju, a to zatvaranje moralo je biti i jezičko zatvaranje. Tako se u govorima Bošnjaka čuvalo dosta starih, zapadnoštokavskih crta, koje su vremenom (pod pritiscima migracija sa južnijeg štokavskoga terena) na dobrom dijelu toga prostora iščezavale.

Islamizacija je na još jedan način uslovila konzerviranje jezičkih crta. Stanovništvo u Bosni koje je primilo islam demografski je ostajalo relativno stabilno, manje pokretljivo od drugog, neislamskog stanovništva, što je omogućavalo izvjesno očuvanje dijalekatskoga kontinuiteta sa vremenom prije dolaska islama. Dijalekti su se dobrim dijelom razvijali svojim normalnim tempom. Vanjske promjene nisu bitnije remetile taj tempo, mada se to i za muslimansko stanovništvo uzima sa rezervom. Ali ostaje činjenica da su Bošnjaci u odnosu na pravoslavno (pa čak i katoličko) stanovništvo češće ostajali na svojim staništima i demografski bili stabilniji od svoga neislamskog okruženja. A to je omogućilo da muslimansko stanovništvo čuva jezičke osobine iz srednjeg vijeka.

Mnogo uočljivije posljedice islamizacija je ostavila u pisanoj riječi na bosanskom tlu. Prije svega, to je širenje arapskoga pisma kao najznačajnije oznake orijentalne kulture u Bosni, u vidu arebice; pisanja na bosanskom jeziku arapskim pismom. Bosansku kulturu obogatila je vrlo raširena muslimanska epigrafika i veoma aktivna prepisivačka djelatnost, čiji su rezultati ogromni fondovi arebičkih rukopisa.

Sve što je predstavljalo nove uslove donesene islamom kao svjetskom religijom, u Bosni je ostavljalo tragove u razvoju usmene i pisane riječi. Na prostoru nekadanje zapadne štokavštine začinju se jezičke osobine čije je porijeklo neslavensko, ali koje se uklapaju i adaptiraju u južnoslavenskom jezičkom okruženju, čime još više dobijaju na svojoj autentičnosti. Sve te nove osobine (ili stare crte podržane orijentalnim uticajem) nisu nikad dovo-

dile u sumnju zapadnoštokavsku ili novoštokaviziranu dijalekatsku osnovicu, niti kidale govorne korijene koji sežu iz srednjeg vijeka. To znači da je islamizacija samo obogatila autentični zapadnoštokavski razvoj, naglašavajući njegovu autohtonost i čineći ga još osobenijim nego je prvotno bio.

8. TURSKI JEZIK U BOSNI

PITANJE: *Da li se u Bosni ikad govorilo turski?*

ODGOVOR: U Bosni se nikad nije masovnije govorilo turski, niti je zvanični jezik bio turski. Otomanska imperija nije bila zainteresirana da turski bude zvanični jezik u Bosni, kao što ni drugdje to nije bila. Svi domaći jezici pod osmanskom vlašću imali su pravo postojanja i nije bilo nametanja jezika vladajuće države. U čemu je uzrok te nezainteresiranosti Turske za jezičku prevlast? Jedan od razloga mogao je biti u samoj organizaciji uprave, spahijsko-timarskom sistemu i administrativnoj podjeli na pašaluke, sandžake, vilajete. Razlog je mogao biti i u islamu, koji obredno nije bio temeljen na turskom, već na arapskom jeziku.

Bilo je, međutim, naših ljudi u Bosni koji su znali turski. Njime su govorili, ali u uskom krugu administrativne komunikacije, mada i to u skromnom obimu. Vrlo mali procenat samih Turaka živjelo je u Bosni. Praktično, sve poslove (pa i one državno-činovničke) obavljalo je domaće stanovništvo, te zato nije bilo naročite potrebe (a ni uslova) da se uči i govori turski. Druga je stvar što su se iz turskog u bosanske dijalekte primale riječi sa različitim značenjima i odomaćivale u govoru naših ljudi, prilagođavajući se njihovom maternjem jeziku. Ali ni ti turcizmi većinom nisu primani neposredno iz govornog ili pisanoga turskog, već su u bosanski ulazili posredstvom nove materijalne kulture. Riječi iz oblasti duhovne kulture (mada se i one nazivaju turcizmima) većim dijelom su arabizmi, riječi iz arapskog upotrebljavane u religioznom životu. Osim toga, arapski se učio u školama, kao jezik vjeronauke. Turski u tom smislu nije imao potporê, jer nije bilo neposrednog interesa domaćeg stanovništva da ga uči.

9. ARAPSKI JEZIK U BOSNI

PITANJE: *Kakva je uloga arapskog jezika u historiji Bošnjaka i u razvoju bosanskog jezika?*

ODGOVOR: Arapski jezik u odnosu na turski imao je u Bosni drukčiju poziciju. To nije bio jezik vladajuće države (mada se turski pisao arapskom grafijom), ali je zato bio jezik vladajuće religije. To je, prije svega, jezik Kur'ana. Znanjem arapskog mogle su se razumijevati osnovne poruke Kur'ana. U tu svrhu postojale su razvijene mreže vjerskih škola, gdje se obučavalo u čitanju arapskog i usvajanju osnovnih znanja islama. Arapski se posebno cijenio, jer je vjerniku bio neophodan, da bi se kako-tako snalazio u usvajanju teksta Kur'ana i svakodnevnom izgovaranju sura i ajeta. Ni arapski jezik, međutim, nije se šire govorio u Bosni. On je imao manje uvjeta i od turskoga da bude razgovorni jezik. Ali je zato arapsko pismo nekoliko vijekova u Bosni bilo grafijski uzor. Takav uzor ono je ostalo i danas, kao zvanično pismo islama. Koliko je arapsko pismo (neovisno čak i od samog arapskog jezika) bilo rasprostranjeno u Bosni, o tome najbolje svjedoči široka upotreba arebice, pisanja arapskom grafijom na maternjem jeziku. To, s druge strane, govori i o čvrstim vezama Bosne sa bosanskim jezikom i slavenskim porijeklom njezina stanovništva.

Arapski jezik (bolje reći jezik Kur'ana) na svojevrstan način je uticao i na neke pojave u govornom bosanskom jeziku. To je čuvanje suglasnika *h* i geminacija, tj. udvojeni, "duplirani" izgovor suglasnika. Te pojave ne govore o rasprostranjenosti arapskog razgovornog jezika u Bosni (kojega praktično nije ni bilo), već svjedoče o upotrebi arapskog u vjerskim obredima. Te osobine su se i bez značenjske vezanosti za izgovaranje glasova arapskoga prenosile u maternji jezik, podržavajući stabilnost već zatečenih "maternjih" glasova, kao u slučaju suglasnika *h*, ili rezultirajući novim pojavama, kakav je slučaj sa geminacijama.

Koliko je god arapski bogatio bosansku, odnosno bošnjačku kulturu, toliko je na poseban način djelovao i u suprotnom pravcu. Kao vjerski prestižan jezik, imao je tako snažan uticaj da se u bošnjačkoj kulturnoj sredini javlja tendencija manje aktivnog odnosa prema vlastitom jeziku i njegovom pisanom naslijeđu. To je rezultiralo teškim protivurječnostima u vidu nedovoljno razvijene svijesti bošnjačkog čovjeka o značaju maternjeg jezika za narod i njegovu kulturu, pogotovu za jedan mali narod kakav je bošnjački. Kroz dugi vremenski period bošnjački narod je imao svoj dvojni, paralelni kulturni razvoj, koji, u suštini, teško da je ikada bio zbilja - paralelan. Jedan je pravac islam i Kur'an kao njegovo klasično štivo i uzor

kojem se postojano teži. Njemu, dakle, nije mogao ni domaći jezik konkurirati. Drugi pravac je čuvanje slavenskoga porijekla i svijest o tome da arapski ipak nikad nije mogao preuzeti ulogu maternjeg jezika, makar bio i jezik islama. U odnosu čak i na taj "islamski jezik" držala se distanca sviješću o tome da se u Bosni živjelo i prije turskog vakta (stanovništvo koje je primilo islam svoje porijeklo vezuje za Bosnu, a ne za Tursku). Ta svijest, dakle, nikad se nije gubila.

Koliko god je arapski bogatio bošnjačku pisanu tradiciju, toliko je u drugom smislu tu istu tradiciju slabio, neutralizirao je. Neshvatanje stvarnog značaja vlastitog jezika i njegove nacionalne temeljnosti dan-danas se osjeća u mentalitetu bošnjačkog čovjeka. Njegova svijest kroz historiju bila je dugo vremena razapeta između orijentalnog i bošnjačkog, tj. između jezika islama i svoga vlastitog jezika. I baš tu se kriju duboke traume otuđenosti Bošnjaka od svojih korijena i od samoga bosanskog jezika.

Zaključili bismo jednim (na prvi pogled paradoksalnim) historijskim faktom: u XVII vijeku Bosna je bila daleko najnaprednija balkanska zemlja po pismenosti stanovništva; ogromna većina Bošnjaka bila je pismena. Samo što se tu radilo o pismenosti na arapskom pismu i jeziku, a ne na maternjem, bosanskom. U vrijeme dok se bosančicom služilo u vladajućim krugovima muslimanskog stanovništva, arapsko pismo i jezik bili su veoma rasprostranjeni. Bosanskim su pisali samo bogati, on je bio "begovski jezik", a arapskim šire narodne mase. Baš u tome se ogleda kulturni apsurd Bosne. Maternji pisani jezik bio je povlastica uskoga kruga, a tuđim jezikom (što je i sam arapski u suštini bio) čitale su i pisale široke mase stanovništva. Sa Bošnjacima se u tom smislu zbila "historijska pošalica"; oni su u prošlosti bili na prilično visokom stupnju obrazovanja i pismenosti, ali ne na svom maternjem već na jeziku islama, arapskom, koji se u Bosni samo uvjetno može nazvati tuđim. Ako bi se to za turski u većoj mjeri i moglo reći, za arapski ne bi, jer se islam historijski širio na vrlo elastičan način, pri čemu se arapski nije doživljavao kao nametnut jezik, već kao jezik islama.

10. BOSANČICA

PITANJE: *Šta je to bosančica?*

ODGOVOR: U pisanom naslijeđu na bosanskohercegovačkom tlu aktivnu ulogu igraju *bosančica* i *arebica*. Ta dva pisma daju osoben pečat razvoju pisanih formi bosanskog jezika. Kad je riječ o književnom jeziku, na

prvome mjestu vazda se postavlja pitanje njegove literarne tradicije. Jer svaki jezik kao kulturna tekovina naroda svoj autentični razvoj pokazuje u pisanim formama, kao sredstvo šireg sporazumijevanja i vid očuvanja kulturnoga kontinuiteta. Takav jezik mora ispunjavati dva osnovna uvjeta: 1. da ima govornu, dijalekatsku podlogu; 2. da ima pisanu, književnu tradiciju. Bosanski jezik ima i jedno i drugo. Kad se radi o ovom drugom (o prvom smo već nešto rekli), bosančica je njegova specifičnost. Naziv *bosančica* govori i o historijskoj naslijeđenosti samog naziva *bosanski jezik*. Jer taj prvi naziv upućuje na grafiju, koja se kao takva upotrebljavala jedino u Bosni, sa svojim posebnostima u znakovnoj (slovnoj) prestilizaciji. Bosančica je adaptirana bosanska ćirilica koja se dugo vremena upotrebljavala na dvorovima sandžakbega, imajući karakter pisma zvanične prepiske. To se pismo nazivalo i "begovo pismo", ili "begovica", a upotrebljavalo se ne samo u zvaničnom dopisivanju unutar vladajućih slojeva muslimanskoga društva, već i u privatnoj prepisci u tim slojevima, čuvajući slavenski jezički kontinuitet među muslimanskim stanovništvom. Interesantno je da su i neki tekstovi na turskom jeziku pisani bosančicom, tj. bosanskom ćirilicom.

Samom formom, tj. konkretnim grafijskim rješenjima, to pismo možda i nije toliko bitno za bošnjačko pisano naslijeđe, koliko je u vezi s njim bitno nešto drugo: bosanskom ćirilicom čuvala se veza sa iskonskom jezičkom pripadnošću. Kako su se npr. turcizmi prilagođavali osobinama jezika ili dijalekta u koji su primani (uobličujući svoje posebne, bosanske jezičke forme), tako je i ćirilica, kao grafijski manir, na bosanskom prostoru također pretrpjela znatne izmjene, tj. adaptacije. A baš te izmjene govore o samosvojnosti cjelokupne kulturne historije Bosne. U Bosni se nikad ništa nije naprosto primalo i preslikavalo. U Bosni se jeste primalo, ali u tome procesu primanja vazda se svemu tome davalo svoje. To što je primano uveliko je gubilo svoj pređašnji "dobosanski" lik, uobličujući se u nesumnjivu bosansku osobitost, uslovljeno dijalekatskim, a i literarnim procesima.

11. AREBICA

PITANJE: *Šta je to arebica?*

ODGOVOR: Pojava pisanja bosanskim jezikom, ali arapskim pismom karakteristična je za Bosnu i njezino naslijeđe. Otkud uopće takva pojava u Bosni i Hercegovini? Skupa sa primanjem islama širilo se i araps-

ko pismo, koje se intenzivno uči u vjerskim školama. Koliko god je bilo relativno lahko savladati tu grafiju, toliko je teško bilo ovladati arapskim jezikom. Čisto praktični razlozi uslovili su manir pisanja arapskim pismom na svome jeziku. To je bio svojevrstan iskaz osobene jezičke simbioze između grafije jednog jezika s drugim jezikom, sa njegovom govornom formom. Time se čuvala veza sa maternjim jezikom, a i sa arapskim pismom kao dominirajućim u islamskom svijetu. To je bio znak spontanog spoja između bazne kulture i one novije, koja je pustila duboke korijene u Bosni, najvećim dijelom prenošena islamom, tj. Kur'anom, kao temeljnim djelom islamske duhovnosti.

Velik dio stanovništva u Bosni služio se arebicom, a manji dio arapskim jezikom, tako da se pismenost muslimanskog stanovništva većim dijelim odnosi na vladanje arapskom grafijom, ali ne i arapskim jezikom (u najboljem slučaju to je bilo znanje osnova toga jezika). Bosanski jezik je kroz pisane forme arebice pokazivao i neke svoje osobitosti, uslovljene dijalekatskim a i literarnim procesima. Arapsko pismo u Bosni s vremena na vrijeme je u ponečemu mijenjano i adaptirano. Te njegove izmjene odvijale su se na dva plana; prva tendencija bila je jezički spontana, dešavala se u samoj praktičnoj jezičkoj upotrebi i odražavala organsku težnju bosanskih govora i pisanog jezika da se kroz arapsko pismo što bolje "izraze", da budu komunikacijski i književnojezički efikasiji. Drugi proces je organiziran, vanjezički. U historiji bosanske arebice zapamćene su mnoge pravopisne reforme toga pisma, počev od reformatora Omera Hume, pa sve do Džemaludina Čauševića. Takve reforme odražavale su drugu jednu pojavu, važniju i od samih tih reformi. To je pojava stalnoga, kontinuiranog razvoja bosanskoga pisanog jezika i težnja da se orijentalna grafija prilagodi domaćem jeziku.

Osporavanje bosanskog jezika kvazinaučnim argumentima, kad je riječ o naslijeđu bosančice i arebice, služilo se još jednom dodatnom metodom. Kad se god manipulira time kako bosanski jezik tobož ne postoji, tada se pažnja svjesno usmjerava samo na govorni bosanski jezik, a onaj pisani se prešutkuje. Tako bosančica i arebica bivaju zanemarene, ukoliko se ne manipulira bosanskom ćirilicom kao "dokazom" da se u Bosni oduvijek služilo - "srpskim jezikom". A upravo ove dvije osobine potvrda su da na prostoru Bosne i Hercegovine postoji razvojni jezički tok koji nije ni "istočni" ni "zapadni", već je - *središnji*. Taj razvojni tok odvija se prije svega unutar kulture Bošnjaka, odnosno u granicama samoga bosanskog jezika.

Kad se povede spor "postoji li neki jezik, ili ne postoji" (a takvi sporovi su naša balkanska specijalnost), kao po pravilu, namah se potežu

laičke teze da se taj neki "izmišljeni" jezik ni po čemu ne razlikuje od drugog nekog "neizmišljenog" jezika, kakav je slučaj sa odnosom bosanskoga prema srpskom, odnosno hrvatskom. Pri tome se vazda pravi jedna tipična grješka: iz temelja se polazi od pogrješnih, naopako postavljenih pitanja, na što neminovno dolaze još netačniji odgovori. Nije stvar u tome koliko se ti naši jezici među sobom u *govornoj* upotrebi *razlikuju* već koliko se razlikuju u *pisanim* formama. A još je bitnije koliko se razvojni tokovi njihovih književnih jezika među sobom razlikuju. Tačnije, oni čak ne moraju ni u tom da se razlikuju. Suštinsko je pitanje jesu li ti jezici autentičan razvoj sam po sebi, bez obzira kakvi su rezultati tog razvoja; da li su drukčiji, ili nisu. Suština nije u *rezultatu* razvoja već u njegovim *tokovima*, samosvojnosti tog razvoja i njegovoj neprekinutosti. Jezik, dakle, nije *rezultat*, on je *proces*, a njegova suština je u svojstvima toga procesa, a ne u tačkama do kojih procesi dolaze. Jezik je historijska tvorevina. Ništa u njegovoj historiji nije umrlo, samo se pretvorilo u drugu formu i tako ostavilo posljedice. Te posljedice nakon izvjesnog vremena postaju uzroci drugoj pojavi, odnosno posljedici. Problem je u tome što znanja o našoj kulturnoj prošlosti pate od fragmentarnosti i naše nespremnosti da shvatimo stvari same po sebi shvatljive. Je li takva nespremnost posljedica čovjekovih skromnih mogućnosti i da razumije društvo i historiju, ili je to opet neki naš neslavni balkanski specifikum?

Da jedan jezik ima samo tradiciju bosančice i arebice (da nema ništa drugo "svoje"), imao bi puno pravo da se zove jezikom i imenom koje mu historijski pripada. Jer *bosančica* je odlika pisane tradicije *bosanskog jezika*, a ne nekog drugog. Kao što je *arebica* pismo iz arapskog, a ne npr. iz kineskog (jer bi se tada zvala "kinezica"), odnosno pismo upotrebljavano na govornome materijalu drugog jezika, u ovom slučaju bosanskog, a ne npr. srpskog ili hrvatskog.

12. TURCIZMI

PITANJE: *Šta su to turcizmi u bosanskom jeziku?*

ODGOVOR: Turcizmi su riječi iz turskoga primane u bosanski jezik, kroz viševjekovni period osmanske vladavine na našim prostorima. Te riječi se obično nazivaju *turcizmima,* zato što su primljene iz turskog jezika, mada su po porijeklu većim dijelom iz arapskoga. Stoga se u nauci te riječi češće nazivaju *orijentalizmi.*

Turcizmi su u bosanskom jeziku zastupljeni u svim oblastima života, a najveći broj turcizama odnosi se na vjerski život i vjerske običaje Bošnjaka. Zatim idu riječi vezane za pravne pojmove, administraciju, državno uređenje. Potom riječi koje se odnose na vojsku, oružje i vojnu opremu, a onda i riječi sa značenjima različitih zanata, zanatskog alata i sprava i riječi iz vrlo različitih oblasti narodne kulture. Turcizmi su rašireni i u srpskom jeziku, daleko manje u hrvatskom, ali je njihovo teritorijalno težište u Bosni, odnosno u bosanskom jeziku. Zajedno sa turcizmima primanim u bosanski jezik, odomaćivale su se i različite grupe riječi i frazeologije, koje danas daju posebnu "aromu" bosanskom jeziku, po kojem se on namah prepoznaje. Zbog čega su turcizmi najznačajnija osobina za bosanski jezik i njegovu historijsku utemeljenost? Prije svega zato što su se te riječi na svoj način prilagođavale govorima u koje su neposredno primane, odražavajući sve najbitnije unutarnje procese u jeziku-primaocu. Te riječi u bosanskom redovno dobijaju svoje glasovno-morfološko ruho, odomaćuju se u jeziku koji ih upija i vremenom se prestaju osjećati "tuđim". Turcizmi u bosanskom nisu zapravo nikakve "tuđice" već riječi koje taj jezik čine osobenim i lahko prepoznatljivim. Mnogi turcizmi u bosanskom nisu samo glasovno-oblički adaptirani slavenskoj jezičkoj strukturi već su i značenjski pretrpjeli izmjene. Središnja štokavština je iskonski bila zapadna štokavština, ali su je migraciona pomjeranja učinila središnjom. To znači da je leksička baza bosanskog jezika po svome porijeklu srednještokavska, što bi se u izvjesnom smislu moglo reći i za sam bosanski jezik. On je samo u historijskom smislu nastajao na zapadnoj štokavštini, a u stvari na novoštokaviziranoj zapadnoj štokavštini, odnosno središnjoj štokavštini.

Pored svoje velike raširenosti u govornom bosanskom jeziku i njegovim dijalektima, turcizmi su našli svoje mjesto i u pisanoj riječi. Javljaju se u svim pisanim spomenicima od XV vijeka naovamo. Snažnu podršku turcizmima u pisanoj riječi, a zatim i u originalnom književnom stvaralaštvu, davala je tradicija njihove upotrebe u usmenoj književnosti Bošnjaka. Sevdalinke, balade, epske pjesme, pripovijetke, poslovice, u bošnjačkoj narodnoj književnosti sadrže mnogo turcizama, bez kojih se to stvaralaštvo teško može i zamisliti. U pisanoj književnosti turcizmi su naročito uočljiv sloj u alhamijado-literaturi. Bošnjački pisci koji, počev od druge polovine XV vijeka, pišu na svom maternjem jeziku arapskim pismom, u svojim djelima masovno upotrebljavaju turcizme. Taj sloj riječi karakterističan je za životni ambijent Bosne i njezinih ljudi. Istina je da se ti pisci među sobom razlikuju po učestalosti turcizama, u čemu se razlikuju i savremeni bošnjački pisci. Ipak, turcizmi su i u savremenome bosanskom književnom jeziku jedna od najznačajnijih njegovih odlika.

Često se čuje mišljenje (čak i u nauci) da turcizmi pripadaju tzv. arhaičnom sloju leksike, da su to zastarjele riječi koje su se nekad upotrebljavale, ali danas iščezavaju iz upotrebe. Pri tome se pravi jedna tipična grješka: ne razlučuje se govorni nivo upotrebe turcizama od njihove upotrebe u pisanoj formi. Kad je riječ o govornoj upotrebi, mora se priznati da postoji znatan broj turcizama koji iščezavaju, jer je već davno nestalo životne utemeljenosti njihove upotrebe. Npr. neki predmet se zvao "tako i tako", ostala riječ, ali toga predmeta u upotrebi već odavno nema. Znači li onda da je i ta riječ iščezla? Da jezik nije forma već značenje, ta riječ bi u odsustvu predmeta na koji se odnosi već bila mrtva. Ali sa jezikom se tako ne dešava. U Škaljićevu *Rječniku turcizama* npr. imamo riječ *kehar*, "nekakva kesa koju bi pripasao onaj koji je određen na stražu". Niti ima više odavno te i takve "nekakve kese", ni "takvoga" turskog vojnika na straži, nema ni turske vojske u Bosni, ni njezine starinske opreme. Ali ostade "nekakva" riječ, određen glasovni sklop koji je svojedobno nešto značio. Jezik je trajniji od onoga što označava, bar u velikom broju slučajeva. Ta ista riječ *kehar* svojom formom može preživjeti i bez predmeta koji je označavala, gubeći ili mijenjajući prvotno značenje. Čak i da se ne vezuje ni za kakvo konkretno značenje, ona može ostati kao čisto zvučanje, pri čemu će je jezički majstor stilski upotrijebiti tamo gdje mu treba, sa novim nekim, tajnovitim smislom. I tako se događa da riječ preživi, jer jezik je trajnija pojava od onog što označava. On je u suštini forma, a tek potom značenje. Tako se nešto zbiva i sa turcizmima. Treba stoga biti oprezan u tvrdnjama da su turcizmi zastarjele riječi. Ta njihova "zastarjelost" sasvim je relativna, a često može biti i njihova stilogena prednost. Riječ svojom formom koja je izgubila značenje privlači jezičkog stvaraoca da joj udahne značenje i zvukovnost koju samo on u njojzi nalazi. U tom smislu bosanski jezik je leksički bogat. To bogatstvo prije svega se odnosi na velike potencijale turcizama i mogućnosti njihovih stilskih nijansiranja.

Turcizmi u jeziku bošnjačke književnosti igraju važnu ulogu. Vrhunsko dostignuće te književnosti, roman Meše Selimovića *Derviš i smrt* pokazuje da te riječi imaju velike značenjsko-stilske potencijale. Da li je za turcizme u književnom djelu neophodno da to djelo tematski i duhom bude "tradicionalno", ili "islamski usmjereno"? Da li ti turcizmi mogu, književno kultivirani i "estetski pročišćeni", funkcionirati samo u jeziku autentičnih, velikih stvaralaca, kakav je slučaj (pored *Derviša*) i sa *Ponornicom* Skendera Kulenovića ili *Kaimijom* Derviša Sušića? Pitanje smo namjerno postavili naopako. Nije problem da li su te riječi umjetnički sposobne da izraze najprefinjenija značenja (jer spomenuta književna djela nedvosmisleno govore da jesu), već je suština u tome da se ti bošnjački stvaraoci naprosto nisu mogli izraziti bez tog sloja leksike, što go-

vori o njezinoj dubokoj sraslosti sa kulturnim bićem Bosne. Turcizmi ne samo da nisu zastarjele riječi već su one preživjele i čak dostigle najvišu umjetničku potvrdu. A to je najbolji znak njihove životnosti i historijske vitalnosti, sposobnosti da se održe kao najznačajniji i najoriginalniji sloj u bosanskom jeziku.

Postavlja se također pitanje da li bi se bosanski mogao smatrati jezikom da u njemu nije turcizama? Pitanje zvuči naivno, ali samo na prvi pogled. U suštini nije postavljeno laički, reklo bi se čak da je i filološki utemeljeno. *Takvoga* bosanskog jezika bez turcizama ne bi bilo, što ne znači da ga uopće ne bi bilo. Međutim, pošto su turcizmi svojevrsni svjedoci kulturne historije Bosne, mogli bismo i na drugi način odgovoriti. Bez turcizama kao suštinske pojave ne bi bilo ni bosanskog jezika, bez islama ni "bosanskih muslimana", a bez ovih ni bosanskog jezika, sve je povezano jedno s drugim, isprepleteno. Bosanski jezik bi razvio svoje osobine i bez turcizama, ali taj sloj leksike se širio u islamskom ambijentu i tamo pustio duboke korijene. On je posljedica zakonomjernog historijskoga procesa, koji se zbivao u vezi sa porijeklom i identitetom Bošnjaka. Bosanski jezik bi čisto formalno (teritorijalno) imao uslove za postojanje i bez turcizama, samo je pitanje čiji bi to jezik bio, *kojeg* etnosa. Ipak, bez turcizama nema ni kulture Bošnjaka, a bez njih ni bosanskog jezika, onakvoga kakav se historijski formirao.

Da bez turcizama nema ni kulturnoga bića Bošnjaka najbolja potvrda su bosanskomuslimanska imena i prezimena, koja su također turcizmi, bolje reći arabizmi. Kako Bošnjake kroz život prate njihova "turska" imena, tako ih na onaj svijet ispraćaju arapska slova uklesana u kamenu bosanskih nišana, odnosno bašluka.

13. ALHAMIJADO-LITERATURA

PITANJE: *Šta je to alhamijado-literatura?*

ODGOVOR: Književno stvaralaštvo na bosanskom jeziku arapskim pismom njegovano je u vremenu od XVII do XIX vijeka; jedan naročit pravac razvoja pisanoga bosanskog jezika, koji se naziva *alhamijado-literatura*. Stvaraoci te literature njeguju kult maternjeg jezika, jezika koji obavezno nazivaju *bosanskim*, ističući njegove vrijednosti, čak ga nerijetko i idealizirajući. Jezik te literature bio je često opterećen i knjiškim, forsiranim turcizmima, što je kvarilo prirodni izraz, mada su se upotrebljavali i turcizmi koji su već bili srasli sa bosanskim govornim jezikom. U jeziku alhamijado-

-literature variraju govorne osobine šire bosanske dijalekatske baze, a na njeg je snažan uticaj imao jezik narodne književnosti, tzv. novoštokavska folklorna koine. Arebicom se bilježe i bošnjačke narodne pjesme, a ima slučajeva miješanja narodnog i turskog jezika, u vidu neke vrste "bošnjačkog slavenoserbskog". Jezički izraz alhamijado-literature djelimično će se stabilizirati tek krajem XIX vijeka (naročito u pismu i pravopisu), ali će njegova dijalekatska podloga i dalje ostati neujednačena. U toj dijalekatskoj podlozi dominira ijekavština, sa snažnim prisustvom ikavizama i miješanjem štakavizama i šćakavizama. Jezik alhamijado-literature odražava pravce u razvoju samoga bosanskog jezika, jer je bio prijenosnikom i čuvarom kontinuiteta bosanskih pisanih formi. Taj razvoj odlikuju autentične kombinacije između turcizama, ijekavsko-ikavske zamjenê jata i šćakavizama i štakavizama. Te kombinacije vjerno odslikavaju pravce razvoja bosanskog jezika kroz historiju, odražavajući izvjesno uravnoteženje, koje do kraja nije moglo biti provedeno iz više razloga. Osnovni razlog je što taj jezik u slučaju alhamijado-literature nije imao svoju grafiju, već se služio arapskom grafijom, istina autentičnom kombinacijom u historiji pisane riječi na Balkanu. U izrazu alhamijado-literature veoma je interesantan odnos između ijekavizama i ikavizama, te štakavizama i šćakavizama, jer je i inače taj odnos bitan za historiju bosanskog jezika. U tom izrazu snažan je prodor ijekavizama i štakavizama (*sijeno; štap*), ali se za sve vrijeme njegovog razvoja čuva tijesna veza sa ikavizmima i šćakavizmima, tim iskonskim odlikama zapadne štokavštine, kao dijalekatske podloge bosanskog jezika.

Na turskom, arapskom i perzijskom jeziku pisali su mnogi bošnjački autori u vremenu od XV do XIX vijeka. Neki od njih obogatili su čak i orijentalne pjesničke škole, a velik je broj gramatičara, leksikografa i sintaksičara iz oblasti orijentalnih jezika. To za nas ovom prilikom ne bi ni bilo toliko važno da njihovo stvaralaštvo nisu odlikovale i jezičke osobenosti. One su se ogledale u proturanju bosanskog jezika i u taj izraz i narušavanju sistema orijentalnog jezika. Takav je slučaj npr. sa poezijom Derviš-paše Bajezidagića, Muhameda Nerkesije Sarajlije, Arifa Rizvanbegovića-Stočevića, Habibe Stočević-Rizvanbegović, Sabita Užičanina. Bašeskijin *Ljetopis* pisan je turskim jezikom XVIII vijeka, ali se u njemu javljaju čitave rečenice iz bosanskoga narodnoga govora. Čak i u ovom vidu stvaralaštva (koje je od slavenskog okruženja bilo odijeljeno tvrdim zidovima orijentalnih jezika i arapske grafije) s vremena na vrijeme javljaju se problijesci maternjeg jezika. Mada su, pišući na orijentalnim jezicima, pripadali orijentalnoj literaturi, ti stvaraoci nikad se nisu mogli osloboditi svoga maternjeg jezika; razmišljali su i "osjećali" na bosanskom. I ne samo da se nisu tog jezika mogli osloboditi, oni to nisu ni htjeli; javljaju se kod njih maniri namjernoga kićenja tekstova fragmentima iz bosanskog. Takav je slučaj

npr. sa Hadži Jusufom Livnjakom, njegovim putopisom sa hadžiluka u Meku, pisanim na turskom. Tom putopisu je priložen kalendar sa narodnim nazivima mjeseci, kako se oni danas upotrebljavaju u hrvatskom jeziku (*siječanj, veljača* itd.), a to su u stvari zapadnoštokavski nazivi za mjesece.

14. JEZIK I NAZIV ZA JEZIK

PITANJE: *Koji su se nazivi za jezik kod nas upotrebljavali?*

ODGOVOR: Jedan od fenomena jezika je da je on sredstvo sporazumijevanja i kulturno-nacionalne identifikacije svakog čovjeka. Zato taj čovjek s pravom smatra da o svome jeziku može govoriti i iznositi mišljenje o njemu, biti donekle i njegov poznavalac, jer mu je on maternji. Međutim, taj isti jezik, makar on bio i maternji, često se izmiče iz ruku neprofesionalaca, koji nisu ovladali znanjima o njegovoj prirodi, tj. ne poznaju osnovne zakonitosti u razvoju te pojave. Mnogi ljudi se za jezik interesiraju praveći u startu jednu tipičnu teorijsku grješku, koja se grubo oglušava o prirodu ove pojave. Kad je riječ o samom jeziku i njegovom nazivu, oni ne prave razliku između *jezika* i *naziva jezika*, a upravo razumijevanje te razlike je neophodno da bi se stvari u tom jeziku na pravi način shvatile.

U historiji balkansko-slavenskoga prostora dosle su se javljali različiti nazivi za jezik novoštokavske osnovice. To su nazivi *ilirski (ilirički)*, *bosanski (bošnjački), srpski, hrvatski, srpskohrvatski, hrvatskosrpski.* Otkud toliko naziva za jedan jezik u njegovu razvoju? Otud, što je kroz razvoj tog jezika dugo vremena bilo lutanja u predstavama o njegovoj fizionomiji, teritorijalnoj i nacionalnoj pripadnosti. Dugo se nije znalo kakav je to jezik ni čiji je on. Označavao se različitim nazivima, u kojima je sadržana i šira, zajednička koncepcija, ali i uža; njegovo svođenje na manje teritorije i strogo nacionalnu pripadnost. Različitim nazivima označavao se *jedan* jezik, štokavske dijalekatske osnovice. On je kroz historiju stalno bio podložan dvjema suprotnim tendencijama; jednoj spajajućoj, drugoj razdvajajućoj. Svi ti procesi ciklično su se odvijali, zavisno od konkretnih političkih prilika i nacionalnih težnji, tj. međunacionalnih odnosa.

Naziv jezika prije svega je političko i nacionalno pitanje, a sam jezik je lingvističko, odnosno naučno pitanje. Društvene snage u konkretnim političkim uvjetima služe se nazivom jezika da bi ostvarile političke ciljeve. Pošto je naziv jezika prvenstveno politički problem, od njegovog rješavanja

zavisi i rješavanje nacionalnoga pitanja u konkretnim političkim prilikama. Otkuda to da se kod nas daleko više koplja lome oko naziva jezika nego oko samog jezika? Otud što je naziv jezika političko-nacionalno pitanje od velike važnosti. Da bismo javno i žučno raspravljali o samom jeziku, trebalo bi biti na daleko višem stupnju razvoja i imati mnogo više historijske svijesti nego što je mi na Balkanu imamo. Našem mentalitetu jezik je važan ukoliko služi zadovoljavanju političko-nacionalnih potreba. Jezik kao filološko pitanje ostaje na marginama društva, a njegov naziv iskače uvijek u prvi plan. U tome i jesu naši najveći nesporazumi.

U principu, kad je riječ o tzv. nacionalnim pravima i slobodama, svaki narod ima neprikosnoveno pravo da svoj jezik naziva onako kako "hoće", ili kako ga naziva; to pravo ne može mu niko osporiti. Tih osporavanja, međutim, kroz historiju je bilo mnogo, a ima ih i danas. Takav slučaj je naročito sa Bošnjacima i sa nazivom *bosanski jezik*. Naziv *bosanski jezik* historijski je naslijeđen. Bošnjacima se ne može uskratiti pravo na historijski naziv za svoj jezik, bez obzira koliko se taj jezik razlikovao od drugih. Pitanje naziva ostaje na nivou nacionalno-političkih sloboda i prava naroda na vlastito duhovno i kulturno naslijeđe. Dakle, pravo i da svoj jezik naziva adekvatnim imenom. Okolnost da u našim novoštokavskim prilikama postoje tri naziva za jezik ne znači da su to zasebni jezici. To u stvari znači da ti jezici imaju zasebne nazive, ali oni ne označavaju krupne jezičke razlike. Oni znače historijsko pravo naroda na svoju odrednicu u jeziku, bez obzira koliko su ti jezici među sobom genetski srodni.

Jezičke razlike u našim prilikama više se odnose na razlike u nazivima nego na suštinsku udaljenost među samim jezicima. Srpski, hrvatski i bosanski imaju zajedničku novoštokavsku osnovicu i zato su jednoga korijena. To što se oni s vremena na vrijeme jedni od drugih odvajaju, to je političko-nacionalno pitanje, tijesno vezano za nazive jezika. Različiti nazivi još uvijek ne znače da se radi o zasebnim jezicima. Ti naši jezici nemaju unutarlingvističkih uslova da bi bili zasebni, bar ne onih koji se u "normalnim" jezičkim situacijama od jezika traže. Mada naša balkanska etničko-jezička situacija spada u "nenormalne", tačnije atipične situacije. Naravno, uvjetno kazano, jer u principu nema "nenormalnih" ni atipičnih historija, ima samo - historija.

15. SRPSKI JEZIK

PITANJE: *Šta je to srpski jezik?*

ODGOVOR: To je jezik koji je donedavno bio obuhvaćen dvonacionalnom odrednicom *srpskohrvatski/hrvatskosrpski*, razvivši se iz njegove istočne, beogradske varijante. Nastao je na osnovama istočne štokavštine, tj. ekavskih govora, mada neke njegove osobine upućuju i na vukovsku, novoštokavsku dijalekatsku bazu. Pošto svi Srbi nisu ekavci i svi ne žive u Srbiji, srpski jezik nije jednoobrazan. Tako ni ekavizam, kao najtipičnija odlika tog jezika, ne karakterizira ga kao cjelinu. Postoje, naime, "ijekavski Srbi", oni bosanskohercegovački pa i hrvatski. Da li ijekavski Srbi pripadaju srpskom jeziku, ili čine neku njegovu južniju, ijekavsku varijantu? Ćirilica je, međutim, za srpski jezik značajnija pojava i od samog ekavizma, jer ona sve Srbe u njihovoj pisanoj tradiciji objedinjuje u cjelinu; tu nema odstupanja kakvo se javlja u slučaju ekavizama. Ako bi se pošlo od nacionalno-državnoga kriterija, za srpski jezik bi se moglo reći da je to jezik kojim se govori i piše u Srbiji, što podrazumijeva nacionalnu i jezičku maticu u toj državi. Međutim, odmah se postavlja pitanje jezičke pripadnosti onih Srba koji nisu u matici, već su iz Bosne i Hercegovine, odnosno Hrvatske. Je li njihov jezik "u svemu" srpski, ili je "uponečem" bosanski, pa i hrvatski? Na to pitanje nije jednostavno odgovoriti, jer balkanski kriteriji jezika odstupaju od uobičajenih situacija i općeprihvaćene lingvističke teorije. Čisto jezički, srpski bi bio jezik svih Srba, ali on to realno nije. "Čisto jezički" nije, zato što svi Srbi nemaju jedinstvenu jezičku tradiciju, odnosno nemaju jedinstvenu teritoriju. To, međutim, ne znači da Srbi svoj jezik ne nazivaju *srpskim*, što je, opet, pitanje naziva jezika, a ne njegove suštine.

Srpski jezik ima svoju ekavsku i ijekavsku varijantu; na taj način bi se mogla definirati njegova nejedinstvenost. Razlike između ekavske i ijekavske tradicije Srba povlače za sobom i neke druge razlike; u akcentu, riječima, glasovima, sintaksi i sl. Te razlike više su govorno, dijalekatski uslovljene, a manje su nastale na pisanoj osnovi. U književnom jeziku razlike među piscima javit će se prije svega u zamjeni jata. Ukoliko bismo nekog ijekavskog srpskog pisca ekavizirali, dobili bismo gotovo čisti srpski jezik, njegovu tipičnu ekavsku varijantu, sa malim razlikama. Ako bismo, pak, ekavizirali bošnjačkoga pisca, to ipak ne bi bio srpski jezik, a ne bi bio ni kad bismo ekavizirali nekog hrvatskoga pisca. Čini nam se da ne bismo dobili srpski jezik ni u slučaju ekaviziranja nekog crnogorskoga pisca. Svi ovi primjeri govore koliko je naša jezička situacija složena. U njezinu razumijevanju i objašnjavanju katkad ne pomažu općeprihvaćeni lingvistički kriteriji.

16. HRVATSKI JEZIK

PITANJE: *Koji su glavni historijski korijeni hrvatskog jezika?*

ODGOVOR: Hrvatski jezik je u književnojezičkom smislu složenija pojava od srpskog. Glavni uzrok tome je izuzetna dijalekatska razuđenost teritorije na kojoj se formira i razvija hrvatski narod i njegova kultura. Na prostoru Hrvatske bila su u prošlosti zastupljena dva dijalekta; čakavski na jugu, kajkavski na sjeveru (ovaj prvi u dalmatinskoj Hrvatskoj, a drugi u tzv. Civilnoj Hrvatskoj). Hrvatska teritorija bila je štokavska samo na manjem (najistočnijem) dijelu. Štokavština se nakon migracija proširila na račun čakavskog i kajkavskogá dijalekta, pa je i to uticalo da se ona uzme za osnovicu hrvatskog jezika. Ilirski pokret i Gajeva reforma prihvatili su vukovsku koncepciju jezika i za osnovu njegove zapadne varijante uzeli također novoštokavske govore. Ipak, u tradiciji pisane riječi na hrvatskom jeziku, čakavski i kajkavski igraju važnu ulogu. Postoje tzv. regionalne literature hrvatske književnosti: čakavska i kajkavska (a i slavonska štokavska).

Latinična tradicija u hrvatskom jeziku vuče za sobom i neka druga obilježja hrvatskoga pisanog naslijeđa, u pravopisu naročito. Za razliku od leksike srpskog jezika (koju odlikuje nemali broj turcizama, ali ni u blizu kao u bosanskom), leksiku hrvatskog jezika karakterizira znatan broj germanizama i romanizama. Naporedo s tim riječima ide i sloj starih slavenskih riječi, koje su se na zapadnijem štokavskom području očuvale, kakve su npr. stare slavenske riječi *tisuća*, *veljača* i sl. U XIX vijeku odlučujuću ulogu za hrvatski jezik odigralo je naslijeđe dubrovačke renesansne književnosti, koja je po svojoj dijalekatskoj pripadnosti bila novoštokavska ijekavska. Ta književnost jezikom je bila vezana sa istočnohercegovačkim zaleđem, koje je bilo glavno žarište migracija i poslužilo kao govorna osnova za vukovski književni jezik. Tako se dogodilo da je dubrovačka književnost bila spona čitave hrvatske kulture sa istočnijom štokavskom, srpskom. Time su čakavska i kajkavska tradicija u hrvatskom jeziku ostale na marginama, na čisto dijalekatskom nivou. Od XIX vijeka hrvatski jezik razvija se u sklopu srpskohrvatskog jezika vukovskoga tipa, koji je prvobitno zamišljen samo kao ijekavski. Srbijanski, odnosno vojvođanski ekavizam kasnije se nameće i dolazi do odstupanja od vukovske jezičke baze u zamjeni jata, što se desilo u istočnoj varijanti srpskohrvatskog jezika.

Tendencije jezičkog razvitka u drugoj polovini XX vijeka zapadnu varijantu srpskohrvatskog jezika vode u pravcu samosvojnog razvoja hrvatskog književnog jezika. I inače se u hrvatskoj filologiji već odavno tvrdilo da je hrvatski razgovorni jezik novoštokavske baze jedno, a da je drugo

naslijeđe hrvatskog književnog jezika. To je naslijeđe koje je vazda imalo svoj razvojni tok, a u njemu su čakavski i kajkavski govori imali velikog udjela. Osamdesetih godina ovog vijeka hrvatski jezik se izdvaja kao poseban jezik. Najnovija događanja na području nekadanje Jugoslavije i formiranje hrvatske države, hrvatski jezik usmjeravaju pravcima uvećavanja razlika u odnosu na srpski jezik.

17. "CRNOGORSKI JEZIK"

PITANJE: *Postoji li crnogorski jezik?*

ODGOVOR: Obično se polazi od pitanja postoji li crnogorski jezik. Unutar bivšega srpskohrvatskog jezika široko prihvaćena je bila teza o srpskohrvatskom kao jednom jeziku, ali nejedinstvenom. To znači da se unutar njega javljaju razlike, shodno tradiciji pojedinih sociokulturnih sredina. Bile su u tom jeziku dvije varijante: istočna (beogradska, srpska) i zapadna (zagrebačka, hrvatska), te dva standardnojezička izraza: bosanskohercegovački i crnogorski standardnojezički izraz. Šta je odlikovalo crnogorski standardnojezički izraz u odnosu na istočnu varijantu srpskohrvatskog jezika, tj. u odnosu na današnji srpski jezik? Prije svega ijekavizam, kao autohtona crnogorska osobina, ali ijekavizam koji se u svojoj strukturi razlikuje od bosanskog i hrvatskog ijekavizma. Taj ijekavizam odlikuje sačuvana dvosloženost. To je klasični ijekavizam dinarsko-crnogorskoga tipa, čija je domovina u Hercegovini i Crnoj Gori. Druga odlika crnogorskog standardnojezičkog izraza je akcenat, dvoakcentska staroštokavska sistema, bez uzlaznih akcenata (*motȉka, bōlnȉca*), te očuvane predakcenatske dužine (*sāmȁ, glāvȁ, glāvê*). Osim te dvije najvažnije osobine, u tom izrazu javljaju se i druge leksičko-frazeološke posebnosti, pa i obličke, a za njeg je karakteristična dosljedna upotreba odričnog oblika *nijesam*, prilog *sjutra* i sl. Što se tiče leksike, u crnogorskom standardnojezičkom izrazu ima turcizama, ali manje nego u srpskome. Prisutni su i romanizmi, naročito u južnom dijelu crnogorske dijalekatske baze.

Ako sve ovo prebacimo na današnje stanje (u kojem se srpskohrvatski praktički razbio na tri jezika), postavlja se pitanje šta je sa crnogorskim standardnojezičkim izrazom. Da li se on naprosto pripaja srpskom jeziku? Pošli bismo od čisto lingvističkih kriterija. Postoje li lingvistički (tačnije unutarlingvistički) uslovi da se crnogorsko jezičko naslijeđe smatra samosvojnim? Ima li jezičkih argumenata za tezu o postojanju "crnogorskog je-

zika"? Odgovor nauke je da - ima. Crnogorski dijalekti kroz historiju su imali vlastiti razvitak i oni su se vazda razlikovali od sjevernijih srpskih ekavskih, pa i zapadnijih hercegovačkih govora. To je jedan autentičan razvoj na dijalekatskom nivou, teritorijalno raznovrstan, bogat govornim nijansama. Taj razvoj je u današnjim govorima i crnogorskom jezičkom izrazu ostavio posljedice u vidu originalnih osobina.

Što se tiče crnogorske pisane tradicije, ona je ćirilička. To se jednostrano i bez zalaženja u stvarne izvore te pojave povezuje sa srpskom ćirilicom, pa se ta ćirilica i određuje kao "srpska". Mada na formalnom (grafijskom) planu ne pokazuje bitne razlike u odnosu na srpsku (klasičnu) ćirilicu, crnogorska ćirilica ipak ima svoje korijene i svoj razvoj. Na njoj se piše crnogorska literatura i samim tim ona ima svojstvo autentičnoga pisma jedne nacionalno-državne cjeline. Ta cjelina je imala sve one prateće odrednice što odlikuju i druge naše sredine. Dakle, sama ta ćirilica nije ni od koga primljena, ona je tu od starina, dakle, ona je - crnogorska.

Jezik Petra Petrovića Njegoša smatra se uzorom i uopće historijskom sintezom crnogorske tradicije. On je veoma blizak jeziku narodne književnosti, izrazu narodne epike dinarskoga tipa, ali ga odlikuju i neke čisto literarne osobine crnogorskoga podneblja. Taj uzor-jezik mogao bi sam za sebe biti ozbiljnim argumentom za tezu o crnogorskom jeziku kao kultiviranom izrazu sa svim svojstvima književnog jezika. *Gorski vijenac* je zapravo najbolja i najcjelovitija lingvistička potvrda jednog autentičnog izraza, koji je po svemu - crnogorski.

Koliko god postojali lingvistički uslovi kao pretpostavka za formiranje crnogorskog jezika, toliko u prošlosti nisu postojali (a ni danas još ne postoje) potrebni vanlingvistički uvjeti za njegovo priznavanje. Još uvijek je i unutar crnogorske sredine jaka teza o Crnogorcima kao "Srbima", kao dijelu i kulturnom prostoru srpskog naroda, a posebno je ta teza podržavana u samoj Srbiji. Vladajuće političke i naučne snage drže Crnu Goru u tijesnoj vezi sa Srbijom; tim snagama nikako ne odgovara cijepanje između dva naroda i dvije kulture. Postoje, međutim, unutar crnogorskoga društva i snažne težnje samostalnog razvoja, stremljenja da se Crna Gora politički odvoji, što bi rezultiralo ponovnim formiranjem zasebne crnogorske države. Mada u principu niko ozbiljan i ne osporava crnogorsku naciju, ima mnogo onih "poluozbiljnih" koji kroz različite društveno-političke institucije zastupaju tezu da su Crnogorci, u stvari, Srbi, za što je njegoševsko "srpstvo" najbolji dokaz. To naročito čine oni Crnogorci koji žive i rade u Srbiji (u Beogradu prije svega), a koji se javljaju glasnijim "Srbima" i od samih Srba. Dobrim dijelom iz svojih profesionalno-karijerističkih pobuda oni žučno brane tezu o Crnogorcima kao ("južnim") Srbima, ma koliko ta tvrdnja u suštini bila apsurdna i asimilatorska.

Za takve tendencije vrlo je simptomatična situacija sa crnogorskom filologijom, odnosno crnogorskom serbokroatistikom, koju autor ovih redova malo bolje poznaje. Po nekom nepisanom pravilu, lingvistički kadar iz oblasti nauke o srpskohrvatskom jeziku velikim dijelom je porijeklom iz Crne Gore. Da spomenemo samo imena Radomira Aleksića, Radosava Boškovića, Mihaila Stevanovića, Mitra Pešikana. Svi ti neosporni autoriteti rade u sklopu nauke o srpskohrvatskom jeziku, tako da je npr. čuvena Stevanovićeva *Gramatika* u stvari *Gramatika savremenog srpskohrvatskog jezika*. Pošto je autor ovih redova bio student posljednje generacije kojoj je, pred odlazak u mirovinu, predavao profesor Stevanović (sedamdesetih godina na Filološkom fakultetu u Beogradu), postoji o tome i naše "autorsko svjedočenje". Ja sam tada bio naprosto zbunjen (da ne kažem zapanjem) time na koji način je (kakvim jezikom) profesor Stevanović držao predavanja (tačnije, čitao ih iz svoje *Gramatike*). Akcenat je bio staroštokavski, dvoakcenatski, tipično crnogorski. Slično je bilo i sa predavanjima profesora Boškovića, mada niko od tih autoriteta nikada nije upotrijebio (bar ne javno) tu tabu-odrednicu "crnogorski jezik" (a nije je ni napisao). To su sve naučnici koji su smatrali da taj jezik ne postoji. Oni su se bavili srpskohrvatskim, pa čak nisu bili skloni ni tezi o crnogorskom standardnojezičkom izrazu, što se naročito odnosi na Stevanovića, koji je u srpskohrvatskom jeziku bio dosljedni "unitarista". Nakon Stevanovićevog odlaska, rukovođenja Institutom za srpskohrvatski jezik prihvatio se dr. Dragomir Ćupić, porijeklom Crnogorac, a velik dio kadra u toj kući je također crnogorskoga porijekla. Ali, tu nema ni spomena o crnogorskom jeziku, čak ni o crnogorskom standardnojezičkom izrazu. Jezik Srba i Crnogoraca jedan je jezik, ako više nije srpskohrvatski, onda je - srpski.

U samoj Crnoj Gori, međutim, već su dovoljno osnažile "separatističke" tendencije. Savremeno crnogorsko društvo ovih devedestih godina raspolovljeno je u dvije struje; jedna je prosrpska, druga - "procrnogorska". Unutar "procrnogorske" struje oživljava ideja o crnogorskom jeziku, koja lingvistički i kulturnohistorijski nikad nije ni prestajala postojati. Jezički razvoj na crnogorskom tlu može se nazivati ovako ili onako (ili se nikako ne nazivati), ali on je činjenica koju lingvistička nauka mora priznati.

Šta bi trebalo da se dogodi u političkoj budućnosti Crne Gore, pa da "crnogorski jezik" bude priznat? Bez Crne Gore kao nezavisne države nema ni crnogorskog jezika, bar ne onog zvaničnog. Taj jezik, međutim, i sada ima sve uvjete neophodne za njegovo priznavanje. Prvi uslov je lingvistički, drugi je nacionalni. Crnogorski narod nauka ne osporava, ali mu se osporava njegov crnogorski jezik. Stvar je u tome što političkim odnosima između Crne Gore i Srbije ne odgovaraju tendencije ka crnogorskom jeziku. Čini se ipak da će crnogorska jezička tradicija još podugo pričekati na svoje zvanično priznanje i da je prilično dug put do njezinog definitivnog "otcjepljenja" od srpskog jezika.

18. SRPSKOHRVATSKI/HRVATSKOSRPSKI JEZIK

PITANJE: *Šta je označavao naziv **srpskohrvatski/hrvatskosrpski jezik** i kakav je bio odnos tog naziva prema jezičkoj tradiciji u Bosni i Hercegovini?*

ODGOVOR: Već je bilo govora kojim pravcima su se na našem prostoru razvijali dijalekti, kakvi su prvobitni odnosi bili između štokavskog, kajkavskog i čakavskoga dijalekta i kakav se književni jezik na toj dinamičnoj dijalekatskoj bazi stvarao. U vremenu od XVI do XIX vijeka tim terenom stalno su trajale migracije stanovništva, tako da se u XIX stoljeću formiralo novo stanje, koje je samo djelimično čuvalo dijalekatski kontinuitet sa srednjim vijekom. Štokavski dijalekt se vidno raširio na račun čakavskog i kajkavskoga dijalekta. Nekadanji zapadni štokavski dijalekt bio je naplavljen novoštokavskim govorima sa juga i jugoistoka. Dakle, ne samo da se širi štokavski dijalekt kao cjelina već se i unutar njega uvećava novoštokavština, na račun zapadnog štokavskog, dijelom i na račun istočnog štokavskoga dijalekta.

Južnoslavenska ideja ujedinjavanja srodnih etnosa rezultirala je dvama srodnim nacionalnim pokretima u XIX vijeku. U srpskoj sredini to je Vukova reforma, a u Hrvatskoj ilirski pokret na čelu sa Ljudevitom Gajem. Prihvata se koncepcija Vukovog fonetskoga pravopisa i južnog narječja kao osnovice zajedničkoga književnog jezika Srba i Hrvata. Godine 1850. potpisan je bečki Književni dogovor, koji proglašava južno ijekavsko narječje za dijalekatski osnov književnog jezika. Od toga vremena zvanično i postoji srpskohrvatski jezik, sa svojom istočnom (ćiriličkom) i zapadnom (latiničkom) varijantom. Taj jezik za više od sto godina postojanja imao je složen razvoj. Događali su se u njemu i oko njega različiti procesi; jedni su vodili ka smanjivanju razlika, drugi povećavanju, što se sve događalo u zavisnosti od političkih prilika. Savremeni srpskohrvatski jezik (koji se u Jugoslaviji upotrebljavao nakon Drugoga svjetskog rata) odlikuje se jakim unitarističkim tendencijama iz beogradskoga kulturnog središta. Išlo se na što veće potiranje razlika, pri čemu su mnoge historijski naslijeđene pojave u srpskohrvatskom jeziku kao cjelini sklonjene u drugi plan. To se naročito događalo sa bosanskohercegovačkim naslijeđem. To naslijeđe se jednostrano (tačnije "dvostrano") dijelilo na dvije varijante, istočnu i zapadnu, koje su se na tom prostoru "ukrštale". Crnogorska tradicija smatrala se južnim dijelom istočne varijante srpskohrvatskog jezika. Ćirilica se širila naročito u Bosni i Hercegovini, koja je i inače bila poligon za kušanje snaga političke i kulturne prevlasti između Srbije i Hrvatske. Pošto je Titova Jugoslavija

naginjala centralizmu, zvaničnoj politici najviše je odgovarala teza o srpskohrvatskom jeziku kao *jednom* i *jedinstvenom* jeziku.

Novosadski književni dogovor iz 1954. i *Pravopis* iz 1960. značili su ozvaničenje srpskohrvatskog jezika kao "dvocentralističkog" jezika, sa dva kulturna centra, Beogradom i Zagrebom. Pri tome se zapostavljala tradicija središnjega prostora, za koji se tvrdilo da se na njemu te varijante "ukrštaju". Ta naučno nedefinirana teza o ukrštanju varijanata u Bosni i Hercegovini otkrivala je jedno ispolitizirano stanje u našoj filološkoj nauci. Naučni kadar služio je zvaničnoj politici; bez podrške te politike nije mogao javno djelovati i predstavljati autoritativnu naučnu misao. Taj kadar, predvođen profesorima Stevanovićem, Aleksićem, Hrasteom, Vukovićem, Jonkeom, odgajan je u tradicionalnoj slavističkoj školi balkanskoga tipa. Ta škola odlikovala se (pored šire slavenske orijentacije) i jednim užim gledanjem na južnoslavenske i srpsko-hrvatske jezičke odnose. A to je bilo ono stereotipno gledanje na jedan jezik sa *dvije* njegove varijante, među kojima se održavala neka vrsta vještačke, političko-jezičke ravnoteže. *Pravopis* iz 1960. godine oživotvorio je i ortografski "razradio" tu naučnu nedorečenost i nespremnost da se shvati stvarna priroda i kulturno naslijeđe srpskohrvatskog jezika kao *cjeline*. Jer upravo na središnjem, bosanskohercegovačkom terenu taj jezik pokazuje svoje suštinske odlike i tu se praktički nije moglo raditi o ukrštanju varijanata već o jednom mnogo složenijem jezičkom razvoju.

Bio je to nenaučan stav prema bosanskohercegovačkom jezičkom naslijeđu proizašao iz jezičke politiziranosti i nepoznavanja tog naslijeđa. Među potpisnicima *Pravopisne komisije* od Bošnjaka je bio samo Skender Kulenović, jedno od najznačajnijih imena bošnjačke književnosti. Ali i ta "jedna lasta" bio je pisac čije su naučne predstave o srpskohrvatskom jeziku i same bile jednostrane (zapravo "dvostrane"). Kulenović je, kao veliki majstor jezika, vjerovao da se u srpskohrvatskom sve može objasniti odnosima između varijanata, mada je sam pisao "trećom varijantom", čega "lingvistički" nije bio svjestan.

Zablude oko srpskohrvatskoga književnog jezika naročito drastične forme pokazuju u samoj Bosni i Hercegovini. Sedamdesetih godina počinje se voditi "bosanskohercegovačka književnojezička politika", koju je politički utemeljio Centralni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine, potpomognut Institutom za jezik u Sarajevu na čelu sa Milanom Šipkom (gdje je i autor ovih redova napravio svoje prve naučne korake). To je bilo vrijeme Mikulića, Ištuka, Grabčanovića i drugih, vrijeme političkih čistki, čvrste ruke, dogmatizma bosanskoga tipa. U takvoj političkoj atmosferi jedna od perjanica bila je književnojezička politika, u koju smo se svi zdušno

zaklinjali i dežurali nad njezinim "sprovođenjem", spremni da odlučno osujetimo sve njezine eventualne "prekršioce", da ih osudimo ne samo politički već i - naučno. Ta politika svodila se na slijedeće: u Bosni i Hercegovini se upotrebljava jezički izraz koji je po svojoj prirodi elastičan ("elastičnostabilan", tobož u duhu praške lingvističke škole). On u sebi, dakle, sadrži osobine i jedne i druge varijante, u vezi s čim se propagira princip jezičke tolerancije.

U upotrebi zvaničnog naziva za jezik bez naročite potrebe insistiralo se na dvojnom imenovanju: *srpskohrvatski/hrvatskosrpski*. Insistiranjem na upotrebi takvih naziva postizao se efekat suprotan od željenog; nazivima *srpskohrvatski/hrvatskosrpski* više se upućivalo na dominaciju istočne i zapadne varijante u Bosni i Hercegovini (na tezu o ukrštanju varijanata na tom prostoru) nego na toleranciju jezičke upotrebe i autentičnost jezika u Bosni i Hercegovini. Zašto se toliko insistiralo na upotrebi dvojnog naziva, kad u tim nazivima nikad nije bilo dovoljno lingvističke preciznosti i kad sámo mjesto (odnosno redoslijed) odrednica u nazivu nije značio ništa osim nepotrebnô, ispolitiziranô sitničarenje? Cjepidlačenje u pitanju mjesta (prvog ili drugog za srpsku ili hrvatsku nacionalnu odrednicu u jeziku) išlo je sȁmo na štetu stvarne prirode tog jezika. U suštini je značilo negiranje jezičke tradicije Bosne i Hercegovine, što tada nije bilo shvaćeno, ili nije htjelo da se shvati.

Skupa sa dvojnim nazivom za jezik naučno se u Bosni i Hercegovini razrađuje teza o "dvojnoj terminologiji", koja također (kao i dvojni naziv jezika) u suštini negira bosanskohercegovačku tradiciju, jer jednostrano (odnosno "dvostrano") insistira na "ravnopravnoj upotrebi" stručne terminologije iz jedne i druge varijante. Uočava se potom da problem u Bosni i Hercegovini nije u "dvojnoj terminologiji" već u terminološkim višestrukostima. Otkrivena je pojava upotrebe terminoloških višestrukosti u stručnoj literaturi i udžbenicima, što je već bio naučno utemeljen put za objašnjavanje originalnih jezičkih, odnosno terminoloških zakonomjernosti u bosanskohercegovačkoj školskoj praksi počev od XIX vijeka naovamo. Teza o terminološkim višestrukostima zamijenila je praktično tezu o dvojnoj terminologiji. Ali ni ta (naučno utemeljenija) teza nije bila dosljednije objašnjena ni ozvaničena. U svemu tome ostalo se negdje na pola puta, a dobrim dijelom i pri starim predodžbama o "dvojnoj terminologiji".

U Bosni i Hercegovini se insistiralo na "ravnopravnoj" upotrebi latinice i ćirilice. To se, istina, uveliko poklapalo sa bosanskohercegovačkom pisanom tradicijom, ali se ta "ravnopravnost" shvatala i tumačila bukvalno, sa obaveznom ravnotežom u upotrebi dva pisma. A to je već protivurječilo tamošnjem naslijedu, u kojem takve ravnoteže nikad nije ni moglo biti. I

baš u tom nepoimanju te ravnoteže (odnosno bosanskohercegovačke neravnoteže) leže mnoge naše nedorečenosti u shvatanju i tumačenju književnojezičkog naslijeđa i savremenoga književnog jezika. U sklopu srpskohrvatskog jezika, bosanskohercegovački prostor ostajao je površno predstavljen, kao neka terezija među varijantama. Kao da je čitava njegova historijska misija bila u tome da "izmiruje" (među sobom historijski "zavađene") istočnu i zapadnu varijantu srpskohrvatskog jezika, da ih na svom terenu "neutralizira". A baš to neshvaćeno "neutraliziranje" srpskohrvatskog jezika na bosanskohercegovačkom tlu predstavlja samosvojan razvojni tok koji se u prošlosti nazivao *bosanski jezik*, kako se i danas naziva.

Istih tih sedamdesetih godina unutar bosanskohercegovačke filologije javljaju se šramežljivi glasovi koji donekle dovode u pitanje tezu o neutraliziranju varijanata u Bosni i Hercegovini. Nagovještavaju se i drukčiji mogući pristupi. Njihova suština je da se na tom prostoru radi o autentičnom izrazu, koji nije rezultat "ukrštanja" varijanata. Jer da bi se na nekom središnjem prostoru istočna i zapadna varijanta zaista ukrštale, postoji jedan neophodan uslov; da taj prostor bude "prazan prostor", kulturnohistorijski pasivan, da nema svoju tradiciju već da prima "tuđu". To je u slučaju Bosne i Hercegovine apsurdno, jer je Bosna vazda imala svoju kulturu.

Osamdesetih godina sve glasnije se govori o autentičnosti standardnojezičkog izraza u Bosni i Hercegovini, o njegovom specifičnom odnosu prema varijantama. Napokon prevladava saznanje da je taj izraz samosvojan. Njegova samosvojnost ne proizlazi iz toga što on izmiruje varijantske razlike već što te razlike na tom prostoru imaju svoje specifične reflekse. U Bosni i Hercegovini se radi o jednom originalnom odnosu tog izraza prema istočnoj i zapadnoj varijanti srpskohrvatskog jezika. To su svojstva jednog jezika odražena na njegovom središnjem prostoru. Ta svojstva imaju formalni (da ne kažemo "slučajni") odnos prema istočnoj i zapadnoj strani teritorije toga jezika. U isto vrijeme kad se formiraju varijante jednog jezika, formira se i njegov središnji "međuvarijantski" prostor. Radi se o odnosu unutar jednovremenog jezičkog razvoja na široj teritoriji. Tako se počinje govoriti i o trećoj, bosanskohercegovačkoj varijanti srpskohrvatskog jezika. Tih istih osamdesetih godina istočna i zapadna varijanta sve više se jedna od druge udaljavaju. To ima odraza na jačanje "separatističkih" tendencija u bosanskohercegovačkoj sredini. Teza o ukrštanju varijanata definitivno propada, mada se iznova stremi njezinom radikaliziranju. Sve to se događa sa narastanjem hegemonističkoga srpskog nacionalizma u Bosni i Hercegovini, pa i hrvatskoga.

Srpski i hrvatski jezik već se uveliko izdvajaju, a "crnogorski jezik" i dalje ostaje otvoreno pitanje. Mada je srpskohrvatski praktično prestao postojati, njegov dvosložni naziv se još upotrebljava, naročito na području

istočne varijante, dok se u Hrvatskoj više ne upotrebljava. Zašto se taj naziv još čuva na istoku? Prije svega zato što je tradicija jednosložnih naziva bila duže vremena napuštena, naročito u Srbiji, a i uslijed toga što naziv *srpskohrvatski* još nosi mogućnost negdanje unitarističke koncepcije zajedničkog jezika. Do danas se naziv *srpskohrvatski* najviše zadržao u Crnoj Gori, upravo stoga što (i čisto teorijski) naziv koji se gubi najduže ostaje tamo gdje je jezičko pitanje ostalo nerazjašnjeno; tim nazivom se "konzervira" ta nerazjašnjenost i odražava nespremnost političkih snaga da riješe to pitanje. Zbog toga se i u samoj Srbiji on još podržava kako bi se neutralizirale težnje za crnogorskom odrednicom u nazivu jezika, na koju crnogorska tradicija i njezin jezički izraz imadu puno pravo.

19. NAZIV *BOSANSKI JEZIK*

PITANJE: *Otkuda naziv **bosanski jezik**?*

ODGOVOR: Naziv *bosanski jezik* historijski je naslijeđen i potiče iz starine kulturnoga bića Bosne. Teško je utvrditi kada se prvi put pojavljuje, mada se u literaturi javljaju pokušaji da se to datira (možda je moguće znati kada se prvi put u pisanoj formi spominje taj naziv, u kojem dokumentu; nije nam poznato da se u literaturi operira tim podatkom). Za nas je ovom prilikom interesantnije kada se taj naziv mogao početi upotrebljavati, tj. kada su mogli za to sazreti lingvističko-historijski uslovi. On se, prema našem mišljenju, upotrebljavao već negdje od XII vijeka. Naziv *bosanski jezik* vjerovatno se počeo upotrebljavati u bogomilskom etnosu, jer su u Bosni tek tada sazreli uslovi da se jezik nazove svojim regionalnim imenom. Tako nešto se moglo događati jer se tu pojavio etnos religijski suprotstavljen zapadnom i istočnom etnosu. Naša je hipoteza da naziv *bosanski jezik* datira iz vremena kad se na bosanskohercegovačkom tlu širi bogomilsko učenje i kad u vezi s tim prevladava svijest tog slavenskog etnosa o svojoj individualnosti i "historijskoj usamljenosti". Bogomili su sebe nazivali "Bošnjanima" ("dobrim Bošnjanima"), a u vezi s tim vrlo je mogućno da su i svoj jezik u nazivu povezivali sa tom geografskom odrednicom. Skupa sa procesom iščezavanja bogomila ide i gubljenje naziva za njihov jezik, a on će se ponegdje sačuvati, kako su se (u raznim formama) još čuvali bogomilski tragovi. Prelaskom na islam, bogomilsko stanovništvo jedno vrijeme je (u susretu sa nehrišćanskom orijentalnom kulturom) moglo i zaturiti trag nazivu tog jezika. Za sve to vrijeme *bosanskim* se mogao imenovati i jezik pravoslavnog i jezik katoličkog življa u Bosni i Hercegovini, mada vjerovatno sa nešto drukčijim

značenjem. Kako se vremenom širila i učvršćivala islamska kultura, tako se domaći jezik nalazio u specifičnom položaju. Gubio je kulturni prestiž, mada se nije prestajao upotrebljavati ni u pisanoj formi. Negdje od XVII vijeka dolazi do raširenije upotrebe naziva *bosanski jezik,* začetog još u bogomilsko vrijeme. Taj naziv se i dalje upotrebljava prilično neprecizno i konfesiono neodređeno. Vremenom on ipak postaje precizniji, jer se odnosi između slavenske i orijentalne komponente u Bosni manifestiraju potrebom za većim preciziranjem u odrednici jezika, ne samo u regionalnom već i u etničko-vjerskom smislu.

Naziv *bosanski,* međutim, sve više se upotrebljava u bosansko-muslimanskoj sredini, čime dobija značenje na koje se kod nas u literaturi nije obraćala dovoljna pažnja. U orijentalnome jezičkom okruženju bosanski jezik sve više dobija svoje osnovno značenje: njime se prije svega ističe da on nije orijentalni već je maternji, dakle - bosanski. Ta odrednica *bosanski* i dalje je bivala neprecizna, lingvistički neobrazložena; bilo je najvažnije da se njome naglasi bosanska, tj. slavenska pripadnost. Tu se i kriju najdublji korijeni naziva *bosanski jezik*. Njime se nije iskazivao odnos prema zapadnoj ili istočnoj južnoslavenskoj teritoriji već odnos prema neslavenskom okruženju. U tome i jeste suština porijekla i značenja naziva *bosanski jezik*, što se kod nas nedovoljno shvata. Tim se nazivom isticalo porijeklo, svoj jezik i prošlost.

U XIX vijeku taj naziv opet nestaje; on podsjeća na historijsku ponornicu. Tek krajem XIX vijeka, u sklopu Kallayeve politike bosanske nacije, ponovo se aktuelizira, da bi nakon neuspjeha te politike snova iščeznuo. Potom nastupa onaj "najsušniji" period, kraj XIX i prva polovina XX vijeka, kad sasma nestaje iz upotrebe. I tako dolazimo do ovog vremena, do devedesetih godina XX vijeka. Naziv *bosanski jezik* ponovo se javlja i rehabilitira. Tako se kroz historiju događalo sa jednom jezičkom odrednicom-ponornicom, koja ima svoju unutarnju, organsku vitalnost i uspijeva vazda da preživi sva svoja zatočenja, "političke lagere" i "Sibire".

Apsurdna je, dakle, tvrdnja da je naziv *bosanski jezik* "politički naziv", vještački isforsiran, neutemeljen. Najbolji dokaz te apsurdnosti je vitalnost samog naziva i njegova sposobnost da opstane. To što je i njemu (kao svakom drugom nazivu jezika) nužna politička podrška, ne govori uopće o njegovoj ispolitiziranosti i vještačkom porijeklu. Svaki naziv jezika ispolitizirana je pojava, jer on je političko, a ne naučno pitanje. Ali ako je naziv zaista *samo* politička tvorevina, on ne može opstati, jer nema unutarnje, značenjske vitalnosti da preživi. Svako vještačko nastajanje historija odbacuje. Ostaje samo ono što je organski stvoreno, organski u smislu historijske zakonitosti nastanka i razvoja. A naziv *bosanski jezik* upravo je takva pojava.

20. BOSANAC, BOŠNJAK, BOSANSKI JEZIK

PITANJE: *Šta znače pojmovi **Bosanac, Bošnjak, bosanski jezik**?*

ODGOVOR: *Bosanac* je oduvijek označavalo (a i danas označava) "čovjeka iz Bosne", u smislu teritorijalne pripadnosti ili porijekla, što je sa sobom nosilo i neka druga srodna etnička obilježja. *Bosanac*, to je i pripadnik bosanskohercegovačke države, vezano sa ovim prvim značenjem. Za taj naziv najvažnije je da on ne uključuje nacionalnu, odnosno vjersku pripadnost. Tačnije - uključuje, ali onu višenacionalnu, viševjersku. *Bosanac* je i musliman, i pravoslavac, i katolik, koji svoje historijske korijene vezuju za Bosnu. To bi značilo da naziv *Bosanac* imenuje i "Bosanskog Muslimana" i bosanskog Srbina i bosanskog Hrvata. Naziv *Bosanac* ima šire značenje od naziva *Hercegovac*, koji je regionalne, čisto teritorijalne naravi, mada i naziv *Hercegovac* ima obilježje nacionalne tročlanosti (postoje Hercegovci muslimani, Hercegovci pravoslavci i Hercegovci katolici, tj. hercegovački Bošnjaci, hercegovački Srbi i hercegovački Hrvati). Naziv "hercegovački Bošnjaci" na formalnom jezičkom nivou kao da je protivurječan; on se rijetko upotrebljava baš zbog te svoje prividne protivurječnosti. Pojmovi *hercegovački Srbin* i *hercegovački Hrvat* upotrebljavaju se za označavanje teritorijalne pripadnosti, a u nacionalnom pogledu znače *bosanski Srbin* i *bosanski Hrvat*, odnosno *bosanskohercegovački Srbin* i *bosanskohercegovački Hrvat*. Kad se npr. kaže "bosanski Srbin" ili "bosanski Hrvat", time se ne isključuju značenja i *hercegovački Srbin* i *hercegovački Hrvat*. Tim prvim nazivima obilježava se i jedno i drugo, ali se ovim drugim ne obilježava ono prvo, ili se "samo djelimično" obilježava (pa čak obavezno i isključuje ono prvo). Ovakve terminološke složenosti odražavaju suštinsku složenost odnosa među etnosima na bosanskohercegovačkom tlu i uopće slojevitost kulturnog naslijeđa Bosne. Nerijetko se sa ovim terminološkim nijansama dešavaju zabune, nerazumijevanja, čak i sporovi. Javljaju se reakcije kod Hercegovaca, npr. na naziv *Bosanac*, u stilu "ja nisam Bosanac već Hercegovac", čime se miješaju dva terminološka nivoa (što je lingvistička grješka). Takvom reakcijom i nazivu *Bosanac* daje se čisto teritorijalno značenje, a oduzima mu se ono šire (koje terminološki stoji na višem stupnju), sa značenjem ne samo teritorijalne bosanskohercegovačke pripadnosti, već i državno-administrativne. Dakle, naziv *Bosanac* nema nacionalno određenje već ima teritorijalno i državno-administrativno značenje pripadnosti jednome kulturnohistorijskom podneblju.

Naziv *Bošnjak*, međutim, nije vazda imao isto značenje; ono se mijenjalo, mijenjajući i svoj specifičan značenjski odnos prema pojmu *Bosanac*, a i prema pojmu *bosanski musliman*. Riječ *Bošnjak* stara je srednjovjekov-

na riječ. Njezina preteča je riječ *Bošnjanin*, koja se najprije upotrebljavala za bogomile, a kasnije i za pripadnike drugih religija u Bosni i Hercegovini. Dakle, naziv *Bošnjak* ima svoju historijsko-etimološku vezu sa bogomilstvom. U tursko vrijeme *Bošnjak* se upotrebljavalo sa širokim značenjem (kakvo je značenje naziva *Bosanac*), sa značenjem čovjeka iz Bosne, bez obzira na vjeroispovijest. Vremenom dolazi do procesa značenjskog sužavanja te riječi, uporedo sa širenjem naziva *Srbin* i *Hrvat* u Bosni, pod uticajem vjersko-nacionalne propagande iz Srbije i Hrvatske. Jačanjem veza bosanskih pravoslavaca i katolika sa njihovim maticama na istoku i zapadu, prvenstveno tokom XIX stoljeća, jača i nacionalna svijest bosanskih muslimana i svijest o njihovoj "historijskoj usamljenosti", odnosno sudbinskoj vezanosti za Bosnu. Tako sve više dolazi do sužavanja i značenjskoga preciziranja riječi *Bošnjak*. U XIX vijeku naziv *Bošnjak* odnosi se na Bosanske Muslimane, sa značenjem iskonskoga bosanskoga porijekla, vezanosti za rodno tle i maternji bosanski jezik. Naziv *Bošnjak* ima dugu tradiciju, mada u toj tradiciji njegovo značenje varira. Danas su bosanski muslimani napokon vratili sebi svoje historijsko ime, koje ide naporedo sa nazivima *Srbin, Hrvat, Slovenac, Albanac* i sl. Postoje, međutim, mišljenja da taj naziv označava i sve one koji se osjećaju "Bošnjacima", tj. da naziv *Bošnjak* može predstavljati stariju, arhaičniju formu naziva *Bosanac*. Ni to drugo značenje ne može se odbaciti, mada je ograničenije upotrebe i manje precizno. Ipak, nazivu *Bošnjak* ne može se osporiti i ono njegovo šire bosansko značenje, pogotovu što u savremenom jeziku ta riječ zvuči arhaično. Svoje nacionalno ime bosanski muslimani vazda su vezivali za Bosnu, time iskazujući svijest o neraskidivosti veze sa zemljom i njezinom sudbinom.

Katkad se postavlja i pitanje zašto se nazivom *Bošnjak* imenuje samo *Bosanski Musliman*, a ne i *bosanski Srbin,* ili *bosanski Hrvat*. Tako postavljenim pitanjem pravi se jedna od elementarnih filološko-lingvističkih grješaka. Ovdje je u pitanju termin, koji je po svojoj prirodi formalna jezička odrednica. Termin je jezički znak za nešto i on nikada ne mora (čak i ne može) ostati na nivou značenjske sveobuhvatnosti. On također ne mora udovoljavati logičkom principu u jeziku, koji je inače nesvojstven "jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku" (kako reče prof. Aleksandar Belić, najčuvenije ime serbokroatistike). Dakle, u slučaju naziva *Bošnjak* radi se o nacionalnom nazivu, terminu koji teži preciznosti. Ali u tom njegovu stremljenju ka preciznosti ne isključuju se i neka druga značenja. Naziv *Bošnjak* historijski je vazda bio vrlo blizak muslimanskom narodu, koji nema svoje zemlje do Bosne, jedine i nezamjenjive. Zato je shvatljivo da taj narod u svojoj odrednici ima ime te zemlje, za koju veže svoje porijeklo i opstanak. A baš naziv *Bošnjak* u takvom značenju ima najdužu tradiciju. Njime se iskazuje i ta tradicija, kontinuitet življenja u Bosni, porijeklo slavensko-bosansko i vezanost za Bosnu kao vlastitu državno-teritorijalnu maticu.

Naziv *bosanski jezik* ima svoj poseban odnos prema nazivima *Bosanac* i *Bošnjak*. Ako bi se posmatrao lingvistički površno (što se kod nas često događa), tada bismo za bosanski jezik rekli da je to "jezik Bosanaca", što ne odgovara historiji ni današnjem stanju. To znači da Bosanci kao širi pojam (u smislu teritorijalno-državne pripadnosti) nemaju jedinstvenu jezičku tradiciju nego se unutar "bosanskog etnosa" izdvajaju tri razvojna toka. Istina, nerijetko se kaže da neko govori "bosanski" u smislu baš te opće pripadnosti jednome prostoru, bez obzira na njegovu nacionalnu raznovrsnost. Ali tu se ne radi o preciznom nazivu već više o opisnoj i uopćenoj odrednici koja nema terminološku vrijednost.

Kako se desilo da Bošnjaci kao narod svoj jezik nazivaju *bosanski*, a ne *bošnjački?* Otkud to "narušavanje" terminološko-tvorbene ravnoteže u nazivima *Bošnjak, bosanski jezik*? Ne računajući već tumačene historijske okolnosti nastanka naziva *bosanski jezik*, do tog "narušavanja" je došlo jer je termin jezički znak koji ima svoju "logiku" razvoja. I mada se katkad kaže "mi Bošnjaci govorimo bošnjački" (pri čemu se čak nesvjesno teži formalnojezičkoj uravnoteženosti termina), naziv *bosanski jezik* odnio je historijsku pobjedu. Njime se ističe i izvjesna šira jezička pripadnost naroda koji sebe zove *Bošnjacima*, a svoj jezik *bosanski*.

21. "SRPSKI" I "HRVATSKI" JEZIK BOŠNJAKA

PITANJE: *Govore li Bošnjaci "srpskim" ili "hrvatskim" jezikom?*

ODGOVOR: Bošnjaci su dugo vremena govorili i pisali *srpskohrvatskim* jezikom, jer je to bio naziv za zajednički jezik Srba, Hrvata, Bošnjaka i Crnogoraca. To što se on tako zvao ne znači da nije bio njihov jezik, niti da su ga Bošnjaci od nekoga primili. Nisu ga ni od koga primili već su ga u VII vijeku "sa sobom donijeli" (historijski naravno uslovno), na svojim slavenskim, paganskim samarima, "u bisagama", da tako kažemo. Oni su uvijek govorili i pisali svojim jezikom, koji je bio zajednički sa jezikom susjednih srodnih naroda. Postoje, međutim, (političke) tvrdnje da Bošnjaci nemaju svoga jezika već da govore i pišu jezikom Srba i Hrvata. Postavlja se tada pitanje koji su to Bošnjaci koji govore "srpski", a koji "hrvatski". Da li se takva "jezička pripadnost" određuje prema regionalnom principu: "istočni Bošnjaci" govore "srpskim" a "zapadni" "hrvatskim" jezikom? Apsurdna je, naravno, tvrdnja da Bošnjaci govore srpskim, odnosno hrvatskim jezikom. Nema ni lingvističkih ni nacionalno-teritorijalnih kriterija na

osnovu kojih bi se neki dio bošnjačkoga prostora mogao smatrati "srpskim", a drugi "hrvatskim". Bošnjaci nikad u svojoj historiji nisu govorili nekim drugim jezikom do svojim vlastitim. To nisu činili čak ni u doba kulturne dominacije orijentalnih jezika, kad su upravo nazivom *bosanski* iskazivali aktivan stav prema svome naslijeđu i južnoslavenskim korijenima. Druga je stvar što se taj njihov jezik nije vazda nazivao svojim imenom, jer to je političko-historijsko pitanje, a ne suštinsko (u smislu postojanja ili nepostojanja samog jezika). Dakle, Bošnjaci nikad nisu govorili ni srpskim ni hrvatskim. Stvar je u tome što se njihov jezik tako nazivao, tj. uvijek nije imao vlastitu nacionalnu odrednicu. Historijska je istina (sama po sebi shvatljiva, koju je nepotrebno naročito dokazivati) da Bošnjaci imaju svoj jezik, ali ga oni vazda nisu nazivali pravim imenom. U odnosu na taj jezik kroz historiju su ispoljavane unitarističke i asimilatorske težnje. Bosna je vazda bila razapeta između pravoslavnoga (balkanskog) istoka i katoličkog zapada, na njojzi su se stalno ukrštali interesi drugih. Možda su baš zbog tog naši mudri lingvistički prethodnici insistirali na tezi o ukrštanju varijanata u Bosni i Hercegovini; kad su se već vijekovima na tom prostoru zaista ukrštali interesi drugih, zašto se na njemu ne bi "ukrštali" i jezički izrazi, odnosno varijante tih "drugih"? Interesi se zaista mogu ukrštati na nekom prostoru koji je i do toga procesa imao svoj razvoj i historiju. Ali jezičke varijante *ne mogu* jer za to nema jednog neophodnoga uslova; da taj prostor do toga procesa ukrštanja bude jezički pasivan, tj. da bude "lingvistička kolonija" (kako to jednom metaforički reče romantik među lingvistima mr. Bato Jeftić, legendarno ime bosanskohercegovačke predratne "lektoristike").

Čak ni u srednjem vijeku, prije islamizacije, kad su Bošnjaci mogli biti "Srbi" ili "Hrvati" (tačnije, pravoslavci ili katolici), ni tada oni nisu govorili srpskim ni hrvatskim jer se već bila formirala treća cjelina, bogomilska. Mnogo vijekova kasnije, kad se pod okriljem savremene marksističke nauke tvrdilo da muslimani "nemaju svoga jezika" (kako je to npr. "dijalektički" pisao Veselin Masleša), te predrasude dobijale su i zvaničnu potporu u jednoj politici koja se smatrala demokratskom i naučno zasnovanom. Nacionalističke koncepcije u Srbiji i Hrvatskoj stremile su da dokažu kako Bošnjaci nemaju svoga jezika ne zbog toga što su zaista vjerovali da ga nemaju (i da je taj narod "jezički invalid") već da bi time dokazali drugu svoju nenaučnu tvrdnju; da Bošnjaci i nisu narod, da su oni "muslimani srpskog ili hrvatskog porijekla", ili "Muslimani srpskohrvatskog jezika" (kako nespretno naslovi svoju poznatu, pionirsku knjigu Salem Ćerić).

22. DISKRIMINACIJA BOSANSKOG JEZIKA

PITANJE: *Zašto je dugo vremena bosanski jezik bio zapostavljen?*

ODGOVOR: Taj jezik je dugo vremena kroz historiju negiran iz "ideoloških" razloga, što je služilo različitim političkim ciljevima. On je na najbolji način služio tim "različitim političkim ciljevima" time što ga "nije ni bilo", što je prešutkivan. On je svojim postojanjem i historijskom vitalnošću bio trn u oku koncepcijama podjele bosanskoga prostora na istočni i zapadni dio. Taj prostor nije se nikako mogao "kupusati" a da mu se ikoliko priznaje kulturna autohtonost. Valjalo je sasjeći plodove i počupati korijene jednog autentičnog razvoja, pa tek onda praviti poteze na karti Bosne, po principu pola-pola, dijeliti je na "srpski" i "hrvatski" dio. Za takvo "karpuzanje" bosanski jezik bio bi odveć rizična i opasna kulturna tekovina, koja bi smetala hegemonističkim zadiranjima u organsko tkivo Bosne.

Krivice za diskriminaciju bosanskog jezika obično se traže izvan Bosne (u Srbiji i Hrvatskoj), što je uveliko shvatljivo i opravdano, jer nebrojeno je argumenata i historijskih fakata koji tu krivicu potvrđuju. Malo je, međutim, pokušaja da se uzroci toj pojavi traže i nađu unutar same Bosne i Hercegovine. Ovdje bismo ukazali baš na tu stranu problema, odnosno na neke pojave koje su se kroz historiju mogle javljati kao uzroci zapostavljanja i negiranja bosanskog jezika.

Kulturnoj tradiciji bosanskih Srba i Hrvata nikad nije odgovarala teza o bosanskom jeziku, jer je ona "ugrožavala" njihovo jezičko naslijeđe i vezu tog naslijeđa sa nacionalnim maticama. Bosanski jezik je dovodio u pitanje i to naslijeđe i njegovu vezanost sa matičnim nacionalnim kulturama. U stvarnosti, tog ugrožavanja nije moralo biti (najčešće ga nije ni bilo), ali su političke tendencije vještački stvarale atmosferu te ugroženosti. Bosanski Srbi i Hrvati (među sobom u mnogo čemu inače suprotstavljeni) kroz historiju su se politički organizirano (svako za sebe) suprotstavljali bosanskom jeziku. Oni su gotovo instinktivno osjećali opasnost koja im prijeti od samoga postojanja toga tabu-jezika, za koji su bili vrlo zainteresirani da što duže ostane "jezik pod feredžom". Jer upravo taj jezik nije im dopuštao da se vezuju za svoje "jezičke matice", kojih u stvari (u lingvističkom smislu) i nema.

Da li je u samoj bošnjačkoj sredini bilo procesâ koji su ometali razvoj bosanskog jezika, također ga na jedan poseban način politizirajući? Bilo je, a toga i danas ima. U čemu su se ti procesi ogledali? Prije svega u jednom općem problemskom pitanju, suštinskom za porijeklo i cjelokupnu kulturu Bošnjaka. To je pitanje odnosa bošnjačke tradicije prema islamu, orijentalnoj kulturi i jezicima. Da li je glavno u bošnjačkoj kulturi njezino bosansko,

odnosno bošnjačko porijeklo, ili je za nju temeljan islam i orijentalna kultura? Borba među tim "dvama porijeklima" bila je stalno prisutna u historiji političkog i kulturnog organiziranja Bošnjaka. Ta borba se odvijala između islamskih i drugih kulturnih institucija u Bosni. Islamsko učenje vazda je imalo svoju širu, internacionalnu koncepciju, u koju se teško uklapao jedan malehni jezik kakav je bosanski. Ta koncepcija se zasniva na velikoj geografskoj rasprostranjenosti i na općim i fundamentalnim interesima islama. Bosanski prostor samo je krajnja zapadna tačka prostranog islamskog svijeta (bogatog nacionalnim kulturama), u kojem dominira arapski jezik kao jezik Kur'ana. Zbog dominacije arapskog, od islama je iluzorno očekivati da ima osjećaj za regionalne jezike, pogotovu takve male kakav je bosanski. A baš ta raširenost i moć islama, u nacionalno-jezičkoj tradiciji Bošnjaka ostavlja duboke tragove, koji se retrogradno odražavaju na odnos samih Bošnjaka prema svome jeziku, tom slavenskom zrnu-jeziku unutar islamskog svijeta.

Ima i jedna još objektivnija historijska okolnost vezana za islamizaciju i njezino presudno djelovanje na bošnjačku tradiciju. U svijesti bošnjačkoga čovjeka duboko je usađena "historijska kolebljivost", kojem svijetu se od svoja dva svijeta prikloniti; onom orijentalnom, duhovno-vjerskom, ili vlastitom etničkom, koji ga vezuje za svoju "slavensku braću". To je dubilo neku vrstu kulturnog vakuuma u tom čovjeku, konfliktnost svijesti o samome sebi. Stoga se o bosanskom jeziku katkad mislilo i govorilo stidljivo, u vrijeme kad je među bošnjačkim stanovništvom bila raširena arebica, a pisalo se arapskim, turskim i perzijskim.

Kur'an je kod Bošnjaka bio jedinstveno štivo koje je nadomješćivalo pisanu riječ na vlastitom jeziku. Ali je ono ipak bilo na svoj način daleko od tog čovjeka, jezičko-grafijski daleko. Ma koliko islam bio njegova religija, taj čovjek se nalazio u raskoraku između svoga jezika i jezika islama. To je u bosanskomuslimanskom čovjeku dubilo onaj njegov kulturnohistorijski i kulturnopsihološki ponor, neku vrstu duhovne konfliktnosti između slavenskih korijena i islamske pripadnosti. Pravoslavni vjernici u Bosni npr. molitve obavljaju na svome arhaičnom crkvenoslavenskom jeziku, koji razumiju; to je vrsta starog srpskog jezika što miriše tamjanom starine i staroslavenske tradicije. Muslimani obavljaju molitvu na arapskom, tako dalekom i teško savladivom. I mada taj jezik u uhu i srcu vjernika zvuči prisno, mehko i uzvišeno, tu često nedostaje značenje, ili se to značenje prima samo u osnovnim, najgrubljim crtama. Nikad nije bilo ni najmanje izgleda da se molitva obavlja na vlastitom jeziku, makar i nekom arhaičnom, "bogomilskom", čija bi starina zvučala smislom i odražavala kontinuitet sa davnom prošlošću. To su oni duboki, vjersko-nacionalni razlozi koji su kod Bošnjaka mogli stvarati jaz, izvjesnu distancu prema svome jeziku. Taj njihov jezik je bio odvojen od vjer-

skog života, mada su turcizmi, svojim visokim stepenom adaptiranosti domaćim jezičkim osobinama, bar malo ublažavali tu distancu.

U XIX vijeku, kad se intenziviraju borbe među političkim strankama unutar bošnjačke sredine, dolazi do pojava prosrpske ili prohrvatske orijentacije među bošnjačkim kulturnim radnicima. Ovisno od tih orijentacija, ističe se pripadnost srpskom, odnosno hrvatskom jeziku, što govori o zapostavljenosti svoga naslijeđa, koje u unutarnjim političkim borbama biva zaobiđeno. Pri tome se čak i otvoreno negira bosanski jezik, a to negiranje dolazi iz bošnjačkih redova, što je naročito pogubno djelovalo na bošnjačku kulturu. Takav je npr. bio slučaj sa "Srbinom" Osmanom-Nuri Hadžićem, ili "Hrvatom" (tačnije "Hrvatima") Osman-Azizom u XIX vijeku, kao i sa "srbohrvatom" Skenderom Kulenovićem, ili "Srbinom" Mešom Selimovićem u XX vijeku, sve do najnovijeg "Srbina" Isa Kalača, bošnjačkoga pisca iz Sandžaka. Zapostavljanje i prešutkivanje bosanskog jezika posebno su podržavali bošnjački filolozi i lingvisti starije generacije, koji su uglavnom o njemu (i "na njemu") šutili, a njegova istraživanja vršili u sastavu srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog jezika, ne usuđujući se da središnju jezičku tradiciju nazovu njezinim historijskim imenom. Tadašnji politički uslovi to nisu dopuštali, mada to ne znači da su se ti naši filolozi takvom šutnjom koristili u političke, ili karijerističke svrhe. Prije bi se reklo da je njihova šutnja o bosanskom jeziku bila politički uvjetovana i da je kao takva povratno iskorišćavana u političke svrhe. Ti "šutolozi bosanskog jezika" su naši poznati lingvisti stare generacije Mustafa Ajanović, Asim Peco, Ismet Smailović i dr, pa i one poslijeratne generacije, kojoj pripada i autor ovih redova (mada je on prvi cjelovitije naučno progovorio o jezičkoj tradiciji bosanskih muslimana; autor je knjige *Jezik bosanskih Muslimana,* objavljene u Sarajevu početkom 1992, uoči samog rata). Najnovije generacije bošnjačkih filologa moći će se slobodnije i naučno dosljednije baviti bosanskim jezikom, tim jezikom-fenomenom, koji kroz historiju ponire i izranja. Takva ozbiljnija naučna istraživanja su tek pred nama, tačnije, pred njima. A zasad se moramo zadovoljiti ovakvim oglednim razmatranjima u naučnopopularnoj formi. Nadamo se da i takva razmatranja usmjeravaju na glavne istraživačke pravce u budućnosti.

Po završetku ovoga tragičnoga bosanskog rata, u kojem nema pobjednika (tačnije, svi su poraženi), ostaju mnogi teški, neriješeni problemi u kulturnoj obnovi Bosne. Jedno od centralnih mjesta (ako ne i centralno) u toj obnovi zauzima bosanski jezik. U Bosni se, na žalost, u vezi s njim opet javljaju oklijevanja, nerazumijevanja, neizbježna politiziranja i sitno šićarenje tom krupnom tekovinom naše kulture. Bojim se da bošnjački narod, čak ni nakon ove svoje golgote, nije sazrio da napokon shvati koliko je taj njegov jezik sudbinska zaloga ne samo njegove prošlosti već (ovo drugo još i više) uv-

jet i garancija njegove budućnosti. Zar to zaista ne može da dopre do svijesti bošnjačkoga čovjeka? Ili ga u tom opet ometaju neke "više društvene sile", taj usud političke borbe balkanskoga tipa?

Ko zna, možda će i nakon ovog najnovijeg kulturnog zločina prema Bosni, bosanski jezik iz nekih "viših" razloga i dalje ostati tabu-jezik, skriven pod feredžom naše teške prošlosti.

23. NAUČNA UTEMELJENOST BOSANSKOG JEZIKA

PITANJE: *Koji su glavni argumenti što dokazuju postojanje bosanskog jezika?*

ODGOVOR: O tim argumentima je u ovoj knjizi na različitim mjestima već bilo riječi i još će biti. Sada bismo ih mogli, radi preglednosti, samo pobrojati:

1. *Južnoslavensko jezičko porijeklo*: bosanski jezik nije nikakav hibridni jezik nastao "ukrštanjima" već se on razvio iz zajedničkog južnoslavenskoga prajezika, odnosno iz južnoslavenskih dijalekata na zapadnom dijelu Balkana.

2. *Etnos* koji je "stvorio" i prenosio taj jezik bio je neprekidno prisutan na središnjem štokavskom terenu; sačuvao je etničko-jezički kontinuitet od VII vijeka (od dolaska Južnih Slavena na Balkan), sve do bogomila i učenja Crkve bosanske.

3. *Bogomili* su etnos koji nastavlja jezički kontinuitet i razvija neke svoje osobene zapadnoštokavske crte. U tom etnosu začinje se bosanski jezik, kao posljedica neprekinutoga kulturnog razvoja Južnih Slavena na zapadnom dijelu Balkana.

4. *Srednjovjekovna bosanska država* i njezina tradicija najbolji su dokaz da taj prostor nije pripadao ni zapadu ni istoku, da je imao svoj razvoj; zato se na tom području razvijaju i neke njegove starobosanske osobine. Bosanska država je teritorijalna i kulturnohistorijska kolijevka bosanskog jezika. Taj jezik ne bi se mogao razvijati bez postojanja gotovo hiljadugodišnje tradicije bosanske države. Onako kako su srpska i hrvatska država teritorijalne pretpostavke srpskog odnosno hrvatskog jezika, takav je slučaj i sa državom Bosnom. U jezgru etnosa sa toga prostora začinje se i razvija bosanski jezik, kao značajno njegovo obilježje, koje je imalo autentičan pravac razvoja.

5. *Islamizacija*, koja je na svoj način kod islamiziranog stanovništva konzervirala i stabilizirala etničke odnose u Bosni. To stanovništvo uglavnom ostaje demografski stabilno, na svojim srednjovjekovnim baštinama, čuvajući vezu sa prethodnim stanjem. Ono, dakle, biva prenosiocem nekih crta kulturnog naslijeđa iz srednjovjekovne bosanske države.

6. *Islam*, kao svjetska religija, tom relativno stabilnom bosansko-humskom etnosu daje i neka originalna obilježja, tako i samom jezičkom razvoju na srednještokavskom tlu. Radi se o miješanju i originalnom srastanju dvije dotad odjelite bosanske tradicije, predislamske i islamske. Originalnost jezičkih crta ogleda se u raširenosti turcizama u govornom i pisanom jeziku, zatim u arebici, potom u pisanju na orijentalnim jezicima pa i u nekim sitnijim jezičkim osobinama koje do dana današnjeg odlikuju bosanski razgovorni jezik (geminacija, tj. udvajanje suglasnika, izgovor suglasnika *h*, nerazlikovanje glasova *č*, *ć*, *dž* i *đ* i sl.).

7. *Naziv bosanski jezik*, koji datira iz srednjeg vijeka i koji se sačuvao, mada se, s vremena na vrijeme, gubio. Taj naziv ima dugu tradiciju i najbolji je znak da taj jezik nije izmišljen već da je on historijska "izmišljotina".

8. *Bošnjačka alhamijado-literatura*, kao poseban vid književnog stvaralaštva arapskim pismom na bosanskom jeziku.

9. *Bosančica* i njezina tradicija, kao i postojanje neke vrste epistolarne književnosti pisane tom grafijom. To su pisma krajiških Bošnjaka iz vremena XVI-XVIII vijek, koja čuvaju vezu sa srednjovjekovnom pismenošću i književnim naslijeđem, kao znak slavenskog starinačkoga kontinuiteta u Bosni.

10. *Rječnici bosanskog jezika* nastali u turskom periodu, od kojih je najstariji tursko-bosanski rječnik iz 1631. *Potur-Šahidija*, autora Muhameda Hevaije Uskufije. Taj rječnik sadrži značajnu građu iz bosanskohercegovačkoga književnog i govornog naslijeđa.

11. *Jezičke reforme u XIX vijeku* (prije svega Vukova reforma), u kojima izvjesnu ulogu igra i bosanska, odnosno bošnjačka jezička tradicija (naročito kad su u pitanju turcizmi i čuvanje suglasnika *h*). Mada je Vukova koncepcija bila koncepcija jednog jezika za više naroda (koji se tada nisu ni uzimali kao zasebni narodi već kao jedan narod različitih "vjerskih zakona"), ona ipak ima dosta sluha za bošnjačku tradiciju. To prije svega ide u zasluge samoj toj tradiciji i Vuku Karadžiću kao neosporno velikom imenu kulturne prošlosti na južnoslavenskim prostorima.

12. *Jezički reformatori među Bošnjacima* (prije svega reformatori arebice), čije su aktivnosti odražavale stalnu tendenciju adaptiranja toga pisma vlastitoj tradiciji. Zatim "latinički reformator" Muhamed-beg Kapetanović Ljubušak i njegovo sakupljanje narodnog (i "istočnog") blaga Bo-

šnjaka. To je kulturna aktivnost koja u historiji bošnjačkog naroda zauzima značajno mjesto; Ljubušak je neka vrsta bošnjačkog "Vuka Karadžića", mada su njegovi rezultati bili puno skromniji.

13. *Kallayeva politika bosanske nacije i bosanskog jezika*, koja je sa historijskog aspekta više značila za bosanski jezik nego za samu politiku bošnjaštva (u austrougarsko doba). Pokazuje se, naime, da bosanski jezik ima svoju krivulju razvoja, čak i neovisno od političkih faktora. Gramatike bosanskog jezika štampane u austrougarskom periodu svojim sadržajem to najbolje potvrđuju; odlikuju ih osobine koje su rezultat unutarnjeg razvoja jezika bez uplitanja političkih faktora u taj razvoj. Bosanski jezik (što se pokazalo i u Kallayevo vrijeme) nije politička izmišljotina već značajna kulturna tekovina koja prati Bosnu kroz historiju.

14. *Bogato usmeno stvaralaštvo* na narodnom jeziku; narodna lirika i epika, osobito sevdalinke i balade, kao prepoznatljiv umjetnički milje u kojem se razvija bosanski jezik.

15. *Pisana književnost Bošnjaka* (na bosanskom jeziku i latiničkom pismu) počev od druge polovine XIX vijeka do danas odražava savremene tokove razvoja bosanskog jezika.

16. *Pravo svakog naroda na svoj jezik i na njegov naziv.* Bošnjački narod svoj jezik zove *bosanskim*, a to je "vjekovni jezik", kako nedavno reče jedan moj sagovornik. To je jezik koji se kroz historiju sačuvao, bez obzira na snažne pritiske sa raznih strana da mu se potkrešu krila, zametne mu se trag, da ga se negira. Bez obzira na snažne pritiske orijentalne jezičke tradicije, kojima se odolijevalo i samim nazivom *bosanski jezik,* te iskazivala svijest o slavenskom porijeklu, te Bosni kao svojoj iskonskoj "plemenitoj baštini".

24. KONTINUITET BOSANSKOG JEZIKA

PITANJE: *Koji izvori svjedoče da se bosanski jezik sačuvao kroz historiju?*

ODGOVOR: Ponekad nam se sámo od sebe nameće pitanje javlja li se bosanski jezik u široj upotrebi, govornoj i pisanoj? Nije li se kroz prilično dugu historiju postojanja srpskohrvatskog jezika rastočio, pa ga *nema* više u živoj upotrebi? Možda ga ima samo u fragmentima; tu i tamo iskaču njegove osobine ko ribe iz vode, ali to možda nije cjelovit jezik? Bosanskog jezika i "ima" i "nema", zavisi iz kojeg aspekta se on posmatra. "Ima" ga jer

je on nesumnjiv lingvistički fakt. Ali ga nema u "čistom obliku" zato što u našim balkanskim prilikama takvih "čistih" (monolitnih) jezika ne može ni biti. Nema ih stoga što su naši jezici međusobom odveć srodni da bi se mogli izdvojeno posmatrati. Bosanski jezik kroz historiju je "trunjen" drugim jezicima, pa nam se katkad učini da su sve naše teze o odvojenim jezicima hiperfilološke ili političke uobrazilje i apstrakcije. Stvari, međutim, ne stoje tako. Potrebno je shvatiti neke zakonitosti iz lingvističke teorije, pa tek potom tražiti odgovor na pitanje "ima li" jednog jezika, ili ga, pak, "nema".

Svaki jezik javlja se u usmenoj (govornoj) i pisanoj (književnoj) upotrebi, koje se među sobom (manje ili više) razlikuju. Zato bi se pitanje o bosanskom jeziku moralo postaviti malo drukčije: ima ili *govornog* bosanskog jezika? Ako ga ima, kakav je njegov odnos prema pisanom (književnom) jeziku (pod uslovom da ovog drugog "ima"). Govorni jezik mijenja se kroz prostor i vrijeme, pisani takoder, mada su kod ovog drugog najvažnije promjene kroz vrijeme, jer je tu prostorni momenat u drugom planu. U pokušajima da odgovorimo na ovakva pitanja neminovno je razlikovati razvoj jezika kroz vrijeme (njegovu historijsku perspektivu) od savremenog njegova stanja (kao rezultata historijskog razvoja). Ako bismo na pitanje o bosanskom jeziku odgovorili iz historijskog aspekta, trebalo bi najprije pitati da li je tog jezika bilo u prošlosti i kako se on (ako ga je "bilo") kroz vrijeme mijenjao, kojom dinamikom se razvijao. Razvoj govornog jezika manje je podložan egzaktnom posmatranju od razvoja pisanog. Tu se radi o dva naporedna pravca razvitka: promjenama u dijalektima i odrazu tih promjena na tzv. razgovorni jezik, koji je inače na prijelazu između dijalekta i književnog (standardnog) jezika. Bosanski dijalekti su se razvijali kroz vrijeme na konkretnom prostoru. Govorni bosanski jezik najzastupljeniji je u bosanskohercegovačkim čaršijama, pogotovu onim sa jačom tradicijom, u kojima se odvijala šira bosanska komunikacija (u takvom općenju mogli su se stabilizirati oblici bosanskog razgovornog jezika). Bosanski razgovorni jezik u "čistom" obliku postoji na idiolekatskom nivou, tj. u govorima pojedinaca. Nisu rijetki slučajevi u Bosni da pojedinac govori "čistim bosanskim jezikom". Ta njegova tipičnost ne zavisi od uzrasta niti socijalne pripadnosti, teritorijalnoga porijekla, obrazovnog nivoa i sl. Lično smo se mogli (ne jednom) uvjeriti u takvu pojavu. "Posljednji "takav čovjek od kojeg sam (do rata) slušao izvorni bosanski jezik bio je (tada pedesetogodišnjak) gospodin Galib Gugić, porijeklom iz istočne Bosne (od Rogatice i Prače), po struci ekonomist, sa "udbaškim" stažom itd. Dakle, ni po čemu nije bilo očekivati da se baš kod takvog čovjeka bosanski jezik javi u izvornoj govornoj formi. Sa zadovoljstvom sam (kao filolog) slušao taj govor, riznicu jezičkog blaga u govoru "samo" jednog čovjeka. Koji sve psihološko-genetski faktori utiču da takav čovjek govori bo-

sanski, posebno je pitanje. Ali za nas je ovdje važnije što te pojave svjedoče da je bosanski jezik realna lingvistička datost, koja živi u svakodnevnoj upotrebi. On je kroz historiju preživio, samo je pitanje koliko ga mi zaista tražimo u govornoj upotrebi i umijemo li ga pronaći.

Drugo moje saznanje o govornom bosanskom jeziku tiče se nečeg što zadire u prošlost i u dijalektologiju (nauku koja proučava dijalekte). Izvorni bosanski govorni jezik danas možemo čuti (osim kod Galiba Gugića i njemu sličnih jezičkih bohema bošnjačkoga tipa) i kod starijih žena Bošnjakinja, za koje obično vezujemo karakternu bošnjačku crtu - merhamet. Kad slušamo te naše nene (odnosno nane) učini nam se (meni se kao profesionalnom dijalektologu to godinama "pričinjavalo") da one ipak ne govore samo mjesnim dijalektom već da tu ima nečeg šireg bosanskog, što se čak može dokazati i govornom građom. Meni se čini da taj govorni bosanski jezik živi u "merhametli kazivanju" tih naših starih žena, u njihovom nenaučenom, nepatvorenom govorenju, zadiviljujuće izražajnom, osobenom. Otkuda baš kod njih da se taj bosanski jezik čuva, tema je za drugu priliku, o čemu će još biti riječi u ovoj knjizi.

Što se tiče pisanoga bosanskog jezika, tu stvari u jednom smislu stoje jednostavnije, u drugom složenije. Jednostavnije, zato što je pisani jezik dostupan posmatranju i hronološkom proučavanju (jer se za pisane izvore obično može utvrditi kad su nastali). Složenije, stoga što je u pisanom jeziku prisutan snažan proces ujednačavanja i neutralizacije jezičkih osobina, jer je on pisani jezik, namijenjen široj komunikaciji. Otuda, u tom jeziku nije nimalo lahko prepoznati autentične forme razvoja, koje je praktično nemoguće naći u čistom, "nerazblaženom" vidu.

U kojim pisanim formama se bosanski jezik javlja u najčistijem svom obliku? Javlja se, tamo gdje su njegove forme zapisane (mada su to u suštini također usmene forme): u narodnoj književnosti Bošnjaka, zbirkama narodne lirike i epike, narodnim pripovijetkama, poslovicama, zagonetkama. U tom stvaralaštvu zapisano je (odnosno "zaustavljeno") jedno usmeno jezičko stanje sa visokim stupnjem umjetničke preobrazbe. Najizvorniji pisani bosanski u stvari je zapisani "usmeni jezik" narodne književnosti. Unutar tog stvaralaštva Bošnjaka najizvornije "bosanske forme" (u jezičkom smislu najcjelovitije) nalaze se u sevdalinkama, tom osobenom vidu narodnog stvaralaštva u kojem je iskazana "duša" bošnjačkog čovjeka i njegove kulture. Valjda je zato i jezik kojim se ta "duša" izražava najbliži izvornom bosanskom.

Može li se bosanski pisani jezik naći kod savremenih bošnjačkih pisaca? I može i ne može, zavisi "kako se uzme". Ujednačavanja vršena dugo vremena u okviru zajedničkoga srpskohrvatskog jezika ostavila su duboke trago-

ve, tako da dan-danas ni za srpske ni za hrvatske pisce ne možemo reći da pišu izvornim književnim srpskim, odnosno hrvatskim jezikom. Ali, sve se to ipak razlikuje od pisca do pisca, pa i od djela do djela jednog te istoga pisca, kako je i u samom bosanskom jeziku. Na primjer, Skender Kulenović (koji nikad javno nije priznavao da postoji bosanski jezik) autor je poeme *Na pravi put sam ti, majko, izišo,* poeme napisane na čistom, poetski destiliranom, bosanskom jeziku. Njegov roman *Ponornica* umjetnička je realizacija izvornoga bosanskog čaršijsko-begovskoga govora (istina samo u nekim svojim razgovornim fragmentima). S druge strane, njegova poema *Stojanka majka Knežopoljka* nema ni jedne jedine tipične osobine bosanskog jezika, kakav je slučaj i sa Kulenovićevom pripovijetkom *Prijatelj vode* npr. Na kojem su onda jeziku napisana ta dva djela Skendera Kulenovića? Enigma nije u tome što nisu napisani na bosanskom već što to nije ni srpski ni hrvatski jezik. Da li se krug time zatvara, ili je jedinstveno rješenje u odgovoru da su ta djela napisana na srpskohrvatskom? Možda bi takav odgovor bio prihvatljiv kad ne bi bilo pojave da isti pisac jednu poemu piše "na bosanskom", a drugu "na srpskohrvatskom", pri čemu uopće nije svjestan da piše "na dva jezika" (ili možda samo na jednom, koji u različitim sredinama ima različite nazive). I tako se to naše balkansko jezičko klupko odmotava. Problem ne bi bio u tom da se samo odmotava. Enigma je što je to klupko malo drukčije klupko, neobičnije; odmotava se, ali se u isto vrijeme ponovo - zamotava. I tako (čini se) tome odmotavanju i zamotavanju nikad kraja. Sve to nam liči na neku igru "ćor-sokak pitanja" sa "ćor-sokak odgovorima". Za pouzdanije odgovore nedostaju egzaktna istraživanja pa se zasad ostaje na nivou impresija (koje nisu bez osnova, ali nisu ni dokazane). Vrhunsko djelo bošnjačke književnosti roman *Derviš i smrt* (neka vrsta bošnjačke duhovne sinteze) također je bosansko u jeziku, ali tu ima znatnih razlika prema Kulenoviću, ili Dervišu Sušiću, što sve treba i naučno dokazati. Ima toga bosanskog jezika i kod drugih bošnjačkih pisaca (osim Kulenovića, Selimovića i Sušića), počev od Safvet-bega Bašagića, Edhema Mulabdića, Muse Ćazima Ćatića, Osman-Aziza, Ahmeda Muradbegovića, pa preko Zije Dizdarevića, Hasana Kikića, Envera Čolakovića, Alije Nametka, Zuke Džumhura, Muhameda Kondžića, Rešada Kadića, sve do Alije Isakovića, Jasmine Musabegović, Nedžada Ibrišimovića, Abdulaha Sidrana, Nijaza Alispahića, Rusmira Mahmutćehajića, Nihada Agića, Džemaludina Latića, Zilhada Ključanina, Hadžema Hajdarevića itd., itd. Jedno je za nas ovom prilikom bitno: da je bosanski jezik i usmenom i pisanom svojom formom uspio preživjeti i da je došlo vrijeme njegovoga ponovnog normiranja. Jer ako se on javlja u govoru jednoga Galiba Gugića, u pričanju naših bošnjačkih nena i nana, u sevdalinkama, ako ga ima kod Kulenovića, Sušića pa "čak" i Selimovića (i kod mnogih drugih pisaca), onda je to siguran znak da taj jezik - živi.

25. BOSANSKI KNJIŽEVNI JEZIK

PITANJE: *Kako normirati bosanski jezik, utvrditi pravila njegove upotrebe?*

ODGOVOR: Svaki književni jezik treba da ima utvrđena pravila upotrebe, da mu se preciziraju osobine, utvrdi norma (kako se to u lingvistici kaže). Norma u lingvistici, to je skup gramatičkih pravila jednog jezika. Da bi se utvrdila pravila nekog jezika po kojima se on piše i govori, treba imati jezičke izvore, građu na osnovama koje se pravila utvrđuju. Ta građa treba da bude odabrana (da se izvrši njezina selekcija), kao reprezentativan pokazatelj svih procesa koji se zbivaju u jeziku, ili su se, pak, zbivali. Na osnovu takve građe utvrđuje se "kostur" jezičke upotrebe, koji se potom ozvaničuje u gramatikama, pravopisnim priručnicima i rječnicima. Tu gramatiku odlikuje viši stepen preciznosti, kako bi se ona učila u školi, pomoću tih pravila utvrdio jezik kojim se pišu knjige, štampaju novine i razne druge publikacije (a i govorni književni jezik na radiju, televiziji i uopće u javnom sporazumijevanju).

Kakva je situacija u tom smislu sa bosanskim jezikom? U historiji je bilo pokušaja njegovog normiranja, pa i konkretnih rezultata. To se prije svega odnosi na bosansko-turske rječnike koji se pojavljuju u XVII vijeku, pa i na bosansko-turske gramatike u XIX stoljeću, kakav je Berbićev "*Bosansko-turski učitelj*", štampan u Carigradu 1893. godine. Tradicija normiranja u bosanskom ide od njegove vezanosti sa turskim jezikom; jer u prošlosti je principisko pitanje bilo u njegovom odnosu prema orijentalnim, a ne prema južnoslavenskim jezicima (ovim drugim još nestabiliziranim u normativnom smislu riječi). Ni taj drugi odnos nije bio nevažan, tako da je npr. u Kallayevo doba 1890. godine u Sarajevu štampana *Gramatika bosanskog jezika*, koja se uveliko oslanja ne samo na širu južnoslavensku (tačnije štokavsku) tradiciju, već i na onu užu, bosansku. U XIX vijeku (kad bosanski jezik doživljava jedno od svojih historijskih poniranja) nisu zabilježeni ozbiljniji pokušaji da se taj jezik normira, tako da se sve do najnovijeg vremena, kroz čitav XX vijek, proteže taj njegov "gramatički vakuum", koji bi sad valjalo koliko-toliko popuniti. Tu prazninu samo je djelimično popunilo vrlo značajno djelo južnoslavenske leksikologije Škaljićev *Rječnik turcizama* iz 1965. godine, ali to je jedna lasta koja ne čini proljeće bosanskog jezika.

U školskoj upotrebi već tokom rata pojavljuju se udžbenici bosanskog jezika, ali to su samo udžbenici (na brzu ruku rađeni), mada im se ne može poreći vrijednost. To se naročito odnosi na *Gramatiku bosanskog jezika* za 6. razred, autorice Hanke Vajzović, zatim istoimenu gramatiku za 8. razred

Hanke Vajzović i Mensure Ćatović, kao i srednjoškolsku gramatiku Hanke Vajzović i Huseina Zvrke. Sve to je više nego skromno. Stoga pred naučnoistraživačkim timovima, gramatičkim i pravopisnim komisijama stoje krupni zadaci. Najprije treba proučiti pisanu građu bosanskog jezika i njegove dijalekte, pa tek onda propisati stabilniju gramatičko-pravopisnu normu.

Da bi se bosanski jezik na odgovarajući način normirao, trebalo bi u Bosni i Hercegovini uraditi slijedeće: 1. Osnovati Institut za bosanski jezik, koji bi bio zvanični centar za proučavanje bosanskog jezika; 2. U okviru ANUBiH, ili, pak neke moguće Bošnjačke akademije nauka i umjetnosti osnovati Odjeljenje za bosanski jezik; 3. Na Filozofskom fakultetu u Sarajevu aktivirati Katedru za bosanski jezik; 4. Obnoviti djelovanje Orijentalnog instituta i uspostaviti tijesnu saradnju tog instituta sa tri spomenute institucije bosanskog jezika; tako bi napokon bošnjačko jezičko naslijeđe proučavali i specijalisti koji vladaju orijentalnim jezicima i poznaju orijentalnoislamsko naslijeđe u Bosni i Hercegovini.

Osim tih institucija, individualni autorski poduhvati u bosanskom jeziku bit će i dalje nezamjenljiv vid naučne aktivnosti. U tom smislu gledamo i na ovaj naš autorski napor, nadajući se da će on pomoći proučavaocima i normativcima bosanskog jezika (mada je knjiga "esejistički intonirana" i namijenjena širokom krugu "nestručnih" čitalaca).

26. NARODNA KNJIŽEVNOST BOŠNJAKA I BOSANSKI JEZIK

PITANJE: *Kakva je uloga narodne književnosti Bošnjaka u očuvanju bosanskog jezika?*

ODGOVOR: Usmeno stvaralaštvo igra važnu ulogu u formiranju književnog jezika, prije svega njegovih pisanih formi. Takav slučaj je i sa narodnom književnošću Bošnjaka, čiji je udio u razvoju književnog jezika veoma značajan. Narodna književnost Bošnjaka stvara se na novoštokavskom epsko-lirskom interdijalektu i nju odlikuju mnoge zajedničke crte sa srpskom i hrvatskom narodnom epikom i lirikom. Osim tih zajedničkih osobina, ima i onih koje su tipične baš za bošnjačko narodno stvaralaštvo, odnosno za sam bosanski jezik. To su turcizmi, dosljedna upotreba suglasnika *h*, polusloženice *tipa sindžir-halke, kara-kizli, đul-bašča,* mnogi arhaizmi slavenskoga porijekla (*muči*=šuti, *umorila*=ubila, *počinuo*=umro, *letjeti*=trčati, *grede*=ide i sl.) narodna frazeologija bosanskoga tipa, tipično čaršijskobosanska. Zatim i forme

koje se obično smatraju dijalektizmima, kakav je ikavizam i šćakavizam ("*išći mála koliko ti drago*"; "*I vadi joj knjigu oprošćenja*"), te još neki lokalizmi ne baš rasprostranjeni u bosanskom jeziku. Narodnu književnost Bošnjaka odlikuje i znatan broj autentičnih jezičkih osobina prema kojima se ona odvaja od srpske i hrvatske tradicije (to su sve u krajnjoj liniji osobine bosanskog jezika). Ali znatan dio tih osobina vezuje se za tzv. novoštokavsku folklornu koine, u čijem razvoju aktivno sudjeluje i narodno stvaralaštvo Bošnjaka.

Za nas je jezik usmene bošnjačke književnosti važniji u načelnom smislu, nego u samim detaljima građe. Radi se o njegovoj ulozi u premošćivanju barijere koja se uspostavljala upotrebom orijentalnih jezika u pisanoj književnosti. Dugo vremena jezik narodne književnosti bio je jedinstvena spona stvaralaštva Bošnjaka sa izvornom kulturnom tradicijom i svojim jezikom. U tome je prije svega značaj narodne bošnjačke književnosti. Riječ je, dakle, o očuvanju kontinuiteta bosanskog jezika u njegovoj književnoj upotrebi, makar ona i ne bila pisana. Narodno stvaralaštvo omogućilo je očuvanje veza sa slavenskom jezičkom pripadnošću. Jezička građa bošnjačke narodne književnosti najbolje je zastupljena u zbornicima narodne epike i lirike štampanim latinicom (zbornici Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka *Narodno blago* iz 1887. godine i *Istočno blago* iz 1896, a i Hörmanove *Narodne pjesme Muhamedanaca u Bosni i Hercegovini* iz 1888. i 1889. godine). Ti zbornici predstavljali su početak objavljivanja narodnih umotvorina na bosanskom jeziku i latiničnom pismu, što je tom vidu stvaralaštva otvorilo vrata prema slavenskom jezičkom okruženju, raskidajući okove orijentalne literarne izoliranosti Bošnjaka.

Jezik sevdalinke i bošnjačkih balada naročito je zanimljiv dio građe koja (više nego i jedna druga) odražava posebnost bošnjačke kulturne sredine i njezina historijskog bića. Stoga je jezik sevdalinki i balada nezamjenjiva građa bosanskog jezika, koju tek valja podrobnije istražiti. Upravo u jeziku te dvije književne vrste kriju se neke zagonetke kulturne prošlosti Bosne, prošlosti koja u sevdalinkama i baladama živi svojim istinskim "bosanskim" životom.

27. BOŠNJAČKA PISANA KNJIŽEVNOST I BOSANSKI JEZIK

PITANJE: *Na kojem je jeziku pisana bošnjačka književnost?*

ODGOVOR: Bošnjačka književnost je (kao i bosanski jezik) u prošlosti bila negirana, tako da je i u tom smislu ta književnost danas intere-

santna i zahvalna za proučavanje. To je književnost koja je imala nekoliko svojih smjerova razvoja uslovljenih upravo jezičkim faktorom. Kako je i u razvitku bosanskog jezika principijelno pitanje bilo njegov odnos prema orijentalnom naslijeđu, tako je i za samu bošnjačku književnost to bilo važno pitanje. Jedan pravac razvoja te književnosti je narodna književnost na bosanskom jeziku. Drugi smjer je pisana aktivnost na bosančici (koja se samo uslovno može smatrati književnom djelatnošću; npr. pisma krajiških Bošnjaka iz vremena XVI-XVIII vijek). Treći pravac je stvaralaštvo na bosanskom jeziku arapskim pismom - arebicom. Četvrto - književno stvaralaštvo bošnjačkih pisaca na turskom, arapskom i perzijskom. Ta četiri smjera razvoja bošnjačke književnosti među sobom se isprepliću, sve do XIX vijeka, kad dolazi do krupnih promjena prelaženjem na latinicu, što bošnjačku književnost otvara prema zapadnoj kulturi.

Bosanski jezik u historiji bošnjačke književnosti nije se prestajao upotrebljavati, samo je mijenjao forme, naročito grafiju. Narodna književnost je čuvala i razvijala bosanski govorni jezik (u granicama novoštokavske folklorne koine), dok je ćirilička pismenost također čuvala iskonske veze sa slavenskom srednjovjekovnom kulturom. Alhamijado-literatura, međutim, u grafijskom smislu je značila krupan ustupak orijentalnoj tradiciji i islamu. Ali je ona bila i pouzdan znak koliko bošnjačko kulturno biće svoje temelje gradi na bosanskom jeziku, kojeg se u Bosni ne odriču čak ni onda kad pišu arapskim pismom. Književnost na orijentalnim jezicima posljedica je intenzivnog učešća naših ljudi u razvoju orijentalnih literatura. Postojali su u Bosni mnogi pojedinci koji su govorili i pisali turskim, arapskim ili perzijskim, a bilo je i onih koji su vladali svima tim trima jezicima. Dosta njih se školovalo na strani, u centrima islamske kulture, mnogo ih je nakon školovanja ostajalo tamo, baveći se različitim vjersko-intelektualnim poslovima i doprinoseći ukupnom razvoju islamske civilizacije. Pisali su originalna književna i naučna djela na tim jezicima. Smatra se da je preko pet stotina bošnjačkih stvaralaca pisalo na nekom od orijentalnih jezika. Taj pravac se također može nazvati ogrankom bošnjačke književnosti, iako ima onih znanstvenika koji to uzimaju sasvim uslovno iz razoga što je on više pripadao orijentalnim književnostima. Za nas je, na prvom mjestu, važno saznanje o javljanju domaćih formi u orijentalnom jezičkom okruženju, a takve pojave kazuju koliko su bošnjački pisci bili vezani za svoj jezik; pisali su na orijentalnim jezicima, a mislili i "osjećali" na svome bosanskom.

Mada je bošnjačka književnost imala nekoliko smjerova razvoja, bosanski jezik je ipak bio glavna odlika te literature. Taj jezik je u XIX vijeku odnio prevagu, kad jezičke reforme u bošnjačkoj sredini prihvataju latinicu i tako bošnjačku kulturu primiču zapadnoj kulturi. Savremena bošnjačka književnost piše se na bosanskom jeziku i latinici, što praktično započinje

1883. godine, kad izlazi knjižica *Risalei-alhak. Pouka o lijepom ponašanju*, prva do sada poznata publikacija na bosanskom jeziku i latinici, čiji je autor Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak.

Bošnjačka književnost s kraja XIX i početka XX vijeka u znaku je pojave "latiničkih pisaca", kakvi su npr. Edhem Mulabdić, Osman-Aziz, Abdulrezak-Hifzi Bjelevac, a objavljuje se i narodno stvaralaštvo Bošnjaka na tom pismu. Jezik tih prvih "evropskih" bošnjačkih pisaca odražava različite pravce kojima se kretala bošnjačka književnost u prošlosti. U jeziku prvih proznih pisaca ima dosta turcizama, ali sa znatnim razlikama od pisca do pisca (i od djela do djela). Ovdje je uočljiva tendencija "evropeizacije" jezičkih formi u smislu izvjesne distance prema bošnjačkoj tradiciji, koja u to vrijeme nije bila dovoljno objašnjena, niti je od 1907. godine bosanski imao status zvaničnog jezika.

U vraćanju iskonskim bosanskim korijenima značajniju ulogu igrali su bošnjački pjesnici na maternjem jeziku, kakvi su Safvet-beg Bašagić, Musa Ćazim Ćatić, Osman Đikić. Njihovi pjesnički zanosi i patriotska nadahnuća upućivali su ih ka izvornom jezičkom izrazu, tako da se oni mogu smatrati prvim piscima na bosanskom jeziku u savremenom smislu riječi. Njihov pjesnički izraz više odiše bosanskim jezikom nego jezički izraz proznih pisaca. Jezik Safvet-bega Bašagića i Muse Ćazima Ćatića je bosanski jezik u osvit XX vijeka, njegova savremena književno-poetska realizacija. To su prvi pjesnici koji "pjevaju bosanskim jezikom i latinicom", čime se bošnjačka literatura uključuje u savremene tokove s početka XX vijeka.

U XX stoljeću dolazi do snažnih unitarističko-integrirajućih procesa u odnosu na bošnjačku kulturu, književnost i bosanski jezik. Jezički izraz bošnjačke književnosti kreće se u granicama srpskohrvatskog jezika i "srpskohrvatske" književnosti. Dolazi do slabljenja autohtonog naslijeđa u korist ujednačavanja, što uveliko šteti tom naslijeđu i ne dopušta njegov prirodan razvitak. Tako će jezik bošnjačkih pisaca varirati između latinice i ćirilice, evropeizacije i provincijalne arhaizacije, između islamske njegove osnove i njezina odbacivanja u cilju tobožnje evropeizacije itd. Snažnije stvaralačke ličnosti će se, međutim, odupirati tome, kakav je slučaj npr. sa Zijom Dizdarevićem, Hasanom Kikićem, Hamzom Humom, koji (svako na svoj način) čuvaju jezičke korijene zavičajnoga podneblja. Oni to čine uzdižući taj jezički izraz na viši umjetnički nivo, stvaralački oživljujući ne samo ambijent iz kojeg kao pisci izrastaju već i uopće tradiciju bosanskog jezika.

Kakvim jezikom su pisana djela Meše Selimovića, Derviša Sušića, Ćamila Sijarića, Skendera Kulenovića, Maka Dizdara, Nedžada Ibrišimovića, Abdulaha Sidrana i još nekih najpoznatijih imena bošnjačke književnosti (uostalom i *kojim* jezikom su pisana)? Sva su ona nastajala pod okriljem srpskohrvatskoga (pisana su tim jezikom), a u različitom stepenu ni-

jansiraju i kombiniraju autentične bosanske crte. Svi ti pisci naslonjeni su na jezičke temelje Bosne i iz njih crpe svoja nadahnuća. Izuzetak je Ćamil Sijarić, koji je u jezičkom pogledu više sandžački nego bosanski, ali njegov izraz također spada u "širu varijantu" bosanskog jezika. Najnovija bošnjačka književnost (naročito poezija) pokazuje težnju vraćanja dijalekatskim zavičajnim korijenima. Takav je npr. slučaj sa veoma interesantnim jezikom poezije Zilhada Ključanina, izrazom koji na originalan način varira između zavičajnog zapadnobosanskog i širega bosanskog (a u tom variranju pjesnička jezička intuicija odražava procese koji se događaju u savremenome bosanskom jeziku).

28. POJAM "JEZIČKOG MERHAMETA"

PITANJE: *Postoji li pojam "jezički merhamet", ako već postoji merhamet kao jedna od karakterističnih osobina bošnjačkog mentaliteta?*

ODGOVOR: Mada "bošnjački merhamet" spada u jednu od tipičnijih karakternih crta bošnjačkog čovjeka, ta pojava do danas u nauci nije objašnjena. Skupa sa tom osobinom išle bi i neke pojave u jeziku koje bi se na izvjestan način mogle povezivati sa njom, možda čak njome biti i neposredno uslovljene. Mišljenja smo da se može govoriti i o "jezičkom merhametu", ma koliko takav pojam više liči na metaforičnu izvedenicu, naučno nedokazivu. Ne tvrdimo da je "jezički merhamet" strogo lingvističkom metodom lahko dokazati, ali smatramo da se u jezičkoj starini Bosne i Bošnjaka kriju još neke neobjašnjene pojave. Bosanskohercegovačke čaršije u tursko doba su bile centri bosansko-orijentalne kulture i u vezi s tim sačuvale su dosta jezičke starine. Islam i orijentalna kultura u Bosni su svoja uporišta imali u samim centrima, tj. čaršijama, odakle se postepeno šire na teren (bez nametanja, snagom same te kulture i njezinim obilježjem progresivnosti u to vrijeme). Bosanskohercegovačke čaršije tako postaju jezgra naprednije kulture. Ali one su i oaze čuvanja srednjovjekovnog, predislamskog naslijeđa u Bosni. Spoj između to dvoje daje tim čaršijama osobeno obilježje; tu se prelamaju dvije tradicije. Bošnjački narod u isto vrijeme biva nastavljačem starinačkog etničkoga porijekla iz srednjeg vijeka i nosiocem nove civilizacije na Balkanu (islamske). Bosanske čaršije čuvaju predanje o slavenskom porijeklu stanovništva i o bogomilskoj prošlosti. Pomoću bosančice čuvaju tradiciju srednjovjekovne pismenosti, ali u isto vrijeme prihvataju orijentalne jezike, naročito arapsko pismo.

Uporedo s takvom pisanom aktivnošću govorni jezik u Bosni vazda je bio bosanski, s tim što u njeg ulazi veliki broj riječi iz turskog i arapskog jezika. Turcizmi se najviše šire u čaršijama; tamo je najveći protok ljudi, informacija i svih drugih kontakata. Tu se trguje, susreće, dogovara, najbolje je organiziran vjerski život, odatle se odlazi u svijet, vraća se iz svijeta, što sve donosi i promjene u jezičkoj sferi (naročito u smislu obogaćivanja novim riječima iz orijentalnih jezika). Turcizmi se uklapaju u bosanski jezik, kao da je tu za njih postojala neka "podloga". Oni ne zvuče oporo ni strano; naprotiv; vrlo prirodno, organski sraslo, postaju u stvari autentične domaće riječi, bez kojih se ne da zamisliti čaršija ni njezin ambijent. I upravo u tom načinu na koji se turcizmi uklapaju u bosanski jezik začinje se i taj "jezički merhamet". Turcizmi zvuče novim nekim tonom u bosanskom, dajući mu drukčije, "mekše" sadržaje. U takvoj jednoj simbiozi između slavenskog jezika i orijentalnih riječi nastaje originalan govorni kolorit, koji uslovno nazivamo "jezičkim merhametom".

Skupa sa primanjem turcizama (velikim dijelom u stvari arabizama) ide i jedan drugi, čisto glasovni proces. Arapski jezik (koji inače ima tri vrste suglasnika *h)* podržava izgovor tog suglasnika u bosanskom jeziku, tako da se to *h* izgovara tamo gdje mu je po etimologiji mjesto, za razliku od pojave njegovoga gubljenja ili zamjene drugim glasovima u govoru neislamskog stanovništva Bosne. Očuvanje glasa *h* druga je realna lingvistička pojava u kojoj se začinje "jezički merhamet". Ona se vezuje i za samu upotrebu turcizama (u kojima je čest taj glas), tako da u bosanskom govornom jeziku turcizmi i izgovaranje suglasnika *h* zvuče "mehko", u odnosu npr. na govore pravoslavaca i katolika u Bosni (zamijenjen je npr. tvrdim suglasnicima *k* i *g*: *rekok, ig* i sl.). I baš ta "mehkoća" u izgovoru, to je zvukovni dojam koji bosanski jezik ostavlja, čime taj "merhamet" ne biva samo impresija već donekle i lingvistički realna pojava.

Ima još jedna, uža dijalekatska osobina kod Bošnjaka (naročito kod Bošnjaka šćakavaca, tačnije "historijskih šćakavaca"), koja se u lingvistici opredjeljuje kao "umekšavanje". To je izgovor suglasnika *č, ć, dž* i *đ*, odnosno svođenje na jedan afrikatski par, na "mehko" *ć* i "mehko" *đ*: *ćetiri, đamija*, osobina karakteristična i za stari sarajevski govor. Te tri realne lingvističke crte daju osnova da se "jezički merhamet" do izvjesne mjere i lingvistički definira, da mu se utvrdi konkretna podloga na kojoj se temelji.

Ma koliko "jezički merhamet" mogao da ima i svoju konkretnu podlogu, mi ga ipak ne smatramo realnom lingvističkom pojavom. Ove tri jezičke osobine neka su vrsta formalnoga temelja za tu pojavu, posredstvom kojeg se ona prima (kao jedan čisto zvučni fenomen). Taj "jezički merhamet" više je zvučna impresija što se psihološki prima kao jezička

mehkoća i "finoća" (u govorima bosanskih čaršija prije svega), koja se do izvjesne mjere širi i u bošnjačke govore na terenu. Taj "merhamet" je zvukovni utisak u govornom bosanskom jeziku, naročito u njegovom razlikovnom odnosu prema govorima bosanskih Srba i Hrvata. Koliko god bosanskočaršijski govorni mentalitet zvučao "merhametli", toliko npr. govori bosanskih Srba zvuče "tvrđe", dinarski "grublje", što se odnosi i na dio bošnjačkih "dinarskih govora". To također predstavlja jednu zvukovnu impresiju, koja bi se, istina, mogla potkrijepiti dijalekatskim faktima. Na primjer, u govorima Bošnjaka (naročito onim čaršijskim) javit će se oblici sa neizvršenim jekavskim i novim jotovanjem: *djevojka; pojde, najde*, za razliku od "dinarskog" ("stočarskoga") *đevojka*, ili npr. *ćetiri, đamija,* prema "tvrdom" *četiri, džamija*, ili *rekoh*, *bruh* prema *rekok*, *bruk* i sl, što sve stvara impresiju razlike na planu "mehkoća": "tvrdoća".

Ipak, lingvistička objašnjenja za "jezički merhamet" su relativna, samo su djelimično lingvistička i valja ih u tom smislu primati sa velikim oprezom. Nešto drugo, međutim, u vezi sa tom pojavom predstavlja realnu njezinu podlogu; taj "merhamet" prima se kao jedan kompletan i kompleksan jezički utisak, koji nije individualna već opća pojava. Slušamo taj čaršijski bosanski govor i svaki put jednako bivamo zatečeni njegovom stvarnom mehkoćom i finoćom, svaki put osjećamo to nešto u njemu do čega ne možemo doprijeti, niti ga dokučiti. Slušamo taj jezik, naročito u govoru bošnjačkih nena, odnosno nana (pa i kod "muških pripovjedača"); to je jedna jezička melodija, neponovljiva u svojoj cjelovitosti i skladnosti. Kao da se svaki put otvara neka čarobna lingvistička sehara i iz nje izlaze riječi takvom nîti među sobom povezane (nevidljivom svilenom nîti kao priče iz 1001 noći) da nas opčinjavaju, svaki put zavaraju, obenđijaju (a toj varki vješt je samo autentičan jezički izraz; jedino on ima tu unutarnju snagu kojom obenđijava slušaoca).

Ima, dakle, nešto u tom govornom bosanskom jeziku što uslovno zovemo "jezičkim merhametom". Ta pojava nalazi svoje odslike i u pisanoj riječi, ~~u bošnjačkoj književnosti. Prije svega, literarni izvori tog "mer-~~hameta" su u sevdalinkama, a onda i uopće u jeziku narodne književnosti. Nalazimo ga i u savremenoj (pisanoj) bošnjačkoj književnosti (npr. kod Skendera Kulenovića u romanu *Ponornica,* ili kod Derviša Sušića u *Kaimiji*).

"Jezički merhamet" je, dakle, koliko lingvistički dokaziva toliko i impresionistička (naučno nedokaziva) pojava. Možda bi se ta njezina impresionističko-lingvistička utemeljenost mogla ilustrirati riječima i uopće jezičkom melodijom jedne od najpoznatijih sevdalinki: *"Ima l' jada ko kad akšam pada":*

"Ima l' jada ko kad akšam pada,
kad mahale fenjere zapale
i sićani držću šadrvani,
a saz bije u pozne jacije
dok iz tame šapću usne same:
Milo gondže, da li misliš na me?"

29. RAZNA "UKRŠTANJA" U BOSANSKOM JEZIKU

PITANJE*: Kakva su se sve "ukrštanja" događala u bosanskom jeziku?*

ODGOVOR: U razgovoru o Bosni i njezinu kulturnom naslijeđu često se upotrebljava riječ "ukrštanje". Otkuda tako česta upotreba te riječi i šta ona u stvari znači? Ona najčešće pokriva našu najširu, uopćenu predstavu da je Bosna rezultat ukrštanja kultura i "drugih historija", tj da se njezin središnji geografski položaj drukčije ne može shvatiti ni objasniti. Naša je uobičajena predodžba da bosanski prostor nije bio žarište kulture već vazda neka vrsta "središnje periferije" (sudbina "središnje periferije" je da se na njojzi sijeku interesi onih koji se na karti nalaze "lijevo" ili "desno", odnosno zapadno ili istočno od te periferije). Takva je otprilike predstava o Bosni; da je ona rezervat na kojem su se kušale snage i kulture drugih, a njegova specifika je jedino u tome u kolikoj su se mjeri i u kakvoj srazmjeri ti drugi na njemu ukrštali. Ta površna predodžba o Bosni tipična je za sredine koje su se kroz historiju o tu Bosnu otimale, ali se ona javlja i u samoj Bosni, odražavajući teško naslijeđe neizgrađene svijesti o svom kulturnom biću. Fenomen Bosne nije u tome što se u njojzi drugi "ukrštaju" već što je to zemlja u kojoj se to "ukrštanje" odvija samo na jednom površinskom nivou, dostupnom golom oku. A ono suštinsko dešavalo se u dubinama kulturnoga bića Bosne, odvijalo se i razvijalo samosvojno, često i "ne hajuć" za ono što se događa "lijevo" ili "desno", odnosno zapadno ili istočno. Bosna je svoja, koliko su svoji i drugi okolni prostori, ali ona je posebna i u nečem drugom, u čemu ti prostori nisu. Ona ima svoj autentičan lik, ali u tom liku se još odslikava i poseban odnos te središnje zemlje prema istoku i zapadu. Dakle, Bosna je po svojoj historijskoj sudbini "dvostruko posebna". Prvo, jer je tamo gdje jeste (i takva kakva jeste). Drugo, nalazila se i nalazi u tijesnim vezama sa Hrvatskom i Srbijom, što ne znači da se kulture tih sredina "križaju" na bosanskom tlu.

Nigdje na bijelome svijetu kulture se ne mogu ukrštati na prostoru koji ima svoju kulturu, a takav prostor je Bosna. Ta Bosna samo prima reflekse sa zapada i sa istoka, a sama je sobom takva kakva jeste, središnja, slavensko-patarenska, slavensko-orijentalna, slavensko-kršćanska. Sve to nije rezultat ukrštanja već vlastitog razvoja. Čini nam se da se tu različite religije ukrštaju. A ni to nije stvarna unutarnja slika Bosne, to je njezina površinska slika; ni religije se tu ne ukrštaju. One naprosto žive jedna s drugom (ili jedna pored druge). Zato svaka biva svoja, ali pomalo pripada i onoj drugoj i trećoj, u smislu tolerancije, osjećaja da se u razlikama može živjeti kao i u sličnostima. Druga je stvar što se kroz historiju ta unutarnja slika Bosne često remeti i zloupotrebljava u političke svrhe. Ništa u Bosni nije nakalemljeno, sve je iz nje same izraslo i sraslo jedno s drugim. Ništa se tu ne ukršta već sve postoji u jednome svome prirodnom historijskom slijedu formirano. Ali uslijed čega u naše glave tako sporo i teško prodire (samo po sebi prosto i lahko shvatljivo) saznanje da Bosna nije fenomen po tome što je raznovrsna već što je ta njezina raznovrsnost autentična, a to znači sa svojim likom i svojom cjelovitošću? Historijska sreća okrenula je leđa Bosni, ali to "čudo od zemlje" i dalje živi: neuništivo koliko i ljudska patnja, protivurječno koliko i sama historija.

Sva ova razmišljanja vezana su tijesno i za jezičku prošlost Bosne. Bosanski jezik kao historijska tvorevina i sam je često tumačen kao "vještačka tvorevina". I u odnosu na jezik, dakle, ispoljava se predrasuda o Bosni kao rezervatu, prijelaznom području na kojem se historija ili "sporo kreće", ili ciklično ponavlja, pokazujući svu svoju zlu ćud. Tumačilo se godinama da se riječi iz istočne i zapadne varijante u bosanskohercegovačkom standardnojezičkom izrazu "ukrštaju", što je praktično bila naučna improvizacija. Dugo se u to "ukrštanje" vjerovalo, a sve to na štetu stvarnoga kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine. Teza o ukrštanju varijanata u Bosni i Hercegovini ide u stvari od naše znanstvene lijenosti i od ispolitiziranosti naučne misli uopće, nespremnosti da dublje zaronimo u problem. Unatoč tim površnim gledanjima i našoj polunaučnosti (ili čak nenaučnosti), Bosna ostaje što jeste. Ne može naš intelekt da se oslobodi tih nekih skrama u nama, te balkanske sedre razmišljanja, da se napokon shvati o čemu se radi. Radi se o jednom iskonskom razvoju, pri čemu nikako ne znači da se taj razvoj odvijao van historijske cjeline kojoj je vazda pripadao. Jezik kojim se govorilo i pisalo na tome prostoru ne može biti ništa drugo do bosanski. Taj jezik, kao ni sama Bosna, nije rezultat nikakvog ukrštanja, jer ukrštanje je vještačka (kvantitativna), a ne organska (kvalitativna) pojava. Taj jezik je autentična lingvističko-historijska tvorevina, koja je kroz svoju lingvističku historiju imala padove i uspone. To, međutim, ne znači da je ta tvorevina sama po sebi krhka, već znači da je jezik u suštini političko i nacionalno pitanje, neo-

dvojivo od onog što se oko njega zbiva i što se događa sa njegovim govornicima. U bosanskom jeziku riječi iz srpskog i hrvatskog nisu primane. One su tu oduvijek bile. To su riječi iz bosanskog jezika, koje postoje i u srpskom i u hrvatskom, jer ta tri jezika vezuje zajednička dijalekatska baza. Oni su jedinstven slučaj u svijetu po tome što imaju jednu govornu osnovicu. Stoga se najčešće i postavlja pitanje mogu li se oni smatrati odvojenim jezicima. Ako lingvistički i ne mogu, a ono mogu vanlingvistički: pravo svakog naroda na svoje nacionalno ime u nazivu jezika neprikosnoveno je i izraz je elementarnih nacionalnih i ljudskih sloboda.

U bosanskom jeziku, međutim, masovno su primane riječi iz orijentalnih jezika, ali su se i one vidno mijenjale odjevene u bosansko ruho ("pobosanjene"); postale su zbilja bosanske. Sve ono za što bismo na prvi pogled i mogli reći da se "ukršta", u Bosni je "bosanski kršteno", a to znači sraslo organski sa bićem te zemlje. Tu osnovnu zakonomjernost razvoja Bosne treba shvatiti, jer bez toga Bosna ostaje neshvaćena i površno viđena, gledana izvana, a ne iznutra. Sve to mogli bismo reći i za njezin bosanski jezik.

30. BOŠNJAČKI "VUK KARADŽIĆ"

PITANJE: *Jesu li Bošnjaci imali svoga "Vuka Karadžića"?*

ODGOVOR: Vukova jezička reforma dijelom se ticala i doticala bosanskohercegovačkoga prostora. Vuk Karadžić je često isticao taj prostor kao ključni u razumijevanju cjeline "srpskog jezika", a Vukov odnos prema turcizmima i upotrebi suglasnika *h* govori o principijelnom stavu prema bošnjačkoj jezičkoj starini. On je turcizme smatrao najznačajnijim neslavenskim leksičkim slojem u srpskom jeziku i prema njima bio vrlo tolerantan. Mada je u koncepciji zajedničkoga književnog jezika za sve Srbe "triju vjerskih zakona" i sam Vuk bio nacionalni romantičar, njegov stav prema turcizmima odlikuje visok stepen naučnosti i međunacionalne tolerancije. On se suprotstavlja raširenom mišljenju u svojoj sredini da su to turske riječi koje treba protjerivati i svoditi ih na što manju mjeru, zamjenjivati ih odgovarajućim slavenskim riječima. Vuk je bio sposoban da uoči apsurdnost takvih tvrdnji i da shvati koliko turcizmi obogaćuju srpski jezik, dajući mu posebno obilježje u porodici slavenskih jezika. Njegov *Srpski rječnik* sadrži veliki broj turcizama, mada njihova značenjska objašnjenja nisu vazda na zadovoljavajućem nivou. U narodnim umotvorinama koje je sakupljao mnogo je turcizama i Vuk u odnosu na njih nije pokazivao purizam; za njega su

te riječi vazda bile sastavni dio srpskog jezika, odnosno jezika "Srba istočnog, rimskog i turskog zakona".

Upravo zahvaljujući Vuku glas *h* je ostao u jeziku, tj. vraćen je tamo gdje mu je po etimologiji mjesto. U početku se Vuk kolebao; najprije ga je izostavljao, a potom vratio u srpski jezik. Taj svoj postupak obrazlagao je time što se *h* upotrebljavalo ne samo u dubrovačkom govoru i jeziku dubrovačke književnosti već i u govorima bosanskohercegovačkih čaršija. Vuk je, dakle, historijska ličnost zaslužna za priznavanje i čuvanje bošnjačkog naslijeđa unutar srpskog jezika. On je bio naučno vidovit čovjek, koji je umio da shvati kako baš središnja tradicija srpskom jeziku daje posebno obilježje, stilski ga obogaćujući. Političke zapreke i nacionalne predrasude XIX vijeka nisu mu smetale da tu tradiciju prizna (štiteći je od nasrtaja raznih kvazinaučnika) i da turcizme i suglasnik *h* proglasi književnim osobinama.

Jezičke reforme XIX vijeka zahvataju i bošnjačku kulturu, ne samo neposrednim odnosom Vukovim prema toj sredini. Pod uticajem Vuka Karadžića i njegovih sljedbenika, sredinom XIX vijeka sakupljaju se bošnjačke narodne pjesme. Sedamdesetih godina toga stoljeća Bošnjaci prihvataju vukovsku reformiranu ćirilicu, a 1860. u *Bosanskom vjestniku* ćirilicom se štampaju bošnjačke narodne pjesme, koje je sakupio Salih Muvekit. Godine 1868. počinje da izlazi *Sarajevski cvjetnik* štampan uporedo na ćirilici i na turskom jeziku, čiji je urednik Mehmed Kurtćehajić. Tako se Muvekit i Kurtćehajić smatraju prvim (dosad poznatim) bošnjačkim "vukovcima", tj. ćiriličkim bošnjačkim reformatorima.

Krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina XIX stoljeća javlja se i prva generacija bošnjačkih pisaca koja se okreće zapadnoj kulturi, pišući na bosanskom i latinici. To vrijeme predstavlja najkrupniji prijelom u bošnjačkoj književnoj tradiciji i bosanskom jeziku. Ta tradicija i taj jezik uključuju se u zapadnije (evropske) tokove, kako se to i inače zbiva sa Bosnom i njezinom kulturom u austrougarsko doba. Pojavljuje se i Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak (bošnjački "Vuk Karadžić"), koji je prvi izvršio radikalniji prijelom između orijentalnog naslijeđa i zapadnoevropske perspektive bošnjačke kulture, njezine književnosti i jezika. Ljubušak se bavi svim onim čime se i Vuk bavio, ali je njegova djelatnost mnogo skromnija. Naročito su značajne Ljubušakove zbirke *Narodno blago* (1887.) i *Istočno blago* (1896-1897.), koje su pokazale ne samo veliko bogatstvo narodne bošnjačke književnosti već i njezina jezika. Sam književni izraz Mehmed-bega Ljubušaka vrlo je indikativan za razvoj bosanskog jezika tog vremena. U tom izrazu uočljiva je veza sa bošnjačkom dijalekatskom bazom, naročito sa zapadnohercegovačkim ikavskim dijalektom, a i sa jezikom bošnjačke narodne književnosti. On je blizak Vukovu jeziku, mada po-

kazuje i neke odlike zagrebačke filološke škole. I Ljubušakov jezik, međutim, u nauci se posmatrao kao rezultat "ukrštanja", čime je pravljena ona uobičajena grješka u pristupu bošnjačkoj kulturi i bosanskom jeziku. Ta kultura i taj jezik posmatraju se kao rezultat uticaja, a ne kao posljedica organskoga procesa iznutra, iz same te kulture i jezika (čiji je najznačajniji reformator bio Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak). Istina, taj isti Ljubušak ispoljava neka svoja površna znanja (i zablude čak), pogotovu kad je trebalo naučno znanije opredijeliti bošnjačku tradiciju u njezinu procijepu između orijentalnog naslijeđa i evropske kulture. U tom smislu Ljubušak je (kao uostalom i sam Vuk) pokazivao nedostatak naučne predspreme da bi se mogao sa uspjehom uhvatiti u koštac sa problemima koji su se nametali. Ipak, te slabosti i skromnost naučno-reformatorskih dometa Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka ne dovode u pitanje njegove ogromne zasluge za bošnjačku kulturu i ne osporavaju mu ulogu prvoga savremenog reformatora u historiji te kulture.

31. REFORME AREBICE

PITANJE: *U čemu su reforme arebice bile značajne za bosanski jezik?*

ODGOVOR: Arebica se u Bosni upotrebljava od XVI do početka XX vijeka, a njezino zlatno doba je period XVII-XIX vijeka. To pismo odražavalo je vezanost Bošnjaka za islam i orijentalnu kulturu, ali i za maternji jezik. Vremenom je arebica postajala znakovno kruta da udovoljava ortoepskim zahtjevima bosanskog jezika. Zato je s vremena na vrijeme trebalo intervenirati u grafiji, učiniti je sposobnijom da odražava njojzi tuđi glasovni sistem. Tako se kroz historiju saveza između arapskoga pisma i bosanskog jezika javljaju reforme toga pisma. Naši ljudi koji su vladali orijentalnim jezicima tražili su povoljnija rješenja za arebicu. Te reforme posebno su karakteristične za kraj XIX i početak XX vijeka, vrijeme u kojem su najznačajniji reformatori Omer Humo i Džemaludin Čaušević. Čauševićeva reformirana arebica nazvana je *matufovača/matufovica*. To je najrasprostranjenija arebica, koju je odlikovala velika bliskost sa fonološkim principom pravopisa, tj. primjenom pravila "piši kao što govoriš" (u nju su uključeni interpunkcijski znaci uzeti od latinice). I kasnije je na stranicama bošnjačkih listova i časopisa bilo još pokušaja prilagođavanja arebice bosanskom jeziku (što je trajalo do 1913. godine, kad je to pismo ukinuto u Bosni i Hercegovini).

Iz aspekta današnjeg razvoja bosanskog jezika, postavlja se pitanje da li je arebica historijska pojava koje u savremenoj upotrebi već odavno nema. U vezi s tim se postavlja pitanje koliko je danas arapsko pismo rašireno u Bosni i Hercegovini. To pismo upotrebljava se ("zajedno" s arapskim jezikom) u vjerskim školama i uopće vjerskom životu. Nije prekinuta tradicija njegove upotrebe, ali sada nema raskoraka između jezika i pisma. Arapsko pismo, dakle, uči se na građi samog arapskog jezika i njime se više ne piše bosanski. U Bosni, međutim, nikad nije prekidana upotreba arapskog jezika (odnosno jezika Kur'ana), što znači da je i sama arapska grafija vazda ostajala u jezičkoj svijesti Bošnjaka. Pojava pisanja bosanskog jezika arapskim pismom iščezla je iz škola i uopće iz upotrebe. Znači li to da je nju nemoguće vratiti u upotrebu? Naravno da ne znači, ali je tu bitnije pitanje ima li stvarne potrebe za njezinim vraćanjem. Time dolazimo do ključnoga pitanja: hoće li se bosanski jezik dalje razvijati na latiničkom pismu, ili će se u jezičku praksu vratiti i arebica? Hoće li se iznova javiti potreba za arebicom?

Sama jezička stvarnost će nametati svoja rješenja. Ukoliko muslimanske vjerske škole u Bosni i Hercegovini nakon rata budu organizirane prema savremenim islamskim principima, realno je očekivati da se ponovo javi potreba za učenjem arebice. Time bi se kod Bošnjaka prevladao raskorak između svoga jezika i jezika islama, makar se to neposredno i ne odnosilo na same islamske molitve, koje se obavljaju isključivo na arapskome. Ali bi zato mnogi drugi oblici pisane djelatnosti (vezane sa duhovnim izvorima islama) mogli da se odvijaju na maternjem jeziku, a "islamskim slovima". I same svjetovne škole (u sastavu nastave maternjeg jezika) mogle bi se sa više uvažavanja okrenuti pisanoj tradiciji bošnjačke kulture i vratiti arebicu, kao pismo ravnopravno latinici. Što se tiče ćirilice, ona je također pismo koje ima tradiciju u bošnjačkoj sredini. Ali kasniji razvoj kod Bošnjaka (naročito onaj s kraja XIX vijeka i početka XX) ide u pravcu sve raširenije upotrebe latinice, kojoj bi se mogla dodati i arebica, kao drugo pismo bosanskog jezika. Vraćanjem arebice bosanski jezik bi se ponovo prisnije vezao sa orijentalnom tradicijom, dobijajući i vjersku dimenziju, što je tom jeziku u njegovoj prošlosti često nedostajalo i time umanjivalo njegovu nacionalnojezičku vrijednost u svijesti bošnjačkog čovjeka. Ukoliko bi se arebica vratila u škole, to bi bio znak da se bošnjačka sredina sa više uvažavanja odnosi prema svojoj književnoj i ortografskoj tradiciji.

Arebica je pismo adaptirano bosanskom jeziku, koje odražava vezu tog jezika sa islamskom duhovnom komponentom u Bosni. A te komponente ni samog tog jezika nema bez formalne grafijske vezanosti za arapski jezik, vezanosti koju odražava upravo arebica.

32. LATINICA I BOSANSKI JEZIK

PITANJE: *Otkud latinica u bosanskom jeziku?*

ODGOVOR: Bosanski jezik formirao se na historijskim osnovama zapadnoštokavskoga dijalekta, prostora koji je geografski bio predodređen da se na njemu (u razvoju pisane riječi) rano pojavi latinica. Latinica se u samom bosanskom jeziku, međutim, javlja relativno kasno, tek koncem XIX vijeka (vezano prije svega za Ljubušakovu reformu). To znači da su ćirilica (odnosno bosančica) i arebica u bosanskom jeziku starija pisma, sa dužom tradicijom. Šta je presudno uticalo na to da se u bosanskom prihvati latinica i za relativno kratko vrijeme postane njegovo glavno pismo? Prije svega, društveno-historijske prilike kraja XIX vijeka u Bosni i Hercegovini i snažan prodor zapadne kulture posredstvom austrougarske vladavine. Koliko se god arebica vezuje za turski period, toliko se latinica povezuje sa austrougarskim vremenom u Bosni i Hercegovini. Poznati historijski stres koji su Bošnjaci doživjeli odlaskom Tuske i dolaskom Austrije nije mogao zaustaviti neke ranije započete procese. Bošnjačka kultura se relativno brzo (mada ne bez teškoća) okreće zapadu. Ona otkriva svoje naslijeđe (prije svega usmeno stvaralaštvo), zbacujući ogrtač viševjekovne orijentalne zatvorenosti (u čemu latinica igra važnu ulogu). Latinica je značila stremljenje unutar bošnjačkih krugova ka povezivanju sa zapadnijim kulturnim strujanjima. Primjena fonološkoga pravopisa omogućila je da se bosanski jezik relativno lahko i bezbolno "prevede" na latinicu. Kallayeva politika bosanskog jezika dala je impulsa svim tim promjenama i uzburkala bošnjačku sredinu da se sa više pažnje i poštovanja okrene svojoj maternjoj jezičkoj pripadnosti. Neuspjehom Kallayeve politike bosanske nacije i jezika latinica (u tom jeziku) nije pretrpjela poraz; ona se nezadrživo širila u bošnjačkoj sredini, upotrebljavajući se jedno vrijeme naporedo sa arebicom, da bi početkom XX vijeka (odnosno u drugoj deceniji tog stoljeća) odnijela definitivnu pobjedu.

Tokom XX vijeka jezički procesi na središnjem dijelu srpskohrvatskog jezika variraju i na planu latinice i ćirilice, pri čemu se uporno protežira teza o njihovoj ravnopravnoj upotrebi u sklopu teze o ukrštanju varijanata u Bosni i Hercegovini. Ta ravnopravnost, međutim, nije bila naučno obrazložena. U suštini to je površna teza o ravnopravnosti zapadnog i istočnoga pisma u Bosni i Hercegovini, koja se oglušavala o stvarnu pisanu tradiciju te sredine. Tom tezom odbacuje se arebica, kao da je nije ni bilo (a četiri vijeka se upotrebljavala), pa se tako stvara lažna slika o ravnoteži između ćirilice i latinice u Bosni i Hercegovini. A u stvari takve ravnoteže nikad nije ni moglo biti, jer se u Bosni i Hercegovini nije radilo o dvojnoj već o *trojnoj* grafijskoj upotrebi. Trojna upotreba ne podrazumije-

va ravnotežu, nego nešto drugo u što je valjalo dublje proniknuti, ali je tendenciozno odbacivanje arebice kao tradicionalnoga bosanskoga pisma to onemogućavalo. Dakle, insistirati na ravnoteži historijski naslijeđene trojnosti (a ne dvojnosti) samo po sebi je apsurdna stvar. Da u historiji pisane riječi na bosanskohercegovačkom tlu arebice uopće nije bilo, ćiriličko i latiničko pismo ne bi se ni tada mogli tumačiti kao dva grafijska pola koja se u Bosni dotiču i "ukrštaju". Osim toga, sama bosančica nije srpska ćirilica već *bosanska* ćirilica. Latinica u bosanskom je savremena, "mlada" latinica, ona s kraja XIX vijeka, koju su odlikovale osobine prilagođene vukovskom fonološkom pravopisu. Teza o ukrštanju varijanata u Bosni i Hercegovini ne može izdržati naučnu kušnju ni u slučaju grafije. Do dana današnjeg nije naučno utvrđeno o čemu se tu radi, tj. kako, kojim pravcima i intenzitetom, u kakvim se sve odnosima, tri pisma u bosanskom jeziku razvijaju, šta se sa njima događa. U nedostatku naučnih pokazatelja, najlakše je jednu od tih tradicija "otpisati" i problem svesti na dva preostala pisma, koja se u Bosni i Hercegovini "odvajkada" upotrebljavaju "ravnopravno". Ne samo da se arebica suprotstavlja toj "križarskoj" tezi o Bosni, već i sama teritorijalno-nacionalna lociranost tih pisama ne ide na ruku kvazinaučnoj tvrdnji o ukrštanju latinice i ćirilice u Bosni i Hercegovini. Da bi se dvije grafije zaista ukrštale, potreban je prazan prostor na kojem bi se ukrštale, a upravo arebica je nekoliko vijekova taj "prazan prostor" pokrivala, što znači da on nikad nije ni bio prazan.

Latinica je odlika savremenoga bosanskog jezika. To pismo na najbolji način odražava njegova gramatička svojstva i orijentaciju bošnjačke kulture ka zapadnoj pisanoj tradiciji.

33. *BOSANSKI* JEZIK, A NE *BOŠNJAČKI*

PITANJE: *Zašto **bosanski** jezik, a ne **bošnjački**?*

ODGOVOR: Pored naziva *bosanski jezik*, koji ima najdužu tradiciju, upotrebljavao se (a i danas upotrebljava) naziv *bošnjački jezik*. Taj naziv nema obilježje zvaničnog naziva, pa se postavlja pitanje je li "grješka" ako se upotrijebi. Bosna ne bi bila Bosna, niti bi bošnjački narod bio to što jeste, da historiju te zemlje i tog naroda ne karakteriziraju posebnosti koje valja razumjeti. Bilo bi "normalno", analogno nazivu za narod, jezik Bošnjaka zvati *bošnjačkim*, kako se npr. jezik Srba zove srpski, Hrvata - hrvatski, Slovenaca - slovenski, Albanaca - albanski itd. Ali, i u slučaju jezika Bosne jav-

lja se izvjesno odstupanje. Bošnjaci govore i pišu *bosanskim*, pri čemu se u tom nazivu javlja državno-teritorijalna odrednica (čak i šira od samog naziva *Bošnjak,* koji se vremenom sveo na značenje "bosanski musliman"). O čemu to govori? Govori o tom da Bošnjaci svoje korijene i historijsku sudbinu (pa tako i kulturnu samosvijest) prije svega vezuju za Bosnu. Tako se dogodilo i sa njihovim jezikom, imenovanim bosanskom odrednicom, a ne "strogo" nacionalnim imenom, kako je to uobičajeno za zvanične nazive jezika. Nije grješka ni to kad se kaže da Bošnjaci govore "bošnjački"; taj naziv je raširen u narodnoj upotrebi. To svjedoči o jednom složenom znakovnom kolopletu, katkad sinonimnom, a katkad sa razlikama. Ali te razlike su u nijansama, a ne u značenjima; sve ono što je bosansko i bošnjačko u svijesti našeg čovjeka postaje jedno, bez preciznih terminoloških razgraničenja. Čemu ta razgraničenja kad se tu radi o jezičko-tvorbenim nijansama? Ali te "jezičko-tvorbene nijanse" u slučaju Bosne i nisu samo to. One vazda uza se nose i nešto drugo: dodatnu mogućnost odslikavanja bosanske složenosti i unutarnjega njezina nijansiranja.

Postavlja se pitanje šta je sa jezikom (odnosno nazivom za jezik) onih "Bošnjaka" koji se "osjećaju Bošnjacima", ne samo u teritorijalno-državnom već i u kulturnohistorijskom smislu (da ne kažemo nacionalnom), koji nisu bosanski muslimani, a svoj jezik ipak nazivaju "bošnjačkim" ili "bosanskim"? To pitanje još dublje zadire u prošlost Bosne i njezino historijsko biće, koje nikad nije bilo jednonacionalno. Naziv *bošnjački* upotrebljava se (kao uostalom i naziv *bosanski*) u širem značenju jezičko-etimološke pripadnosti Bosni. Stari naziv *Bošnjanin* označavao je Bosance sve tri vjere, što se odražavalo i na naziv jezika. *Bošnjački* jezik, ili *bosanski,* označavao je "jezik svih Bosanaca", bez obzira na vjersku pripadnost. Bošnjaci u Turskoj (kao najbrojnija bošnjačka dijaspora u svijetu) svoj jezik zovu *bošnjačkim*, jer se kod njih u živoj upotrebi zadržala nacionalna odrednica *Bošnjak*, čime je sačuvan kontinuitet njezine upotrebe, inače prekidan i u samoj Bosni.

Sve ovo ipak ne dovodi u pitanje historijski naslijeđen naziv *bosanski jezik,* koji je rašireniji i prihvatljiviji. Tako se dogodilo da Bošnjaci (kao nekim "historijskim instinktom") svoj jezički identitet više vezuju za odrednicu *Bosna* nego za nacionalnu (jezički arhaičniju) odrednicu *Bošnjak.* I upravo u jeziku (tj. u njegovom nazivu) poistovjećuju svoje kulturno biće sa povijesnom teritorijalno-državnom maticom što se zove Bosna.

34. POSEBNOST DIJALEKATA BOSANSKOG JEZIKA

PITANJE: *Koje su specifične crte dijalekata bosanskog jezika?*

ODGOVOR: Već smo spomenuli da je dijalekatska baza bosanskog jezika u historijskom smislu zapadnoštokavska, a da se unutar te zapadne štokavštine (negdje do XV vijeka) formirao onaj "bosanski križ", koji čitav bosansko-humski prostor dijeli na sjevernošćakavski (bosanski) i na južnoštakavski (humski), odnosno na istočne ijekavske (bosansko-humske) i zapadne ikavske (također bosansko-humske) govore. Zaključno sa XIX vijekom, nakon viševjekovnih migracija formirana je drukčija govorna slika. Na cijelom tom prostoru dominiraju južni (odnosno jugoistočni) novoštokavski govori. Čitav bosanskohercegovački teren izbušen je novoštokavskim hercegovačkim govorima. Vukova reforma i ilirski pokret uzimaju ih za osnovicu srpskohrvatskog jezika te se oni mogu smatrati i osnovicom bosanskog jezika, odnosno središnje varijante bivšeg srpskohrvatskog jezika.

Govori Bošnjaka do 1992. godine (tj. do otpočinjanja tragičnih ratnih migracija i etničko-nacionalne golgote Bosne i Bošnjaka) pripadali su različitim dijalektima unutar štokavskog narječja: istočnohercegovačkom, istočnobosanskom, zapadnohercegovačkom, zapadnobosanskom i južnosandžačkom (što je do izvjesne mjere značilo nastavljanje stanja iz srednjeg vijeka, u najgrubljim crtama, naravno). Govori Bošnjaka su, u odnosu na govore bosanskih Srba i Hrvata, čuvali znatno više crta koje su bile rezultat dužega dijalekatskog razvoja na kompaktnim terenima. Bošnjaci su u etničkom smislu bili najstabilnija populacija, manje podložna masovnijim pomjeranjima i ekonomskim migracijama, mada sama fizički najviše stradava (kuge, ratovi, glad i sl.). Bošnjaci su i štakavci i šćakavci, ijekavci i ikavci, odlikuju ih i južnije ("mlađe") govorne crte i zapadnije govorne odlike (arhaičnije). Bošnjaci iz Sandžaka pripadaju zetsko-južnosandžačkom dijalektu, odnosno njegovom južnosandžačkom poddijalektu, također zahvaćenom novoštokavskim inovacijama. Bosanski jezik ima pet svojih dijalekata: ijekavskoštakavski (istočnohercegovački), ijekavskošćakovski (istočnobosanski), ikavskoštakavski (zapadnohercegovački), ikavskošćakavski (zapadnobosanski) i ekavsko-ijekavskoštakavski (južnosandžački). Na bazi tih pet dijalekata svoje izvore crpi bosanski jezik, kao historijska tekovina južnoslavenskog naroda formiranog u granicama Bosanskoga pašaluka.

Ti dijalekti nisu tako različiti da bi među njima bila otežana komunikacija; oni su strukturno vrlo bliski i pripadaju jednoj široj srednještokav-

skoj govornoj cjelini (mada se u nauci ta središnja štokavština ne upotrebljava kao dijalektološki termin). A upravo za bosanski jezik može se reći da je njegova govorna osnovica "srednještokavska", tj. štokavština osobenoga organskog razvoja, koja nije nastala ukrštanjem štokavskih govora već se formirala na prostoru po kojem su se starije i novije štokavske crte na svoj način međusobno preplitale.

Šta se, pak, desilo sa tom središnjom štokavštinom u vremenu od 1992. do 1995. godine, dok je trajala etnička pretumbacija na bosanskohercegovačkom tlu, bez presedana u novijoj historiji? Od oko dva miliona Bošnjaka (koliko ih je živjelo na našim prostorima do rata), oko jedne trećine sad živi u nekoj od zemalja zapadne Evrope (uglavnom kao izbjeglice), dok je od preostalih milion i nešto Bošnjaka velik dio bio prinuđen da napusti svoja predratna staništa (i tu vjerovatno jedna trećina od ukupnog broja). U etničko-migracionom smislu (po grubim procjenama) ostala je neuzbihuzurena samo jedna trećina Bošnjaka. To znači da je čak manje od polovine Bošnjaka ostalo na svojim ognjištima, što predstavlja nacionalnu tragediju nesagledivih razmjera i posljedica.

Šta se dogodilo sa dijalektima bosanskog jezika? Dogodilo se to da nijedan do sada poznati model u lingvistici nije podoban da objasni to šta se dogodilo. Zbilo se nešto što je u dijalektologiji dotle bilo nepoznato. Bosanski jezik do sada je imao pet dijalekata. U čisto prostornom smislu "izgubio" je dva dijalekta: ijekavskoštakavski i ikavskoštakavski, dakle dva svoja južna dijalekta, hercegovačka. Sada su mu (a i to u donekle narušenoj formi) preostala tri dijalekta: ijekavskošćakavski, ikavskošćakavski i južnosandžački, s tim što je ijekavskošćakavski ostao najkompaktniji i najneoštećeniji, a ikavskošćakavski zapadnobosanski pretrpio velike izmjene i teritorijalna potkusurivanja. Osim takve govorne kataklizme (predstavljene u grubim crtama), na bosanskohercegovačkom tlu dogodile su se i unutardijalekatske promjene. Na prostor očuvanih dijalekata doselili su se muhadžiri, izbjeglice iz drugih dijalekata. Dolazi do formiranja "novokomponiranih" govora, za čije će stabiliziranje trebati dosta vremena, kako bi pokazali kojim pravcima se u svom razvoju kreću; ili se utapaju u starinačko okruženje, ili nameću svoje osobine, pa dolazi do borbe među zatečenim i "muhadžirskim" dijalektima. Dijalektologija bosanskog jezika u stvari je dobrim dijelom "muhadžirska dijalektologija", jer će se u dogledno vrijeme baviti proučavanjem muhadžirskih govora. Tako npr. prostor istočnobosanskog ijekavskošćakavskoga dijalekta naseljen je stanovništvom istočnohercegovačkog ijekavskoštakavskoga dijalekta, ili stanovništvom (izbjegličkog) zapadnobosanskog ikavskošćakavskoga dijalekta, što je sve dovelo do novih govornih kombinacija i spojeva, koji će tek potom biti dostupni oku nauke. Šta će se dalje sa tim govornim spregovima događati, pitanje je za drugu priliku, jer je ono zasad vr-

lo maglovito; proces promjena je u toku. Tačnije, još nije ni započeo proces formiranja drukčijih govornih spletova na prostoru srednje i istočne Bosne, na kojem je koncentrirano bošnjačko stanovništvo nakon rata.

Bošnjačke govore kao cjelinu odlikuje i jedna osobina koja se nije javljala (ili je bila rijetka) u govorima drugih konfesija. To je pojava miješanih refleksa jata, koja je u teritorijalnom smislu u ovom ratu uglavnom ostala pošteđena premještanja ili uništenja. To je prije svega tešanjsko-maglajski ekavsko-jekavski govor (tip *mleko-vjetar),* a takav refleks javlja se i u govoru Mrkovića kod Bara, na krajnjoj periferiji zetsko-južnosandžačkoga dijalekta. U nauci su postojale hipoteze da je takvom miješanom govornom tipu pripadao i kladanjski govor, pa čak i sarajevski dijalekt, mada je to sada teško dokazivo. Tom tipu je možda pripadao i govor Srebrenice, koji je praktično zbrisan sa lica zemlje (i sa dijalektološke karte, također). Slučaj Srebrenice u nauci bi pripadao kategoriji "nestalih govora", ili "govornih Atlantida", koji će za sobom ipak ostaviti traga, u vidu nekih govornoizbjegličkih fragmenata, kao svjedoka uništenja govora formiranih vijekovima, koji nasilno iščezavaju na pragu XXI vijeka.

Uglavnom su i u ovom ratu očuvani ijekavsko-ikavski govori (tip *mlijeko-vitar*) u dolini Bosne (Žepče) i Neretve (Jablanica), a kod podgoričko-gusinjskih muslimana javlja se ikavsko-jekavski refleks (tip *mliko-vjetar*). Govori bjelopoljsko—novopazarske zone imaju ijekavsko-ekavski refleks (tip *mlijeko-vetar*). Svi ti prijelazni govori dijalektima bosanskog jezika daju poseban pečat. Oni su znak da je bošnjačko stanovništvo bilo nosilac etničkoga kontinuiteta sa stanjem uoči turskih osvajanja i otpočinjanja procesa islamizacije; miješani refleksi nastali su organski, na granicama među dijalektima, autentičnim miješanjem osobina graničnih dijalekata.

Unatoč promjenama kojima su kroz historiju bili izloženi, dijalekti bosanskog jezika i dan-danas čuvaju neke svoje posebnosti, na osnovu kojih se namah prepoznaju u odnosu na susjedne govore nebošnjačkog stanovništva. To je prije svega upotreba velikog broja turcizama i dosljedan izgovor suglasnika *h*, praktično jedine dvije osobine koje zahvataju sve bošnjačke govore, bez izuzetaka, pa se zato smatraju bosanskim osobinama. Te dvije osobine ne samo da su dosljedne na čitavom prostoru bošnjačkih dijalekata, već su i bitna odlika bosanskog književnog jezika; njegovog usmenog i pisanog naslijeđa, kao i savremene upotrebe. Zato se "zvukovnojezička" kombinacija među turcizmima i suglasnikom *h* smatra glavnom "akustičkom odlikom" bosanskog jezika, što se i naučno može potkrijepiti argumentima i nije samo laički utisak. Te dvije osobine odražavaju originalni milje bosanskog jezika, njegovu "bosansku jezičku aromu", ma koliko te odrednice ne pripadale nauci i od nauke ne bile priznate već više bile posljedice iracionalnog, impresi-

onističkog jezičkog osjećaja. Mnoge pojave, međutim, koje i dan-danas stoje na prijelazima između nauke i impresije, tj. nauke i "nenauke", traže odgovore, dublja i znanija objašnjenja nego što ih je do sada i sama nauka dala.

35. BOSANSKI JEZIK I BOŠNJACI IZ SANDŽAKA

PITANJE: *Govore li sandžački Bošnjaci bosanskim jezikom?*

ODGOVOR: Već je rečeno da južnosandžački poddijalekt spada u širu dijalekatsku bazu bosanskog jezika, u granicama nekadanjeg Bosanskoga pašaluka, u kojem se formirao i sam bošnjački narod kao cjelina. Čak i neovisno od toga koliko je Bošnjacima iz Sandžaka blizak nacionalni naziv *Bošnjak* (ne računajući raširenost tog naziva kojim u Turskoj sandžački muslimani sebe nazivaju), naučna fakta govore da su se Bošnjaci Sandžaka kulturnohistorijski razvijali u tijesnim vezama sa bosanskom maticom, mada njih odlikuju i neke osobine različite od bosanskih. Među tim razlikovnim osobinama idu i jezičke. Južnosandžački poddijalekt ima svojih posebnosti, a on se neposredno ugrađuje u jezičku starinu sandžačkih Bošnjaka. Ponekad nam se čini da je ta starina dalja od bosanske, a bliža crnogorskoj ili južnosrbijanskoj. Da li je zaista tako? U jednom smislu jeste, u drugom nije. Jeste, zato što postoje velike razlike u čisto dijalekatskom pogledu, mada i južnosandžački poddijalekt (kao dio šireg zetsko-južnosandžačkoga dijalekta) spada u štokavske govore prijelazne među staroštokavskim i novoštokavskim (to što je i inače tipično za dijalekte bosanskog jezika, da su većim dijelom "prijelazni"). Ipak, sandžački dijalekt odlikuju mnoge arhaične južnije staroštokavske crte. Među njima je najtipičnija stara akcentuacija, kakve zapadnije u dijalektima bosanskog jezika nema. Te govore odlikuju i neke starije morfološke odlike. Južnije sandžačke govore sa crnogorskim vezuje odrični oblik *nijesam, nijesi*, ili jekavsko jotovanje (*đevojka, poćerati*), dok sjeverniji imadu veću zastupljenost ekavizama. Takav je slučaj sa novopazarskim govorom, mada i ti ekavizmi većinom imadu izvorno dijalekatsko obilježje, a manjim dijelom su primani iz susjednih ekavskih srbijanskih govora (ili iz srpskoga književnog jezika, odnosno istočne varijante bivšega srpskohrvatskog jezika).

Postoje i druge neke razlike, čiji uzroci nisu neposredno u dijalektima već su posljedica posebnosti u pisanoj tradiciji i jeziku narodne književnosti. Čuveni sandžački ep *Ženidba Smailagić Meha* ima dosta jezičkih crta koje bi

ga na prvi pogled više mogle vezivati npr. za jezik *Gorskog vijenca* nego za jezik Hörmanove ili Marjanovićeve zbirke bošnjačke muslimanske epike. Ali, kad se malo dublje zađe u te osobine, ukažu se veze sa bošnjačkom književnošću i zapadnijom jezičkom tradicijom (odnosno "zapadnom verzijom" tzv. novoštokavske folklorne koine, tj. vukovskog jezika narodne epike i lirike).

Jezičko naslijeđe sandžačkih Bošnjaka sa bosanskom tradicijom vezuju one osobine koje su inače najtipičnije za bosanski jezik; raširena upotreba turcizama i dosljedan izgovor suglasnika *h*. Zato bi se moglo i direktnije odgovoriti na pitanje govore li Bošnjaci iz Sandžaka bosanskim jezikom. U čisto naučnom smislu (u smislu nacionalnojezičkog naslijeđa) on se ne može drukčije zvati nego *bosanski*. Za to postoje sljedeći argumenti:

1. Sandžački muslimani sebe u nacionalnom smislu smatraju *Bošnjacima*, pa prema tome i svoj jezik smatraju i nazivaju *bosanskim*, odnosno *bošnjačkim*.

2. Njihova jezička tradicija bitno se razlikuje od susjednih tradicija, crnogorske i srpske; kod njih je razvijena svijest o svom kulturnom identitetu. Pored toga što oni predstavljaju dio bošnjačke kulturne cjeline, karakteriziraju ih i svoje osobene crte, koje toj varijanti bosanskog jezika daju originalan pečat.

3. Bošnjačka dijaspora u Turskoj dobrim dijelom je po porijeklu sandžačka, a upravo u toj dijaspori za sve vrijeme se održao naziv *Bošnjaci* i naziv *bošnjački,* odnosno *bosanski jezik*, što na svoj način govori o odnosu sandžačkih muslimana prema bošnjačko-jezičkoj matici.

4. Tradicija upotrebe arapskoga pisma među Bošnjacima iz Sandžaka nije bez značaja, kao ni današnje stanje upotrebe arapskog jezika i pisma u vjerskim školama i vjerskom životu.

5. Mnogi od značajnih stvaralaca porijeklom iz Sandžaka dali su veliki doprinos matičnoj bošnjačkoj kulturi živeći i djelujući u Bosni. Takav je npr. Mehmed Kurtćehajić, prvi bošnjački novinar i urednik lista na bosanskom jeziku, sve do Ćamila Sijarića, jednog od najznačajnijih pisaca bošnjačke književnosti.

6. Posljednja izjašnjavanja Bošnjaka u Sandžaku u vezi sa nacionalnim imenom i nazivom za jezik, nedvosmisleno pokazuju da je među njima vrlo snažna svijest o zajedničkom bošnjačkom porijeklu (u nacionalnom smislu), pripadnosti širem nacionalnom prostoru i bosanskom jeziku kao najbitnijem pokazatelju i zaštitniku nacionalnog identiteta i glavnom sredstvu komunikacije unutar zajedničkog nacionalnoga prostora.

Sandžački Bošnjaci su u prošlosti bili dijeljeni među srbijanskim i crnogorskim državno-nacionalnim granicama. Sve to je, međutim, sȃmo

jačalo njihovu nacionalno-jezičku svijest, sve više ih upućujući ka bošnjačkom kulturnom jezgru, prema kojem su odvajkada imali aktivan odnos. Sandžački Bošnjaci nikad nisu pripadali istočnoj varijanti srpskohrvatskog jezika, niti srpskom jeziku; takva pripadnost bila je samo vještačka, politički nametnuta. Ne može također biti riječi ni o pripadnosti crnogorskom standardnojezičkom izrazu, odnosno "crnogorskom jeziku", kako se često manipuliralo sa muslimanskim življem u Sandžaku koje teritorijalno pripada Crnoj Gori. Sve takve teze u stvari su politikantske i nenaučne, te ih vrijeme neminovno gazi.

Sandžački Bošnjaci svoj jezik smatraju i nazivaju *bosanskim*, što ne dovodi u pitanje sve one historijske naslijeđene posebnosti u njihovoj tradiciji. Zato bi se s pravom moglo govoriti o sandžačkoj varijanti bosanskog jezika. Tako bi se, po ovoj našoj tezi (u literaturi vjerovatno prvi put iznesenoj) bosanski jezik dijelio na dvije varijante: na *bosansku* i na *sandžačku* varijantu, unekoliko različite tradicije unutar istog jezika, koje bi valjalo detaljnije istražiti i dati im lingvistički utemeljeniju argumentaciju.

36. JEZIK BOŠNJAKA U TURSKOJ

PITANJE: *Šta se događa sa jezikom Bošnjaka u Turskoj?*

ODGOVOR: Najbrojnija bošnjačka dijaspora je u Turskoj, formirana krajem XIX, a naročito sredinom XX vijeka. To iseljeničko stanovništvo velikim dijelom je porijeklom iz Sandžaka, mada je dosta iseljenika i sa različitih područja Bosne i Hercegovine. Ono sebe u Turskoj naziva *Bošnjacima,* a i Turci ga tako zovu. Svoj jezik nazivaju *bošnjačkim* ili *bosanskim*. Jezik tih iseljenika dijalekatski nije jedinstven, mada u njemu ipak preovladava južnosandžački govorni tip, sa starijom akcentuacijom. Kod Bošnjaka u Turskoj javljat će se i ikavizam, koji nije sandžačka već bosanska (pretežno zapadnobosanska) osobina, dok sve te govore objedinjuju zajedničke crte bosanskog jezika i njegovih dijalekata; turcizmi i suglasnik *h*. Ovdašnji turcizmi su doneseni iz Bosne ili Sandžaka i kao takvi "vraćeni" u Tursku. Dakle, to nisu turcizmi primljeni u Turskoj (mada i takvih ima, ali to već nisu "klasični" turcizmi). Ti "retrogradni" turcizmi iz turskog su primani u Bosni i Sandžaku, a onda (u bosanskom jezičkom ruhu) "vraćeni" u svoju jezičku maticu Tursku.

Jezik Bošnjaka u Turskoj dijalekatski je šarolik, okružen dominirajućim turskim jezikom. Danas je on podvrgnut vrlo destruktivnim uticaji-

ma; sa njim se zbivaju složene i (po taj jezik) pogubne stvari. U nacionalnokulturnom smislu Bošnjaci u Turskoj su brojna, ali sebi prepuštena dijaspora, nepriznata od turske države, a bez značajnije podrške iz Bosne i Hercegovine i Jugoslavije. U procijepu između svojih matičnih država i države u kojoj žive, Bošnjaci u Turskoj gube identitet. Proces asimilacije toliko je uzeo maha da se mogućnost spasenja čini beznadežnom. U čemu su uzroci takvog stanja? Zar Bošnjaci (kao jedan mali narod) smiju sebi dozvoliti da prepuste asimilaciji svoju najbrojniju dijasporu? Događa li se to prema neminovnom zakonu ekonomske logike, ili je ta "logika" samo paravan za dublju kulturnu inferiornost i nisku svijest o sebi, za nemoć da se Bošnjaci u Turskoj kulturno očuvaju pa i emancipiraju?

Svoj maternji jezik Bošnjaci u Turskoj upotrebljavaju u porodičnom krugu i u krugu zemljaka, kvartova u kojima zajednički žive, pa i u okvirima nekih vidova organiziranog društvenog života (kakav je npr. slučaj sa kulturnim društvom *Dernek* u Istanbulu). Taj jezik (dijalekatski nejedinstven) upotrebljava se na usmenom nivou i to je u Turskoj neka vrsta zavičajnog jezika Bošnjaka. Što se tiče njegovih pisanih formi, one praktično i ne postoje; bosanski književni jezik tamo je mrtvo slovo na papiru. Bošnjaci u Turskoj (ma koliko to zvučalo nevjerovatno) nemaju ni svojih novina, ni knjiga, ni škole, ni radija, ni televizije. Sve to suvereno pokriva turski razgovorni i književni jezik. Bosanski jezik u Turskoj među Bošnjacima se praktično i ne upotrebljava; jer da bi jezik zaista funkcionirao, on mora biti pisani (standardni) jezik, sa gramatikom, pravopisom i rječnicima.

Osnovni uzrok takvog stanja je u krutom stavu centralizirane turske države prema bošnjačkoj nacionalnoj manjini, njezinoj kulturi i jeziku. Turska praktički ne dopušta organizirane vidove okupljanja Bošnjaka. Takvom stanju kumovali su i političko-kulturni odnosi između Jugoslavije i Turske, ravnodušnost socijalističke Jugoslavije i njezinih republika Srbije i Crne Gore, prema nacionalnoj sudbini stanovništva iseljenog sa njihove teritorije. Ni sama Bosna i Hercegovina (kao nacionalna matica) u tom smislu nije bila mnogo aktivnija, što je sve i dovelo do stanja kakvo je danas sa turskim Bošnjacima. Bosanski oslobodilački rat izazvan agresijom Beograda možda će u ovom pogledu štošta izmijeniti u pozitivnom pravcu, mada će biti vrlo teško radikalnije popraviti situaciju, jer je proces asimilacije Bošnjaka u Turskoj metastazirao.

I sami Bošnjaci u Turskoj, svojim načinom života i uklapanjem u tursko društvo, doprinose da taj proces asimilacije ide sve ubrzanije. Njihovi ekonomski interesi nemaju neposredniju vezu sa nacionalnim interesima; zapravo, imaju, ali u jednom degradirajućem smislu. Što su Bošnjaci više nacionalno otuđeni, veće su mogućnosti ekonomskog napredovanja i uspješnog uključivanja u tursko društvo. Odnosno, što su ekonomski jači, u

nacionalnokulturnom smislu su (naprotiv) slabiji, sa sve tanjom svijesti o svome identitetu. I to je taj stravični ponor Bošnjaka u Turskoj, još stravičniji time što ga oni nisu svjesni (ili su ga nedovoljno svjesni), ponor iz kojeg se teško izvući.

Generacije Bošnjaka rođene u Turskoj karakterističan su pokazatelj kojim pravcem se u nacionalnom smislu kreće bošnjačka dijaspora u toj zemlji. Nacionalno-kulturno otuđenje, slabljenje svijesti o porijeklu, neznanje o sebi, prepuštanje stihiji zaboravljanja i ono malo znanja što je stečeno u porodičnom predanju. Bosanski jezik sve je potisnutiji turskim, u javnom životu gotovo da ga i nema. On nije ni po čemu prestižan za mlade ljude i prije će biti da ih ometa u što boljem ovladavanju turskim. U stvari, za tu mladu generaciju veza sa bošnjačkim korijenima i vladanje bosanskim jezikom u turskom društvu ne znači ništa, jer takvo porijeklo u turskoj sredini ekonomski nije unosno. A pošto u tom smislu nije prestižno, svi drugi pokušaji i težnje da se nešto izmijeni unaprijed su osuđeni na poraz.

Turskoj državi nije u interesu da podržava bošnjačku kulturu, a još manje bosanski jezik. U interesu njezinom je da bošnjačko stanovništvo što prije (i što "jeftinije") uklopi u tursko društvo. A pošto se tu kao glavni most povezivanja javlja islam (kao jedna opća duhovna platforma i osjećanje pripadnosti zajedničkoj vjeri i državi), ta veza biva nosiocem i zaštitnikom identiteta tih naših ljudi u Turskoj. Oni su Tursku doživljavali kao svoju obećanu zemlju, zemlju islama, vjerskoga korijena kojem se naši ljudi vraćaju. Identificirajući se sa Turskom oni iskazuju privrženost vjeri. Za egzistenciju i identitet Bošnjaka u njihovoj svijesti to je važnije i od same nacionalne svijesti (koja se kod tog naroda pretijesno vezuje za vjersku svijest). Zato se valjda i događa (uslijed te opće pripadnosti islamu) da se taj narod (ne samo njegov dio u Turskoj, već i onaj u matici) sa izvjesnom distancom odnosi prema drugim svojim značajkama i vrijednostima, koje na prvi pogled nemaju izravnije veze sa islamom. Takav je npr. slučaj sa odnosom bošnjačkog mentaliteta prema izvornoj bosanskoj kulturi, bošnjačkom porijeklu, narodnom stvaralaštvu na maternjem jeziku, prema samom tom maternjem jeziku. Upravo primjeri odnosa bošnjačke dijaspore u Turskoj prema svome kulturnom naslijeđu dramatičan su znak upozorenja za čitav bošnjački narod.

Teško da bi se mogao nazvati (u historijskom smislu) sretnim narod koji se "galantno" odriče svoje najbrojnije dijaspore i koji praktično ne čini ništa (ili sasma malo) kako bi tu dijasporu sačuvao, ne dopuštajući da se asimilira, razvodni i utopi u drugom nacionalnom okruženju i tuđoj državi (ma koliko Turska i dalje ostajala "rezervna domovina" u svijesti bošnjačkog čovjeka).

Mi na Balkanu kroz historiju smo negirali jedni druge, ali nije u tome sva naša nesreća. Mi i sami sebe, svojim neznanjima, negiramo.

38. "LIJEPI" I "RUŽNI" JEZICI

PITANJE: *Zbog čega se za bosanski jezik kaže da je to "lijep" jezik?*

ODGOVOR: Nije rijedak slučaj da ljudi za svoj (ili za neki drugi) jezik tvrde kako je on "lijep", čak "najljepši" među jezicima. Postoji ta neka subjektivno-melodijska strana jezika, kojoj čovjek daje značaja, u principu vjerujući da se jezici među sobom zaista razlikuju po ljepoti. Da li je uopće lingvistički održiva teza o lijepim i ružnim jezicima, ili je to samo impresija čovjekova, u koju on unosi svoje podsvjesno estetsko iskustvo? Da li je svakom čovjeku njegov jezik najljepši i je li to "lijepo" u stvari subjektivni kriterij odnosa prema maternjem jeziku? Ili u takvom procjenjivanju ipak ima mogućnosti objektivnog sagledavanja stvarnih vrijednosti vlastitog (ili nekog drugog) jezika?

Tvrdnja da se jezici među sobom razlikuju po ljepoti u suštini nije lingvističke naravi, što ne znači da se ona a priori mora odbaciti. Ne može se osporiti činjenica da su neki jezici za uho zbilja lijepi, a da drugi to isto uho "paraju". To je ono melodijsko primanje jezika svojstveno svakom čovjeku, pojava kojom bi se nauka trebala više pozabaviti. Otkad je jezika, tačnije, otkad je svijesti o jezicima, ljudi su imali svoj odnos prema melodijskoj strani jezika i primali su ga (pogotovu strani jezik) sa njegove zvukovne strane, osobito kad ne znaju značenje već ga primaju kao "jezičku muziku", koja se čovjeku (kao i svaka muzika) sviđa ili ne sviđa.

Strogo lingvistički, ne postoje ni lijepi ni ružni jezici. Svaki jezik ima svoj glasovno-oblički sistem, sa unutarnjim odnosima u njemu. Svaka pojava u sistemu vezana je za druge pojave, sve je tu na svom mjestu, sve ima svoje opravdanje. Impresije o lijepom i ružnom zvučanju prije svega se prenose akcentom, njegovim melodijskim mogućnostima, pa je riječ i o nekim lingvističkim argumentima koji potkrjepljuju tezu o ljepšim i ružnijim jezicima.

Zašto se npr. za bivši srpskohrvatski jezik tvrdilo da je lijep jezik? Ne samo da su tako mislili oni kojima je to strani jezik već su u to svesrdno povjerovali i oni kojima je to maternji jezik. Rasprostranjeno je bilo kod naših ljudi laičko (ili pučkolingvističko) mišljenje da je srpskohrvatski zbilja lijep jezik. Ako se taj jezik poredi sa "rodbinskim" slavenskim jezicima, ima u njemu nešto što ga izdvaja, prije svega u akcentu, čineći ga lijepim, melodijski razvijenim, sa bogatstvom mogućnosti u "muzičkom repertoaru" toga jezika. Kako je god

npr. taj isti srpskohrvatski melodijski "razvijen" jezik, tako se npr. za češki može reći da je "jezik na pola puta", "skraćen" jezik, "nedovršen". Sve su to slušne impresije, ali one imadu i svoju lingvističku podlogu. Mogla bi se čak i ozbiljnim argumentima potkrijepiti naša tvrdnja da su u porodici slavenskih jezika "najljepša" dva jezika koja su teritorijalno smještena na krajnjem istoku (odnosno sjeveroistoku) i na krajnjem jugu (odnosno jugozapadu). To su ruski jezik i bivši srpskohrvatski, a svi ostali slavenski jezici (teritorijalno smješteni između ova dva) čine postupne prijelaze, koji odražavaju procese razvoja slavenskih jezika što su dali "prave rezultate" jedino na jugu i na istoku.

Zašto su u prošlosti za bosanski jezik najveći filološki autoriteti svoga vremena tvrdili da je on "najljepši" među slavenskim jezicima? Tom su vjerovanju bili skloni i takvi autoriteti kakvi su Mikalja, Kanižlić, Katančić, Appendini, Jagić, Ivan Popović i dr., a Isidora Sekulić na primjer (kao istančani stilist) iskreno je vjerovala da je bosanski zaista po svemu najljepši među balkanskim slavenskim jezicima. Šta bi to realno (lingvistički) moglo da ide na ruku bosanskom kad se radi o njegovoj "ljepoti"? Prije svega, akcenat, odnosno naglasak, koji je također (kao i u bivšem srpskohrvatskom) novoštokavski; sa dva uzlazna, dva silazna akcenta i postakcenatskim dužinama. "Ljepoti" bosanskog jezika poseban ton daju turcizmi i frazeologija u kojoj se javljaju riječi orijentalnoga porijekla. Način na koji se turcizmi tu adaptiraju (čineći taj jezik u pravom smislu "bosanskim"), to je ona realna lingvistička pojava koja taj jezik čini zbilja lijepim, melodičnim, nekako "mehkim", "merhametli" jezikom. Ili je to samo jezička romantika i pristrasnost, lišena naučne utemeljenosti? I jeste i nije, zavisi kako se uzme. Jeste, jer je nemoguće zamisliti da npr. postoji Čeh ili Bugarin koji svoje "ružne" maternje jezike ne smatraju "lijepim", čak "najljepšim".

Lingvistički se, međutim, za bosanski jezik, kao ni za bivši srpskohrvatski ne može reći da su ružni jezici. Dakle, nečeg tu ipak ima. I lingvističkog, a i onog čisto impresionističkog. Bilo kako bilo, i u jednom i u drugom smislu bosanski ide u kategoriju tzv. lijepih jezika.

39. MATERNJI JEZIK I MIJEŠANI BRAK

PITANJE: *Kako se djeca iz balkanskih miješanih brakova "opredjeljuju" za maternji jezik, u tom smislu i za bosanski?*

ODGOVOR: Maternji jezik se tako zove jer prve riječi dijete čuje, pretpostavlja se, od svoje majke, sebi najbližega bića. I prve riječi koje di-

Mi na Balkanu kroz historiju smo negirali jedni druge, ali nije u tome sva naša nesreća. Mi i sami sebe, svojim neznanjima, negiramo.

38. "LIJEPI" I "RUŽNI" JEZICI

PITANJE: *Zbog čega se za bosanski jezik kaže da je to "lijep" jezik?*

ODGOVOR: Nije rijedak slučaj da ljudi za svoj (ili za neki drugi) jezik tvrde kako je on "lijep", čak "najljepši" među jezicima. Postoji ta neka subjektivno-melodijska strana jezika, kojoj čovjek daje značaja, u principu vjerujući da se jezici među sobom zaista razlikuju po ljepoti. Da li je uopće lingvistički održiva teza o lijepim i ružnim jezicima, ili je to samo impresija čovjekova, u koju on unosi svoje podsvjesno estetsko iskustvo? Da li je svakom čovjeku njegov jezik najljepši i je li to "lijepo" u stvari subjektivni kriterij odnosa prema maternjem jeziku? Ili u takvom procjenjivanju ipak ima mogućnosti objektivnog sagledavanja stvarnih vrijednosti vlastitog (ili nekog drugog) jezika?

Tvrdnja da se jezici među sobom razlikuju po ljepoti u suštini nije lingvističke naravi, što ne znači da se ona a priori mora odbaciti. Ne može se osporiti činjenica da su neki jezici za uho zbilja lijepi, a da drugi to isto uho "paraju". To je ono melodijsko primanje jezika svojstveno svakom čovjeku, pojava kojom bi se nauka trebala više pozabaviti. Otkad je jezika, tačnije, otkad je svijesti o jezicima, ljudi su imali svoj odnos prema melodijskoj strani jezika i primali su ga (pogotovu strani jezik) sa njegove zvukovne strane, osobito kad ne znaju značenje već ga primaju kao "jezičku muziku", koja se čovjeku (kao i svaka muzika) sviđa ili ne sviđa.

Strogo lingvistički, ne postoje ni lijepi ni ružni jezici. Svaki jezik ima svoj glasovno-oblički sistem, sa unutarnjim odnosima u njemu. Svaka pojava u sistemu vezana je za druge pojave, sve je tu na svom mjestu, sve ima svoje opravdanje. Impresije o lijepom i ružnom zvučanju prije svega se prenose akcentom, njegovim melodijskim mogućnostima, pa je riječ i o nekim lingvističkim argumentima koji potkrjepljuju tezu o ljepšim i ružnijim jezicima.

Zašto se npr. za bivši srpskohrvatski jezik tvrdilo da je lijep jezik? Ne samo da su tako mislili oni kojima je to strani jezik već su u to svesrdno povjerovali i oni kojima je to maternji jezik. Rasprostranjeno je bilo kod naših ljudi laičko (ili pučkolingvističko) mišljenje da je srpskohrvatski zbilja lijep jezik. Ako se taj jezik poredi sa "rodbinskim" slavenskim jezicima, ima u njemu nešto što ga izdvaja, prije svega u akcentu, čineći ga lijepim, melodijski razvijenim, sa bogatstvom mogućnosti u "muzičkom repertoaru" toga jezika. Kako je god

npr. taj isti srpskohrvatski melodijski "razvijen" jezik, tako se npr. za češki može reći da je "jezik na pola puta", "skraćen" jezik, "nedovršen". Sve su to slušne impresije, ali one imadu i svoju lingvističku podlogu. Mogla bi se čak i ozbiljnim argumentima potkrijepiti naša tvrdnja da su u porodici slavenskih jezika "najljepša" dva jezika koja su teritorijalno smještena na krajnjem istoku (odnosno sjeveroistoku) i na krajnjem jugu (odnosno jugozapadu). To su ruski jezik i bivši srpskohrvatski, a svi ostali slavenski jezici (teritorijalno smješteni između ova dva) čine postupne prijelaze, koji odražavaju procese razvoja slavenskih jezika što su dali "prave rezultate" jedino na jugu i na istoku.

Zašto su u prošlosti za bosanski jezik najveći filološki autoriteti svoga vremena tvrdili da je on "najljepši" među slavenskim jezicima? Tom su vjerovanju bili skloni i takvi autoriteti kakvi su Mikalja, Kanižlić, Katančić, Appendini, Jagić, Ivan Popović i dr., a Isidora Sekulić na primjer (kao istančani stilist) iskreno je vjerovala da je bosanski zaista po svemu najljepši među balkanskim slavenskim jezicima. Šta bi to realno (lingvistički) moglo da ide na ruku bosanskom kad se radi o njegovoj "ljepoti"? Prije svega, akcenat, odnosno naglasak, koji je također (kao i u bivšem srpskohrvatskom) novoštokavski; sa dva uzlazna, dva silazna akcenta i postakcenatskim dužinama. "Ljepoti" bosanskog jezika poseban ton daju turcizmi i frazeologija u kojoj se javljaju riječi orijentalnoga porijekla. Način na koji se turcizmi tu adaptiraju (čineći taj jezik u pravom smislu "bosanskim"), to je ona realna lingvistička pojava koja taj jezik čini zbilja lijepim, melodičnim, nekako "mehkim", "merhametli" jezikom. Ili je to samo jezička romantika i pristrasnost, lišena naučne utemeljenosti? I jeste i nije, zavisi kako se uzme. Jeste, jer je nemoguće zamisliti da npr. postoji Čeh ili Bugarin koji svoje "ružne" maternje jezike ne smatraju "lijepim", čak "najljepšim".

Lingvistički se, međutim, za bosanski jezik, kao ni za bivši srpskohrvatski ne može reći da su ružni jezici. Dakle, nečeg tu ipak ima. I lingvističkog, a i onog čisto impresionističkog. Bilo kako bilo, i u jednom i u drugom smislu bosanski ide u kategoriju tzv. lijepih jezika.

39. MATERNJI JEZIK I MIJEŠANI BRAK

PITANJE: *Kako se djeca iz balkanskih miješanih brakova "opredjeljuju" za maternji jezik, u tom smislu i za bosanski?*

ODGOVOR: Maternji jezik se tako zove jer prve riječi dijete čuje, pretpostavlja se, od svoje majke, sebi najbližega bića. I prve riječi koje di-

jete izgovori riječi su iz maternjeg jezika, kojima se ono obraća okolini (još uvijek samo instinktivno). U vezi sa maternjim jezikom postavlja se pitanje jezičke pripadnosti govornika rođenog u miješanom braku, tj. kod kojeg otac i majka ne pripadaju jednome narodu, te prema tome "ne govore ni istim jezikom" (imadu "različite" maternje jezike). Suštinski je problem u tome za koji jezik se (kao maternji) "opredjeljuje" takvo dijete. Pitanje se javlja naročito aktuelnim u Bosni i Hercegovini, gdje se problem više svodi na naziv maternjeg jezika, a manje (ili nimalo) na suštinske razlike među "jezicima" oca i majke. U tom pogledu za nas je ovdje načelno interesantno kako se uopće bosanski jezik kao maternji prima kad se radi o miješanim brakovima, koji su česta pojava u Bosni i Hercegovini.

Teorijsko pitanje je da li je maternji jezik zaista "jezik majke", ili to može biti i "očev jezik", tj. "očinski jezik"? Postoji li, zapravo, naporedan pojam "očinski jezik" i da li ga je moguće definirati? Ako je npr. otac Bošnjak, a majka "bosanska Hrvatica", kako će dijete iz takvog miješanoga braka nazivati svoj maternji jezik? Hoće li ga zvati *bosanskim* (i neovisno od toga da li će ga u školi učiti kao *bosanski* ili *hrvatski*)? Kad bi se bukvalno primijenilo pravilo "maternjeg" jezika, to dijete bi za maternji imalo hrvatski, jer mu je majka Hrvatica, bez obzira što se taj "hrvatski" ne bi mnogo razlikovao od "bosanskog" (u konkretnom slučaju možda se ne bi uopće razlikovao). U takvim slučajevima nameće se pojam "očinskog jezika" (ili "babinog jezika", kako se to u historiji bosanskog jezika katkad nazivalo). Taj pojam je principijelno neobjašnjen, sa nedefiniranim odnosom prema pojmu *maternji jezik*. U životu se dešava da je maternji jezik u stvari "očinski", ali se po navici (čisto terminološki) određuje kao "maternji", mada etimologijsko-značenjski on to uvijek i nije. Kad se radi o odnosu među našim "nominacijskim jezicima" (jezicima koji se među sobom više razlikuju po nazivu-nominaciji nego po stvarnim osobinama, a koji su donedavno i po nazivu pripadali jednom jeziku), na prvi pogled nam se čini da tu nema naročitih nejasnoća. To nam izgleda zato što komunikacija nije ugrožena; među sobom se potpuno razumiju govornici jezika koji je praktično jedan (ali nije jedinstven) i koji (prema nacionalnom kriteriju) ima različite nazive za jezičke tradicije srpsku, hrvatsku i bosansku. Ipak, kad se dublje zagledamo u problem, otkrivamo neke načelne nejasnoće.

Maternji jezik doživljava se kao duboka emocionalna veza sa porijeklom, tako da se dijete iz miješanoga braka uslijed svojih emocionalnih razloga "odlučuje" za majčin ili očev maternji jezik, u zavisnosti od (također emocionalnog) odnosa prema jednom ili drugom roditelju. Tako će biti slučajeva da čovjek svoj maternji jezik smatra "srpskim", mada mu je majka, recimo, Bošnjakinja. Za njega je maternji jezik u stvari "očinski"; u takvom "opredjeljivanju" odlučuje očeva *nacionalna* pripadnost, a ne stvarna *jezička* pripadnost.

Kod pitanja bosanskog jezika u miješanim brakovima ima još jedna pojava (koja nam se, opet, čini specifično bosanskom). Navest ćemo konkretan primjer. U vrijeme pisanja ovoga dijela teksta nazvao me telefonom moj moskovski sabesjednik Fahrudin Imamović, inače mašinski inžinjer, koji živi u miješanom braku (supruga mu je porijeklom "bosanska Srpkinja") i čiji se sin zove Benjamin. Iskoristio sam priliku da ga priupitam kako on gleda na "jezičku pripadnost" svog sina, tj. na njegov maternji jezik. Nakon izvjesne zbunjenosti rekao je da o tome dosad nije razmišljao. A i da je razmišljao, kaže, situacija je jasna: otac mu je "Bosanac", majka "Bosanka", pa valjda je i on "Bosanac", a jezik mu je, koji drugi nego - "bosanski". Takav Imamovićev odgovor odražava jednu tendenciju, u Bosni od ranije poznatu, da se naziv *bosanski jezik* nerijetko otima onom svome užem značenju (značenju jezika Bošnjaka), pa se hvata svoga šireg (mogućeg) značenja; značenja jezika svih Bosanaca, više sa regionalnim nego nacionalnim obilježjem. I baš u slučajevima miješanih brakova takvo šire značenje primijenjuje se na naziv *bosanski jezik*, pri čemu to nije samo jezik Bošnjaka već je i jezik Bosanaca, tj. "jezik Bosne". U tom smislu ovom drugom značenju nedostaje čvršća naučna podloga. To je značenje razvodnjeno, neprecizno i upućuje na regionalni, a ne nacionalni jezik. U slučaju Bosne to je shvatljivo, jer se u njojzi regionalno i nacionalno na svojevrstan način ispreplicu. Otuda i takve pojave "ispreplitanih" značenja naziva *bosanski jezik*, koje su karakteristične baš za jezičke situacije u miješanim, odnosno "ispreplitanim" brakovima.

40. PURIZAM U BOSANSKOM JEZIKU

PITANJE: *Šta je to purizam u bosanskom jeziku?*

ODGOVOR: Jezički purizam (čistunstvo) poznata je tendencija u odnosu na svoj književni, tj. standardni jezik. To je čistunski odnos prema jeziku; svjesno i organizirano nastojanje da se on "očisti" od raznih njemu tuđih natruha (prije svega od riječi iz drugih jezika, od "tuđica"). Ma koliko jezički purizam bio stalna vjerovatnoća u jeziku, ta tendencija nikad nije uspijevala da zaustavi prirodan razvoj jezika i neminovnu pojavu tzv. stranih riječi (koje se mogu samo nasilno izbacivati). Sami gramatičari, istina, često pokazuju osjećaj mjere u svojim nastojanjima da jezik očuvaju od "kvarenja" pa u tom smislu neke aktivnosti organizirane brige za jezik ipak su opravdane. I sámo gramatičko tumačenje u izvjesnom smislu je jezički purizam, jer ono jezik ograničava, stavljajući ga u određene okvire (pravila) mimo kojih

se ne smije ići, ili nije preporučljivo da se ide. Jezički purizam ovdje uzimamo kao pojam koji označava pretjerano čistunstvo u jeziku, tj. nastojanje da se protjeraju riječi, oblici ili glasovne forme primljene iz stranog jezika.

Otkuda uopće pojava jezičkog čišćenja, gdje su njezini najdublji korijeni? Jesu li oni u raširenoj kvazistručnoj zabludi da se jezik mora i može sačuvati od uticaja drugih jezika, ili se njima izražava netolerantnost prema drugima (u ovom slučaju prema drugim jezicima)? Ili je to u suštini ispolitizirana težnja u jeziku? Pitanje je više u tome zašto se ono što je zakonomjernim putem sa strane stiglo i odomaćilo se smatra stranim tijelom u jeziku-primaocu. U čemu se ogleda čistoća jezika; u njegovoj zaštiti od stranih riječi, ili u nečem drugom, u sigurnijem njegovom normiranju i postavljanju na naučne osnove, kako bi mu se omogućilo da funkcionira kao sredstvo šire komunikacije? "Čistota" jezika više je u ovom drugom nego onom prvom. Ona se ne ogleda u "policijskom" protjerivanju riječi koje su došle sa strane već u tom da se prema njima postupa znano i elastično, sa osjećajem za jezik i njegovu narav. Karakteristična crta jezika je da prima riječi iz drugih jezika (bez obzira kojih i čijih jezika), jer svako društvo prima uticaje drugih kultura kako bi i samo opstalo, pa tako prima i riječi iz drugih jezika.

Za bosanski jezik purizam nije karakterističan, jer je taj jezik nastao i razvijao se širom otvoren prema drugima. Unutar bivšeg srpskohrvatskog jezika (u njegovoj "istočnoj" i "zapadnoj" varijanti) kroz historiju su se javljale težnje jezičkoga purizma. U zapadnoj varijanti to je bilo čišćenje od tzv. srbizama, u istočnoj od kroatizama. To je purizam koji se ispoljava u odnosu na vrlo bliske jezike, odnosno varijante istog jezika. U srpskohrvatskom se javljao purizam u odnosu na riječi iz stranih, neslavenskih jezika. Tako npr. u zapadnoj varijanti u odnosu na germanizme ili mađarizme, u istočnoj na turcizme, a u bosanskoj varijanti u odnosu na germanizme, što je bilo karakteristično za doba austrougarske vladavine.

Prve poznate tendencije purizma u razvoju bosanskog jezika ispoljavale su se u odnosu na germanizme, što je npr. bilo karakteristično za jezičko uređivanje bošnjačkih listova i časopisa s kraja XIX i početka XX vijeka (lista *Bošnjak* npr, a potom i *Behara, Gajreta*, *Bisera*). U bosanskom se vazda ispoljavala tolerancija spram riječi orijentalnoga porijekla. Uvijek je bila visoka svijest vezanosti za orijentalnu kulturu i jezike, tako da se te riječi nisu ni doživljavale kao strane, već, naprotiv, kao domaće. Ali i tu je bilo izvjesnih težnji da se u upotrebi turcizama ne treba pretjerivati, tj. da se za neke turcizme mogu naći odgovarajuće (izvornije) riječi slavenskoga porijekla, primjerenije i samom bosanskom jeziku. Dakle, sasvim blagi jezički purizam u bosanskom se ispoljavao i u odnosu na turski jezik, odno-

sno turcizme. Kallayeva politika bosanskog jezika bila je u izvjesnom smislu nosilac purizma u odnosu na srbizme, tj. purizma koji je zatvarao vrata riječima i oblicima iz ćiriličke sredine, a otvarao ih onima iz zapadne, latiničke. Insistiralo se i na domaćim, autohtonim crtama, kojima se davala prednost u odnosu na istočne i zapadne jezičke osobine.

U čemu se ogleda purizam savremenog bosanskog jezika? Purizam se inače usmjerava u zavisnosti od političkih prilika, te se on u današnje vrijeme usredsređuje na srpski jezik, tj. javlja se osjetljivost na srbizme. Naročit vid purizma u bosanskoj sredini je u odnosu na ekavizme, koji se doživljavaju kao strano tijelo u tkivu bosanskog jezika. Ima u bosanskom još jedna vrsta purizma posve specifična, prava bosanska. To je purizam u odnosu na riječi slavenskoga porijekla i njihovo moguće zamjenjivanje turcizmima. Ako se ranije u drugoj vrsti purizma (karakterističnog za srpskohrvatski jezik) riječ *pendžer* zamjenjivala riječju *prozor*, danas je situacija obrnuta; *prozor* se zamjenjuje riječju *pendžer*, što ne predstavlja purizam u odnosu na strane riječi već suprotno, u odnosu na riječi slavenskoga porijekla. Naime, riječi orijentalnoga porijekla doživljavaju se kao domaće, autohtone riječi, koje vjernije odražavaju tradiciju. Tu se radi o nekoj vrsti "retrogradnoga purizma", karakterističnog upravo za bosanski jezik.

41. JEZIČKI SEPARATIZAM

PITANJE: *Šta je to jezički separatizam*?

ODGOVOR: Jezički separatizam predstavlja težnje u jeziku i sa jezikom koje idu ka odvajanju, ka zatvaranju u svoje okvire, tj. onom što je protiv prirode jezika, njegovog osnovnog obilježja komunikativnosti. Jezik je u suštini pojava koja se svojim organskim razvojem sama od sebe ne zatvara već naprotiv; ona se otvara i prima uticaje iz drugih jezika, a i sama na njih utiče. Otkuda, međutim, te stalne pojave jezičkog separatizma, kome one koriste, šta odražavaju i koji su krajnji ciljevi takvih težnji? Radi se o vanlingvističkim uticajima na jezik, tj. uticajima organiziranih društvenih snaga koje pomoću jezika (kroz političke i kulturno-naučne institucije) teže da ostvare političke ciljeve, makar te težnje često bile odjevene u drugo ruho, predstavljene i obrazložene naučnim ciljevima i interesima. Unutar srpskohrvatskog jezika ta tendencija u njegovoj historiji bila je česta, vazda prisutna kao potencijalna pojava, jednako kao i jezički purizam, koji je tijesno vezan sa separatizmom. Purizam je konkretnija lingvistička metodo-

logija koja praktičnim djelovanjem služi krajnjem cilju što mu strategijski teži jezički separatizam. U vrijeme narastanja i aktivnoga djelovanja nacionalnih (a potom i nacionalističkih) težnji, jezički separatizam biva jedna od najtipičnijih metoda i formi kojima se ciljevi takvih težnji ostvaruju. Jezik je, dakle, vrlo pogodno sredstvo za ispoljavanje nacionalnih interesa putem odvajanja i uvlačenja u uske okvire, zatvaranja, proglašavanja nekih naslijeđenih osobina samo svojima i sl.

Poznate su težnje hrvatskoga jezičkog separatizma u vrijeme tzv. masovnoga pokreta sedamdesetih godina ovog vijeka, ili npr. težnje u Srbiji iz toga vremena, formulirane u "*Predlogu za razmišljanje*". Takva usmjerenja unutar hrvatskoga društva i njegove kulture (s jedne strane) i srpskog (s druge strane) odražavala su dublju balkansku nacionalno-jezičku kompleksnost i ono stalno konfliktno pitanje kako izmiriti jezičku bliskost sa nacionalnom raznoobraznošću. To znači kako i jezik učiniti drukčijim, da se razlikuje srazmjerno vjerskim i etničkim podjelama među narodima na Balkanu. Te separatističke težnje već su dale rezultate; hrvatski i srpski jezik smatraju se zasebnim jezicima. Među njima postoje razlike koje i nisu baš samo u različitim nazivima za jezik, jer se razlike vremenom (u uslovima odvojenosti i smanjene komunikacije), naravno, uvećavaju.

Da li je i bosanski jezik nanovo bljesnuo u jednoj takvoj općoj atmosferi razdvajanja? Dobrim dijelom jeste, jer ni tog jezika ne bi bilo bez razdvajanja između ondašnje tzv. zapadne i istočne varijante, koje su već uzdignute na nivo zasebnih jezika (ma koliko se ti jezici još uvijek među sobom ne razlikovali mnogo). Jezička tradicija Bosne ima svoje nesumnjive posebnosti. Bosanski jezik je njihov rezultat. Ali taj jezik je također dio šireg štokavskog razvoja i njegova dijalekatska osnovica zajednička je sa hrvatskim i srpskim jezikom. Svi lingvistički argumenti koji daju za pravo hrvatskom i srpskom da se smatraju zasebnim postoje i za bosanski jezik. Razlika je jedino što se bosanski u hronologiji zbivanja vazda javlja kao treća po redu jezička "reakcija". On se rehabilitira tek onda kad postane jasno da nema više zajedničkog srpskohrvatskog jezika, tj. da postoje srpski i hrvatski. Bosanski jezik tada "nema drugog izlaza" već da se "vrati samome sebi", da više ne pripada nikom. Da ne bude više stožer ravnoteže, stabilizator među istočnom i zapadnom varijantom srpskohrvatskog jezika, odnosno među srpskim i hrvatskim jezikom.

U čemu se mogu oglédati (ili se već ogledaju) separatističke težnje unutar bosanskog jezika? Prije svega mogu se ogledati u nastojanju za što je moguće većim brojem razlika, a te razlike se stvaraju u odnosu na srpski i na hrvatski jezik. One se prije svega mogu postići pretjeranom upotrebom turcizama, pokušajima vraćanja u život turcizama koji su svoje preživjeli i

čiju je jezičku vitalnost nemoguće vratiti. Osim toga, može se insistirati i na drugim bosanskim regionalnim osobinama, tipičnim za neke bosanske govore, a koje se ne javljaju (ili su rijetke) u srpskom, odnosno hrvatskom jeziku. U principu, bosanski nema mnogo osobina koje bi bile samo bosanske, ako se izuzme orijentalni jezički sloj, koji mu daje posebnost. Ipak, našle bi se i još neke arhaične, zapadnoštokavske odlike koje su znak očuvanoga kontinuiteta razvoja sa srednjim vijekom. To je (pored arhaičnih riječi) i osobena frazeologija. Ima nešto u ritmu govorenja tog jezika, u njegovoj sintaksi i stilskim potencijalima što do danas nije objašnjeno. Ali to su već jezičke osobine koje same po sebi imaju pravo na postojanje i priznavanje, naučno objašnjenje i gramatičko uobličavanje.

42. PRAVCI DALJEG RAZVOJA SRPSKOG, HRVATSKOG I BOSANSKOG JEZIKA

PITANJE: *Da li će se srpski, hrvatski i bosanski jezik razvijati u pravcu produbljivanja razlika među njima, ili će se te razlike ponovo smanjivati?*

ODGOVOR: Današnji naši jezici (srpski, hrvatski i bosanski) do jučer su bili u sastavu srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog jezika. To je jedinstven primjer u svijetu da se iz jednog jezika formiraju tri, tj. da političke prilike i međunacionalni odnosi utiču na cijepanje jednog jezika na tri njegova "ogranka". Ti "ogranci" se među sobom ne razlikuju mnogo, ali ipak predstavljaju zasebne jezike, ne samo po nazivu već i po nekim konkretnim osobinama. Pojednostavljeno rečeno, u Hrvatskoj kao državi govori se i piše hrvatskim, u Srbiji srpskim, a u Bosni i Hercegovini bosanskim jezikom.

Šta je to, međutim, što ova tri jezika najviše veže i ne dopušta im da se sasvim otcijepe i udalje? To je, prije svega, njihova zajednička štokavska dijalekatska baza. I ne samo to; govorna baza u tom dijalektu sužena je na prostor novoštokavskih govora, što znači da ona te jezike još više zbija, čineći ih bližim jedni drugima nego kad bi ta baza bila šira štokavska (a ne uža - novoštokavska). Osim ovoga konkretnog lingvističkog razloga, postoji još jedan bitan uzrok međusobne bliskosti tih jezika. To je kulturno-etnička cjelovitost središnjeg južnoslavenskoga prostora. On je vijekovima bio šira južnoslavenska kulturna cjelina, unutar koje je komunikacija bila živa i u kojem je dugo vremena prevladavala svijest o etničkoj cjelovitosti. U vezi s tim i sama nepostojanost državnih granica uticala je na jačanje veza među našim etnosima. Stoga se nikad nije moglo govoriti o odvojenom

već o zajedničkom razvoju, sa izvjesnim razlikama unutar njega, razlikama specifično balkanskim, dakle, mikro-razlikama. Srpski, hrvatski i bosanski (lingvističko-etnički) nisu zasebni jezici. Ali su zasebni u nacionalnom smislu, u pogledu prava naroda na svoj jezik i na usmjeravanje razvoja toga jezika u onim pravcima koji najbolje odgovaraju tim narodima i njihovim političkim i kulturnim stremljenjima.

Da li je moguće predvidjeti šta će se u budućnosti događati sa tim našim jezicima "sijamskim trizancima"? Sva predviđanja su vrlo riskantna zato što će razvoj tih jezika ovisiti prije svega od političkih kretanja i odnosa. Ako ("čisto teoretski") isključimo taj politički faktor, da li je u vezi s tim jezicima moguće išta predvidjeti, tj. ima li smisla ikakvo predviđanje? Naravno, nema smisla, ili ga ima sasma malo. U strogo lingvističkom pogledu, ta tri jezika mogla bi dalje da se razvijaju kao zasebni književni jezici, sa svojim gramatikama, rječnicima, pravopisima. Takav razvoj uslovljavao bi povećanje razlika među njima, mada je teško povjerovati da bi one mogle ugroziti komunikaciju. Svako nastojanje da se ti jezici među sobom ponovo zbliže bilo bi vraćanje nazad, značilo bi reinkarnaciju srpskohrvatskog (ili nekog drugog zajedničkog) jezika. A to znači ponovno osporavanje prava naroda na svoj jezik (teško je povjerovati da bi se tako nešto u dogledno vrijeme moglo desiti).

Predviđanja su, ipak, da će se ići u pravcu uvećavanja razlika. Do kojeg stepena i do kojeg vremena, to je već znatno teže predvidjeti (ne samo da je teže već je naučno i deplasirano). Jer kad bi taj razvoj prvenstveno zavisio od unutarlingvističkih zakonomjernosti, kad bi on bio uslovljen prirodom jezika kao unutarnjeg sistema, tek tada bismo mogli sa većom sigurnošću predviđati šta će se u budućnosti dešavati s tim našim jezicima. Ali, pošto nije tako (jer ovdje prevagu nose vanlingvistički faktori), tada moramo biti maksimalno suzdržani u prognozama. Pogotovu kad se radi o balkanskom tipu nacionalno-jezičkih odnosa.

Ako isključimo politički faktor kao presudan za budućnost ovih jezika, njima bi uopće trebalo omogućiti samostalni razvoj; da se naučno istraže i potom propišu lingvistički utemeljenije gramatike. Te gramatike bi morale uvažavati jezik kao nacionalnu tekovinu, ali i kao komunikativno sredstvo ne samo *unutar* jedne kulture i naroda već i *među* kulturama i narodima.

43. KOMUNIKATIVNO I NACIONALNO OBILJEŽJE JEZIKA

PITANJE: *Šta je važnije u jeziku: njegovo komunikativno, ili nacionalno obilježje?*

ODGOVOR: Jezik je složena pojava i unutar i "izvana" (ovo drugo u smislu njegovog odnosa prema društvenim pojavama). Čitav jezički sistem (tj. njegova gramatička konstrukcija) organiziran je tako da služi osnovnoj namjeni - komunikaciji. Jezička složenost uslovljena je i složenošću komunikacije unutar govorne grupe. Što je više mogućih kombinacija među jezičkim jedinicama, veća je mogućnost nijansiranja značenja i vjerovatnoća da će jezik uspješno obavljati svoju osnovnu funkciju sporazumijevanja. Pored glavne funkcije jezika, one komunikativne, na drugom mjestu po značaju je njegova nacionalna "funkcija". U jeziku je ugrađena prošlost i kultura naroda, sve njegove duhovne vrijednosti, te jezik stoga služi i kao nacionalno obilježje.

Između ova dva najbitnija svojstva jezika (komunikativnog i nacionalnog) stoje dileme kojemu od njih dati prednost. U teorijskom smislu preimućstvo se najčešće daje komunikativnoj funkciji, koja je uistinu za jezik i najbitnija. U strogo naučnom pogledu jezik se i posmatra kao sredstvo kojim se čovjek u društvu sporazumijeva. Komunikacija je (tačnije potreba za njom) osnovni uzrok nastanka jezika, a njegov opstanak, razvoj i usavršavanje također su uslovljeni tom njegovom osnovnom funkcijom. Postoji rašireno mišljenje da se sve ostalo u jeziku nadograđuje, kao posljedica naučnih uopćavanja (npr. njegova kulturno-historijska, nacionalna svojstva). Ovakve tvrdnje idu u krajnost i neopravdano zanemaruju crtu razvoja koja je za sam jezik veoma važna. To je njegova nacionalna, odnosno kulturno-historijska vrijednost i značenje. Komunikativna funkcija jezika može se jedino ostvarivati u realnom društvenom okruženju. Dakle ni ona ne znači samo to, bukvalno shvaćeno jezičko općenje, već znači konkretnu komunikaciju unutar društvene i nacionalne grupe. Jezik, dakle, na sebe "htio ne htio" preuzima i "funkciju" pokazatelja razvoja nacije; on se javlja kao njezino najvažnije obilježje. U odnosu na taj isti jezik ispoljavaju se pretenzije nacionalnoga karaktera. Kroz njega se odražavaju nacionalni kompleksi. On biva fenomen kojim se zanimaju i političke i naučne institucije.

U uvjetima balkanskih nacionalnih odnosa, pitanje preimućstva komunikativnog ili nacionalnog obilježja jezika naročito je aktuelno. U suštini, našim narodima i kulturama odgovara što šira komunikacija. U inte-

resu svih njih jest da među sobom što prisnije komuniciraju, čime se obogaćuju i afirmiraju, izvlačeći se iz uskih, provincijalnih okvira (primajući uticaje od drugih, ali i utičući na druge). U tom smislu nikakva jezička zatvaranja tim narodima i njihovim kulturama ne odgovaraju, nisu u njihovom životnom interesu. Međutim, savremeni razvoj jezikâ na Balkanu ide u onim pravcima koji ovdašnjim narodima ne odgovaraju. Ako zaista ne odgovaraju, otkud onda da se jezičke razlike produbljuju? To je proces koji ide skupa sa političkim zbivanjima i sa procesom tzv. nacionalnih oslobađanja. Nakon vremena u kojemu su te naše kulture i narodi bili združeni u šire cjeline, gubeći tako do izvjesne mjere svoja autentična obilježja, sada dolazi do suprotnoga procesa. Vraćaju se tradicionalne vrijednosti, čime neminovno dolazi do izvjesnog zatvaranja u nacionalne okvire. U takvom jednom općem trendu razdvajanja dolazi i do jezičkih razdvajanja, čiji je rezultat zvanično priznavanje srpskog, hrvatskog i bosanskog kao službenih jezika.

Zadatak je nauke da pomogne kako bi se naši nacionalni jezici slobodno razvijali. Ali je pitanje dokle ići u tim slobodama, tj. da li će se ti naši jezici (u ime nacionalnih sloboda) zaista udaljavati jedni od drugih. Hoće li to biti zakonomjeran proces (ako se budu udaljavali), dokle će on ići i hoće li takvo udaljavanje zaista odgovarati interesima malih balkanskih naroda? Imadu li granicâ nacionalne jezičke slobode i neće li one ipak dovesti u pitanje komunikaciju? Da li će te slobode ići na štetu one prve i najvažnije funkcije jezika, funkcije sporazumijevanja? Na žalost, mi u našim balkanskim prilikama ne možemo okretati glavu od ove druge dimenzije, jezičkonacionalne. Kod nas se kroz jezik ispoljavaju mnoge vanjezičke složenosti naših međuodnosa. On neminovno postaje nacionalno obilježje, pa i sredstvo političke borbe. Jezik je osjetljivo pitanje i neke vrste nacionalna svetinja u koju (ni u ime širih ciljeva komunikacija) ne treba dirati. Jer on je nacionalni amblem, matičnjak posebnosti koje jedna kultura i jedan narod u jezik unosi, on je nacionalna vrijednost od najvećeg značaja. U suštini tako i jeste i to se ne može negirati. Ali se ne može negirati i jedna druga vrhunaravna zakonomjernost jezika: njegova stalna težnja da raskida vlastite okove i uključuje se u što širi proces povezivanja. A to uključivanje mora ići i na štetu onih "viših" nacionalnih ciljeva i interesa, koji se kroz jezik također neprestano ispoljavaju.

Bosanski jezik i sam se u pitanjima svoga razvoja nalazi na ovakvim principskim raskrsnicama; on je organski vezan za srpski i hrvatski jezik (kako su među sobom i oni sami vezani), a komunikacija sa tim jezicima (zahvaljujući zajedničkim osobinama) neometana je. Međutim, u tom istom bosanskom jeziku snažne su težnje ka autentičnim njegovim vrijednostima, tj. stremljenje da se te vrijednosti afirmiraju i ozvaniče, da

postanu gramatička norma. Bosanski jezik je dragocjena tekovina bošnjačkog naroda, pa i same Bosne i Hercegovine kao cjeline. Budućnost Bošnjaka i Bosne kao države uveliko će zavisiti od kulturnih fundamenata toga naroda i te države, među kojima je bosanski jezik nesumnjivo najznačajniji. Taj jezik, čak i kad se svodi samo na nacionalno obilježje, on u sebi vazda nosi i onu drugu dimenziju, za jezik ipak značajniju od ove prve, nacionalne. To je svojstvo šire komunikativnosti, svojstvo unutarjezičke težnje ka toj komunikativnosti, koju bosanski jezik pokazuje svojim konkretnim osobinama, u suštini zajedničkim i sa srpskim i sa hrvatskim. A to znači da je do dana današnjeg taj jezik očuvao crte koje ga genetski vezuju sa južnoslavenskim jezicima, odnosno sa štokavskim dijalektom, tačnije novoštokavskom dijalekatskom osnovicom. A baš ta osnovica konkretni je govorni model koji omogućava da se komunikacija među našim sredinama i kulturama odvija neometano, mada se ona praktično obavlja na tri jezika, tačnije "na tri naziva jezika", srpskom, hrvatskom i bosanskom.

44. BOŠNJAŠTVO I BOSANSKI JEZIK

PITANJE: *Kakva je veza između bošnjaštva kao političko-nacionalnoga pokreta i bosanskog jezika*?

ODGOVOR: Bošnjaštvo je pojam koji ima nekoliko svojih značenja. Prvo značenje je ono najšire i najnepreciznije, a odnosi se na pripadnost Bosni, pripadnost emocionalnu, ili pripadnost po porijeklu. Dakle, u najširem smislu ta riječ označava sve ono što je vezano za Bosnu i njezine historijske korijene. Uže značenje ove riječi (samim time i preciznije) odnosi se na pokret, ili ideologiju, u čijem je centru isticanje pripadnosti Bosni kao državi s viševjekovnom tradicijom, uz insistiranje na kontinuitetu sa srednjim vijekom i bogomilima. Takav pojam obavezno uključuje aktivan stav i djelovanje u svrhu isticanja i afirmiranja bošnjačke pripadnosti političkom ili kulturnom pokretu. U tom smislu pojam *bošnjaštvo* vazda ne označava isto. Njime se najčešće kazuje odanost pokretu čiji je cilj političko ili kulturno ujedinjenje u okvirima zajedničke pripadnosti Bosni, bez obzira na vjersko porijeklo. Bošnjaštvo označava autonomaške težnje da se sačuvaju vlastita kulturna obilježja, težnje kojima se vremenom daje i politička forma. Takva stremljenja više su teritorijalno-državna, a manje nacionalna, jer u osnovi imaju ideju o Bosni kao posebnoj teritoriji i državi, te o Bošnjacima, odnosno Bosancima kao jedinstvenom narodu (koji sačinjavaju bosanski musli-

mani, bosanski pravoslavci i bosanski katolici). Ideja bošnjaštva podrazumijeva i svojevrsnu nacionalnu neutralizaciju, jednu vrstu nacionalne svijesti da u Bosni i Hercegovini živi jedan narod, koji svoje porijeklo i budućnost vezuje za Bosnu kao državu. Taj narod vjerski nije jednoobrazan, pripada trima religijama (islamskoj, pravoslavnoj, katoličkoj). Ideja bošnjaštva, prema tome, direktno se suprotstavlja idejama nacionalnih pokreta iz Srbije i Hrvatske. Ti pokreti bosanske Srbe, kao i bosanske Hrvate, smatraju dijelovima svojih naroda, koji (sticajem historijskih prilika) žive na središnjem prostoru između dvije nacionalne matice, istočne srpske i zapadne hrvatske. U tom slučaju bosanski muslimani ili se ne priznaju kao narod, ili se vezuju za državnu maticu Bosnu, imajući "historijsko pravo" na taj prostor.

Bošnjaštvo kao pojam katkad se upotrebljava i sa užim značenjem, značenjem pokreta vezanog samo za Bošnjake kao narod, tj. za bosanske muslimane. U tom značenju bošnjaštvo je autonomna nacionalna težnja, a ne teritorijalno-državna, kakav je slučaj sa širim značenjem toga pojma.

Kakav odnos bošnjaštvo u širem i bošnjaštvo u užem smislu imadu prema bosanskom, odnosno "bošnjačkom" jeziku? Koliko taj jezik (ili njegova "ideja") služe ideji bošnjaštva (odnosno "bosanstva")? Koliko se ta dva pojma međusobom podržavaju i je li bosanski jezik kulturnohistorijski argument za utemeljenost ideje bošnjaštva u širem i užem značenju?

Bošnjaštvo u širem smislu zastupa, dakle, koncepciju jedinstvene Bosne i Hercegovine i cjelovitog i jedinstvenoga bosanskog, odnosno bošnjačkog naroda, izdiferenciranoga po religijskoj pripadnosti. U tom slučaju religija ne služi kao temeljni nosilac nacionalne svijesti i razlikê prema drugim narodima kao pripadnicima drugih religija. Tu je od presudnog značaja teritorijalno-historijski faktor razvoja, tj. pripadnost Bosni kao državnoj matici. Ideja bošnjaštva u širem smislu zastupa tezu da se u Bosni i Hercegovini govori i piše bosanskim, odnosno "bošnjačkim" jezikom, koji je maternji jezik svih Bosanaca, odnosno Bošnjaka (dakle i bosanskih muslimana, i bosanskih pravoslavaca, i bosanskih katolika). Na taj način bosanski jezik dobija svoje nadnacionalno (tačnije nadreligijsko) obilježje, kao jezik "bosanskog naroda", bez obzira na vjersku pripadnost. Postoje, međutim, mnogi ozbiljni protuargumenti tezi o bosanskom jeziku kao jeziku svih Bosanaca. Među njima je najozbiljniji protuargument postojanje unekoliko različitih tradicija unutar takvoga "bosanskog jezika".

Upravo religiozne razlike u Bosni uvjetuju tri nijanse jezičkog razvoja, a te "nijanse" tijesno su vezane sa pitanjem nacionalne svijesti, odnosno svijesti o nacionalnoj pripadnosti.

U cjelini se ipak može reći da je ideja bosanskog kao zajedničkog jezika svih Bosanaca ostala samo ideja. Kako je historijski ideja bošnjaštva u ši-

rem smislu gubila pozicije (i nikad nije dala svoje prave rezultate), tako ni teza o bosanskom kao jeziku svih Bosanaca nije bila šire prihvaćena. Prije bi se moglo reći da je uglavnom odbačena, ne samo kao nenaučna, već se (u vezi sa konkretnim nacionalno-političkim težnjama) pokazala kao neprimjenjiva. Prije svega zato što to snažne nacionalne propagande iz Srbije i Hrvatske nisu dopuštale, a što su i unutar bošnjačkog naroda bile dovoljno jake tendencije nacionalnog osvješćivanja, tj. procesi u kojima je svijest o bosanskom jeziku kao svom vlastitom igrala važnu ulogu. Bosanskim Srbima nikad nije bila bliska ideja bosanskog jezika; bila im je, zapravo, vrlo daleka. Oni ne samo da su odbacivali svaku pomisao na to da govore bosanskim, već su taj jezik praktički vazda negirali, u njegovom postojanju sluteći neku "opasnost" po sebe. Njihovo nedvosmisleno izjašnjavanje za srpski jezik kao maternji svojevrstan je vid otpora prema samom bosanskom jeziku. Takav je slučaj i sa bosanskim Hrvatima, koji u jezičkom smislu pokazuju veću osjetljivost nego i sami bosanski Srbi; za njih je hrvatski jezik nacionalna svetinja.

I tako se bosanski jezik sužava na bošnjaštvo u užem smislu, tj. onu koncepciju bošnjaštva koja insistira na bošnjaštvu kao nacionalnom pokretu ne svih naroda u Bosni i Hercegovini, već samo jednog, bošnjačkog. U tom pogledu bosanski jezik se sužava na svoje stvarne (lingvistički i historijski zasnovane) granice upotrebe. I bez bošnjaštva kao nacionalnoga pokreta (koji insistira na bosanskim odnosno bogomilskim korijenima bošnjačkog naroda) bosanski jezik, međutim, predstavlja tekovinu koja nije politička tvorevina već je rezultat dugog i autentičnoga kulturnog razvoja bošnjačkog etnosa u granicama srednjovjekovne Bosne, Bosanskoga pašaluka i Bosne i Hercegovine kao države. Ta država nije samo matica bošnjačkog naroda već i bosanskog jezika, koji se razvijao u tijesnoj vezi sa bosanskom historijom i historijom bošnjačkog naroda, pa i u vezi sa razvojem ostala dva naroda u Bosni i Hercegovini. Suština je u tome što je to jezik koji jedino Bošnjaci doživljavaju kao iskonski svoj i njime se nacionalno identificiraju i razlikuju u odnosu na govornike (bosanskog) srpskog i (bosanskog) hrvatskog jezika.

45. BENJAMIN KALLAY I BOSANSKI JEZIK

PITANJE: *Šta znači ime Benjamina Kallaya u historiji bosanskog jezika?*

ODGOVOR: Kako se dogodilo da za historiju bosanskog jezika bude značajno ime Benjamina Kallaya, koji nije bio ni filolog ni reformator, već je u doba austrougarske uprave bio najviše administrativno lice u Bosni

i Hercegovini i "financijalni ministar"? Otkuda to da se ministar finansija tako zdušno pozabavi jezikom? Uzroci, naravno, nisu filološke prirode niti je Benjaminu Kallayu jezik bio hobi, razbibriga i rekreacija nakon odgovornih državničkih i "financijalnih" poslova. Radilo se o Kallayevom konkretnom političkom djelovanju; bosanski jezik je poslužio pogodnim integrirajućim sredstvom na nivou Bosne i Hercegovine kao dijela Austro-Ugarske Monarhije i diferencirajućim znakom u odnosu prema nacionalnoj propagandi sa istoka, koja se borila za prevlast u Bosni. A tu borbu Benjamin Kallay je politikom bosanske nacije i jezika htio zaustaviti, usprotiviti se tim uticajima i tako Bosnu i Hercegovinu na najbolji način uklopiti u sastav austrougarske carevine.

Ne ulazeći detaljnije u politička zbivanja toga vremena (kraj XIX vijeka), ukazat ćemo na to u čemu se ogledala Kallayeva teza o bosanskoj naciji i bosanskom jeziku. Ta teza u stvari se poklapa sa bošnjaštvom u širem smislu, kako smo ga mi ovdje interpretirali. Kallay je, naime, smatrao da u Bosni i Hercegovini živi jedan narod (bosanski), koji govori i piše bosanskim jezikom. U sklopu takve teze uslijedilo je konkretno političko djelovanje, koje se ogledalo u Kallayevoj politici bosanskog jezika. Posredstvom komisija za jezik radilo se na pravnom ozvaničavanju naziva *bosanski jezik*, a takoder je stimulirana izrada gramatike bosanskog jezika, u svrhu lingvističkog utemeljenja i njegove normativne razrade. U svemu tome Benjamin Kallay je i lično bio agilan, nadgledajući taj rad. Otpori takvoj Kallayevoj politici nisu posljedica nekih principijelnih naučnih sporova, već odražavaju unutarpolitičku borbu u Bosni i Hercegovini toga vremena, a i odnose sa susjednim državama. Kallayeva politika bosanske nacije i jezika naišla je na snažne otpore i na kraju doživjela poraz. To se desilo u sklopu tadanjih odnosa medu političkim strujama u Bosni i Hercegovini i van nje, ali dijelom i zato što je teza o bosanskoj naciji (kao naciji Bosanaca svih triju vjera) sama po sebi nenaučna i neprimjenjiva na bosanske prilike. Mada je poraz te politike za neko vrijeme značio i poraz koncepcije bosanskog jezika (odnosno upotrebe naziva za taj jezik), Benjaminu Kallayu pada u historijske zasluge što je ukazao na jedan fenomen veoma značajan za kulturnu historiju i uopće historiju Bosne, na njezin bosanski jezik. Taj jezik je stvorila etnička i nacionalna historija, a ne nikakve privremene politike, kakva je uostalom bila i Kallayeva politička misija u Bosni. Kallayeva politika bosanskog jezika u stvari više predstavlja zakonomjeran historijski refleks bosanske kulture na svoju prošlost. Ona je pokazatelj koliko je taj jezik nezaobilazan faktor bosanske tradicije i neovisno od manipuliranja njime u političke svrhe, čemu je pribjegavao i sam Benjamin Kallay. On je jedna od prvih javnih ličnosti koja je zastupala tezu o bosanskom kao zasebnom slavenskom jeziku, mada je ta njegova "zasebnost" i u Kallayevo doba bila

uglavnom samo na nivou zasebnog naziva. A pošto je naziv jezika prvenstveno političko pitanje, razumljivo je što se Benjamin Kallay aktivno zalagao za ozvaničenje naziva *bosanski jezik*. Taj naziv, međutim, nije izmislio ni on niti neko od njegovih "jezičkih doušnika", već je to naslijeđen naziv, sa punom historijskom vjerodostojnošću i značenjem.

46. BOSANSKA I SANDŽAČKA VARIJANTA BOSANSKOG JEZIKA

PITANJE: *Kako su se formirale bosanska i sandžačka varijanta bosanskog jezika?*

ODGOVOR: Bosanski jezik je jezik bošnjačkog naroda i u njemu su sačuvani duhovni potencijali tog naroda, njegova prošlost i sadašnjost, a založena i sama njegova budućnost. Taj jezik formirao se u složenim uslovima nastanka i razvoja etnosa na zapadnom balkanskom prostoru. Oko njegovoga postojanja i naziva kroz historiju javljale su se mnoge dileme. Tom jeziku je kroz političku historiju naneseno dosta nepravde. On je negiran, ili prešutkivan, a njegove istinske vrijednosti proglašavane su "provincijalizmima"; jezičko naslijeđe Bosne jednostrano se (tačnije "dvostrano") uklapalo u šire srpskohrvatsko naslijeđe. Prema tradiciji Bosne, ta "starija" tradicija odnosila se unitaristički, bosanski prostor svojatajući po vjersko-nacionalnom principu. Što je u Bosni pravoslavno to je srpska tradicija, što je katoličko to je hrvatsko, pri čemu je bosanskim muslimanima preostajalo da se "opredjelju-ju" i priklanjaju jednom ili drugom "nacionalnom korpusu", ili da nacionalno "šute", kao "neopredijeljeni". Naučni kriteriji gledanja na jezik i njegovo porijeklo danas, međutim, sve više nalaze primjenu baš na bosanskom jeziku, kojemu čak i trenutna politička zbivanja (odnosno šire nacionalne težnje) idu na ruku. U vezi s tim jezikom nesumnjivo je jedno: on je kroz historiju opstao i nije ničija politička ni kvazinaučna izmišljotina. On nije mjezimče politike, već je dugo bio njezino pastorče. On je kulturna tekovina jedne zemlje i jednog naroda, koja im se ničim ne može osporiti (osim sumnjivim metodama političkog manipuliranja i kvazinaučnom metodologijom).

Došlo je vrijeme (bar za neko vrijeme) da se taj jezik posmatra kao lingvistički fakt, kao predmet naučnih istraživanja, za koji se utvrđuju pravila upotrebe. To je književni jezik Bošnjaka kao naroda i u njemu je pohranjeno sve što taj narod nosi iz prošlosti, što ga čini narodom. Kao što svaki narod svoje porijeklo i egzistenciju zasniva prije svega na svome jeziku, ta-

ko i bošnjački narod (istina sa izvjesnom sporošću i zakašnjenjem) počinje da se doziva svijesti kako je upravo njegov jezik ono prvo što ga čini narodom (i ono drugo), što ga čini kulturnim narodom. Civiliziranim narodom, sa svojom prošlošću (složenom, teškom, izbrazdanom borbom za goli opstanak, stradanjima, nevoljama), ali prošlošću kroz koju se taj narod uspio prometnuti i biti priznat kao narod sa svojom autentičnom kulturom i svojim jezikom. To što taj jezik nije mnogo drukčiji od srpskog i hrvatskog ne znači da nije autentičan. Autentičan je samim tim što se organski razvijao u konkretnim prilikama razvoja samog bošnjačkog etnosa i naroda. Ni od jednog drugog naroda taj jezik nije uzet. Njegovi korijeni su duboki, potiču od vremena doseljavanja južnoslavenskog etnosa, pa preko bogomilskih vremena i islamizacije, sve do našeg doba. Taj razvoj karakteriziraju krupne protivurječnosti, ali one ne dovode u pitanje postojanje tog jezika i naroda čiji je to jezik. Bosanski jezik je najznačajniji nosilac kulturnoga kontinuiteta bošnjačkog naroda i najbolji pokazatelj očuvanja toga kontinuiteta.

Pošto se bošnjački narod formirao u granicama nekadanjega Bosanskoga pašaluka, nakon pada Bosne pod austrougarsku upravu 1878. godine, dio muslimanskog stanovništva ostaje van granica Bosne. To se prije svega odnosi na sandžačke muslimane, koji su ostali pod turskom vlašću sve do Prvoga svjetskog rata. Sandžački Bošnjaci i inače predstavljaju jedan osoben "regionalni etnos", uobličen na međuprostoru stiješnjenom između balkanskih država. Sandžak kao pokrajina historijski je formiran sa svojim posebnostima, ali je sve do našeg vremena bio dijeljen između drugih, nikada se politički nije uspijevao održati i osamostaliti. Koliko je god opstojao kao osobeni kulturni prostor i prepoznatljiva cjelina, toliko je uporno politički dijeljen, pripadajući Srbiji, odnosno Crnoj Gori. Njegova pripadnost Bosanskom pašaluku predstavlja nešto drugo, zato što je unutarnja podjela Osmanske imperije bila samo administrativna, nemajući klasično obilježje državnosti. Tako je kroz historiju islamizirano stanovništvo Sandžaka ostajalo u stalnim i tijesnim vezama sa bosanskom maticom. Ali je ono ipak od te matice teritorijalno-politički bilo udaljeno, razdvojeno ne samo političkim granicama već i razlikama druge prirode. Sandžački muslimani, ma koliko u nacionalnom smislu bili Bošnjaci, u teritorijalnom smislu (i ne samo teritorijalnom) nikad nisu bili Bosanci, mada su Bosni (iz svojih nacionalno-vjerskih razloga) uvijek težili. Njihova nacionalna svijest, pripadnost islamu, tradicija narodnog života, običaja i shvatanja, književnost i jezik, sve to nedvosmisleno govori da su sandžački muslimani dio bošnjačkog naroda. To je onaj njegov jugoistočni dio, koji se historijski razvio van samoga bosanskoga prostora, ali je sa tim prostorom čuvao tijesne veze, težeći da se politički, odnosno teritorijalno ujedini, da mu se pripoji. Bez obzira što se u takvim političkim stremljenjima nije uspjelo, postoje

mnogi drugi vidovi očuvanja vezanosti sandžačkih Muslimana sa Bosnom i glavninom bošnjačkog naroda.

Bošnjake kao narod objedinjuje njihov zajednički jezik, koji oni nazivaju *bosanskim*, a tako ga nazivaju i sandžački Muslimani, mada oni u principu sebe ne smatraju "Bosancima". Dakle, to je jezik jednog naroda, bez obzira kakve sve teritorijalno-etničke razlike postoje unutar samog tog naroda. Bošnjaci se (školski rečeno) dijele na dva dijela: na "bosanske Bošnjake" i "sandžačke Bošnjake", među kojima postoje razlike, ali koji ipak pripadaju jednom te istom narodu. Kako su se među ta dva dijela bošnjačkog naroda formirale razlike, shodno tome idu i razlike u jeziku, koje su čitav taj razvoj pratile. Na taj način, *unutar bosanskog jezika formirale su se dvije varijante, bosanska i sandžačka, odnosno zapadna i istočna*, mada one do danas nisu dovoljno istražene niti su pouzdanije naučno obrazložene i definirane.

U čemu se ogledaju glavne razlike između zapadne i istočne varijante bosanskog jezika? Zapadna varijanta je u lingvističkom smislu (u smislu konkretnih njezinih osobina) stabilnija, tj. ona se formirala i razvijala u samoj matici bošnjačkog naroda. Nju odlikuju sve one osobine koje i inače karakteriziraju bosanski jezik kao cjelinu, pa bi se za nju moglo reći da je i centralna, u smislu glavnih, matičnih razvojnih tokova bosanskog jezika, a osim toga njome govori glavnina Bošnjaka. Ta zapadna varijanta dugo vremena se smatrala samim bosanskim jezikom, tj. jezička tradicija sandžačkih Muslimana nije se ni uzimala u obzir (ona je smatrana sastavnim dijelom nekih drugih varijanata, odnosno jezikâ). Sve najbitnije osobine bosanskog jezika odnosno osobine njegove zapadne varijante, u principu se javljaju i u istočnoj varijanti (turcizmi, suglasnik *h*, geminacija, pojave nerazlikovanja afrikatskih parova *č,ć,dž* i *đ*). Osnovna razlika između dvije varijante bosanskog jezika ogleda se na akcenatskom nivou. U zapadnoj varijanti akcenat je novoštokavski (sa četiri akcenta), dok je u istočnoj uglavnom staroštokavski (dva akcenta), bliži crnogorskim nego bosanskim govorima. Sandžačku varijantu karakteriziraju dosljednija jekavska jotovanja (tip *đevojka, poćerati*), zatim ijekavizam sa svojim sandžačkim (tačnije novopazarsko-sjeničkim) posebnostima (ekavizmi), česta upotreba imperfekta u razgovornom jeziku *(mogaše, imađahu* i sl.), turcizmi sa specifičnim sandžačkim značenjima, zatim osobenosti u antroponimiji, tj. u imenima orijentalnoga porijekla koja imaju posebne sandžačke tvorbene i morfološke modele (naročito kada je riječ o hipokoristicima, "skraćenim" imenima). Osim toga ovu varijantu odlikuje i izvjesno "ukrštanje" osobina sa sjevernijeg ekavskog i južnijeg ijekavskog (crnogorskoga) terena, mada još nije naučno utvrđeno o kakvim osobinama se radi; primljenim, ili pak autohtonim, sandžačkim jezičkim crtama. Sjeverniji sandžački govori novopazar-

sko-sjeničke zone imadu čestu upotrebu ekavizama, mada se tu dobrim dijelom radi o izvornim, dijalekatskim ekavizmima. Južniji govori, bjelopoljsko-plavsko-gusinjski, imadu i veći broj crnogorskih obilježja, kao što su oblici *nijesam, sjutra,* suprotni veznik *no* i sl, što sve na svoj način utiče na stabiliziranje osobina u samoj književnojezičkoj tradiciji Bošnjaka u Sandžaku, govornika istočne varijante bosanskog jezika. Sandžačku varijantu bosanskog jezika inače karakterizira neka vrsta spoja između starijih crnogorskih govornih osobina i nekih istočnohercegovačkih novoštokavskih (s jedne strane) i osobina koje se smatraju širim bosanskim u književnojezičkom smislu (turcizmi, suglasnik *h* i sl.), s druge strane. U pojavi nerazlikovanja parova *č, ć, dž, đ* sandžačka tradicija nije jednoobrazna, kao što nije ni bosanska, odnosno zapadna varijanta bosanskog jezika. Kad se radi o refleksima jata, dijalekatsku bazu sandžačke varijante bosanskog jezika odlikuju neki prijelazni govorni tipovi (o kojima je u knjizi već bilo spomena), kakvi su novopazarsko-sjenički govori, ili govori plavsko-gusinjski, u kojima se kombiniraju ekavizmi i ijekavizmi, čak i ikavizmi (u zavisnosti od dužine sloga na mjestu refleksa jata). Sva ta dijalekatska starina uveliko utiče na pojave i tendencije u razvoju samoga književnog jezika, odnosno istočne varijante bosanskoga književnog jezika. Istočna, odnosno sandžačka varijanta bosanskog jezika do sada je slabo istražena. Tek nakon provedenih istraživanja ukazat će se i neke druge njezine crte, naročito one koje su posljedica kontakata sa kosovskim dijalektima srpskog i albanskog jezika. Moguće je da će se ukazati i neke dosad nepoznate crte kao rezultat osobenoga unutarnjeg razvoja samih dijalekata i književnojezičke tradicije toga prostora kao dijela šire bošnjačke kulture, na kojemu se upotrebljava bosanski jezik, odnosno njegova sandžačka, tj. istočna varijanta.

47. RAZLIKE IZMEĐU SRPSKOG I BOSANSKOG JEZIKA

PITANJE: *U čemu se ogledaju razlike između srpskog i bosanskog jezika?*

ODGOVOR: Za razumijevanje odnosa između četiri naša "jednojezička" naroda (Srba, Hrvata, Bošnjaka i Crnogoraca) bitno je pitanje kolike su stvarne razlike između srpskog, hrvatskog i bosanskog jezika. Da li zaista postoje tri jezika, ili se radi o različitim nazivima za isti jezik, koji se donedavno nazivao *srpskohrvatskim/hrvatskosrpskim*? Čisto lingvistički, ne može se govoriti o različitim jezicima, mada i u tom (lingvističkom) smislu

među njima ima neujednačenosti. Vanlingvistički, međutim, u pogledu nacionalnih tradicija, prava naroda na jezik i naziv za taj jezik, pa i u smislu političkih odnosa među narodima i državama, to su ipak tri jezika, među sobom veoma bliska. Ta bliskost ne dovodi u pitanje pravo na vlastiti razvoj jezika, onako kako to odgovara narodima čiji su to nacionalni jezici.

Dosle je najčešće ukazivano na razlike između istočne i zapadne varijante srpskohrvatskog jezika, odnosno na razlike između srpskog i hrvatskog jezika. One se ogledaju na nekoliko nivoa, prije svega na leksičkom (u riječima i terminima), a zatim i na drugim nivoima; glasovnom, morfološkom, tvorbenom, sintaksičkom i na pravopisnom. Ovom prilikom zanima nas kako bosanski stoji u odnosu na srpski jezik. Na osnovu čega se može tvrditi da su to dva jezika, kad se govornici jednog i drugog mogu savršeno neometano među sobom razumjeti, donedavno u stvari govoreći jednim jezikom i u smislu njegovog naziva?

Najuočljivija razlika između srpskog i bosanskog jezika je u zamjeni staroga glasa jata; srpski je ekavski, a bosanski ijekavski. To je najfrekventnija razlika između ova dva jezika. Slijedeća razlika je u akcentu, koja se javlja isključivo na govornom nivou. Naglasak srpskog jezika (bez obzira što se u gramatikama i dalje tvrdi da on ima tzv. vukovsku akcentuaciju) u jezičkoj praksi veoma se udaljio od Vuka, tj. novoštokavske akcentuacijê (koju čine četiri akcenta i očuvane postakcenatske dužine). U srpskom je došlo do radikalnog skraćivanja kvaniteta, tj. dužine slogova, a samim tim i do promjena u čitavom akcenatskom sistemu. Taj sistem je poremećen snažnim procesom skraćivanja samoglasnika, prelaska dugih u kratke, naročito u pozicijama poslije akcenta. Nasuprot tome, u bosanskom je očuvana četvoroakcenatska sistema, a i postakcenatske dužine, što taj jezik (na govornom planu) čini mnogo bližim vukovskoj izvornoj novoštokavštini nego što je to slučaj sa srpskim, koji se od te akcentuacije dalji. U srpskom jeziku je, dakle, narušena vukovska četvoroakcenatska sistema, u njemu su u tom smislu u toku krupne promjene, koje rezultiraju totalnim skraćivanjem samoglasnikâ, onim što se u nelingvističkom žargonu naziva "brzo govorenje". Srpski jezik je "brži" jezik od bosanskog, zato što se u njemu skraćuju samoglasnici i postakcenatske dužine; npr. *drȕgova,* dok je u bosanskom *drȕgōvā* ili *plȁčem,* u bosanskom *plȁčēm* i sl. To skraćivanje tipično je je za beogradski govor, iz kojeg se nezadrživo širi na sve strane.

Srpski jezik se piše na ćirilici; ćirilica je tradicionalno i praktički jedino pismo srpskog jezika, dok bosanski u tom smislu pokazuje veću raznovrsnost. Savremeni bosanski jezik piše se na latinici, ali mu ni ćirilica nije nepoznata. O tome najbolje svjedoči bosančica, koja predstavlja svojevrsno

ćiriličko naslijeđe u bosanskom jeziku. Osim ova dva pisma, bosanski je u prošlosti imao i treće pismo, arebicu.

Što se tiče leksike, postoje razlike između ova dva jezika, mada su manje i po značaju i po frekvenciji. Svode se velikim dijelom na razlike u nekim mikro-leksičkim i mikro-značenjskim nijansama. To je kad se radi o riječima slavenskoga porijekla. Ali kad je riječ o turcizmima, uočava se krupna razlika između ova dva jezika, koja po značaju ide odmah iza razlike između ekavizma i ijekavizma. Turcizmi su veoma značajan rječnički sloj u bosanskom, dok je u srpskom izrazit trend njihovoga gubljenja, ili značenjskoga pomjeranja. Turcizmi preostali u srpskom jeziku udaljavaju se sve više od izvornih značenja i od značenja turcizama u bosanskom jeziku.

U tzv. govornoj praksi (mada ona ne spada u književnojezičku upotrebu u užem smislu) uočljiva je razlika između ova dva jezika u onoj drugoj osobini bosanskog jezika, koja po značaju ide odmah iza turcizama, a to je upotreba suglasnika *h*. U srpskom jeziku, za razliku od bosanskog, snažan je proces gubljenja toga glasa u govoru pa i u pisanju (odnosno njegovog zamjenjivanja drugim glasovima), dok je on u bosanskom očuvan i stabilan, podržan "trostrukim" *h* iz arapskog jezika, osobito iz jezika Kur'ana.

Razlike između srpskog i bosanskog u odnosu na gramatički sistem kao cjelinu nisu velike i one u lingvističkom smislu ne predstavljaju ozbiljne argumente za tvrdnju o postojanju različitih jezika u klasičnom smislu. Ali i onoliko unutarlingvističkih razlika koje među njima postoje, dovoljno je da potvrde vanlingvističku zakonomjernost pravaca razvoja tih jezika, tj. fakt da se oni razvijaju samostalno, shodno svojoj jezičkoj starini i savremenim potrebama. Te razlike potvrđuju neprikosnoveno pravo naroda da svoj jezik naziva onako kako to njemu odgovara i da ga smatra svojim, ma koliko bio sličan drugom ili trećem jeziku i u suštini se vrlo malo od njih razlikovao.

Srpska i bosanska jezička tradicija među sobom se više razlikuju nego što se to danas nama na prvi pogled čini, kad poredimo dva današnja, savremena jezika. Ne smijemo zaboraviti da su mnoge zajedničke osobine formirane kasnije (nakon reformi u XIX vijeku) i da se njihov broj stalno povećavao u toku više od jednog vijeka, koliko je zvanično postojao srpskohrvatski jezik. Na kraju XX vijeka svjedoci smo otpočinjanja jednoga drukčijega procesa, koji nije ništa novo u balkanskoj historiji. Jezici koji su sačinjavali jedan jezik ponovo se razvijaju različitim pravcima, što je uslovljeno međunacionalnim i političkim događanjima na bivšem jugoslavenskom tlu. U tom smislu vjerovatno je da će se razlike među srpskim i bosanskim jezikom povećavati; kakvim tempom i u kojim osobinama, za sada je teško reći.

48. RAZLIKE IZMEĐU HRVATSKOG I BOSANSKOG JEZIKA

PITANJE: *U čemu se ogledaju razlike između hrvatskog i bosanskog jezika?*

ODGOVOR: Da je bosanski bliži hrvatskom nego srpskom jeziku, postoji rašireno mišljenje među ljudima dalekim od filološke profesije. Šta je moglo uticati na formiranje takvog mišljenja? Bliskost između bosanskog i hrvatskog može se doživljavati (odnosno primati) najprije preko ijekavizama, nasuprot ekavizmima u srpskom, jer se ijekavizmi u bosanskom i hrvatskom u laičkom uhu ne razlikuju. Ima, međutim, jedan uzrok raširenosti takvog mišljenja koji je i sam impresionistički; prima se putem "zvučanja" ovih dvaju jezika, koji u cjelini zvuče "zapadnije" nego srpski jezik, koji zvuči "istočnije" (u štokavskom smislu istočnije). Šta znači u "laičkoj lingvistici" impresija o "zapadnim" i "istočnim" osobinama kod ljudi koji i ne znaju koje jezičke osobine su "zapadne", a koje "istočne"? Pri takvom primanju jezičkih utisaka znatan udio imaju historijski kriteriji razvoja jezika, kojih onaj koji taj jezik sluša ili govori nije svjestan, ali koje svojim slušnim impresijama posredno prima. U slučaju tvrdnje da je bosanski bliži hrvatskom nego srpskom odlučujući faktor je faktor tih zapadnijih osobina. Koje su to "zapadnije" osobine i otkud one u bosanskom jeziku, koji teritorijalno nije zapadni već "središnji" jezik? To su osobine porijeklom iz zapadne štokavštine (historijski naslijeđene), kakve su šćakavizam, ikavizam, arhaične forme kao *greblje, snopje, listje* i sl, osobine koje su dio pisanog naslijeđa, mada danas nisu književne. Ta veća bliskost između ova dva jezika zasniva se i na nekim pojavama u bosanskom jeziku koje su u njemu novijeg datuma. Za njih se ne bi moglo reći da su primljene iz hrvatskog, ali su se u bosanskom stabilizirale pod uticajem tog susjednog jezika, tj. zapadne tradicije. Te pojave mogle su biti i iskonska odlika zapadne štokavštine, ali su se (u književnojezičkom smislu) afirmirale u hrvatskom jeziku, da bi potom (posredstvom tog jezika, ili uz njegovu potporu) prodirale i u bosanski, odnosno aktivirale zapadnoštokavske osobine da se u tom jeziku i u njegovim pisanim formama češće jave. Takav je slučaj sa glagolima sa infiksom -ira-: *orijentirati, izolirati,* zatim forme kao *sustav; savremeni, subesjednik* i sl, kao i druge neke pojedinačne forme kao npr. *obznana, preinaka, jugoslavenski, povijest, opći, obitelj, obljetnica* i sl.

Neke od ovih osobina karakteristične su za dijalekatsko i pisano naslijeđe zapadnoga dijela bosanskoga prostora, odnosno najzapadnijega prostora bosanskog jezika, pošto je taj prostor historijski i geografski vezan

ju strogo nacionalni kriterij jezičke pripadnosti kad se radi o "miješanim" kulturnim prostorima, kakva je Bosna i Hercegovina. Bosanski Srbi govore srpskim jezikom, tj. oni sami u tom pogledu u svojoj jezičkoj svijesti nemaju dilema. Za njih je bosanski jezik nešto "izmišljeno" i neprihvatljivo, a u najboljem slučaju ga prihvataju kao maternji jezik Bošnjaka, ali nikako ne i Bosanaca. Bosanski Srbi svoj jezik smatraju i nazivaju *srpskim*, mada su i sami svjesni razlika između svoje i srbijanske tradicije. Najuočljivija razlika između bosanske srpske i srbijanske srpske tradicije je u zamjeni jata; bosanski Srbi su iskonski ijekavci; ekavizmi su kod njih noviji nanos, priman iz ekavskih govora i srpskog jezika. Ti ekavizmi se posljednjih godina brzo šire među bosanskim Srbima, s tim što "ni jedan" od njih nije ušao u sam bosanski jezik. To znači da takvi ekavizmi u jezik ulaze po strogo nacionalnom principu i sa lingvističkog aspekta su vještački. Bosanski jezik se puritanski odnosi prema ekavizmima. Sklonošću ka ekavizmima bosanski Srbi pokazuju da je njihov jezik srpski (a ne bosanski), da se oni za njega vezuju i ekavizmima koji se postepeno šire u dijalekte bosanskih Srba i njihov jezik.

Ćirilica je najznačajnija odlika pisanog naslijeđa bosanskih Srba, kojima se oni određuju kao pripadnici srpskog jezika. I niz drugih osobina vezuju bosanske Srbe sa matičnim srpskim, mada su one vrlo bliske ili jednake sa odgovarajućim osobinama u bosanskom, što se naročito odnosi na leksiku, morfologiju, tvorbu riječi i sintaksu.

Osim ekavizma, postoje i druge osobine koje tradiciju bosanskih Srba odvajaju od ekavske tradicije. To je, prije svega, veće prisustvo turcizama (ali ih je neuporedivo manje nego u bosanskom). Tu se ipak radi o dosta skromnoj upotrebi orijentalnih riječi i o njihovim značenjskim odstupanjima, pa i "netačnosti" u tim značenjima. U razgovornom jeziku bosanskih Srba izvršena su jekavska jotovanja (*đevojka, poćerati*). Naročito velika razlika prema srbijanskom srpskom uočava se u akcentu. Pojava skraćivanja poslijeakcenatskih dužina (karakteristična za ekavski razgovorni jezik, pa i književne forme govorne upotrebe) nije se raširila u govorima bosanskih Srba; kod njih se još uvijek čuvaju vukovske dužine, kao i dosljedna novoštokavska, četvoroakcenatska sistema (sa dva silazna i dva uzlazna akcenta).

Srpski jezik bosanskih Srba nije, dakle, onaj srpski kojim se govori i piše u Srbiji. Tačnije bi bilo reći da postoje "dva srpska jezika"; jedan je srbijanski srpski (ekavski), a drugi je bosanski srpski (ijekavski), ako ostavimo po strani nedefinirano pitanje "crnogorskog srpskog jezika", također ijekavskog. Nama je vrlo bliska teza (u ovoj knjizi prvi put, a možda i uopće prvi put iznesena) da srpski jezik (kao uostalom i bosanski) ima dvije varijante: istočnu (srbijansko-ekavsku) i zapadnu (bosansko-ijekavsku). Ali tu se uočavaju neke "geometrijsko-geografske" razlike; u srpskom ono što je istočno centralno je,

a zapadno je periferno. U bosanskom je centralno ono što je zapadno, a periferno - istočno (sa svom relativnošću odrednice "periferno").

I pored znatnih razlika između srbijanskog srpskog i bosanskog srpskog, naučno je najutemeljenija teza da bosanski Srbi govore i pišu srpskim, tj. zapadnom varijantom srpskog jezika (ijekavskom, bosanskom). Jezik bosanskih Srba je dio šire cjeline srpskog jezika, to je zapravo srpski koji se upotrebljava u Bosni i Hercegovini. On ima svoje posebnosti u odnosu na srpski jezik u Srbiji, čime obogaćuje srpski jezik kao cjelinu. Sve te razlike ne osporavaju postojanje i razvoj srpskog kao nacionalnog jezika "Srbâ svijeh i svuda" (parafrazirajući Vuka). Ne samo Srba u nacionalnoj matici već i onih koji su od postanja živjeli van nje i koji imaju neprikosnoveno pravo da svoj jezik smatraju nacionalnom tekovinom; da ga ne nazivaju po teritorijalnom kriterijumu (*bosanskim*) već po nacionalnom principu - *srpskim* (što on u stvari i jeste).

50. JEZIK BOSANSKIH HRVATA

PITANJE: *Govore li bosanski Hrvati bosanskim ili hrvatskim jezikom?*

ODGOVOR: Uslijed historijskih okolnosti vezanosti za Bosnu kao državu, bosanski Hrvati u odnosu na bosanske Srbe imadu više predispozicija da Bosnu shvataju i osjećaju kao svoju, jer je kontinuitet katoličke kulture bosanskih franjevaca davao osobene rezultate. Za razliku od bosanskih Srba (koji su ogromnom većinom u Bosni i Hercegovini živjeli po selima, pretežno kao stočari), bosanski Hrvati su bili bliže bosanskim centrima, dolinama rijeka i uopće pitomijim posjedima i podnebljima; živjeli su u tim centrima, ili su gravitirali franjevačkim samostanima kao sjedištima i zaštitnicima katoličke kulture. Hrvatsko stanovništvo u Bosni je uglavnom starinačko, nije bilo podložno većim migracionim kretanjima, kakav je slučaj sa srpskim, stočarski pokretljivijim stanovništvom. Zato se kod hrvatskog stanovništva čuvala svijest o pripadnosti Bosni kao svojoj državi. U tom smislu naročito je karakteristična srednja Bosna (Kraljeva Sutjeska - Kreševo - Fojnica), gdje se očuvalo starinačko katoličko stanovništvo sa bosanskom sviješću o sebi. S druge strane, zapadna Hercegovina (teritorijalno bliža Hrvatskoj) razvijala se u tijesnim vezama sa susjednim prostorom matice Hrvatske. Zbog takvih (unekoliko različitih) uslova razvoja srednjebosanskih i zapadnohercegovačkih Hrvata, ovi prvi su više očuvali bosansku svijest jer su vazda bili teritorijalno odvojeni od Hrvatske. Nalazili su se u drukčijem vjer-

ju strogo nacionalni kriterij jezičke pripadnosti kad se radi o "miješanim" kulturnim prostorima, kakva je Bosna i Hercegovina. Bosanski Srbi govore srpskim jezikom, tj. oni sami u tom pogledu u svojoj jezičkoj svijesti nemaju dilema. Za njih je bosanski jezik nešto "izmišljeno" i neprihvatljivo, a u najboljem slučaju ga prihvataju kao maternji jezik Bošnjaka, ali nikako ne i Bosanaca. Bosanski Srbi svoj jezik smatraju i nazivaju *srpskim*, mada su i sami svjesni razlika između svoje i srbijanske tradicije. Najuočljivija razlika između bosanske srpske i srbijanske srpske tradicije je u zamjeni jata; bosanski Srbi su iskonski ijekavci; ekavizmi su kod njih noviji nanos, priman iz ekavskih govora i srpskog jezika. Ti ekavizmi se posljednjih godina brzo šire medu bosanskim Srbima, s tim što "ni jedan" od njih nije ušao u sam bosanski jezik. To znači da takvi ekavizmi u jezik ulaze po strogo nacionalnom principu i sa lingvističkog aspekta su vještački. Bosanski jezik se puritanski odnosi prema ekavizmima. Sklonošću ka ekavizmima bosanski Srbi pokazuju da je njihov jezik srpski (a ne bosanski), da se oni za njega vezuju i ekavizmima koji se postepeno šire u dijalekte bosanskih Srba i njihov jezik.

Ćirilica je najznačajnija odlika pisanog naslijeđa bosanskih Srba, kojima se oni određuju kao pripadnici srpskog jezika. I niz drugih osobina vezuju bosanske Srbe sa matičnim srpskim, mada su one vrlo bliske ili jednake sa odgovarajućim osobinama u bosanskom, što se naročito odnosi na leksiku, morfologiju, tvorbu riječi i sintaksu.

Osim ekavizma, postoje i druge osobine koje tradiciju bosanskih Srba odvajaju od ekavske tradicije. To je, prije svega, veće prisustvo turcizama (ali ih je neuporedivo manje nego u bosanskom). Tu se ipak radi o dosta skromnoj upotrebi orijentalnih riječi i o njihovim značenjskim odstupanjima, pa i "netačnosti" u tim značenjima. U razgovornom jeziku bosanskih Srba izvršena su jekavska jotovanja (*đevojka, poćerati*). Naročito velika razlika prema srbijanskom srpskom uočava se u akcentu. Pojava skraćivanja poslijeakcenatskih dužina (karakteristična za ekavski razgovorni jezik, pa i književne forme govorne upotrebe) nije se raširila u govorima bosanskih Srba; kod njih se još uvijek čuvaju vukovske dužine, kao i dosljedna novoštokavska, četvoroakcenatska sistema (sa dva silazna i dva uzlazna akcenta).

Srpski jezik bosanskih Srba nije, dakle, onaj srpski kojim se govori i piše u Srbiji. Tačnije bi bilo reći da postoje "dva srpska jezika"; jedan je srbijanski srpski (ekavski), a drugi je bosanski srpski (ijekavski), ako ostavimo po strani nedefinirano pitanje "crnogorskog srpskog jezika", također ijekavskog. Nama je vrlo bliska teza (u ovoj knjizi prvi put, a možda i uopće prvi put iznesena) da srpski jezik (kao uostalom i bosanski) ima dvije varijante: istočnu (srbijansko-ekavsku) i zapadnu (bosansko-ijekavsku). Ali tu se uočavaju neke "geometrijsko-geografske" razlike; u srpskom ono što je istočno centralno je,

a zapadno je periferno. U bosanskom je centralno ono što je zapadno, a periferno - istočno (sa svom relativnošću odrednice "periferno").

I pored znatnih razlika između srbijanskog srpskog i bosanskog srpskog, naučno je najutemeljenija teza da bosanski Srbi govore i pišu srpskim, tj. zapadnom varijantom srpskog jezika (ijekavskom, bosanskom). Jezik bosanskih Srba je dio šire cjeline srpskog jezika, to je zapravo srpski koji se upotrebljava u Bosni i Hercegovini. On ima svoje posebnosti u odnosu na srpski jezik u Srbiji, čime obogaćuje srpski jezik kao cjelinu. Sve te razlike ne osporavaju postojanje i razvoj srpskog kao nacionalnog jezika "Srbâ svijeh i svuda" (parafrazirajući Vuka). Ne samo Srba u nacionalnoj matici već i onih koji su od postanja živjeli van nje i koji imaju neprikosnoveno pravo da svoj jezik smatraju nacionalnom tekovinom; da ga ne nazivaju po teritorijalnom kriterijumu (*bosanskim*) već po nacionalnom principu - *srpskim* (što on u stvari i jeste).

50. JEZIK BOSANSKIH HRVATA

PITANJE: *Govore li bosanski Hrvati bosanskim ili hrvatskim jezikom?*

ODGOVOR: Uslijed historijskih okolnosti vezanosti za Bosnu kao državu, bosanski Hrvati u odnosu na bosanske Srbe imadu više predispozicija da Bosnu shvataju i osjećaju kao svoju, jer je kontinuitet katoličke kulture bosanskih franjevaca davao osobene rezultate. Za razliku od bosanskih Srba (koji su ogromnom većinom u Bosni i Hercegovini živjeli po selima, pretežno kao stočari), bosanski Hrvati su bili bliže bosanskim centrima, dolinama rijeka i uopće pitomijim posjedima i podnebljima; živjeli su u tim centrima, ili su gravitirali franjevačkim samostanima kao sjedištima i zaštitnicima katoličke kulture. Hrvatsko stanovništvo u Bosni je uglavnom starinačko, nije bilo podložno većim migracionim kretanjima, kakav je slučaj sa srpskim, stočarski pokretljivijim stanovništvom. Zato se kod hrvatskog stanovništva čuvala svijest o pripadnosti Bosni kao svojoj državi. U tom smislu naročito je karakteristična srednja Bosna (Kraljeva Sutjeska - Kreševo - Fojnica), gdje se očuvalo starinačko katoličko stanovništvo sa bosanskom sviješću o sebi. S druge strane, zapadna Hercegovina (teritorijalno bliža Hrvatskoj) razvijala se u tijesnim vezama sa susjednim prostorom matice Hrvatske. Zbog takvih (unekoliko različitih) uslova razvoja srednjebosanskih i zapadnohercegovačkih Hrvata, ovi prvi su više očuvali bosansku svijest jer su vazda bili teritorijalno odvojeni od Hrvatske. Nalazili su se u drukčijem vjer-

sko-etničkom okruženju (muslimanskom ili pravoslavnom), pa su na svoj način čuvali vezu sa srednjim vijekom i sa srednjovjekovnom bosanskom državom. Zato bosanski Hrvati (za razliku od hercegovačkih) imadu više historijskih pretpostavki da Bosnu doživljavaju kao svoju zemlju i da, shodno tome, dulje čuvaju svijest o bosanskim korijenima vlastite kulture.

Iz historije je poznato da su bosanski franjevački pisci (Filip Lastrić, Matija Divković npr.) svoj jezik nazivali bosanskim, po čemu bi se npr. moglo zaključiti da je svijest o bosanskom kao svom jeziku kod bosanskih Hrvata historijski jača nego kod bosanskih Srba, što je uveliko i tačno. Bosanski franjevci bili su kulturni sloj u Bosni koji je bio glavni nosilac i "prenosilac" stare bosanske kulture, a pisana aktivnost po bosanskim samostanima jedinstven vid očuvanja i samoga bosanskog jezika. Veći dio pisane djelatnosti po bosanskim centrima u XVII i XVIII vijeku odvijao se na orijentalnim jezicima, ili arebicom, dok je pisana tradicija bosanskih Srba više nego skromna i uglavnom vezana za crkvenoslavenski, koji praktički nije imao nikakve veze sa bosanskim jezikom.

Ovi historijski momenti kazuju da su bosanski Hrvati svoj jezik u prošlosti nazivali *bosanskim,* mada taj naziv nije bio lingvistički precizan. Takav naziv više govori da je u prošlosti kod bosanskih katolika prevladavala konfesionalna, a ne nacionalna svijest, tj. da se katoličanstvo nije obavezno doživljavalo kao pripadnost hrvatskom narodu. To je bilo vrijeme kad su u Bosni bile snažne težnje isticanja teritorijalne (a ne etničko-nacionalne) pripadnosti, kad je i sam bosanski jezik imao uslove da bude bosanski u smislu jezičke starine i upotrebe na čitavom bosanskohercegovačkom prostoru (kao zajednički jezik različitih konfesija u Bosni). Taj naziv bio je podržan i time što su se u Bosni upotrebljavali orijentalni jezici i arapsko pismo, pa se njime isticala južnoslavenska jezička pripadnost (i ne samo jezička).

U XIX vijeku, međutim, bosanski katolici bivaju usmjereni prema nacionalnoj matici Hrvatskoj, u vezi s čime preovladava hrvatska nacionalna svijest i gubi se nekadanji primarni osjećaj pripadnosti Bosni i bosanskom jeziku. Među bosanskim Hrvatima odomaćuje se naziv *hrvatski jezik*, mada njihovu tradiciju odlikuju osobine koje se razlikuju od matičnog hrvatskog jezika. Kod Hrvata u Bosni i Hercegovini naziv *hrvatski jezik* vremenom postaje jedina odrednica za njihov jezik. Odbacuje se koncepcija bosanskog jezika (koja ostaje samo kao historijski fragment u razvoju hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini), jer se nacionalni kriterij jezičke pripadnosti dosljedno primjenjuje i u slučaju bosanskih Hrvata.

U tradiciji bosanskih Hrvata javit će se i neke osobine koje više podsjećaju na bosanski nego na hrvatski jezik; turcizmi, dosljednija upotreba

suglasnika *h*, nerazlikovanje *č*, *ć*, *dž*, *đ*, geminacija. Zajedno s tim osobinama, međutim, idu i neke druge, tipično hrvatske crte; osobito tzv. zapadna leksika, zatim neke glasovne osobine kao npr. oblici upitne zamjenice *tko*, ili *točka*, ijekavizmi tipa *prijevoz*, jednosložna zamjena jata (*pjȅsak*, *vjȅnac*), tamo gdje je u bosanskom dvosložna (*pijȅsak*, *vijȅnac*).

Bosanski Hrvati svoj jezik danas nazivaju *hrvatskim*, mada on kao cjelina i nije onaj hrvatski kakav je u Hrvatskoj. Takav je slučaj i sa odnosom između jezika bosanskih Srba i srbijanskih Srba, mada u hrvatskom slučaju nema karakteristične razlike koja namah pada u oči, kakva postoji između ijekavizma i ekavizma unutar srpskog jezika kao cjeline. Hrvatska jezička tradicija u Bosni (u odnosu na srpsku) bila je sa više bosanskih odlika. Ta tradicija imala je historijske pretpostavke za uklapanje u bosanski kulturni prostor i prihvatanje bosanskog nacionalnog, odnosno teritorijalno-državnog imena kao svoga. Pri tome ne samo da je bila slaba svijest o vezanosti za Hrvatsku već je sve više jačala svijest o pripadnosti Bosni i bosanskom imenu u nazivu za svoj jezik.

Kasnija zbivanja, međutim, idu u pravcu sve čvršćega povezivanja sa hrvatskom maticom, tako da kod bosanskih Hrvata jača svijest o pripadnosti širem nacionalnom korpusu, u vezi s čim naziv *bosanski jezik* gubi na značaju (hrvatsko ime i u nazivu za jezik prevladava). Bosanski Hrvati danas govore hrvatskim jezikom, koji poprima sve više osobina izvornog hrvatskog. Pitanje stepena jezičkih razlika između bosanskih Hrvata i Hrvata u Hrvatskoj naučno do danas nije razjašnjeno, ali je i bez toga jasno da su se neke razlike očuvale. Da li se i ovdje može raditi o varijanti, o nekoj vrsti istočne (bosanske) varijante hrvatskog jezika? Brojnost hrvatskog stanovništva u Bosni i Hercegovini nije takva da bi se sa sigurnošću moglo tvrditi kako tu zaista postoje neophodni kvantitativno-jezički uslovi za varijantu (dovoljan broj njezinih govornika). Osim toga, snažne težnje izjednačavanja sa hrvatskim jezikom (koje su u posljednje vrijeme išle brzim tempom u zapadnoj Hercegovini) dovode u pitanje postojanje i uopće opstanak te eventualne bosanskohercegovačke "poluvarijante" hrvatskog jezika. Oazna tradicija centralne Bosne je izolirana, kvantitativno i prostorno slabašna da bi mogla poslužiti jačim argumentom za postojanje varijante (odnosno "poluvarijante") hrvatskog jezika. U svakom slučaju, izgubljena je nekadanja svijest bosanskih Hrvata o pripadnosti Bosni kao svojoj etničko-jezičkoj matici. Bosanski Hrvati govore hrvatskim jezikom, a ne bosanskim, ma koliko njihov jezik ni do dana današnjeg ne bio "pravi hrvatski", jer ipak odstupa od matičnog hrvatskog. Ta odstupanja uslovljena su bosanskom jezičkom tradicijom, koja do izvjesne mjere još uvijek dovodi u pitanje dosljednu pripadnost bosanskih Hrvata hrvatskoj nacionalnoj kulturi i hrvatskom jeziku.

51. ODNOS BOSANSKOG JEZIKA PREMA SRPSKOM I HRVATSKOM JEZIKU

PITANJE: *Je li bosanski bliži srpskom ili hrvatskom jeziku?*

ODGOVOR: Često se postavlja pitanje kojem je jeziku bosanski bliži, srpskom ili hrvatskom. To "bliži" značilo bi: skup konkretnih osobina prema kojima je bosanski jednak sa srpskim ili sa hrvatskim i skup osobina prema kojima se od tih jezika razlikuje. Takvo pitanje, međutim, odveć je laički postavljeno, što znači da je na njega nemoguće odgovoriti, a da se ne pogriješi. Trebalo bi, u stvari najprije krenuti od pitanja koliko su među sobom bliski srpski i hrvatski; jer se bosanski prostorno nalazi između ta dva jezika, a to znači izložen obostranom uticaju. Ma koliko u nacionalnom smislu srpski i hrvatski predstavljali dva jezika, oni su među sobom još uvijek toliko bliski da komunikacija među njima nije ugrožena; govornici srpskog mogu se neometano sporazumijevati sa govornicima hrvatskog, a da se ima utisak kako oni govore jednim jezikom, sa neznatnim razlikama.

Bosanski jezik (smješten između ta dva jezika) ima "osobine i jednog i drugog", tako izgleda na prvi pogled. Ali to u stvari i nisu osobine tih jezika "ukrštene" u bosanskom. To su osobine samog tog jezika, središnjeg dijela štokavskoga dijalekta, odnosno njegovih novoštokavskih govora, koji su poslužili kao osnovica za sva tri ova jezika. Šta onda znači pitanje kojem je jeziku bliži bosanski, srpskom ili hrvatskom? Da bi se na njega odgovorilo, bilo bi neophodno utvrditi odnos između srpskog i hrvatskog, pa tek onda pokušati odgovoriti na ovo drugo, u suštini neadekvatno, "pogrješno" pitanje. Bosanski niti je bliži srpskom ni hrvatskom, zato što je veoma srodan i sa jednim i sa drugim, što je genetski vezan i sa jednim i sa drugim i što su i ta dva jezika također među sobom genetski vezani. Tu se radi o jednom jezičkom kolopletu u kojem se razaznaju tri nijanse razvoja, ali taj koloplet nije se nikad toliko raščlanjivao da bi se moglo govoriti o sasma odvojenim putevima razvoja. Sve je to u stvari bio jedan širi "lingvistički drum" kojim su se kretale tri nacionalne kulture, među sobom najbliže upravo u jeziku. Jezik je taj kulturnohistorijski fakt koji je ove narode spajao, činio ih cjelinom, odnoseći prevagu nad drugim nekim razlikama među tim nacijama, naročito vjerskim. Ovakva pitanja vezana su i za pojave "opredjeljivanja" Bošnjaka i njihovog jezika "na ovu ili na onu stranu". Tako postavljenim pitanjem otkriva se i nesposobnost u shvaćanju osnovne stvari iz naše kulturne prošlosti. Jedan središnji prostor ne mora se obavezno *opredjeljivati* prema istoku ili zapadu, matičnim prostorima nacionalnih kultura koje se dijelom javljaju i na samom tom "međuprostoru". Mi taj

središnji prostor često smatramo meduprostorom, čime nenaučno i neznano negiramo njegovu autentičnost. Ne bismo, dakle, mogli konkretno odgovoriti na pitanje kojem je jeziku bliži bosanski zato što je na svoj način blizak i jednom i drugom, kao što su, uostalom, i ta dva jezika među sobom veoma bliska. Sve njih objedinjuje zajednička dijalekatska osnovica, koja je u XIX vijeku poslužila kao govorna baza za zajednički književni jezik Srba, Hrvata, Bošnjaka i Crnogoraca.

O toj bliskosti bosanskog jezika sa srpskim, odnosno hrvatskim moglo bi se naučnije govoriti iz jednog drugog ugla posmatranja, iz ugla Bosne kao historijske tvorevine; odnosa bosanskog jezika prema drugim dvjema jezičkim tradicijama u samoj Bosni, srpskoj i hrvatskoj tradiciji. A baš tu se (u tim odnosima) krije fenomen bosanskog jezika; na koji način su tri unekoliko različite tradicije među sobom izmirivale svoje razvojne tokove. Očuvao se iskonski bosanski razvojni tok, koji je za sobom povlačio i ostala dva (srpski i hrvatski). Ali su ova dva sve više bila izložena uticajima "matičnog" srpskog i hrvatskog jezika, čime su se granice bosanskog sužavale na bošnjačku tradiciju. I ovaj unutarnji aspekt poređenja između bosanskog, srpskog i hrvatskog (odnosno poređenja bosanskog jezika sa "bosanskim srpskim" i "bosanskim hrvatskim") vodi nas ka sličnom, ili istom zaključku do kojeg smo došli za onaj prvi, "vanjski" aspekt poređenja. Naslijeđa bosanskog, srpskog i hrvatskog jezika u Bosni su toliko među sobom isprepeletena da je zapravo neprimjereno pitanje kojem jeziku je bliži bosanski. Do danas ne raspolažemo egzaktno razrađenom lingvističkom metodologijom na osnovu koje bi se moglo sa više sigurnosti tvrditi da je bosanski bliži jednom ili drugom jeziku. Sve kad se i saglasimo sa takvim poređenjem, ostaje dojam da je ono odveć hipotetično, lingvistički, zapravo, neodrživo.

52. SRBIZMI I KROATIZMI U BOSANSKOM JEZIKU

PITANJE: *Ima li srbizama i kroatizama u bosanskom jeziku?*

ODGOVOR: U lingvističkoj terminologiji srpskohrvatskog jezika upotrebljavala su se dva pojma: *srbizam* i *kroatizam*. Pod srbizmom se podrazumijeva neka karakteristična riječ (u širem smislu čak i glasovna ili morfološka pojava) iz istočne varijante kad se javi na "tuđem" terenu, u zapadnoj varijanti, a kroatizam kao analogna pojava oblikovana u zapadnoj

varijanti srpskohrvatskog jezika. Ti termini nisu čisto lingvistički, nemaju težinu pravog naučnog termina već su nastali “vanlingvistički”, u sklopu jedne opće i u lingvističkom smislu problematične teze da postoje “srpske” riječi i “hrvatske” riječi. Stoga se (u takvom “nacionaliziranom” gledanju na problem) prema tim riječima treba odnositi čistunski, izbacivati ih iz svoga jezika jer su one u njemu “tuđe”. Takav pristup obavezno podrazumijeva društveni stav prema jezičkoj pojavi, tačnije, politiziranje jezičkih osobina njihovim svrstavanjem u “svoje” i “tuđe”. Lingvistički se samo donekle mogu obrazložiti srbizmi i kroatizmi. Mora se priznati da u jeziku postoje njegove karakteristične riječi ili oblici, koji nisu tipični za druge susjedne, odnosno srodne jezike, pa se one doživljavaju kao tipične ili atipične za jednu ili drugu sredinu. Druga strana te pojave dovodi ozbiljno u pitanje opravdanost takvoga pristupa, jer mu se suprotstavlja jedna od osnovnih jezičkih zakonitosti, da riječ kao nosilac značenja, odnosno komunikacije ne trpi zatvaranje u stroge nacionalne okvire. Ona stremi van tih okvira, jer se potreba za komunikacijom nikad ne zadovoljava dostignutim granicama. Čišćenje srpskog od kroatizama i hrvatskog od srbizama poznate su pojave u historiji jedne i druge tradicije, a sve se to dešavalo u ovisnosti od političkih zbivanja unutar društvenih grupa koje se jezikom služe za ostvarivanje svojih “društvenih vizija” , ne samo političkih. Danas su takve tendencije u porastu, jer su srpski i hrvatski ozvaničeni kao državni jezici i teži se njihovom punom osamostaljivanju, odnosno odvajanju jednog od drugog. Jer upravo u tom odvajanju (povećavanju razlika) kao da se krije obavezan uslov da bi ti jezici bili zaista samostalni, da bi se razvijali u nacionalnim okvirima komunikacije. Unatoč takvim težnjama zatvaranja, srbizmi i kroatizmi i dalje pokazuju svojstvo da se zalijeću u “tuđe bašče” i preskaču “preko plota u drugu avliju”, u kojoj ih s metlama u rukama čekaju dežurni čistunci iliti čistači jezika. Jezik bi, međutim, u toj svojoj imaginarnoj sterilnosti umirao (umjesto da oživljava, da se obnavlja) kad bi ta jezička sanitarna služba zaista uspijevala da ga “oplijevi”. Jer jedna od osnovnih zakonitosti “jezičke prirode i jezičkog razvitka” (Belić) upravo je u tim nanosima, koji jeziku udahnjuju obnavljajuću snagu, omogućavajući mu da preživi, da ne bude udavljen svojim vlastitim gajtanom.

Kad je riječ o bosanskom jeziku, kako stoji sa srbizmima, odnosno kroatizima u njemu? Pošto je taj jezik nastao na govornim osnovama središnjeg štokavskoga terena (u historijskom smislu zapadnog štokavskoga, koji još nije bio preplavljen migracionim govorima), u njemu su srbizmi i kroatizmi još manje prihvatljive lingvističke kategorije. Osobito zato što je bosanskohercegovački teren kroz svoj razvoj zakonomjerno primao “istočne” i “zapadne” osobine. Tačnije, nije ih primao već ih je, kao južnoslavenski jezik, na poseban način *razvijao*, dajući im u spletu svojih osobina autentično

obilježje. Prema tome, srbizmi i kroatizmi su lingvistički ugrađeni u bosanski jezik. Oni u njemu nisu bukvalno srbizmi i kroatizmi, sa onim značenjem kakvo se javlja kad je riječ o odnosu između srpskog i hrvatskog jezika.

Ipak, sa aspekta savremenoga bosanskog jezika i aktuelnih nacionalno-političkih odnosa koji se javljaju u vezi s njim, može se govoriti o srbizmima i kroatizmima sa unekoliko drukčijim značenjem. Naime, koliko god se npr. riječ *bre* (tačnije, uzrječica, prema bosanskom *bolan*), ili ekavizam *lēpo*, *pēsma* i sl. može smatrati srbizmom u bosanskom, ili riječi *sućut*, ili *kolodvor* kroatizmom, one nisu u tolikoj mjeri srbizmi, odnosno kroatizmi koliko bi to bile u hrvatskom, odnosno srpskom, zato što nema toliko suprotstavljenosti između tih riječi u bosanskom. U principu je veća vjerovatnoća pojavljivanja tih riječi na središnjem terenu nego "zapadnih" riječi na istoku i obratno, "istočnih" na zapadu. Stoga su oni u bosanskom relativni srbizmi ili kroatizmi. I još zbog nečeg su relativni; zbog toga što će se te riječi u Bosni i Hercegovini sa više vjerovatnoće javljati u govoru ili jeziku bosanskih Srba, odnosno Hrvata, gdje one i ne moraju biti izravno primljene iz srpskog ili hrvatskog. One će se u jezičkoj tradiciji javljati kao posljedica kontakata sa sunarodnicima iz Hrvatske i Srbije, ili su čak u toj tradiciji i bez tih kontakata naslijeđene, kao vlastite, iskonske osobine. Zato je (i ne samo zato) bosanski u principu tolerantan jezik, otvoren i prema tim srbizmima i kroatizmima (mada će se u njemu javiti puristički i separatistički otpori, recimo prema fonetskim srbizmima, kakvi su npr. ekavizmi). Što se tiče kroatizama, bosanski je u odnosu na njih popustljiviji (ili nam se to samo čini), jer su u pitanju neke stare veze zapadne štokavštine sa hrvatskim jezičkim naslijeđem. Ali, to ne znači da bosanski uopće nema kroatizama. Tako npr. u bosanskom će se jasno prepoznati da su riječi *točka, ocean, udruga, odvjetnik, urar* i sl. kroatizmi, bez obzira što bi neke od tih riječi mogle biti karakteristične i za samu tradiciju bosanskih Hrvata, ne samo matičnog hrvatskog jezika. Upotreba kroatizama u bosanskom književnom jeziku posredstvom Bošnjaka školovanih u Hrvatskoj (ili onih koji tamo žive) ima svoju podugu tradiciju. To se naročito može pratiti kroz jezik bošnjačke književnosti, koji katkad naginje kroatizmima, mada je veliko pitanje da li su to kroatizmi, ili se radi o nekim dubljim, naslijeđenim vezama i uticajima organske prirode. Jer ako će se oblik upitno-odnosne zamjenice *tko* javljati npr. kod Alije Nametka (čiji se jezik može nazvati "čistim bosanskim"), tada je pitanje porijekla toga *tko* u njegovom jeziku složenije nego što na prvi pogled izgleda. To znači da se kroatizmi (a ni srbizmi) u bosanskom ne mogu tako olahko odrediti kao takvi. Zapravo, veliko je pitanje jesu li oni to ili nisu i šta uopće u tom jeziku znači kroatizam (odnosno srbizam), ako se i složimo s tim da on kao lingvistički pojam postoji, makar i u svojstvu "polunaučnog" termina.

53. BOSNIZMI

PITANJE: *Šta su to bosnizmi i u čemu bi se oni ogledali?*

ODGOVOR: Adekvatno pojmovima *srbizam* i *kroatizam* izveo bi se i pojam *bosnizam,* koji nema svoju širu upotrebu i za koji je vrlo vjerovatno da se u ovoj knjizi prvi put sa takvim značenjem upotrebljava. Bosnizam bi, dakle, označavao neku riječ ili jezičku formu tipičnu za bosanski, a koja se kao takva upotrijebi u nekom drugom jeziku (u našem slučaju u jednom od susjednih srodnih jezika, kakvi su srpski, odnosno hrvatski). Mada su bosnizmi (skupa sa bosnistikom kao filološkom granom izučavanja) vrlo mladi pojmovi i o njima se tek odnedavno počinje govoriti, oni ipak nisu sasma nova jezička kategorija, tačnije vanjezička, onako kako su opredijeljeni srbizmi i kroatizmi kao "polunaučni" termini. Bosnizmi za sada više predstavljaju lingvističku vjerovatnoću da će se javiti, prvenstveno u srpskom i hrvatskom; u tim jezicima se samo uslovno mogu odrediti kao *bosnizmi,* izvedeno analogno prema pojmovima *srbizmi* i *kroatizmi.*

Šta bi u stvarnosti predstavljao bosnizam, tj. koje jezičke jedinice bi se mogle javljati u njegovom svojstvu? To su najčešće turcizmi, oni koji su tipični za bosansku, odnosno bošnjačku sredinu i na drugim stranama južnoslavenskoga prostora se ne javljaju. Bilo bi suvišno navoditi primjere, jer masa turcizama upotrebljava se samo u bosanskom jeziku. To su riječi što se pod određenim uslovima kontakata mogu javiti i u srpskom i u hrvatskom, primljene iz bosanskog, koje u jezicima-primaocima nisu iskonske, doživljavaju se kao "strane", kao "tuđice", odnosno "pozajmice".

Osim turcizama, bosnizmi mogu biti i neke druge jezičke forme, kakve su npr. forme sa dosljednom upotrebom suglasnika *h*: *promaha, proha, mahrama, lahak, mehak, mahana, aždaha, hamajlija,* čak i neovisno što su neke od njih također turcizmi. Tako npr. riječ *amajlija* u srpskom jeziku nije bosnizam, ali je bosnizam kad se upotrijebi sa suglasnikom *h*: *hamajlija.* Bosnizmi bi bile i riječi sa nerazlikovanjem glasova *č, ć, dž, đ*: *đamija*, *ćetiri,* kao i geminatne forme izgovora turcizama *džennet, džehennem, Muhammed,* zatim neke specifične forme iz izvornog arapskog jezika, kao npr. *Kur'an*, sa izgovorom i pisanjem odgovarajuće pauze između *r* i *a* itd. Bosnizmima se mogu smatrati i glagolske forme *more*: *ne more*, zatim riječca *bolan*, bezlična glagolska forma *ubilo*, *pozvalo* (kao u primjerima: *ubilo ga u šumi* ili *pozvalo ga u vojsku*), priloške forme na - *li* koje ne moraju u cijelosti biti turcizmi (*troškali, zorli*), arhaizmi slavenskoga porijekla (*múči*, *pohíti* i sl.), riječca *hem* (*hem je donio, hem je dao*).

Bosnizmi kao uvjetan pojam (i termin za taj pojam) javit će se i u jednom specifičnom smislu, isključivo vezano za razgovorni jezik, za govornu upotrebu bosanskog u nebosanskom okruženju. To su bosnizmi koje sa sobom donose tzv. južnjaci, većim dijelom nisko kvalificirana radna snaga zaposlena u Hrvatskoj i Sloveniji, ljudi koji donose "južne riječi", u našem slučaju "bosanske", dakle bosnizme. Stav tih sredina prema takvim govornim (najčešće u stvari dijalekatskim) bosnizmima ovisi od položaja bosanske ekonomske migracije u takvim razvijenijim sredinama. Tu se bosnizmi doživljavaju kao znak južnjačkog mentaliteta ("primitivnoga" balkanskoga), kulturno inferiornog u odnosu na hrvatsku ili slovenačku sredinu. Na tome našem zapadu bosnizmi se doživljavaju kao balkanski jezički manir koji se, idući ka Evropi, rasipa i razvodnjava, da bi završavao u bošnjačkoj dijaspori po Njemačkoj ili Švedskoj, gdje praktično bosnizmi to i prestaju biti (jer im nedostaje odgovarajuće slavensko, odnosno slovenačko-hrvatsko okruženje da bi to zaista bili).

Bosnizmi u srpskom jeziku javljaju se na drukčiji način (a i doživljavaju se drukčije), ne na onaj "ekonomski" način kakav je slučaj sa hrvatskim i slovenačkim bosnizmima. U srpskom jeziku oni se doživljavaju više "nacionalno", kao riječi iz turskog, a ne iz bosanskog jezika, dakle, kao tuđe, neslavenske riječi. A kad nisu u pitanju turcizmi (što je za bosnizme daleko rjeđi slučaj), onda se primaju kao jezičke forme prema kojima se u srpskom treba odnositi rezervirano i shvatati ih kao provincijalizme. Samo se u rijetkim slučajevima bosnizmi doživljavaju kao znaci viših sfera jezičke kulture, naprednijeg razvoja uopće. Takav je slučaj sa turcizmima u nekim dijelovima Sandžaka, tamo gdje je brojnije i ekonomski jače muslimansko stanovništvo, pa se turcizmi doživljavaju kao prestižne jezičke odlike. Takvo shvatanje bosnizama javit će se npr. ne samo u novopazarsko-sjeničkoj zoni u granicama srpskog jezika već i u dijelovima crnogorskog Sandžaka, tamo gdje je srpski jezik samo uslovno srpski i gdje se nikad nije prekidao kontinuitet razvoja crnogorskog jezičkog naslijeđa. Ovo drugo naslijeđe tolerantnije je prema bosnizmima nego je to slučaj sa srbijanskom tradicijom, mada ni ova nije odveć kruta prema njima. Naslijeđe turcizama na tim prostorima uslovljava izvjesnu tolerantnost prema bosnizmima, mada se oni i dalje doživljavaju kao "turske" riječi, odnosno "tuđice".

Šta je sa bosnizmima u jezičkom naslijeđu bosanskih Srba, odnosno Hrvata? Mogu li se oni u tim sredinama uopće i smatrati bosnizmima kad se radi o pripadnosti jednoj teritoriji, gdje nema prostorne distance (kao prvog uslova) da bi se nešto primalo kao "tuđe"? Dobrim dijelom to je u ovom slučaju zaista relativno, ali ipak u jeziku bosanskih Srba i Hrvata ima dosta pojava koje se primaju kao bosnizmi, tačnije kao "muslimanizmi", ili "islamizmi". Sve se to u bosanskim prilikama preplиće na osebujan način,

odražavajući historijski splet unekoliko različitih kultura, time i jezičkih odlika. Bosnizmi se, dakle, u samoj bosanskoj sredini ne doživljavaju kao jezičke osobine svih Bosanaca već samo Bošnjaka, odnosno kao osobine bosanskog jezika ne u širem teritorijalno-državnom smislu već u nacionalnom, tj. nacionalnojezičkom. Korijeni bosnizama su, dakle, u bosanskom jeziku, potiču iz kulturne tradicije Bošnjaka. U odnosu na njih bosanski Srbi i Hrvati imadu distancu, jer ih ne doživljavaju kao svoje, premda su to u principu njihove "komšijske" riječi. Njima su poznate i dosta bliske, iako ih proglašavaju "tuđim" riječima.

54. IKAVICA U BOSANSKOM JEZIKU

PITANJE: *Je li ikavica iskonska bosanska osobina?*

ODGOVOR: U savremenom bosanskom jeziku ijekavizam je jedna od najznačajnijih osobina, na osnovu kojih se taj jezik prepoznaje ne samo u odnosu na ekavizme srpskog nego čak i na ijekavizme hrvatskog i ijekavizme "crnogorskog jezika". To znači da bosanski ijekavizam ima svoje posebnosti, koje su rezultat iskonskoga dijalekatskog i književnojezičkog razvitka.

Da li je bosanski oduvijek bio ijekavski? Nije. Ikavizam je starija osobina bosanskog jezika, dok je ijekavizam došao kasnije, prevladao nakon velikih migracija južnijeg ijekavskog stanovništva i jezičkih reformi u XIX vijeku. Dijalekti bosanskog jezika u prošlosti su dobrim dijelom bili ikavski, tj. ikavska je bila srednja i zapadna Bosna i zapadna Hercegovina, dok su ijekavski bili istočnohercegovački i istočnobosanski govori. Stalna migraciona kretanja iz ijekavskog hercegovačkog žarišta u vremenu od XV do XIX vijeka znatno su izmijenila govornu sliku bosanskohercegovačkoga prostora. Prije tih migracija ikavizam je dosezao do Neretve i Bosne (najvjerovatnije u kompaktnom, neprekinutom prostiranju), a migraciona gibanja taj prostor buše manjim ili većim ijekavskim oazama. To uslovljava da se ikavizam povlači na uže prostore i vremenom uzmiče i sa onih terena na kojima se kao izvorna odlika još uvijek zadržava; on počinje da se upotrebljava skupa sa ijekavizmom, tako da dolazi do raznih kombinacija (ikavsko-ijekavskih prijelaznih govora), u kojima se ijekavizam sve više širi na račun ikavizma. Širenje ijekavskih govora naročito je uslovljeno pokretljivošću stočarskog stanovništva (ne samo pravoslavnog već i muslimanskog) iz južnijih krajeva, posebno iz istočne Hercegovine i jugoistočne Bosne, gdje je jezgro bosanskohercegovačke ijekavštine, koje u toku od nekoliko "migracionih vijekova" čitav bosanskohercegovački te-

ren "snabdijeva" ijekavizmom. Današnji ikavski govori u Bosni i Hercegovini uglavnom su i sami postali oazni, svedeni na uži prostor. Malo je terena koji su kompaktno ikavski, jer su oni razbijeni krupnijim ijekavskim nanosima, tako da se postavlja pitanje da li su ijekavski govori oazni, ili su oazni ikavski, tj. da li su oaze ostaci, ili su novija, migraciona govorna pojava.

Kad se radi o pisanoj tradiciji Bosne, ikavizam je njezina tipična crta. Starobosanski jezik (da ga tako nazovemo) ikavski je; ikavizam je njegov pisani manir prema kojem se taj jezik (odnosno njegova pisana tradicija) prepoznaje. Kako se desilo da ikavizam bude njegova značajna odlika, kad je ijekavizam u vrijeme nastanka pisanih izvora u bosanskom jeziku (XVII-XIX vijek) već bio uznapredovao i praktično svuda okruživao ikavske govore? Da li su bosanske čaršije bile pretežno ikavske u odnosu na teren, koji je bio "prijelazan"? Na to pitanje ne bi se mogao dati sigurniji odgovor; čaršije jesu bile dijelom ikavske (one zapadnije), ali su bile i ijekavske (i to ne samo one istočnije). Ikavizam je kao pisani manir prevladavao i u onim ijekavskim sredinama (dijalekatski iskonski ijekavskim) kakvo je npr. Sarajevo. Radilo se, dakle, o jednom širem pisanom bosanskom maniru, vezanom sa tradicijom bosanske državnosti. Naime, jezgro srednjovjekovne bosanske države vazda je bilo u središtu šireg njezinoga prostora, a u njemu je upravo ikavizam bio izvorna dijalekatska crta. Prvobitna Bosna, to je Bosna u gornjem toku Bosne i Vrbasa, a tamo su i prvobitni ikavski govori. Kasnije širenje teritorije Bosne značilo je i širenje ne samo ikavizma kao bosanskoga pisanog manira već i širenje ijekavizma kao dijalekatske osobine, koja vazda i nije morala biti donesena migracijama, već je ponegdje bivala i zatečena, starinačka odlika (kakav je slučaj npr. u istočnoj Bosni). Prema tome, ma koliko ikavizam predstavljao izvornu teritorijalnu odliku bosanske pisane riječi, ni ijekavizam u bosanskoj tradiciji nije samo istočnohercegovačka odlika. On je dijelom i iskonska bosanska osobina, mada su ikavski govori zahvatali veći dio prostora nekadanje bosanske države, čije su se granice mijenjale. Tim mijenjanjem širio se (ili sužavao) i prostor ikavskoga pisanog manira, njegovoga kombiniranja sa ijekavizmom kao osobinom koju su u bosanski jezik uglavnom donosile migracije, ali je on dijelom bio i izvorna bosanska odlika.

Ikavizam u pisanom naslijeđu bosanskog jezika mogao je biti podržan i zapadnijim ikavizmom iz hrvatskih čakavskih govora, manirom dalmatinske hrvatske tradicije. U dijalektologiji i dan-danas postoje naučne pretpostavke, da je Bosna bila čakavska sve do rijeka Bosne i Neretve, čak i do Drine. Dakle, radi se o jednoj zapadnijoj tradiciji (ikavskoj), koju je vremenom nadvladavala doseljenička, novoštokavska ijekavska tradicija. Kako je udio čakavskoga dijalekta u hrvatskom jeziku bivao sve manji, tako je i ikavizam u bosanskom gubio pozicije i ostajao sve više na nivou starijeg, arhaičnoga pisanog manira, ili na nivou dijalekatske upotrebe.

Ipak, ikavizam je ostavio tragove u savremenom bosanskom jeziku. Bosanski književni jezik odlikuju odstupanja od ijekavizama. U jeziku bošnjačkih pisaca fragmentarno će se javiti ikavizmi kao tradicionalne forme. U jeziku bošnjačkih pisaca alhamijado-literature npr. ikavizam je raširen manir. On je shvatan kao književnojezička osobina, prestižnija od ijekavizma, koji se tek kasnije širio, uslovljeno ne samo ekspanzijom novoštokavskih govora. To širenje uslovljeno je i nekim drugim okolnostima, naročito jezičkim reformama u XIX vijeku, koje su prvobitno uzele ijekavicu kao jedini refleks književnog jezika Srba i Hrvata. Ikavizam kao bosanska osobina javlja se i u bošnjačkoj narodnoj književnosti, u narodnoj epici i lirici. Krajiška epika je praktično ikavska, a sa ikavskoga terena su gotovo svi najpoznatiji njezini junaci: Mustaj-beg Lički, Tale Ličanin, braća Hrnjice. *Hasanaginica* je u svojim prvotnim verzijama bila ikavska, jer je motivski nastala na terenu ikavskom (Imotska Krajina), a sevdalinke su dijelom također ikavske, iako je njihovo težište ipak na ijekavskom terenu (Sarajevo se smatra centrom sevdalinke, mada dijalekatski nikad nije bilo ikavsko).

55. BOSANSKI IJEKAVIZAM

PITANJE: *Po čemu se bosanski ijekavizam razlikuje od hrvatskog i crnogorskog ijekavizma?*

ODGOVOR: Bosanski književni jezik naslijedio je istočnohercegovačku ijekavštinu, koju je Vuk uzeo za osnovicu srpskohrvatskog jezika, poznatiju kao "južno narječje". Ta dosljedna vukovska ijekavština u sastavu zajedničkog srpskohrvatskog jezika upotrebljavala se samo na središnjem dijelu terena tog jezika, dakle na bosanskohercegovačkom prostoru. Kad se srpskohrvatski raspao, ona je i dalje ostala odlika bosanskohercegovačkog jezičkog naslijeđa, dakle i samog bosanskog jezika. Dogodilo se da je upravo bosanski najbolje sačuvao vukovski ijekavizam, odnosno istočnohercegovačku ijekavicu, a širi razlozi za to mogli bi biti u slijedećem: 1. Teritorijalna cjelovitost i bliskost sa samim istočnohercegovačkim govorima i širenje tih govora po čitavom bosanskohercegovačkom prostoru; 2. Istočna varijanta srpskohrvatskog jezika brzo nakon Vukove reforme odstupa od vukovskog ijekavizma i ide svojim "ekavskim putem", dok se ijekavizam zapadne varijante (tj. hrvatski ijekavizam) odvajao od dubrovačkog ijekavizma, koji se i sam donekle razlikuje od ijekavizma svog zaleđa (tj. od istočnohercegovačkog ijekavizma). 3. Crnogorski ijekavizam bi, izdvojen iz svoga jezičkog sistema, mogao da bude i najbliži vukovskom, ali mu to ne

dopušta crnogorska staroštokavska akcentuacija, koja i tom samom ijekavizmu daje izvjestan staroštokavski pečat.

I tako je teren bosanskog jezika imao lingvističke uslove da sačuva vukovski ijekavizam kao svoju književnu osobinu, što se stvarno i desilo. Na samom bosanskohercegovačkom prostoru treba ipak razlikovati tri vrste ijekavizama; jedan je ijekavizam u govoru bosanskih Srba (porijeklom istočnohercegovački ijekavizam), koji ne ulazi u bosanski jezik, već predstavlja govorno obilježje zapadne (bosanske) varijante srpskog jezika. Drugi je ijekavizam u govoru bosanskih Hrvata, koji također ne spada u bosanski jezik već znači regionalno naslijeđe bosanskohercegovačke "podvarijante" hrvatskog jezika. Treći ijekavizam je onaj koji ulazi u sastav bosanskog jezika; to je ijekavizam u jeziku Bošnjaka, usmenom i pisanom. Taj bosanski ijekavizam odlikuje unutarnja razuđenost; u njemu se javlja razlika na planu govorne i pisane upotrebe. Naime, govorni ijekavizmi znatnije odstupaju od vukovskih ijekavizama i njihov razvoj ide u pravcu jednosložene zamjene: *ije>je*: *sjélo*, *bjélo*, *sjêno* i sl. što je npr. odlika samog sarajevskog govora (i starog i novog). U bosanskom književnom jeziku, (pisani) vukovski ijekavizam se dosljedno čuva: *sijèlo*, *bijèlo*; *sȉjeno*. Ma koliko u bošnjačkim govorima imademo odstupanja od klasične ijekavštine, u bosanskom književnom jeziku ona prevladava. Takva klasična ijekavština čuva se na dijalekatskom nivou jedino u istočnoj Hercegovini i naročito u jugoistočnoj Bosni kod bošnjačkog stanovništva na potezu od Sarajeva do Drine. To stanovništvo je u ovom bosanskom ratu doživjelo dosad najtragičniju sudbinu. Pokrenuto je sa svojih vjekovnih staništa kao žrtva najžešćih četničkih zločina. Tako npr. Rogatica (koja, po istraživanjima u okviru moje doktorske disertacije, predstavlja govorni centar vukovskog ijekavizma u bosanskom jeziku) potpuno je izmijenila etničku sliku. Bošnjačko stanovništvo Rogatice i rogatičkoga kraja ne živi više gdje je od starine živjelo, a izvorni bošnjački ijekavizam tog stanovništva nepovratno je rasut po Bosni i po svijetu, kao pepeo mrtvih hindusa, da od njeg ni traga ne ostane.

Po čemu se bosanski književni ijekavizam razlikuje od hrvatskog ijekavizma? Po svojoj dosljednosti u vukovskoj zamjeni jata; u dugim slogovima *ije*, u kratkim *je*, po malom broju odstupanja od toga pravila, dok je hrvatski ijekavizam sa mnogo više odstupanja. Crnogorski ijekavizam (samim tim što je staroštokavski) uveliko je različit od bosanskoga. Bosanski ijekavizam u suštini je ijekavizam zastao "na pola puta" između istočnohercegovačkog, odnosno jugoistočnobosanskog ijekavizma (pa i zapadnocrnogorskog novoštokavskog) i onog zapadnijeg ijekavizma južnih migracionih govora, čije je teritorijalno uporište na bosanskohercegovačkom prostoru. To je praktično "središnji ijekavizam" i baš uslijed te svoje središnje pozicije

on čuva klasične reflekse, koje do dana današnjeg i u bosanskom nazivamo vukovskim. A to je (lingvistički preciznije rečeno) istočnohercegovačka i istočnobosanska ijekavština.

56. ODNOS VUKA KARADŽIĆA PREMA BOSANSKOM JEZIKU

PITANJE: *Je li Vuk Karadžić priznavao bošnjačko jezičko naslijeđe?*

ODGOVOR: Vuk Karadžić je bio samouki filolog, reformator i gramatičar, čija je ideja bila utvrđivanje zajedničkog jezika svih "Srba triju vjera, odnosno zakona: grčkog, rimskog i turskog". Za osnovu toga zajedničkog jezika uzeto je tzv. južno narječje, tj. istočnohercegovački novoštokavski dijalekt, koji je imao najviše zajedničkih crta što su mogle poslužiti za kulturno i jezičko ujedinjenje južnoslavenskih naroda. To su osobine koje su se diljem Balkana po terenu prenosile, dugotrajnim migracijama iz istočnohercegovačkog žarišta i zahvatale prostore na kojima su nekad bili drugi dijalekti (zapadnoštokavski, čakavski, ili kajkavski). Kao drugi značajan argument da se baš to južno narječje uzme za osnov zajedničkog jezika bio je jezik dubrovačke renesansne književnosti, također novoštokavski (vrlo blizak istočnohercegovačkom dijalekatskom zaleđu), koji je poslužio svojevrsnim mostom povezivanja "Srba grčkog i turskog zakona" sa "Srbima rimskog zakona". Jezik naše narodne književnosti bio je isti taj novoštokavski istočnohercegovački dijalekt, u formi novoštokavske folklorne koine, koji je spajao južnoslavenske etnose u jednu cjelinu. Zato je sve vrijeme svoga djelovanja Vuk bio sakupljač narodnih umotvorina, da bi ga potom naslijedila čitava plejada sakupljača, odnosno zapisivača, među kojima je bio i sakupljač bošnjačkog narodnoga blaga Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak.

Vukova poznata (današnjom terminologijom rečeno "unitaristička") krilatica "Srbi svi i svuda" iz savremenog ugla posmatranja ne samo da je nenaučna već bi se mogla smatrati i nacionalističkom. U XIX vijeku, međutim, ona to nije mogla biti, bila je u stvari nacionalna. To je vijek kad u Evropi prevladavaju snažne težnje za ujedinjavanjem, a u našim prilikama u to vrijeme je najprestižnija ideja južnoslavenskog, odnosno "ilirskog" ujedinjenja, koja je na kulturnom planu oživotvorena Vukovom reformom i ilirskim pokretom. Takvoj ideji služila je i koncepcija zajedničkog jezika, za čiju osnovu je uzeto ono narječje koje u lingvističkom smislu sadrži najveći broj zajedničkih štokavskih osobina, isto ono "narječje" nazvano *novoštokavska fol-*

klorna koine, svojevrstan narodnoknjiževni interdijalekt, na kojem je stvarana i narodna književnost. Problem se, međutim, javlja tamo gdje se upotrebljava naziv "Srbi", jer Vuk "Srbima" smatra i "Srbe rimskoga" i "Srbe turskog zakona", dakle i Hrvate i Bošnjake, primjenjujući jednostrani kriterij jezičke jednoobraznosti. Sve što je jezički "srpsko" za Vuka je i nacionalno "srpsko". To, međutim, nije nikakva Vukova teorija ili izmišljotina. To je odraz nivoa saznanja XIX vijeka i procesâ koji su se tada u tim vremenima zbivali, što je sve uslovilo prestiž takve široko prihvaćene koncepcije.

Samim tim što je Vuk u svojim radovima nerijetko spominjao i "Srbe turskoga zakona", odnosno "naše muhamedovce", znači da je on imao u vidu bošnjačku nacionalnu i jezičku tradiciju i da se njome bavio, mada većim dijelom posredno. Jezičku građu iz Bosne i Hercegovine njemu su dostavljali drugi sakupljači i saradnici, da bi je potom obrađivao i publikovao u svojim djelima; gramatikama, rječnicima, zbirkama narodnih umotvorina i sl. Vuk nikad nije upotrebljavao naziv *bosanski jezik*, kao ni naziv *hrvatski jezik*. Za njega su sve naše jezičke tradicije bile "srpske", to je bio "srpski jezik", mada ijekavski. Vukovo "južno narječje" u stvari je istočnohercegovačko novoštokavsko. On je smatrao da to narječje objedinjuje sva naša jezička naslijeđa u cjelinu zajedničkog srpskog jezika. Bio je svjestan kulturne i jezičke autentičnosti "muhamedovaca" i nije se ustezao da te posebnosti istakne, ali je sve to činio u sklopu svoje koncepcije jezika "Srbâ svih triju vjerskih zakona". Njegova opća orijentacija je bila da prikupi što više jezičke građe i građe narodne književnosti, da predstavi svu njezinu raznovrsnost, mada ona pripada (po njegovoj tezi i uopće tezi toga vremena) jednom i jedinstvenom srpskom jeziku. Vuk je imao i jednu tipično nenaučnu (da kažemo "pučkolingvističku") predstavu da je srpski jezik leksički najbogatiji među slavenskim jezicima. U prikupljačkom i reformatorskom poslu bio je suočen sa obilnom građom, koja ga je i čisto kvantitativno impresionirala, a sve ga je to upućivalo i na takve jezičkoromantičarske zaključke. U tom smislu Vuka je zanimala i jezička građa iz Bosne; narodna epika i lirika, pripovijetke, poslovice, zagonetke. Naročito su ga privlačili turcizmi, prema kojima je ispoljavao veliku toleranciju. To kod Vuka nije bila nikakva nacionalna, ili politička tolerancija već posljedica njegove snažne filološke i reformatorske individualnosti. On je bio vrlo talentiran čovjek, sposoban da (na nivou naučne intuicije) osjeti kako turcizmi predstavljaju veliko bogatstvo i prednost srpskog jezika u odnosu na druge "neturcizirane" slavenske jezike, da te riječi treba čuvati, sakupljati, zapisivati. Zato njegov *Srpski rječnik* sadrži veliki broj turcizama.

Vukov odnos prema suglasniku *h* na najbolji način pokazuje širinu i naučnost njegovoga pristupa kad je riječ o bošnjačkoj tradiciji. U početku je Vuk izostavljao to *h*, ponukan njegovim gubljenjem u govorima "Srba pravoslavaca" (naši navodnici), ali se kasnije korigirao. On vraća *h* u srps-

ki jezik tamo gdje mu je po etimologiji mjesto, a kao argument navodi da se taj suglasnik dosljedno upotrebljava ne samo u dubrovačkom dijalektu i dubrovačkoj književnosti, već i u bosanskohercegovačkim čaršijama, u “muhamedovskom narječju”.

Bilo je kod Vuka čak i idealističkih predstava o tom kako se u Bosni govori. I mada on (koliko je poznato) u Bosni nikad nije boravio (jer su ga u tome ometale političke prilike toga vremena), bio je sklon vjerovanju kako srpski najljepše zvuči u govoru “muhamedovaca”. Znači da je, susrećući se sa Bošnjacima, kod njih osjetio onaj njihov “jezički merhamet” i (kao svi veliki ljudi) bio sklon da se zadivi, da pretjeruje u svojim impresijama, u ovom slučaju impresijama o “muhamedovskom narječju”.

U granicama svoga vremena Vuk nije mogao priznati postojanje ni hrvatskog ni bosanskog jezika, niti je ikad upotrijebio takve odrednice. Ali je zato poštivao osobenost jezičkih naslijeđa, isticao ih, pozivajući vazda na njihovo čuvanje i afirmaciju. Njegov odnos prema bošnjačkoj tradiciji više je nego tolerantan, tako da se Vuk Karadžić s punim pravom može smatrati i jednim od najznačajnijih imena u historiji bosanskog jezika: njegovom terminologijom parafrazirano, u historiji “srpskog jezika turskoga zakona”.

57. JOŠ JEDNOM, TURCIZMI U BOSANSKOM JEZIKU

PITANJE: *Jesu li turcizmi zaista glavna odlika bosanskog jezika; da li bi taj jezik bez njih postojao*?

ODGOVOR: Turcizmi *jesu* najznačajnija osobina bosanskog jezika i on se ne može ni zamisliti bez tog svoga orijentalnog leksičkog sloja. U odnosu na turcizme često se ispoljavaju nerazumijevanja, jednostrano njihovo poimanje, površno tumačenje. U osnovi toga je nedovoljna proučenost njihove stvarne prilagodljivosti, tj. sraslosti u tkivo bosanskog jezika. Turcizmi se uglavnom posmatraju iz dva, među sobom odveć razdvojena, suprotstavljena ugla: prvi je orijentalistički, koji se najviše drži tumačenja etimologije, izvornosti značenja i oblika riječi u matičnim (orijentalnim) jezicima, baveći se više time kako ta riječ zvuči i šta znači u izvornom jeziku nego u samom jeziku-primaocu. Na tom aspektu posmatranja insistiraju naši orijentalisti, koji uslijed svoje česte orijentalističke isključivosti te slabih predznanja o slavenskim jezicima a i samom bosanskom, ne znaju suštinu problematike turcizama. Oni ne vladaju neopohodnim slavističkim predznanjima da bi se turci-

zmima bavili sa naučnog aspekta, tj. sa aspekta njihove stvarne funkcionalnosti u bosanskom jeziku. Drugi ugao promatranja je slavistički, gdje se turcizmi smatraju stranim, neslavenskim jezičkim osobinama. Turcizmi se sa takvog aspekta (bez dovoljno orijentalističke predspreme) tumače površno. Dakle, naši orijentalisti nemaju slavističke predspreme, a slavisti orijentalističke. Žrtvama takve neusklađenosti javljaju se upravo turcizmi. Rijetki su još uvijek oni pristupi turcizmima koji obavezno uzimaju u obzir i jedno i drugo poimanje i koji se naučno utemeljeno njima bave. Tu se traže odgovori na suštinsko pitanje koliko su turcizmi organski srasli u tkivo jezika-primaoca i u čemu ga čine osobenim jezikom. Kad se radi o tom suštinskom pitanju turcizama u bosanskom, istraživanja su praktično tek pokrenuta.

Kad se radi o turcizmima, posebnost bosanskog jezika nije u tome što turcizama u njemu ima mnogo, ni što su oni uglavnom sačuvali značenja iz turskog, arapskog ili perzijskog, već što oni jednom osobenom jezičkom gipkošću pokazuju visok stepen adaptiranosti u jeziku-primaocu. Oni, dakle, u tom jeziku dobijaju novo ruho, prilagođeni slavenskom unutarjezičkom okruženju, pa se više smatraju domaćim nego stranim riječima. A baš taj stepen adaptiranosti tih riječi bosanski jezik i čini bosanskim, prepoznatljivim i originalnim u porodici slavenskih jezika. Za primjer bismo uzeli dva fragmenta iz knjige *Sarajevski nekrologij* Alije Nametka (za koju se s pravom može reći da je po jeziku "najbosanskija" od svih nama poznatih "bosanskih knjiga"). U toj knjizi, štampanoj nedavno (godine 1994.) turcizmi pokazuju autentičnu sraslost sa ostalim odlikama bosanskog jezika, što potvrđuju i ova dva odlomka (među bezbrojnim, kojim vrvi ova knjiga, po svemu bosanska, odnosno bošnjačka):

"Kao softa medrese i on se zatvarao u itićaf. Onda se, pričaju, podosta softa zatvaralo u itićafe u više džamija, a pred Bajram bi im ljudi davali sadekai-fitre, zećat. Jednom, kako je Burek bio i inače sitan, nekome se učini da nije dorastao da bi mu se mogao dati zećat. Tu je bio i Hadži Hafiz Mustafa efendija Ćorbadžija, pa će Bureku: Znaš li ti, mali, jesti? Znam. E može mu se dati zekat, zaključi Ćorbadžija glasno, a ljudi počeše i Bureku davati zekat i sadekai-fitre" (str. 37-38.).

"Danas je ikrarila Samija - hanuma Arnautović ili po prvom mužu, Prijepoljčevka, naša kona, sestra Mustaj-bega Halilbašića. Mjesto nje će ići kao bedel Hadži Hafiz Smail efendija Fazlić, imam Čekrči-Muslihuddinove džamije. Ikrar je bio u Carevoj džamiji iza džume namaza. Hutbu je proučio i džumu klanjao Hafiz Ibrahim efendija Proho. Dok je čitao prijevod hutbe, odnekle mi se tekst učinio vrlo poznat. A kad pročita posljednje dvije-tri rečenice, vidjeh da je to jedna od nekoliko hutbi koje je sastavio Ahmed efendija Selimović, knjižničar Gazi Husrevbegove biblioteke. On se,

čini mi se, jedini u Sarajevu trudi i sobom sastavlja kratke i razgovijetne hutbe. Nisu Bog zna šta tematski, ali svaka mu čast kad se kao čovjek s malom naobrazbom trudi i sastavlja hutbe, a ne prepisuje iz Pandžinih hutba i Hamzićevih vazova." (str. 43-44.).

Iz ova dva odlomka, uzeta "hakle" (jer ovakvih primjera kod Nametka je bezbroj) nameće nam se zaključak (ma koliko zvučao banalno i ličio na "otkrivanje Amerike"): bosanski jezik postoji kao nesumnjiv lingvistički fakt. Jedino je pitanje "gdje" se on i "kada" se upotrebljava i "ko" ga i "kako" upotrebljava. Alija Nametak npr. piše književnim jezikom svoje sredine i bošnjačkoga kulturnoga kruga, a ni zehre u tom jeziku nema vještačkog, isforsiranog; sve je u punom skladu sa ambijentom o kojem se piše, sa mislima koje se iznose, to je jezik koji postoji kao kultivirani književni model. Samo je pitanje koliko se taj bosanski književni jezik u vrijeme postojanja srpskohrvatskog jezika "neutralizirao", razvodnjavao, potiskivao u stranu sa argumentacijom o tobožnjoj njegovoj regionalnosti (mnoge njegove historijski naslijeđene odlike proglašavane su provincijalnim, a kad je o turcizmima riječ i "tuđicama"). Sami turcizmi u bosanskom su toliko autentični i u svoje izvorno bosansko ruho odjeveni, da se tom jeziku moraju priznati svi kvaliteti izgrađenoga književnog jezika, sposobnog da iskaže i najtananije značenjske finese.

Šta bi taj jezik bio (ako bi bio), da li bi uopće bosanskog jezika bilo bez turcizama, veliko je pitanje, mada laički postavljeno. Zato smo slobodni da na njega u laičkom duhu i odgovorimo: bosanskog jezika nema bez turcizama. To su u stvari *aktivni* turcizmi, *adaptirani* turcizmi, koji na svoj način djeluju i na okolne jezičke osobine. Oni do izvjesne mjere i te osobine sebi prilagođavaju. Ne samo da se adaptiraju jeziku-primaocu već na njega i djeluju; on se i sam u ponečem tim turcizmima prilagođava. Dokaz tome su brojne frazeologije u bosanskom, pri čemu su turcizmi uporišni dijelovi na kojima se one grade (frazeologije tipa *zatvarati u itićaf*, *davati zećat*, *proučiti hutbu*, *klanjati džumu* itd.).

Mada bosanskog jezika nema bez turcizama, to je ipak metaforička tvrdnja. I da nema turcizama (zanemarujući čak i sve historijske okolnosti čija su posljedica i sami turcizmi), bosanskog jezika bi i tada "bilo". Jer bošnjačka jezička tradicija od ranog srednjeg vijeka naovamo, to je ipak tradicija i ona ima pravo na svoj naziv i nacionalno određenje, jednako kao što pravo na to imaju srpska i hrvatska, pa i crnogorska tradicija.

58. "IDEJA" BOSANSKOG JEZIKA

PITANJE: *Da li je "ideja" bosanskog jezika (odnosno teza o njegovom postojanju) sama po sebi "separatistička", a u okvirima Bosne i Hercegovine "unitaristička", pa čak i "nacionalistička"?*

ODGOVOR: Najprije valja pokušati razumjeti uzroke i okolnosti što su uticali da se bosanski do najnovijeg vremena ne priznaje, a u literaturi ako se i spominje, obavezno ograđuje navodnicima. Otkuda, iz kojih historijskih dubina potiče ta tabu-tema bosanskog jezika, šta se to desilo s njim da vijekovima postoji, a bude nepriznat? Ništa osobito nije se desilo i nikakva naročita tajnovitost nije ga pratila. Sve u stvari savršeno odgovara našoj balkanskoj historiji i ovdašnjem kulturnome mentalitetu. Ne umijemo, nećemo, ili ne smijemo prepoznati vlastite vrijednosti, sve dotle dok nam ih politika ne razotkrije, dok te vrijednosti ne zatrebaju toj politici. U tome i jeste taj naš žalosni (po nas kobni) balkanski sindrom, ona naša objektivna inferiornost u odnosu na druge. Naše naslijeđene vrijednosti ne mogu se afirmirati kroz institucije van politike, bez njezinoga presudnog uticaja.Tako se dešava i sa bosanskim jezikom.

Bosanski jezik je lingvistički i kulturnohistorijski fakt o kojem se ne može sporiti. Tek u najnovije vrijeme on je priznat kao takav, mada s tim treba biti vrlo oprezan, jer sve zavisi od političke hirovitosti, a ne od naučne utemeljenosti. Taj jezik morao je sačekati da se dogode krupne promjene u političkim odnosima, da bi mu se skinuli navodnici i priznalo mu se pravo na postojanje. Zar nešto što postoji (već samim tim što postoji) nema pravo na to da postoji? Skloni smo povjerovati kako je ta formulacija "pravo na postojanje" u stvari specifično balkanska i da nigdje na drugome mjestu i nije mogla da se pojavi. Političko priznavanje neke kulturnohistorijske pojave sȃmo je političko i ono ne znači da su time ukinute i sve one vjekovne zabrane u našim glavama i shvatanjima, da su prevladana neznanja i predrasude. Zato nije nimalo čudno (u Predgovoru ove knjige spomenuta) reakcija onog tehničkog intelektualca i svjetskog čovjeka, za kojeg i sam pomen bosanskog jezika znači atak na njega i njegova dotadanja znanja. Za takvu reakciju najgore je što se ne može niko okriviti; ni pojedinac, ni društvo, ni institucija, već je sve to isprepleteno, "zbir krivaca", skup naših neznanja kojih nismo svjesni. Možda je u ovom slučaju najveći "krivac" baš taj jezik, koji je smogao lingvističke snage i kuraži da opstane, unatoč za njega gluhim vremenima, dok je životario u zapećku, nepriznat i "neshvaćen". Zbog te povijesne inercije, zbog naših prozračnih znanja o samima sebi, nama se sada kosa diže čak i od spomena nekog "novoga" pojma, pri čemu (da ironija bude veća) okrivljujemo politiku da je taj pojam izmislila, a ne

krivimo je za njezinu stvarnu krivicu; što ga je zabranjivala, zataškivala. A kad je došlo vrijeme da se prizna, onda takvo priznavanje nas intelektualce zatiče nespremne da se pomirimo sa naučnim faktima. U kakvim se mi sve spoznajnim jamama nalazimo, čekajući da nam politika pruži ruke spasa, izvuče nas iz njih, nauči nas nekim elementarnim znanjima? Tim znanjima smo "mi intelektualci" bili pozvani da naučimo samu tu politiku, ma koliko ona u svoje dogmatsko vrijeme bila kruta, tendenciozna, ma koliko ideologizirana ta politika bila.

Dakle, "ideja" bosanskog jezika još uvijek u našoj svijesti može da postoji samo kao "ideja" i ona se doživljava kao vještačko forsiranje, težnja ka stvaranju nečeg što ne postoji, što treba "izmisliti". Na dosta mjesta u ovoj knjizi argumentirali smo historijsku utemeljenost bosanskog jezika i njegove lingvističke odlike (da ne ponavljamo). Zašto se "ideja" bosanskog jezika (i gdje) doživljava samo kao ideja, tj. koje kulturne i nacionalne sredine još nikako ne mogu da se pomire sa njegovim postojanjem? Prije svega, bosanski Srbi (mislimo na njihovo političko javno mnjenje) najžešći su protivnici bosanskog jezika, a dobrim dijelom i srbijanski Srbi, zapravo ne oni sámi već njihova politika i politizirana nauka. Sve je to vezano s našim stočarskim predstavama o historiji i kulturi, guslarsko-mitološkim uprošćavanjima nacionalne tradicije srpskog, odnosno srpskohrvatskog jezika. Sve se to dešava zbog nerazumijevanja razlika među teritorijalnim i nacionalnim aspektom razvoja, pa se sad bosanski doživljava kao politička tvorevina, a ne kao historijsko naslijeđe koje je politika dugo vremena negirala.

Tradicija srpskohrvatskog jezika (duga više od jednog vijeka) ostavila je u našim glavama svijest o zajedničkom jezičkom porijeklu i pripadnosti, tako da mi danas svako priznavanje jezika (koji nikad nije prestajao da postoji) doživljavamo kao politički čin, a ne kao čin oslobađanja od političkih pritisaka, mada je to oslobađanje i samo potpomognuto (novom) politikom koja ističe drukčije političke parole. Tako i u slučaju bosanskog, ovo što nam se dešava predstavljalo je pogodan trenutak da se taj jezik napokon ozvaniči.

Problem se, međutim, javlja tamo gdje ga po prirodi stvari ne bi trebalo biti. I to je opet ona naša balkanska usud da stvaramo probleme tamo gdje ih nema. A taj "problem" ogleda se u slijedećem: "ideja" bosanskog jezika zvuči kao separatistička (i tako se uglavnom doživljava), bez obzira što su se srpski i hrvatski jezik "zakonski razveli" i što je sve manje zagovornika očuvanja srpskohrvatskog jezika. Pri takvom separatističkom poimanju ideje bosanskog jezika (uglavnom iz neznanja, ali i iz tendencioznog prešutkivanja znanja) zaboravlja se na njegovu suštinsku odliku

otvorenosti. Taj jezik, kao samonikla lingvistička tvorevina, nije imao uslova da bude zatvoren (čak i zanemarujući lingvistički askiom da su jezici po svojoj prirodi otvoreni, a ne zatvoreni). On je imao sve uvjete da bude otvoren prema srpskom i prema hrvatskom jeziku, što je vazda i bio, čak i za vrijeme svog "nepostojanja". Ali ta njegova suštinska osobina ne znači da on nije autentičan jezik, da je politički (odnosno "separatistički") iskonstruiran. Po takvoj logici svi jezici na našem prostoru su politička izmišljotina. Tim načinom razmišljanja mi sami sebe negiramo; moramo napokon postati svjesni te naše "samoubilačke logike". Priznajmo sebi svoje vrijednosti, pa tek onda očekujmo da nas i drugi priznaju. A kod nas je okrenuto naopako: dok nam drugi o nama ne otvore oči, škiljimo pospani kroz naše zamagljene balkanske mrene.

Ideja bosanskog jezika, doživljava se u Bosni i Hercegovini, kao državi, i "unitaristički"; da se i bosanskim Srbima i Hrvatima želi nametnuti jezička pripadnost koju oni ne osjećaju i ne priznaju već je uglavnom odbacuju. Postavlja se pitanje zvaničnog jezika države Bosne i Hercegovine i pitanje ima li uslova da tu ulogu preuzme bosanski jezik. Naš odgovor bi bio da tih uslova nema; ne zato što to nije književni jezik "lingvistički ravnopravan" sa srpskim i hrvatskim (jer on to *jeste*) već što on nije ravnopravan u jednom drugom smislu. To nije zvanični jezik čitave Bosne i Hercegovine ni državni jezik u smislu njegovog dosljednoga geografsko-komunikacionoga rasprostiranja. To je jezik jednog naroda u Bosni, jezik Bošnjaka, dok bosanski Srbi govore (donekle "bosniziranim") srpskim, a bosanski Hrvati hrvatskim jezikom njegove "bosanske podvarijante". Slučajevi da se bosanski Srbi ili bosanski Hrvati osjećaju Bosancima, sebe nazivajući i "Bošnjacima" (u regionalnom smislu, naravno), a tako i bosanski jezik doživljavaju kao svoj maternji, odveć su rijetki da bi se mogli uzimati kao pravilo.

Zašto se onda "ideja" bosanskog jezika na prostorima bivše Jugoslavije doživljava kao "separatistička", a u granicama Bosne i Hercegovine kao "unitaristička", pa čak i "nacionalistička"? Uzroci su u našim dubokim protivurječnostima, odslikanim u našem primitivno-balkanskom odnosu prema porijeklu Bošnjaka kao naroda i historiji tog naroda, prema islamu kao religiji i *nastavljaču* bošnjačke samobitnosti. Sve je to uslovljeno našim neznanjima o Bošnjacima kao narodu. Priznavanje bosanskog jezika kao zakonomjerne kulturnohistorijske pojave znači samim tim političko priznavanje i bošnjačkog naroda kao također zakonomjerne pojave. "Nacionalistički" će nam zvučati "ideja" bosanskog jezika (odnosno biti samo ideja) sve dotle dok nam "nacionalistički" u našem mitološki začaranom uhu bude zvučala i sama "ideja" postojanja naroda. Sve dok budemo negirali, ne shvatali i ne poznavali jedni druge, ideje naših jezika ostat će za nas samo ideje, obojene raznoraznim političkim bojama i terminima. Svemu tome

žrtva će biti vlastita kultura i idenitet, ne samo bošnjački i bosanski već i svi naši južnoslavenski i uopće balkanski nacionalni i jezički identiteti.

59. BOŠNJAČKI NAROD I NJEGOV JEZIK

PITANJE: *Može li se bošnjački narod smatrati narodom bez svoga bosanskog jezika?*

ODGOVOR: Ni jedan narod u savremenom smislu riječi ne može se smatrati narodom, niti ga drugi mogu smatrati narodom, bez njegovih neophodnih kulturnohistorijskih svojstava, među kojima je jezik najznačajniji. U jeziku naroda sačuvano je sve što taj narod kroz historiju prati, što ga čini narodom, njegove osobenosti i zajedničke crte s drugim nacijama, ne samo duhovne, već i cjelokupan njegov nacionalni imidž. Po tom svome jeziku narod se prepoznaje u odnosu na druge narode, nesrodne ili srodne. Taj njegov jezik služi kao najpouzdanija identifikacija, nacionalna "osobna karta". Dok ima jezika, ima i naroda. Kad umire jezik, umire i narod. Nema naroda bez jezika, niti jezika bez naroda (izuzev vještačkih jezika, npr. esperanta, koji je internacionalni i koji "nema svoga naroda"). Sve te poznate krilatice na svoj poseban, balkanski, način tiču se i naših naroda i njihovih jezika.

Bošnjačkom narodu dugo vremena je osporavan njegov jezik, ne zbog samog bosanskog jezika kao lingvističke realnosti već zbog samog tog naroda kao historijske realnosti; tom narodu se u stvari negirao njegov identitet. Zbog složenosti formiranja južnoslavenskih naroda, onog specifično balkanskog spoja između religioznih razlika i jezičke srodnosti, kod nas su se, baš na primjeru bosanskog jezika i bošnjačkog naroda, otkrivala naša neznanja o nama samima, političke stranputice i laička tumačenja onih od kojih se stručnost, odnosno kompetentnost očekivala. "Bošnjački narod (tačnije muslimanski) nema svoga jezika, jer jezik kojim se služi je srpskohrvatski, srpski ili hrvatski. Dakle, muslimani su u stvari ili Srbi ili Hrvati koji su primili islam". Tako otprilike glasi ona naša uobičajena ispolitizirana i nenaučna tvrdnja o porijeklu Bošnjaka i njihovoj jezičkoj pripadnosti. U sklopu te teze, bošnjački narod je dugo vremena "historijski šutio" i sam katkad vjerujući u nju, pri čemu mu se nametao lažni "oreol krivnje" zbog porijekla i kompleks niže vrijednosti u odnosu na formirane, "prave narode". Tako je Bošnjacima i kroz tobožnje nepostojanje njihovog jezika naturana povijesna sumnja u sebe, jer je teško bilo odupirati se tim jednostranim tvrdnjama (naučno nezasnovanim, ali zato politički dobro potkovanim) da se zaista

nema svoga jezika. Jer taj jezik kojim Bošnjaci govore i pišu nije ništa drugo nego "jezik Srba i Hrvata", odnosno "jezik Srba" ili "jezik Hrvata", pa prema tome Bošnjaci se i ne mogu smatrati ravnopravnim narodom; oni su, zapravo, "religiozna grupa" unutar srpskog, odnosno hrvatskog naroda. Na primjeru bošnjačkoga porijekla (za čije odgovarajuće naučno poimanje treba uključiti više mozga ne prizivajući u pomoć politiku) otkrivale su se uskosti mozgova raznih kvazinaučnika i autoriteta, koji su, zbog svoje misaone lijenosti i ispolitiziranosti, čitavom jednom narodu oduzimali pravo na postojanje, pa čak i pravo na njegov rođeni jezik.

Ne može, dakle, biti govora o bošnjačkom narodu kao narodu bez njegovoga bosanskog jezika. Taj narod kroz svoju historiju nije nikad prekidao kulturni razvoj južnoslavenskog etničkoga tipa, bez obzira što njegovo naslijeđe odlikuje snažna orijentalna komponenta. Ona je bivala tako jaka da se činilo kako će na kraju ipak dovesti u pitanje slavenski kulturni kontinuitet bošnjačkog etnosa. To se, međutim, nije desilo. Bošnjaci se kao narod (sa sviješću o sebi i pripadnosti Bosni) nisu sasma gubili u maglama historije. Uspijevali su očuvati svijest o slavenskim korijenima i orijentalnoj kulturnoj nadgradnji. Sačuvano je saznanje o bosanskoj autohtonosti, pri čemu je islam od tog saznanja štošta i razgrađivao, ali ga je činio i kompleksnijim, autentičnijim. Bošnjaci se kroz svoju prošlost nikad nisu kolebali u pripadnosti širem slavenskom etnosu, niti su dolazili u ozbiljnije kušnje da sebe smatraju "Turcima". Poznato je da su oni prave Turke u Bosni i nazivom odvajali od sebe, sloveći ih "Turkušama". Drugi su ih, međutim, uporno, podrugljivo i primitivno nazivali "Turcima", što i danas čine, zadojeni svojom guslarsko-stočarskom (dinarskom) mitologijom, lišenom svakog naučnog osnova. Ali, u tom očuvanju svijesti o povijesnim korijenima, odnos prema islamu i orijentalnoj kulturi nikad se nije negirao. On je značajna crta bošnjačke individualnosti, ako ne i najznačajnija, u smislu odnosa prema bliskim narodima na Balkanu. Bogatstvo orijentalnog naslijeđa u Bosni najbolje govori koliko je islam, kao treća religija na Balkanu, poslužio nastavljačem bošnjačke etničke posebnosti začete još u bogomilsko doba.

Ima, međutim, u bošnjačkoj nacionalnoj svijesti i nekih praznina, da ne kažemo konfliktnosti, o kojima će u knjizi biti i podrobnije rečeno. Za ovu priliku reći ćemo da se te protivurječnosti javljaju upravo u onom spoju gdje se sastavljaju te dvije naslijeđene odrednice u historiji Bošnjaka, slavenska i orijentalna. U vezi sa jezikom, dugo vremena se lutalo u spoznajama o svom kulturnom biću, pri čemu su se forsirali orijentalni jezici, a domaći jezik potiskivao u stranu. Islam je bio duhovna snaga koja je donekle razvodnjavala i slabila bošnjačku nacionalnu svijest u smislu pripadnosti slavenskim etničko-jezičkim korijenima. Kur'an kao nezamjenjivo štivo do izvjesne mjere je uspavljivao bošnjačku svijest o pripadnosti Bosni, tu svi-

jest upućujući ka islamskim izvorima, ka jednoj internacionalnoj duhovnoj pripadnosti, koja ima malo sluha za regionalizam kulture i duhovnosti, jer teži općim, natprostornim i nadvremenskim smislovima i ciljevima islama. Ipak, Bošnjaci su odoljeli kušnjama da se u svojoj duhovnoj pripadnosti islamu ne odrode i ne izgube kao etnička mrvica u masi islamskih naroda. To su uspjeli ne zato što su tome svjesno i organizirano težili (mada je i toga u nekom smislu bilo) i što su nacionalno vazda bili na pravom putu (možda su većim dijelom bili na "krivom putu"), već zbog tog što su konkretne historijske prilike to omogućavale, odnosno uslovile.

Bošnjačkom narodu "oduzeti" njegov bosanski jezik značilo bi lišiti ga onog osnovnog što ga čini narodom, osporiti mu njegovo prvo na postojanje i negirati mu vjekovnu utemeljenost. Značilo bi identitet toga naroda jednostrano vezivati za islam i proglasiti ga "religioznom grupom" unutar nekog od južnoslavenskih naroda, što bi bio ortodoksno nenaučan pristup, zapravo jedna politička koncepcija, koja nema mnogo zajedničkog sa historijskom realnošću. Bošnjački narod ima svoj jezik ne stoga što ga on kao narod "mora imati" (da bi zbilja bio narod) već zato što ga je naprosto vazda imao i što taj jezik nije ni od koga uzet ni pozajmljen i što to nije ničiji jezik već njegov, bošnjački. Druga je stvar što se on kroz historiju nazivao ovako ili onako, ili se nije nikako nazivao. Sve su to političke krivulje kroz koje je Balkan prohodio, pa i danas se s teškoćom probija kroz šikare naših zabluda i neznanja, opterećen složenim naslijeđem i neslavnom sudbinom "centralne periferije" u Evropi. Politika tim naslijeđem i balkanskom usudi pragmatski vješto manipulira, mada tu nema neke velike mudrosti. Ta politika, na žalost, ima dovoljno pameti da shvati kako je to manipuliranje razlikama najpogodnije sredstvo osvajanja i održavanja vlasti, kao i monopola na držanje nauke pod svojom kontrolom (cenzurirane naučne misli, koja kod nas na Balkanu katkad tako otužno, politički tendenciozno, u stvari nenaučno, zvuči).

Da li bi Bošnjaci bili smatrani narodom ako bi im se ponovo uspio nametnuti "lingvistički fakt" da oni "nemaju svog jezika" već da govore srpskim ili hrvatskim, u zavisnosti od njihove "nacionalne pripadnosti", odnosno "opredijeljenosti"? Takav način razmišljanja (tj. takvo pitanje) proizlazi iz teze da su Bošnjaci narod samo zato što su porijeklom muslimani i da je islam jedino obilježje koje ih čini narodom. U historiji, svaki narod kroz svoj razvoj postaje narod; najprije to biva neka manje ili više izdvojena grupa, pa onda etnos, pa narod ili nacija, politički i kulturno organizirana samosvojna cjelina. Bošnjački etnos puno je stariji od islama na Balkanu. Genetski kad se ide dublje u etničku prošlost, stariji je i od samog islama, pa ga prema tome ne treba vezivati samo za islam. Jezik je drevna pojava, sa svojim dugim i postupnim razvitkom. U tom razviku nema ni skokova ni padova, nema manipuliranja ni falsifikata. Jezik je najpouzda-

niji svjedok onog što se s narodom dešava. Jezik kroz historiju jedini ne laže, prema tome on je narodna tekovina od prvorazrednog značaja. Jezik, to je sam narod, dotle bismo došli, do takve konstatacije, koja je (u prošlosti i lingvistici) utemeljena i istinita, ma koliko zvučala pretjerano i hiperlingvistički. Narodna poslovica kaže: "*Ako laže koza, ne laže rog*". To se može primijeniti na odnos između historije i jezika, tačnije između političke historije i jezika (jer je naša balkanska historija u stvari više politička historija nego historija). Dakle, ako "laže" ta historija, ne laže jezik, kao neizbježan pratilac i očevidac te historije. Bošnjaci nisu narod što ih je islam učinio narodom već narod kojega je islam još više diferencirao u odnosu na hrišćanske "sunarodnjake". Bošnjaci su narod zato što su na Balkanu ponikli, tu se začelo sjeme tog etnosa. Prve klice njegove su pohranjene u jeziku, onom osnovnom po čemu se etnička grupa prepoznaje i diferencira, po čemu zaista postoji i ima uslove da kroz vrijeme opstane. Bosanski jezik kao organska tvorevina stariji je od procesa primanja islama i neovisno od toga što je islam tom jeziku dao poseban pečat, osobito u formi bosanskih turcizama. *Narod koji ima svoju državu, jezik, religiju, svoju književnost i umjetnost, porijeklo i historiju, to je zaista narod.* Narod i njegov jezik nisu zatvorene povijesne kategorije već pojave formirane u stalnim vezama sa drugim, pri čemu se primaju uticaji, ali se također utiče i na druge.

Bošnjaci imaju jezik koji je zaista njihov. Mada ovo zvuči kao tautologija (suvišna igra riječima), u balkanskim uslovima to na žalost nije. Tu bismo mudru konstataciju mogli (u ironičnom tonu) prevesti ("žednu preko vode") ovako: "Bijelo je - bijelo", tj. dokazivati ono što se samo po sebi podrazumijeva, što je već odavno "dokazano". Naša je balkanska sudbina da jedni drugima stalno moramo dokazivati - dokazano. To je ta naša "balkanska tautologija". Ni pô jada (što narod kaže) kad bismo bar uspjeli dokazati. Mi na Balkanu jedni drugima dokazujemo dokazano, ali bez uspjeha. Dokazano se ovdje, na žalost, često ne može dokazati. Tako je i sa Bošnjacima i bosanskim jezikom. To je taj naš fenomen. Bošnjaci u svojoj duhovnosti imaju islam kao religiju, ali ona nije u tolikoj mjeri genetska za taj narod kakav je slučaj sa njegovim jezikom. Tim bosanskim jezikom govore i pišu samo Bošnjaci (i "poneki Bosanac"). Islam je u kulturnim temeljima Bošnjaka kao naroda, ali to ne znači da su svi Bošnjaci vjernici - muslimani, kao što npr. znači da svi Bošnjaci govore bosanskim jezikom. Islam je velika svjetska religija, a bosanski je samo jedan mali jezik iz porodice slavenskih jezika, lingvističko nedonošče čija je matica Bosna, a tvorac - bošnjački narod.

60. ZAPOSTAVLJANJE BOŠNJAČKE KNJIŽEVNOSTI I BOSANSKOG JEZIKA U ŠKOLI

PITANJE: *Zašto je naša škola godinama zanemarivala bošnjačku književnost i bosanski jezik?*

ODGOVOR: Duboki su korijeni naših balkanskih predrasuda o samima sebi. Taj fenomen ovoprostorne nespoznaje o svom historijskom biću na žalost je i sam povijesno uslovljen. Otkuda takva jedna pojava prešutkivanja vlastitih vrijednosti u ime ideje i politike i je li ona zbilja specifično balkanska? Zadatak je ljudskog uma da prodre do uzrokâ, jer na površini sve izgleda haotično, a u dubini je zakonomjernost, kako bi rekao njemački pjesnik Rajner Marija Rilke. Um treba da pronikne u uzroke pojavi, ali otkrije i uzroke neznanja o sebi, ne bi li se izvukle pouke i krenulo naprijed. U tom stremljenju čovjek bi, možda, mogao izbjeći da ponavlja iste grješke, ili bar da ih ne pravi na isti način. Jer u prirodi uma čovjekovog je da posrće, da mu ponestaje daha, savladava ga vlastito mrtvilo i on se gubi, postajući bespomoćan tamo gdje nas njegova bespomoćnost začuđuje.

Da pođemo od bošnjačke književnosti i njezinoga prešutkivanja u nastavnim programima naših škola. Kojim se to višim interesima rukovodilo i kakvim ciljevima stremilo, kojoj sve ograničenosti, neznanju i gluposti robovalo, da za takvu jednu književnost i njezina značajna dostignuća ne saznaju čitave generacije? Koje su to više društvene sile djelovale i uspijevale nametati svoju psihologiju zataškivanja, u ime kakvih to "viših interesa"? Kako se moglo desiti da generacije učenika i studenata u Bosni i Hercegovini nikad i ne čuju za jednog Musu Ćazima Ćatića, ili Ziju Dizdarevića, za pisce sa svoga kućnoga praga (iz svoje avlije, mahale i čaršije), a da u isto vrijeme znadu (i dobro je da znadu) za Milovana Glišića (*Glava šećera*), Lazu Lazarevića (*Sve će to narod pozlatiti*), Radoja Domanovića (*Mrtvo more*), Đuru Jakšića (*Otadžbina*), Ivana Mažuranića (*Smrt Smail-age Čengića*), Augusta Šenou (*Prosjak Luka*) itd, itd.? Je li to zbilja samo balkanska pojava da budu zaobiđeni pisci viši po svojim literarnim vrijednostima od onih "nezaobiđenih"? Ko je ove druge na račun prvih (kvalitetnijih) forsirao i sučeg je ove prve nepravedno zapostavljao? Da li samo zato što su "muslimanski pisci", pisci nepriznatog naroda, pa prema tome (po toj logici) i oni sami su svrstani u "nepriznate"? Bilo je "pametnije" te pisce držati u zapećku, prepustiti ih zaboravu prije nego ih se neko i sjeti. A baš to se sa njima nije smjelo desiti, jer su literarno ostavili neizbirisiv

trag. Najčešće smo skloni za sve to okriviti komuniste i njihovu nedoraslost za "finije stvari" kakva je literatura. Zatim smo okrivljavali onaj pritajeni srbofilski šovinizam, koji se znao tako lukavo preodjenuti i sebe predstaviti maltene kao neku općeprihvaćenu marksističku doktrinu. A najmanje smo bili skloni odgovore i krivce tražiti tamo gdje bismo ih mogli najprije i naći; u našoj balkanskoj stočarskoj nedoraslosti i primitivizmu, gdje su tako teško do izražaja dolazili pisci iz redova nepriznatih naroda. Pošto su ti naši pisci bili autentični stvaraoci, tim našim raznim nesposobnjakovićima na vlasti (mislimo pri tom i na "naučnu vlast"), takvi pisci odveć su ličili na nešto "muslimansko", na nešto "vjersko" (prema tome sumnjivo i opasno po marksizam). Ti naši ideolozi raznih nivoa u hijerarhiji komunističke vlasti (zbog svoje neškolovanosti, skučenog općeg obrazovanja i nedostatka prirodno razvijenog uma) bošnjačku književnost su, ako bi im štošta od toga i došlo pod cenzursku ruku, dovodili u odveć tijesnu vezu sa islamom. Oni ne samo da nisu htjeli već nisu bili ni sposobni da razlikuju vjeru od narodne kulture, tradiciju i porijeklo od islamskog učenja na Balkanu. Sve je to za njih bilo u jednoj vreći, jednako mutno i sumnjivo, pa je bilo najlakše te pisce i tu književnost držati na distanci, biti oprezan prema njojzi. I tako se u đačkim glavicama (ni krivim ni dužnim) izlêgao kompleks, dubok, teško izlječiv, kompleks niže (nacionalne) vrijednosti. Uzet ćemo samo jedan upečatljiv primjer iz narodne književnosti. Te naše generacije u nastavi nikad nisu ni čule za sevdalinku, to je bila pjesma "pod feredžom", baš kao i jezik na kojem je pjevana. Kao da je ona po svojim dometima pripadala samo uskom krugu porodičnog života, te nije mogla u svijet iz naših avlija, najdalje do sokaka i nazad. A istoj toj narodnoj ljubavnoj pjesmi divila se kulturna Evropa, čudom se čudeći narodu koji može sebi dopustiti da se tako odnosi prema svojim dostignućima visoke umjetničke vrijednosti. Posebna priča je sa narodnom epikom, tragikomično indikativna za našu stočarsko-guslarsku psihologiju i mentalitet. Ciklus o Kosovu i kosovskim junacima, hajducima i krvolocima, mit o pobjedi sagrađen na temeljima historijskog fakta jednoga poraza, pa onda ono primitivno miješanje u tim ciklusima pojma "turski" i pojma "islamski", sa pojmom "muslimanski", tj. *bošnjački* i sl. S druge strane, apsolutno prešutkivanje Alije Đerzeleza, Mustaj-bega Ličkog, braće Hrnjica, Taleta Ličanina. A kad je riječ o pisanoj bošnjačkoj književnosti, upečatljiv je slučaj sa najvećim bošnjačkim piscem Mešom Selimovićem, kojeg su, uz njegov "pristanak" još za života prekrstili u "srpskog pisca", pa tek onda mu priznali vrijednost, tvrdeći da njegovo svrstavanje u bošnjačke pisce znači politiziranje. A stvari stoje sasma suprotno; svojatanja toga pisca znače ne samo ortodoksnu ispolitiziranost i diletantsku književno-historijsku grješku već su i jedno grubo nacionaliziranje vrhunskog stvaraoca, koji prije svega pripada svjetskoj književnosti, a tek

onda svojoj (kojoj, na to pitanje odgovor daje djelo piščevo, a ne nikakav "piščev pristanak", ili njegova nacionalno-politička ubjeđenja, na koja kao čovjek ima puno pravo).

Teško su se na svjetlo dana u našim školskim programima probijali čak i takvi pisci kakvi su npr. Musa Ćazim Ćatić, Hamza Humo, Skender Kulenović, Derviš Sušić, Ćamil Sijarić, Meša Selimović, Muhamed Kondžić, Nedžad Ibrišimović, Abdulah Sidran, Husein Bašić, Jasmina Musabegović, Dževad Karahasn, da ne nabrajamo. Krivicu, međutim, treba tražiti i unutar same te književnosti, u njezinim realnim vrijednostima. Kao i druge naše balkanske književnosti i bošnjačka književnost pati od svih onih "malih i velikih boginja" i raznih drugih neprereležanih "dječijih bolesti". One se prije svega tiču stvarnih umjetničkih dometa te književnosti, ne samo njezinoga književno-historijskog ili nacionalnokulturnog značaja. Ta književnost objektivno jeste skromna u odnosu na svjetsku književnu radionicu, ali nije skromna u odnosu na svoje "komšijske" literature; srpsku, hrvatsku, crnogorsku, slovenačku, makedonsku. U odnosu na njih ne stoji u inferiornom ni provincijalnom položaju. I u toj književnosti (kao što je to slučaj i sa drugim našim jugoslavenskim književnostima) ima dosta osrednjega pa i slabog. Ali zato ima i dostignuća kojima bi se mogla prsiti i neka mnogo veća književnost nego što je bošnjačka, sputana jezičkim i drugim neprevladivim zaprekama, koje je drže u granicama tzv. malih literatura.

Kad se radi o nastavi te književnosti u školi, problem nije što se njezine osrednje vrijednosti nisu priznale, što su zaobiđene, već je problem što su zaobiđene i njezine (u strogo književnom smislu) visoke vrijednosti, pa i one izuzetno visoke. Smatramo savršeno nedopustivim da se svjesno prešutkuju stvarne vrijednosti, a da se pri tome naturaju neke druge, koje su u odnosu na ove prve književno slabije, čak i neuporedivo slabije. A upravo to se dogodilo sa našom bivšom jugoslavenskom školom, sa raznim Glišićima, Veselinovićima, Rankovićima, a na račun Dizdarevića, Kikića, Muradbegovića i drugih. Okretati glavu od vlastitih kulturnih vrijednosti i upirati prstom u one druge, susjedne (u nemalo slučajeva objektivno slabije od tvojih), to su ti naši balkanski kompleksi, one naše stočarsko-ratarske koordinate razmišljanja i vrjednovanja, začinjene primitivnim ideologiziranjem, odnosno politiziranjem, u kojima smo se tako dugo nalazili, upleteni ko pile u kučine, krhke snage da ih raspletemo.

"Krivce" dalje treba tražiti i u svim onim društvenim snagama koje su se sjatile oko te književnosti, tj. institucijama i autoritetima iz same bošnjačke sredine, koji su držali monopol u proučavanju i tumačenju te literature. Prije svega, svetila nam se i naša vlastita neprosvijećenost, priučenost, naše jednostrano, površno povezivanje te literature sa islamom,

bez dubljeg zalaženja u bošnjačke doislamske korijene. Tu su, zatim, velika kočnica bile i vladajuće muslimansko-vjerske strukture, koje su svojom neefikasnom organizacijom vjerske obuke i vjerskog života u Bosni i Hercegovini u stvari otupljivale nacionalnu svijest Bošnjaka, suvereno joj nadređujući "vjersku svijest", jednostrano je dovodeći u vezu (i čak poistovjećujući) sa tom "vjerskom sviješću". Teško je prodirala svijest da su Bošnjaci kao narod puno stariji od same islamizacije na Balkanu, a u tim vjerskim rukovodećim strukturama gospodarila je predrasuda da je islam jedina komponenta koja bošnjački narod čini narodom. Neznanja naših vjerskih autoriteta o bošnjačkoj doislamskoj historiji (i ne samo ta neznanja) također su na svoj način nanosila štetu bošnjačkoj kulturi, pri čemu je bošnjačka književnost bivala prva na udaru, kao najvažniji i praktično najcjelovitiji vid iskazivanja sve složenosti bošnjačkog nacionalnoga bića.

Muslimanski svjetovni krugovi, prvenstveno muslimanski političari, ovdje imaju posebne "zasluge", naročito oni komunističke orijentacije. Kroz svoje "marksističke dveri" oni godinama nisu propuštali da na svjetlo dana dopre ono što je po svojim objektivnim vrijednostima moralo dopirati, što je pripadalo literaturi koja nikad nije prestajala da postoji i da se razvija, ali je zbog svojih neraskidivih (na žalost bukvalno shvaćenih) veza sa islamom, godinama držana u "kućnom pritvoru".

Nepostojanje *Matice bošnjačke* i *Bošnjačke akademije nauka i umjetnosti*, kao ni *Instituta za bosanski jezik i bošnjačku književnost* grdno se svetilo i još uvijek sveti bošnjačkom narodu i njegovoj kulturi, a naročito dvama glavnim segmentima te kulture; bosanskom jeziku i bošnjačkoj književnosti. Ta nesretna bošnjačka (možda je bolje reći bosanska) bojazan da, baveći se sobom ne povrijediš drugoga, stoji kao neka usud i neko "prokletstvo" toga naroda, teški jedan kompleks još neprevladan. Svaki pokušaj da se tu nešto učini do sada je bio propraćen sumnjama, optužbama, etiketiranjima i odlučnim protivljenjima, čak i iz bošnjačke nacionalne sredine. Zašto? I dokle tako? Bošnjački narod mora imati svoje nacionalne institucije. Njegova kultura ne smije se više razvodnjavati u tobožnjoj bosanskoj kulturi, čije postojanje ne negiramo, ali ga ne prihvatamo kao obavezan uslov za postojanje i priznavanje same bošnjačke kulture kao nacionalne. Bosna jeste Bosna, ali Bošnjaci kao narod (hipotetički) postoje čak i mimo tog obaveznog svoga bosanskog historijskog rama. Jer Bosnu je nemoguće predstaviti bez Bošnjaka kao naroda; bez njih bi se ona dijelila na "Srbiju" (istočni dio) i "Hrvatsku" (zapadni dio), a to je stara, poznata koncepcija s kojom se čak ni u ovom posljednjem, zločinačkom ratu nije uspjelo. Prema tome, došlo je (krajnje) vrijeme osnivanja bošnjačkih institucija, ali ne onih političkih (koje su, uostalom, već osnovane) već naučnih (koje još nisu osnovane). Bez ovih drugih (pri čemu, naravno, ne negiramo značaj prvih) nema napretka

ni stvarnog nacionalnog oslobađanja i afirmacije. Samo takve nacionalne institucije svojim autoritetom i konkretnim djelovanjem (ne birokratskim, već djelovanjem živom naučnom misli) mogle bi u naše školske programe napokon uvesti sve ono što zaslužuje da se uvede, vrjednovati na strogo naučnoj osnovi bošnjačke pisce i njihova djela, kojima je mjesto u programima ne na osnovu ideoloških već vrijednosnih kriterija.

Bosanski jezik sve do najnovijeg vremena ne samo da nije bio priznat kao nastavni jezik već se i bosanskohercegovačko jezičko naslijeđe zanemarivalo, sve u ime tobožnjeg jezičkog zajedništva. Zapravo, čitava jedna kultura (koja se na svoj poseban način iskazuje upravo kroz jezik) bila je praktično nepriznata, kao i bošnjačka književnost prešutkivana, a jedno bogato jezičko naslijeđe (ako je ikad ozbiljnije tumačeno) uglavnom je tumačeno kao regionalno, provincijalno, kao "lingvistička kolonija" na kojoj su se "ukrštale" varijante, istočna i zapadna, boreći se za nacionalnu i političku prevlast. Bivši srpskohrvatski/hrvatskosrpski jezik i njegova unitaristička koncepcija najviše se svetila upravo bosanskohercegovačkom prostoru i njegovom jezičkom naslijeđu, jer se decenijama vjerovalo u nenaučnu (u suštini politikantsku) tezu o ukrštanju varijanata u Bosni i Hercegovini.

Svojim naučnim autoritetom i organiziranim djelovanjem spomenute tri nacionalnokulturne institucije Bošnjaka (*Matica, Akademija* i *Institut*), znanstveno utemeljeno i didaktički osmišljeno, bošnjačku književnost i bosanski jezik mogu vratiti u našu školu. Pri tome je veoma važno da se nastavni sadržaji ne prepuste pedagoškim zavodima već te sadržaje treba kreirati sa najviših mjesta. Njihovi autori trebaju biti ljudi koji zaista najviše znaju o bošnjačkoj književnosti i bosanskom jeziku, dakle autoriteti koji su pozvani da to učine.

U bosanskohercegovačke muslimanske vjerske škole treba uvesti bosanski jezik i bošnjačku književnost i programski se usmjeriti na sadržaje u toj književnosti koji se prožimaju sa islamom, a što se tiče bosanskog jezika na njegove orijentalizme, odnosno "islamizme". Osobitu pažnju treba posvetiti orijentalnoj leksici, koja je u bosanskom najvećim dijelom vezana baš za vjerski život i za islamsku materijalnu i duhovnu kulturu na Balkanu.

61. SEVDALINKA I BOSANSKI JEZIK

PITANJE: *Može li jezički izraz sevdalinke poslužiti kao uzor za utvrđivanje pravila bosanskog jezika?*

ODGOVOR: Ne postoji ni jedan vid stvaralaštva koji na tako izvoran način odražava bošnjačku kulturu i njezin "čaršijskopoetski" mentalitet kakav je slučaj sa sevdalinkom. Sevdalinka je najtipičnija kulturna odlika Bošnjaka (u nekom smislu i Bosne kao cjeline). U njojzi je na visokom umjetničkom nivou iskazan duh bošnjačko-muslimanske tradicije, autentičnost bošnjačkoga kulturnoga bića. Bošnjaci tu svoju ljubavnu pjesmu smatraju najvećim vlastitim umjetničkim dostignućem, s kojim se kao narod kulturno poistovjećuju i kroz njeg ispoljavaju nacionalnu svijest, na jedan osoben način umjetnički ostvarenu u toj ljubavnoj pjesmi. Sevdalinka krije u sebi ono što mi nismo sposobni da otkrijemo. To je pjesma pod feredžom naših neznanja o samima sebi. A ta kulturna Evropa još manje je sposobna da tu feredžu nama s naše pjesme skine. Šta se to kroz historiju desilo s narodom koji nije kadar spoznati svoju pjesmu, ni kroz nju sebe?

Nadneseni nad stihovima sevdalinke (ostavljajući po strani njezinu osobenu i privlačnu muzičku izvedbu), ko zna po koji put otkrivamo čistu umjetnost, govorenje kojim je u par poteza rečeno sve, ali nešto vazda kao da nam bježi pa ne možemo kako valja da sagledamo tu čudesnu tvorevinu srca i uma. A ako je kojim slučajem i "sagledamo", tada misle da nacionalromantičarski pretjerujemo. Mogli bismo se npr. zaustaviti na pjesmi "*Slavuj ptica mala*":

"Slavuj ptica mala svakom pjesmu dala,
A meni, junaku, tri tuge zadala:
Prva tuga što ja nejmam druga,
Druga tuga na srdašcu mome,
Što me nije majka mlada oženila,
Treća tuga - valja umrijeti.

Kopajte mi mezar na ravnom sokaku,
Vežite mi đogu za nišan kod nogu.
Nek moj đogo znade da me ne imade,
Da me ne imade".

Pjesnički autentična jezička tvorevina, pred kojom zadivljeni zastajemo. Možda jedino mi Bošnjaci možemo proniknuti u duh sevdalinke, da je srcem i umom dokučimo, pa tako i njezin - bosanski jezik.

Zbog značenja koji sevdalinka ima za kulturu bošnjačkog naroda (ne samo za njegovu književno-folklornu tradiciju), postavlja se pitanje uloge

jezika te bošnjačke narodne pjesme u razvoju samoga bosanskog jezika. Taj jezik pripada tzv. novoštokavskoj folklornoj koine. On, međutim, ima i svoje posebnosti koje ga čine svojevrsnim književnim temeljem samoga bosanskog jezika. Takvim temeljem jezik sevdalinke ne javlja se samo zato što sevdalinka igra veliku ulogu u kulturi Bošnjaka već i zbog nekih svojih konkretnih književnojezičkih svojstava koji odražavaju jezičko naslijeđe bošnjačkog naroda.

Principijelno je pitanje šta sve može poslužiti kao uzor za utvrđivanje gramatičkih osobina nekog jezika. Tim uzorom prije svega može poslužiti jezik književne tradicije, kako usmene tako i pisane, s tim što se jezik pisane književnosti i sam temelji na izrazu narodne (usmene) književnosti. Drugi jezički uzori su npr. krupniji dijalekti, razgovorni jezik, jezik nauke, odnosno inteligencije, jezik kulturnih središta, ili nekog velikog književnog autoriteta (npr. jezik Petra Petrovića Njegoša, Ive Andrića, Miroslava Krleže, Meše Selimovića i sl.), mada i sam taj jezik posredno odražava neke druge već spomenute uzore (najčešće jezik narodne književnosti, ili najrasprostranjeniji dijalekt).

Osim osobina svojstvenih novoštokavskoj folklornoj koine (koje su poslužile kao osnovica Vuku Karadžiću kad je uzeo "južno narječje" za osnovu književnog jezika), jezik sevdalinke odlikuju i neke čisto bosanske crte. One se s pravom mogu smatrati i osobinama bosanskoga književnog jezika, jer su u sevdalinkama dosljedno zastupljene. Mada taj izraz odlikuje dosta dijalektizama uže rasprostranjenosti (na osnovu čega sevdalinku karakteriziraju tri njezina jezička tipa; zapadni, središnji i jugoistočni), on se ipak na svojevrstan način ujednačava i funkcionira kao književni jezik. Tu su prisutni različiti opći dijalektizmi, koji kroz izraz sevdalinke postaju književne odlike tog jezika, zasnovane na bošnjačkom govornom naslijeđu, naročito naslijeđu bosanskih čaršija, centara bošnjačke kulture i nosilaca jezičkoga kontinuiteta.

Takvi su u izrazu sevdalinke fonetski dijalektizmi: 1. različita gubljenja suglasnika: *tako, takoga, janje, tica, šenica, čelica* i sl.; *Ko je tebi tako ime nadio?*; *Nisam moga odgojila lica za takoga Omer-poturicu*; *U Muje su oči sokolove, u Ahmeta kao u janjeta*; *Kad ja pođoh na Bendbašu, na Bendbašu na vodu, i povedoh bijelo janje sa sobom*; *Polećela šarka tica, perja šarena; niz livade nekošene, niz šenice nežnjevene; čelica me medom zadojila*; 2. grupa *hv>f:faliti se, ufatiti se*: *Falila se Šarića kaduna u hamamu među kadunama*; *Hrti srnu ufatiše, a sokoli bijelu vilu*; *Kako kome čašu dodavaše, svaki joj se pod grlo faćaše*; 3. različite suglasničke asimilacije i disimilacije: *odavle, kovča, š njima*: *Ja kakva je Đulbegova kaduna, odavle je do Stambola ne ima*; *zakuči se, draga, kovča od čakšira*; *Da me hoće pogledati š njima*;

4. prijelaz *že>re*: *mȍre*, *nè more*: *Sudi nama da se ne svađamo, jere more koji poginuti*; *Kolika je Jahorina planina, siv je soko prelećeti ne more*; 5. dosljedna upotreba sonanta *j* u *mejhana*, *nejma*, *tuj*: *pa od jada ode u mejhanu*; *neka gore svi redom dućani, i mejhane, gdje sam vino pio*; *zapitaću što u dvoru nejmaš*; *Što će meni moja majka i tvoja, kad mi nejma Ali-bega kod mene?*; *Rosna livada brdom njihala, tuj mi djevojka biser nizala*; *u Mostaru dva nova dućana, tuj mu sjede do dva bazerđana*; 6. sonant *r* u prijedlogu *bez* (*brez*): *more li biti 'tica brez glasa, 'tica brez glasa, a ja brez pasa?*; *Kad ja stanem večerati brez tebe, ta večera, čini mi se, čemerna.*

U jeziku sevdalinke javljaju se i morfološki dijalektizmi: 1. zamjenica *vȁs* (*sȁv*): *u subotu tenefe penjali, u nedjelju vas dan preigrali*; *Vas je Mostar na sobet pozvala*; 2. glagolski oblici *uljegla*, *naljegla*: *Naljegoše na vodu djevojke*; *Tud naljeze ženjen Osman-beže*. Također se javljaju i leksički dijalektizmi: 1. pokazna riječca *nuto*: *Nuto, majko, dobroga junaka*; *Nuto, neno, puha na orahu*; *Nuto, majko, duše djevojačke*; 2. riječca *bolan*: *Bolan dragi, prođi mi se dvora*; *Bona, Umo, ženi ti se Mujo*; 3. riječca *na, naj*: *Na ti, Fata, pa osladi usta*; *Naj ti, momče, prsten, moj te rod ne hoće*; 4. prilozi *pješe, plaho, odsele*: *vila jaše, za njom Osman pješe*; *Tog se plaho prepanula Zlata; ne ljubim nikog već tebe, odsele neću ni tebe.*

Pored velikog broja turcizama, sevdalinku odlikuje dosljedna upotreba suglasnika *h* u svim pozicijama u riječi: 1. na početku riječi: *Čelo joj je turska hamajlija*; *Izgubila sitnu hamajliju*; *Oblaze ga redom jaranice, donose mu halve i baklavu*; 2. u sredini riječi: *Pehlivani Savu preletješe*; *Od mahrame vas se Mostar sjaji; mahramicu zlatom opletenu*; *šećer-kahvu majci ti donesem*; *kahva mu je nasred Sarajeva*; *Sahat kuca, moje srce puca*; *Bezerdani čohu prelaguju*; *kad moj babo jordandžije neće, koji pali gorkoga duhana*; *Bog će dati i kiša će pasti, zemlja će se mehlem učiniti*; *Tamburalo momče uz tamburu, tambura mu od suhoga zlata*; *Vehni, dragi, dok ne pođem za te*; *Uvehla ti višnja na jaliji*; *Kad puhnuše sabah-zorski vjetrovi, razviše se po hazbašči đulovi*; *istruhnuće dok do tebe dođe*; *Lahko, lahko, kićeni svatovi.*

Jezički izraz sevdalinke naročito je interesantan za bosanski književni jezik i na sintagmatsko-sintaksičkom planu, jer se u njemu javljaju mnogi od oblika i konstrukcija svojstvenih jedino slavensko-orijentalnom bošnjačkom naslijeđu.

Jezik sevdalinke još je neistražen. Sevdalinka treba da posluži kao prvi i glavni uzor, kako bi se napokon došlo do sigurnijih i lingvistički utemeljenijih pravila bosanskoga književnog jezika.

62. LEKSIKA BOŠNJAČKIH PISACA

PITANJE: *Zašto je leksika bošnjačkih pisaca zanemarivana u rječnicima srpskohrvatskog jezika?*

ODGOVOR: U rječnicima srpskohrvatskog jezika leksika bošnjačkih pisaca vrlo je slabo zastupljena, što svjedoči o unitarističkom pristupu koji je godinama vladao kad se radilo o građi srpskohrvatskog jezika. Svi naučni projekti koji su se bavili srpskohrvatskim jezikom i jugoslavenskim književnostima kretali su se od polunaučnog, jednostranoga pristupa, pri čemu su u centru posmatranja bili srpska i hrvatska tradicija, a druga ("regionalna") naslijeđa neargumentirano su zaobilažena. Tu se najčešće radilo o svjesnom zanemarivanju uslovljenom političko-nacionalnim razlozima. Ali je bilo i dosta neznanja, elementarnih nepoznavanja drugih književnojezičkih naslijeđa, posebno bošnjačke književnosti i bosanskog jezika.

U tom smislu naročito je karakterističan primjer *Rečnika srpskohrvatskog jezika* dviju Matica i *Rečnika srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika* Srpske akademije nauka i umetnosti, koji pokazuju slabosti naučno nerazrađenoga pristupa građi srpskohrvatskog jezika (ovdje izuzimamo čuveni *Rječnik JAZU*, koji je historijski rječnik, mada i u njemu ima ozbiljnih propusta jer dovoljno ne uvažava bošnjačku jezičku tradiciju). Ta dva rječnika (*Rečnik Maticâ* i *Rečnik SANU*) sadrže zanemarljiv fond građe bošnjačkih pisaca (po istraživanju Alije Isakovića, u *Rečniku Maticâ* svega 1,8% od ukupnog leksičkog fonda), što predstavlja svojevrstan iskaz naučne nekompetentnosti sakupljačkog i istraživačkoga tima za složene poduhvate kakav je projekat ekstenzivnog (sveobuhvatnog) rječnika jednog jezika. Istraživački je promašaj sam podatak da se takav naučni projekat sprovodio (i još sprovodi) u organizaciji samo jednog, nacionalno jednoobraznog ("jednovarijantskog") instituta, kakav je Institut za srpskohrvatski jezik u Beogradu. Taj Institut ni kvantitativno (po broju saradnika) a ni kvalitativno nije dorastao takvom jednom poslu, da bi na neophodnom znanstvenom nivou prezentirao ogromnu građu jezika kakav je ("bio") srpskohrvatski.

Žrtvama takvih pristupa i naučno nedosljednih poduhvata bivaju tzv. male kulture, kakva je u ovom slučaju bošnjačka. A upravo jezik bošnjačkih pisaca, leksika toga jezika, pokazuje svu raznovrsnost samog tog jezika, njegovu slojevitost, teritorijalnu i kulturno-komunikacijsku elastičnost. Na bosanskohercegovačkom prostoru varijante se nikad nisu ukrštale niti se na njemu razvijala nekakva "regionalna književnost" (u nacionalnom smislu regionalna). To je oduvijek bio prostor sa samosvojnim jezičkim razvitkom, na kojem se još od davnih vremena začinjala i razvijala autentična književ-

nost i umjetnost. Zanemarivanje bogate građe bošnjačkih pisaca i njezina nezastupljenost u rječnicima srpskohrvatskog jezika, to je političko-nacionalna, naučno neodrživa pojava, koja također odražava naša neznanja o sebi i o svojim "regionalnim kulturama". Stoga se dans nameće velika potreba da se kompetentno i naučno utemeljeno uradi *Rječnik bosanskog jezika*, u kojem će biti široko zahvaćeno sve leksičko bogatstvo bošnjačkih pisaca, u vremenskom rasponu od XVI do kraja XX vijeka.

63. PRAVOPIS SRPSKOHRVATSKOG JEZIKA I JEZIČKO NASLIJEĐE BOŠNJAKA

PITANJE: *Zašto se Novosadski pravopis oglušavao o jezičko naslijeđe Bosne?*

ODGOVOR: *Novosadski pravopis* iz 1960. godine nastao je u rezultatu Novosadskoga književnoga dogovora održanog 1954. godine, kao njegovo ortografsko (pravopisno) oživotvorenje. Ako obratimo pažnju na imena potpisnika toga Dogovora, uočit ćemo da su veoma slabo zastupljeni pisci i naučnici iz Bosne i Hercegovine, a pogotovu iz redova bošnjačkog naroda. Među njima je samo jedan bošnjački pisac, Skender Kulenović, a ni jedan filolog-lingvista, što praktički znači da su bile isključene mogućnosti da bošnjačka tradicija na tom Dogovoru dobije tretman kakav, po svom značaju, objektivno zaslužuje. Pravopisna komisija, kao kolektivni autor "*Pravopisa srpskohrvatskog jezika*" iz 1960. (tzv. *Novosadskoga pravopisa*) bila je sastavljena od srpskih i hrvatskih filologa i lingvista, a iz Bosne i Hercegovine u njojzi je bio samo veliki slavista profesor Jovan Vuković, "naturalizirani Bosanac", porijeklom Crnogorac, inače "pasionirani" ekavac. Dakle, ni od te *Pravopisne komisije* nije se moglo ništa bolje očekivati; ona je u odnosu prema bošnjačkoj tradiciji ispoljila nekompetentnost, kakvu je pokazivao i istraživački tim što je radio na rječnicima srpskohrvatskog jezika. I jedan i drugi pristup proizlazili su iz poznate dvovarijantske škole srpskohrvatskog jezika, u kojoj je dominirala unitaristička orijentacija ka istočnoj varijanti, kao temeljnom lingvističkom modelu za čitav srpskohrvatski jezik. Taj *Novosadski pravopis* ne samo da sadrži mnoge nedorečenosti u vezi sa načinom pisanja turcizama (posebno bošnjačkih imena) već je nedorađen i naučno nedosljedan kad se radi o pisanju suglasnika *h*. Pri tumačenju načina pisanja toga *h* u "*Pravopisu*" (naročito u *Pravopisnom rječniku*) ima dosta primjera da se taj glas ne poštuje i da se ne primjenju-

je njegova "etimologiziranost", tj. princip koji je čak i Vuk Karadžić u svoje, naučno kudikamo "romantičnije" vrijeme, bolje riješio, tj. da se to *h* piše tamo gdje mu je po etimologiji mjesto. Tim nedosljednim principom nestručno je zaobiđeno čitavo jedno bogato, središnje jezičko naslijeđe srpskohrvatskog jezika (teritorijalno središnje), a to naslijeđe također je zapostavljeno kad je riječ o turcizmima i pravopisnim primjerima iz bošnjačke književnosti. Sve je to dovodilo u pitanje naučnu zasnovanost principa na kojima je utvrđena pravopisna norma. To je Pravopis koji nije ostao naučno dosljedan da izbjegne zamke varijantske ispolitiziranosti srpskohrvatskog jezika kao državnog jezika unutar socijalističke Jugoslavije.

Na kojim principima i u okviru kojih naučnih poduhvata treba raditi *Pravopis bosanskog jezika*? Pitanje nimalo jednostavno i možda preuranjeno zato što još ne raspolažemo naučnim spoznajama o razvoju pisanog bosanskog jezika ni uvidom u pravopisne smjerove kojima se taj jezik kretao. Sutog predstoje istraživanja na građi iz svih izvora historije i savremenoga bosanskog jezika. *Pravopisnu komsiju* (nakon tih obavljenih istraživanja) formirala bi *Bošnjačka akademija nauka i umjetnosti* (naravno, pod jednim elementarnim uslovom; da ta *Akademija* bude osnovana). Tek tada bismo mogli računati na prvi naučno zasnovan *Pravopis bosanskog jezika*, koji bi se s vremena na vrijeme dorađivao, a sve to pod strogom kontrolom *Bošnjačke akademije nauka i umjetnosti.*

64. BOSANSKI JEZIK U BOSANSKIM ČARŠIJAMA I NA TERENU

PITANJE: *Da li se bosanski jezik "čistije" govori u čaršijama, ili na terenu?*

ODGOVOR: U krugovima ljudi profesionalno dalekih od jezika i književnosti često se postavlja pitanje na kojem dijelu terena jednog jezika se najčistije govori. Pitanje sámo po sebi razumljivo, nije lišeno ni izvjesne naučne opravdanosti; teza o jezičkim osobinama bližim ili daljim književnom jeziku lingvistički je u principu prihvatljiva. Kad je riječ o teritorijalnom aspektu čistoće jezika, u laičkim predstavama, međutim, miješaju se dva različita vida upotrebe: pisani i govorni. Polazi se od nenaučne tvrdnje da dijalekt sam po sebi služi kao uzor za književni jezik i da je on jedini govorni model za utvrđivanje pravilnosti u književnom, ili standardnom jeziku (ako ta dva pojma uzmemo sinonimno). Samim po-

stojanjem takvoga principskoga pitanja ukazuje se na mogućnost da negdje zbilja postoji taj dijalekt, kao neka "obećana lingvistička zemlja", "ekološki najčistija", ovjenčana naslijeđenom slavom govora-uzora prema kojem svi drugi treba da se ravnaju. Taj uzor javlja se uzorom zato što je "najčistiji" i "najpravilniji". Lingvistički postavljeno, sa aspekta filologije kao nauke, takvoga dijalekta i lingvističke Toskanije naprosto - nema, mada postoje govori koji su po svojim odlikama bliži književnom jeziku i oni koji su od njega dalji, ne samo od književnog jezika, kao pisanog, već su dalji i od njegovih razgovornih formi.

Kad je riječ o bosanskom jeziku, u njegovoj govornoj upotrebi interesantan je odnos između govora bosanskohercegovačkih čaršija i govora na terenu. Zašto je taj odnos i u laičkim predstavama zanimljiv; da li je ta njegova zanimljivost i naučno potkrijepljena? Šta bosanskohercegovačke čaršije predstavljaju u kulturnohistorijskom smislu i kakav značaj imaju kao prenosioci kontinuiteta bošnjačke, odnosno bosanske kulture, na tome se pitanju ovom prilikom nećemo zadržavati. Bosanske čaršije su uporišne tačke u kojima je bošnjačka kultura pustila svoje najdublje korijene i gdje je bila koncentracija ne samo materijalnih formi te kulture već i njezine duhovne komponente (i to ne samo u smislu islamske kulture već i šire, cjelovitije bošnjačke kulture). Pošto te čaršije imadu takav značaj u historiji i u savremenom razvoju bošnjačkog naroda, one i u svim drugim dijelovima te kulture također imaju prvorazredan značaj.

Za primjer ćemo uzeti sevdalinke, taj jedinstveni iskaz historijskoga bića bošnjačkog naroda. Zavičaj sevdalinke su čaršije, iz čijih su se avlija i mahala te ljubavne pjesme otisnule u svijet. One nisu samo (kako se to obično misli) odražavale ljubavna osjećanja (sevdah) i ljubavnu bol (dert) već su iskazivale i čitavu jednu filozofiju življenja. Dosadanji istraživači na to su obraćali malo pažnje, propuštajući priliku da u toj pjesmi pohvataju sve one nîti što vezû specifičan mentalitet čaršijskog bosanskog čovjeka, koji ujedno predstavlja i srž mentaliteta bošnjačkog naroda kao historijske (a ne političke) tvorevine. Ta bosanska pjesma iz čaršije se širila na čitav bosanskohercegovački prostor, ali nikad se nije odveć udaljavala od svoje čaršijske postojbine, bez koje sevdalinke ne bi ni bilo. Naveli smo primjer sevdalinke da bismo pokazali koliki stvarni značaj za bošnjačku kulturu imaju čaršije kao centri te kulture i koliko takav njihov značaj ima odraza na govore tih čaršija i na njihov odnos prema samom bosanskom jeziku. Govorne osobine bosanskohercegovačkih čaršija vazda su bile neka vrsta lingvističkog uzora za cjelovitije sagledavanje razvojnih pravaca i samoga bosanskog jezika, ne samo njegovih razgovornih formi. Pošto su te čaršije bile i centri pisane aktivnosti, one su odražavale zakonitosti razvoja samoga književnog jezika, odnosno njegovih doknjiževnih formi, kao etapâ razvitka u pravcu formiranja jezičke norme.

Postavlja se pitanje imadu li govori tih čaršija veći stepen koncentriranosti tipičnih osobina bosanskog (razgovornog) jezika, da li se u tim čaršijama zaista čistije i "bosanskije" govori u odnosu na teren, na same dijalekte bosanskog jezika. Odgovor bi u principu bio potvrdan, s tim što tu postoje i neke ograde, koje dovode u pitanje naučnu utemeljenost teza o čaršijama kao centrima bosanskog jezika. Šta je to što govore svih tih čaršija objedinjuje u govornu cjelinu (uslovno shvaćeno), tj. ima li zaista skupnih osobina zbog kojih se te čaršije smatraju i centrima tipičnih odlika samoga bosanskog jezika?

Govori bosanskohercegovačkih čaršija imadu veliki broj turcizama, koji su u njima skoncentrirani; tamo je njihovo značenjsko-rječničko govorno jezgro. Mnogi turcizmi koji se nikad nisu raširili u dijalekte bosanskog jezika ostali su u okvirima čaršija, jer u seoskim uslovima života nije bilo konkretnih predmeta ili pojmova koji su imenovani tim turcizmima. Kao centri bošnjačke narodne materijalne i duhovne kulture, čaršije su u isto vrijeme bile i centri upotrebe orijentalnih jezika, prije svega u pisanoj formi, ali i raširene usmene upotrebe mnogih pojmova iz svih oblasti života čije je porijeklo orijentalno.

Vjerske institucije, islamski vjerski kadar i uopće islamsko obrazovanje i škole uglavnom su bili skoncentrirani u centrima, pa su stoga govori čaršija primali veliki broj turcizama (tačnije arabizama) iz vjerskog života, koji su se u te govore širili pisanim i usmenim putem, najčešće ovim drugim. Govore bosanskohercegovačkih čaršija objedinjuje najgušća skoncentriranost turcizama, koji su inače najtipičnija odlika ne samo tih govora nego i bosanskog jezika kao cjeline. Imajući to u vidu, može se reći da se u bosanskim čaršijama "čistije" govori, ukoliko se ta "čistoća" shvata kao skoncentriranost tipičnih odlika jednog jezika. Bosanski se u rječničkom smislu "najčistije" govori u čaršijama. Još jedan momenat također utiče na tu tipičnost. Teren je u etničkom i demografskom smislu inače nestabilniji (tamo je manje uslova za kontinuitet razvoja bošnjačke kulture, one nacionalne). Taj razvoj na terenu prvenstveno je etnički, a to je samo jedan od segmenata kulturnog razvitka naroda u modernom smislu riječi. Bosanskohercegovačke čaršije u većoj mjeri čuvaju ne samo etnički starinački elemenat već i onaj kulturni; one su vazda bile i u ekonomskom i u kulturnom pogledu dovoljno snažne da nasljeđuju i da budu aktivni nastavljači tog naslijeđa, ne samo islamskog već i iskonskoga bošnjačkoga, koje vodi porijeklo od bogomilskih korjenova.

Što se tiče drugih jezičkih osobina, postoji samo jedna među njima koja govore svih tih čaršija objedinjuje u cjelinu; to je upotreba suglasnika *h*, njegovo dosljedno čuvanje u izgovoru, praktično bez izuzetaka. Turcizmi

i dosljedan izgovor suglasnika *h* kao čaršijske govorne odlike u isto vrijeme predstavljaju i najtipičnije osobine bosanskog jezika. U tom pogledu u bosanskohercegovačkim čaršijama se zaista "najčistije" govori bosanski jezik.

Onako kako se širila bošnjačko-islamska kultura, zauzimajući uporišne tačke u centrima, tako su se u te centre širili turcizmi i dosljedan izgovor suglasnika *h*, što je uticalo na izvjesno jezičko ujednačavanje u njima, bez obzira na kojem dijelu terena se nalazile, kojem dijalektu (teritorijalno) pripadale. To znači npr. da se između staroga govora Sarajeva i govora Travnika na planu tipičnih bosanskih odlika ne javljaju bitnije razlike. Te tipične osobine donekle neutraliziraju neke druge razlike među ta dva govora, uslovljene različitom dijalekatskom pripadnošću. Sarajevo i Travnik, naime, ne pripadaju istim dijalektima unutar bosanskog jezika. Sarajevo je dijalekatski ijekavskošćakavsko (istočnobosansko), a Travnik je ikavskošćakavski (srednjebosanski).

Govori bosanskohercegovačkih čaršija među sobom se razlikuju uglavnom srazmjerno razlikama među samim dijalektima bosanskog jezika, u zavisnosti, dakle, od svoje dijalekatske pripadnosti. Međutim, u tolikom stepenu se ipak među sobom ne razlikuju i to ne samo sutog što ih ujednačavaju spomenute dvije tipične crte bosanskog jezika. Postoji još nešto što te govore među sobom vezuje. To je njihova izvjesna arhaičnost, veće prisustvo starijih crta (makar one i nisu česte), osobina koje su donekle odoljele novoštokavskim istočnohercegovačkim inovacijama. Dakle, u cjelini uzeto, govori bosanskohercegovačkih čaršija su ipak konzervativniji u odnosu na sam teren (ma koliko to na prvi pogled izgledalo apsurdno), pa samim tim odražavaju i tipične osobine ako ne bosanskoga književnog, a ono sigurno bosanskog razgovornog jezika.

Zašto su se u bosanskohercegovačkim čaršijama očuvale starije govorne crte? Prije svega zato što je tamošnje stanovništvo stabilnije, po svom porijeklu starije, manje podložno preseljavanjima. Čaršije su uglavnom bivale stjecišta, a ne izvorišta migracija, pri čemu se u njima vazda uspijevao očuvati starinački elemenat kao dominirajući. Sam način života u tim čaršijama išao je na ruku čuvanju starijih jezičkih osobina, kao neke vrste odličja, čaršijskog náma, kako se to u Bosni kaže, bez obzira i na socijalne razlike unutar stanovništva tih sredina. "Begovski jezik" se u suštini vrlo malo razlikuje (ako se uopće razlikuje) od "jezika fukare", dok na samome terenu te socijalne (da ne kažemo klasne) razlike uslovljavaju i veće razlike u jeziku pripadnika pojedinih slojeva bošnjačkog stanovništva. Stoga nam se Selimovićeva umjetnička impresija o jeziku kadijine žene sa kojom razgovara Ahmed Nurudin javlja zaista kao umjetnička impresija. Ahmed Nurudin (zbog intenzivnog i osobenog doživljavanja te žene, same unutar-

nje drame koju preživljava, a i govorne situacije) njezin jezik (tačnije način govorenja) ograđuje od onog običnog čaršijskog, uvlačeći ga u begovsko-porodične okvire. Taj jezik je zatočen u drevne odaje što ne mirišu na mrtvaca već na mladu, prekrasnu ženu. Ipak, ne može se sasvim odbaciti mogućnost i izvjesnih razlika između govornih navika begovskih i nebegovskih porodica, koje nisu samo impresionističke naravi, već mogu imati i svoju lingvističku, odnosno dijalekatsku podlogu.

Razlog izvjesne jezičke arhaičnosti bosanskohercegovačkih čaršija mogao bi biti i u tome što je u tim centrima bošnjačkog narodnog života vazda bila prisutnija i snažnija bošnjačka nacionalna svijest. Ta svijest je uslovljavala i jaču jezičku svijest, oličenu čak i u gotovo svjesnoj težnji da se očuvaju starije osobine, koje su čaršinlije štitile i raspoznavale od došljaka. Dakle, govori bosanskohercegovačkih čaršija (mada u principu dijalekatski pripadaju svom širem okruženju) sporije su se mijenjali i bili otporniji na novoštokavske inovacije, što su u vremenu od XVI do konca XIX vijeka plavile bosanskohercegovački prostor (nekad većim dijelom zapadnoštokavski), koji tim inovacijama nije odolio; te inovacije danas na njemu dominiraju, pa je i sam taj prostor većim dijelom novoštokavski.

Za bivši srpskohrvatski jezik bila je uobičajena tvrdnja da se on "najčistije" govori u istočnoj Hercegovini, pri čemu se u stvari imalo u vidu Vukovo "južno narječje", koje je zaista i poslužilo govornom osnovom srpskohrvatskog jezika. Teza o istočnoj Hercegovini kao našoj jezičkoj Meki nije, dakle, bez naučnog osnova. A pošto se ta "Meka" nalazi na terenu bosanskohercegovačkom, onda bi se tako nešto automatski moglo tvrditi i za sam bosanski jezik; da se tim jezikom "najčistije" govori u istočnoj Hercegovini. Bosanski jezik sa hercegovačkom postojbinom, to u laičkim (i ne samo laičkim) predstavama neobično zvuči, oporo, teško shvatljivo. Kako to, bosanski jezik, a da mu je govorno jezgro u - Hercegovini? Bosanski jezik, mada mu u nazivu nedostaje i hercegovačka odrednica, zaista i nije "samo bosanski" već je i "hercegovački" (o čemu će na drugome mjestu u ovoj knjizi biti više riječi).

Naučno je donekle utemeljena tvrdnja o istočnoj Hercegovini kao jezički "najčistijoj", ali tu se također javljaju neka ograničenja. Predratna istočna Hercegovina (misli se na vrijeme prije bosanskog rata) nije bila gušće naseljena bošnjačkim stanovništvom, što sámo po sebi dovodi u pitanje hercegovačku zavičajnost bosanskog kao maternjeg jezika Bošnjaka. Takvim zavičajem (makar i čisto dijalekatski) za sam bosanski jezik više bi mogla poslužiti istočna, odnosno jugoistočna Bosna, prostor od Sarajeva prema Drini. Na tom terenu bošnjačko stanovništvo je uoči rata bilo većin-

sko u odnosu na srpsko stanovništvo i tu su se očuvale mnoge tipičnije odlike bosanskoga govornog jezika, "zaustavljene na pola puta", odslikane u bosanskom jezičkom ruhu, tipičnije za taj jezik od onih pravih istočnohercegovačkih osobina. Dakle, ako bi se tražilo dijalekatsko žarište bosanskog jezika, kao neko njegovo razmeđe koje najbolje odražava unutarlingvistički razvoj samog tog jezika, onda bi takav teren mogla biti jugoistočna Bosna (ijekavskoštakavska), na potezu od Sarajeva do Drine, koja obuhvata Rogaticu, Goražde, Foču, sa granicama na sjeveru Vlasenica-Srebrenica, a na jugu Trnovo-Kalinovik. To je prijelazni dijalekatski tip, smješten između istočnohercegovačkog i istočnobosanskog ijekavskošćakavskoga dijalekta (tuzlansko-fojničkog). A upravo ta prijelaznost daje mu za pravo da se može smatrati terenom na kojem se "najčistije" govori bosanski (bar mi ga takvim smatramo, jer smo se njime bavili u okviru svoje doktorske disertacije). Naravno, tu ostaje sva relativnost teze o jezičkoj "čistoći" (pa i onoj bosanskoj), o čemu je u ovom dijelu knjige već bilo riječi.

Slika koju smo (u grubim crtama) dali govoreći o kulturno-jezičkom značaju bosanskohercegovačkih čaršija, u ovom bosanskom ratu je na žalost toliko oštećena i promijenjena pa bi se na njojzi trebalo posebno zadržati i govoriti o novim odnosima stvorenim na bosanskohercegovačkom prostoru. Ti novi odnosi traže i nov način razmatranja. Tragičnost slike poslijeratne Bosne podsjeća na rastureni mozaik dječije igračke sklapalice, gdje se ništa više jedno na drugo ne naslanja po prirodi stvarnih odnosa, već je sve (nasilno) dovedeno u vještačke (post) muhadžirske veze i odnose. Poremećena je teže nego ikad historijski naslijeđena idila kulturno-teritorijalnog rasporeda bosanskohercegovačkih čaršija; mnoge od tih čaršija su iseljene, uništene i naseljene stočarskim dinarskim stanovništvom, nesviklim na čaršijsko-urbane uslove života, da ne govorimo o vjerskim razlikama između protjeranih (muslimana) i novonaseljenih (pravoslavaca). Navest ćemo samo neke karakteristične primjere: Foča, Višegrad, Rogatica, Čajniče, Zvornik, Vlasenica, Doboj, Trebinje, Stolac, Banja Luka, Prijedor, Brčko, da ne kažemo: Srebrenica. Kompletna smjena stanovništva u tim kulturnim središtima težak je udarac po bošnjačkom narodu i njegovom nacionalnom biću. Šta se sve desilo sa tim stanovništvom? Rasulo se po bližim i daljim terenima, zemljama i kontinentima, a tragedija time biva još veća. Nikada više jedna Banja Luka ili Foča neće biti što su bile, jer nema više *Ferhadije* ni *Aladže*, dviju džamija-simbola, unikalnih spomenika arhitekture. Desilo se nešto krupno i sa samim bosanskim jezikom; mnogim njegovim govorima zameten je trag (vodê se "pod rubrikom nestali"), uništeni su ili prognani. Nesreća bošnjačkog naroda možda je najviše u tome što on, po svemu sudeći, ni sada neće moći shvatiti svu dubinu svoje tragedije i učiniti sve kako mu se to više nikada ne bi desilo (ako je u historiji uopće moguće "izvući pouke" i izbjeći ponavljanje grje-

šaka). A da taj narod nije (institucionalno, svojom političkom organiziranošću) shvatio šta mu se stvarno desilo, najbolje nam govori sporost, neodlučnost i kombinatorika unutar političkih stranaka bošnjačkog naroda (prije svega one vladajuće) da kulturno organiziraju svoj narod, da se napokon osnuju nacionalne naučne institucije (o čemu je u knjizi već bilo riječi) i da se počnu liječiti teške rane koje je kulturno biće Bosne iznijelo iz ovog rata. Svjesno su se, planski, krajnje primitivno i brutalno, za ove četiri godine (1992.-1995.) uništavala kulturna dobra bošnjačkog naroda sačuvana u bosanskohercegovačkim čaršijama (džamije, biblioteke, mostovi, razni drugi spomenici arhitekture). Ljudi su prognani sa svojih čaršijskih ognjišta, iz avlija i mahala, u kojima su (kao savremeni nasljednici svojih također čaršijskih predaka) historijski zatečeni, te bili prenosioci bosanskohercegovačke (čaršijske) kulture, unutar koje je njegovano i svojevrsno jezičko biće bošnjačkog naroda. Uništavati bosansku kulturu znači tući s brda u dolinu, rušiti sve ono "tursko" što se u toj dolini zakòpilo, što pastirskom oku padne na nišan; klati, goniti u surgun, jer sve je to "trag islama", tog bauka u (južnom) srcu Evrope, a ne trag domaće, izvorne kulture.

I ne samo centri da su stradali već je i teren prekopan; mnogi predratni dijalekti zbrisani su sa lica bosanske zemlje, pa su time poremećeni raniji etnički odnosi i stvoreni novi, novokomponirani dijalekti, kao rezultat etničkih čišćenja. Jugoistočna Bosna (koju spomenusmo kao moguću "Meku" bosanskoga govornog jezika) totalno je "očišćena" i nije to više ona jugoistočna Bosna (samo je to geografski ostala). A to je tek fragment tragedije koja je zadesila narode Bosne (ne samo bošnjački), njezinu kulturu i njezin bosanski jezik. Taj jezik, unatoč silnim udarima koje je kroz svoju historiju trpio, sve do ovih posljednjih, najžešćih, uspio je uzletjeti iz pepela historije kao neki lingvistički feniks, usprkos svemu što mu se desilo. Usprkos zabranama i proganjanjima, dijalekatskim pretumbacijama i uništavanjima, etničkim čistkama.

65. TERITORIJALNI CENTAR BOSANSKOG JEZIKA

PITANJE: *Postoji li neki konkretan govorni centar u kojem se "najčistije" govori bosanski?*

ODGOVOR: Postoji li neki mjesni govor u kojem se "najčistije" govori bosanski? Ovakvo pitanje upućuje na konkretan govor neke od bosan-

skih čaršija (kako ih mi tradicionalno nazivamo), koja bi služila uzorom i za koju bi se s pravom tvrdilo da je njezin govorni jezik "najbosanskiji". Takav centar, međutim, nauka u principu ne priznaje. On naprosto ne postoji. Ali u tzv. narodnoj lingvistici ("pučkom" poimanju jezika) uporno se traga za takvim mjestom, nekom vrstom prijestolnice bosanskog jezika.

I namah nas misao vodi (kud bi drugo nego) na Sarajevo, administrativno središte Bosne i Hercegovine, koje već samim tim ima realne šanse da bude i centar bosanskog razgovornog jezika. Je li Sarajevo zaista takav centar, ima li ono realne šanse i uslove da to bude? Ima i nema, i ovdje je opet "kako se uzme". Ima, jer Sarajevo je, kako pjesnik reče, "ostrvo u srcu svijeta", jedan osoben grad, čaršija sa dugom tradicijom, administrativno-politički i kulturno-naučni centar Bosne i Hercegovine, kao neko "srce bošnjačkog naroda". I jezik, odnosno govor te sredine, prema tome, ima uslova (i prava) da bude nekom vrstom govora-uzora. Još jedna, čisto dijalekatska okolnost, predstavlja argument u korist Sarajeva kao bosanskog jezičkog središta. Naime, Sarajevo se dijalekatski nalazi na samoj granici između sjevernijeg ijekavskošćakavskog istočnobosanskoga dijalekta (kojem stari sarajevski govor genetski pripada) i južnijeg istočnohercegovačkog ijekavskoštakavskoga dijalekta. Dakle, on pripada prijelaznom govornom tipu, a rekli smo već da (bosanski) prijelazni govorni tipovi (kakva je u širem dijalekatskom smislu jugoistočna Bosna npr.) u sebi sadrže osobine i hercegovačkih i bosanskih govora. To ih i čini reprezentativnim za sam bosanski govorni jezik, stoga što taj jezik u sebi sadrži i jedne i druge crte.

Šta je to, međutim, što Sarajevu osporava pravo da se smatra centralnim punktom bosanskog jezika? Prije svega, to je njegovo urbano svojstvo; Sarajevo je jezička mješavina, pa prema tome i netipično za sam književni jezik, koji po svojoj prirodi i funkcionalnosti teži preciznosti. Iz tog proizlaze i neki drugi momenti koji također tome centru oduzimaju pravo jezičkog središta; njegov višenacionalni sastav, što na svoj način razvodnjava svojstva bosanskoga govornog jezika, koji je, kako znademo, maternji razgovorni jezik Bošnjaka i samo u rijetkim slučajevima je to jezik i "drugih Bošnjaka", bosanskih Hrvata ili Srba. U smislu skoncentriranosti pisane riječi, institucija i škola, Sarajevo je neosporno "centar" bosanskoga književnog jezika, tj. njegove upotrebe. Tendencije u sarajevskom razgovornom jeziku stoga su vrlo indikativne za sam bosanski razgovorni, pa i bosanski književni jezik donekle. Sve to ipak ne daje dovoljno argumenata za (eventualnu) laičku tvrdnju da se bosanski "najčistije" govori u Sarajevu, da je to ujedno i "glavni grad bosanskog jezika", njegov "teritorijalni" centar. Takvoga glavnoga grada ili centra naprosto nema, odnosno ne može ga biti, po prirodi stvari (tačnije, po prirodi jezika).

Nedavno nam se desilo da smo u jednom neobaveznom, "nestručnom" razgovoru, na naše veliko čuđenje, čuli tvrdnju kako se bosanski "najčistije" govori u - Konjicu. Tvrdnja nije izrečena u šali, ni iz lokalpatriotskih pobuda, već sasma ozbiljno, ali ipak oprezno, neodlučno, u stilu "rekla-kazala": "Čuo sam da se bosanski najčistije govori u Konjicu. Je li to istina, profesore?" Tvrdnja i pitanje kao grom iz vedra neba. I otkud baš Konjic, taj lijepi gradić na obalama još ljepše Neretve? Otkud uopće takva jedna tvrdnja, kakvo bi njezino porijeklo moglo biti? I otkud baš Konjic, slučajno ili ne? Da nije, možda, u svojim hodoljubljima svjetski i lokalni putnik Zuko Džumhur (Konjičanin po rođenju i po srcu) nekom prilikom u svojoj metaforičnoj šali tako nešto rekao, a drugi prihvatili zdravo za gotovo, bukvalno i nemetaforično?

Razmišljajući o tom (za mene iznenađujućem) Konjicu kao "centru bosanskog jezika", našao sam se na tragu nečem što me je na svoj način i samo iznenadilo. Prvo moje otkrovenje je bilo da to i ne mora biti laička (ni metaforička) tvrdnja, tačnije, da ta tvrdnja može imati i svoju ozbiljnu zasnovanost i stručnu (da ne kažemo naučnu) argumentaciju. Naime, Konjic se nalazi na "granici" između Bosne i Hercegovine kao pokrajina; on je neka vrsta hercegovačkih vrata kad se radi o pravcu kretanja sjever - jug, ili bosanske kapije pravcem jug - sjever. Samim takvim svojim položajem predstavlja prijelazni govorni tip smješten između hercegovačkih i srednjebosanskih ili istočnobosanskih (sjevernih) govora, primajući i sjeverne (bosanske) i južne (hercegovačke) izoglose (kako se to u lingvističkoj geografiji kaže). Zato i ne mora biti slučajan izbor Konjica za središte bosanskog jezika; za to ima čak i naučnih argumenata. Jer ako se jedan mjesni govor nalazi na granici među dijalektima (mada je dijalekatska granica vrlo uslovna granica), on u sebi onda ima osobine i jednog i drugog dijalekta, koje se u tom govoru na poseban, "lokalni" način dodiruju, čime odražavaju stanje razvoja i uticaja među tim dijalektima, kakav je slučaj sa hercegovačko-bosanskim Konjicom. A upravo bosanski jezik po svojim tipičnim razgovornim odlikama u sebi kombinira i hercegovačke (novoštokavske) i bosanske(novoštokavizirane) govore, što se na čisto dijalekatskom planu događa i sa govorom Konjica. Na taj način jedan mjesni govor može odražavati (u grubim crtama, naravno) tendencije karakteristične i za sam razgovorni jezik, kakav je slučaj vjerovatno sa Konjicom, gradom-čardakom "ni na nebu ni na zemlji" (ni u Bosni ni u Hercegovini), hercegovačko-bosanskim krajištem, odnosno pograničjem.

Teza (bolje reći hipoteza) o Sarajevu kao govornom centru bosanskog jezika, ili nekoj manjoj čaršiji kao tom centru (kakav je Konjic) nije bez osnova, mada je vrlo relativna i prema njojzi se valja odnositi oprezno. Tvrdnju o Sarajevu ili Konjicu kao centrima bosanskog jezika ovdje uzima-

mo više kao filološku metaforu, ili kao rezultat metodologije filološke esejistike. Ima tu nekih elemenata koji bi mogli da idu u prilog takvoj tvrdnji, ali oni nisu naučno dokazani. Sve ovo valja prihvatiti (u najboljem slučaju) kao hipotezu (dakle, pretpostavku), od koje bi se u budućim istraživanjima krenulo, da bi se ona pretvorila u sigurniju tvrdnju (odnosno tezu), a potom je možda i dokazati, konkretnom građom i istraživanjem te građe. Za sada, bez takvih istraživanja, sve ostaje na jednom esejističkom nivou razmišljanja, što donekle odgovara općoj orijentaciji u ovoj knjizi. Naša razmatranja, naime, teže formi zbirke filoloških eseja (žanra kod nas dosle nepoznatog) o nekim pitanjima iz kulture Bosne, njezinog jezika pa i književnosti (eseja po sistemu pitanja i odgovora), koji u sebi sadrže elemente naučne metodologije, ali i primjese slobodnog, "literarnijeg" razmatranja, tj. neke vrste "oslobođene nauke", ili "romantičarske nauke", ukoliko se takva nauka uopće i može smatrati naukom. I sam esej je, dakle, prijelazna naučno-književna forma, interesantna i primamljiva za autora pa možda i za čitaoca; prijelazna, isto onako kako su prijelazni (i zato dodatno zanimljivi) dijalekatski tipovi koji imadu nekih svojih i naučno argumentiranih uslova da budu govorni temelji bosanskog jezika. Takav je slučaj sa (protjeranim) govorima juogoistočne Bosne, sa (uglavnom "neprotjeranim") govorima Sarajeva i Konjica, kao trima dijalekatskim modelima što imaju svoj poseban odnos spram bosanskog jezika, kojem ti dijalekti kao njegova dijalekatska baza pripadaju.

Bosanski rat je izmijenio predratni sastav stanovništva Sarajeva, dok je Konjic u tom smislu ostao stabilniji. Velike muhadžirske struje iz istočne Bosne prèplavile su Sarajevo i sa sobom donijele govorno prilično kompaktan ijekavskoštakavski istočnobosanski govorni tip (onaj prijelazni o kojem smo već govorili, iznoseći tvrdnju da je on inače tipičan i za sam bosanski jezik). Reklo bi se da je govor Sarajeva pretrpio velike promjene prilivom muhadžirskih govora, ali je u drugom pogledu još više "bosniziran", njega je snažno zahvatio doseljenički istočnobosanski dijalekt, inače vrlo blizak "prosječnom" bosanskom jeziku, bliži od samog izvornog sarajevskoga govora. Ovo je drugi put u savremenoj historiji Sarajeva da ga u takvim snažnim izbjegličkim talasima zapljusne istočnobosanski ijekavskoštakavski dijalekt, sa kojim govor Sarajeva praktički graniči, onaj dijalekatski tip koji je na prijelazu između istočnobosanskog i istočnohercegovačkoga dijalekta. To zapljuskivanje prvi put se desilo 1942.-1943., a drugi put ravno pedeset godina kasnije (1992.-1993.), u vrijeme najsurovijih četničkih zločina, čiji je rezultat bio do kraja sporovedeno (č)etničko čišćenje jugoistočne Bosne. To "čišćenje" na drukčiji način (sa drugim uzrocima i u drukčijim uslovima) sprovedeno je i u samom Sarajevu, kao neka vrsta "političke odmazde", mada se srpsko stanovništvo Sarajeva iselilo "dobrovoljno", a u stvari

pod snažnim uplivom dinarske srpske nacionalne propagande. Medijska prijestolnica te propagande bila je istočnobosansko naselje Pale, stjecište bosanskih nacionalnih barjaktara "pravoslavne provenijencije". Sarajevo je nakon teških stradanja i četvorogodišnje blokade po završetku rata postalo etnički "čistije" (uglavnom bošnjačko, jednonacionalno), pa se novogovorne tendencije u tom centru još ne razaznaju (niti se ima vremena za njihovo praćenje). Vrlo je neizvjesno kako će se jezik Sarajeva dalje razvijati; hoće li se bosanski standardni jezik njemu primicati i prilagođavati, ili obratno. Mada je i tu očekivati da će ipak "Muhamed brdu", a ne "brdo Muhamedu", tj. da će se govor Sarajeva razvijati u pravcu bosanskog standardnog jezika, a da će se taj jezik samo donekle korigirati pod uticajem govornih procesa u svom kulturno-administrativnom centru, govoru Sarajeva. Ali pod jednim uslovom; da se taj govor može lingvistički definirati kao iole kompaktnija cjelina, što je za govor urbanog centra kakvo je (makar i poslijeratno) Sarajevo prilično složeno i diskutabilno pitanje.

66. JEZIK PISACA I IZVORNI BOSANSKI JEZIK

PITANJE: *Postoji li bošnjački pisac čiji je jezik najbliži izvornom bosanskom?*

ODGOVOR: Jezik pisaca je jedan od važnih kriterija "pravilnosti" jezika, po prirodi sličan hipotetičkoj teritorijalnoj postojbini, odnosno "centru pravilnosti" nekog jezika. Tu se namah postavlja pitanje koji pisac "najčistije" piše svojim maternjim jezikom, u našem slučaju bosanskim? Pitanje jednako laički intonirano i problematično kao i prethodna dva o teritorijalnoj lociranosti pravilnosti jezika. Kao što, međutim, iz prethodnih razmatranja proizlazi da teritorijalna hipoteza o upotrebi "pravilnog jezika" ima i izvjesnu svoju naučnu utemeljenost, takav slučaj je i sa ovom trećom, književnom hipotezom o pravilnosti jezika. Poznato je da je jezik pisaca jedan od uzora na osnovu kojih se utvrđuju gramatička pravila. Kriterij pravilnosti u jeziku često se bazira na tom uzoru, pa prema tome pitanje koji je pisac najbliži toj "pravilnosti" nije bez osnova. Ali tu se odmah javlja jedan kamenčić spoticanja, koji već ima vrijednost protuargumentacije tezi o književničkim jezičkim uzorima. Jednu naučnu postavku možemo razraditi i prilično sigurno je potkrijepiti kad kažemo da jezik velikih pisaca služi kao jezik-uzor, a druga je stvar kad postavimo pitanje jezika nekoga pisca

koji je najbliži književnom jeziku, neovisno od toga kojeg je književnog formata taj pisac. U tom slučaju o jeziku takvoga pisca ne govori se kao o uzor-jeziku već obratno; govori se o samom književnom jeziku (njegovoj autentičnoj gramatičkoj pravilnosti) kao uzor-jeziku za samoga toga pisca.

Krenuli bismo od prve postavke, tj. od naučno zasnovanoga pitanja koje ide obratnim uzročno-posljedičnim smjerom od onoga prvog. Postoji li pisac koji i u umjetničkom i u stilsko-jezičkom smislu predstavlja vrhunac bošnjačke književnosti i već samim tim je uzor za bosanski jezik? Tačnije, ima li bošnjačka literatura svoga Njegoša, Andrića, Krležu, Crnjanskog? Prije nego pokušamo odgovoriti na to pitanje, napomenimo da se bosanski jezik, unutar bivšeg srpskohrvatskog jezika, razvijao i sam pod okriljem velikih pisaca toga jezika, bez obzira što ti pisci nacionalno ne pripadaju bošnjačkoj kulturi u užem smislu riječi.

Kad se radi o uzor-piscima i uzor-jeziku tih pisaca u samoj bošnjačkoj književnosti, onda se najčešće polazi (a katkad i završava s njim) od imena Meše Selimovića, dosle najvećega pisca bošnjačke književnosti. Ako je, dakle, Selimović najizrasliji bošnjački pisac, znači li to da je i njegov bosanski jezik "najizrasliji"? Mogli bismo odgovoriti potvrdno, ali samo u jednom smislu. U literarno-stilskom pogledu ne postoji ni jedno djelo nad *Dervišom* i *Tvrđavom* u kojem je bosanski jezik dostigao takve umjetničke visine (donekle im je pandan u poeziji jedino *Kameni spavač* Maka Dizdara, zbirka izašla 1966. godine, kad se pojavio i roman *Derviš i smrt*). Ali je zato veliko pitanje u kolikoj je mjeri to zaista tipičan, odnosno reprezentativan bosanski jezik. Meša Selimović ipak nije tipičan pisac bosanskog jezika. Da li on to nije samo zato što je izuzetan pisac? Po našem mišljenju, ne znači da on to nije zbog svoga izuzetnog umjetničkoga dometa (jer taj domet samo djelimično zavisi od jezičke sputanosti, odnosno oslobođenosti); veliko književno djelo nije pupčanom vrpcom vezano za porijeklo jezika kojim je pisano. Ono se toga porijekla (kao "balasta") oslobađa, te svojom umjetničkom suštinom nadvladava unaprijed postavljene jezičke barijere i zakone. To u principu znači da za veliko djelo nije potreban "veliki jezik", ili obratno. Selimovićev jezik nije tipično bosanski prije svega zbog njegovih individualnih književno-jezičkih svojstava, piščevog školovanja i uopće životnog iskustva i lične sudbine. Poznato je, naime, da je Meša Selimović studirao u Beogradu i dobar dio života proveo tamo, da ga je njegov profesionalni i lični život odvajao (ali i otuđivao) od Bosne, uslovljeno na žalost političkim, a ne umjetničkim razlozima. Jasno je da bosanski jezik po svojim tipičnim svojstvima ne bi bio tijesan ni jednome Meši Selimoviću; da pomoću njega dostigne ono što je dostigao. Ali Selimovićeva odvojenost od tih tipičnih crta znači nešto drugo; ona ne odražava piščevu psihološko-emotivnu odbojnost prema bošnjačkom kulturnom krugu, prije bi se reklo da znači njegovu veliku

privrženost toj kulturi iz koje je kao umjetnik izrastao. Njegova distanca više bi mogla značiti piščevu distancu prema političko-naučnim institucijama, vlasti i autoritetima u Bosni, koji su mu nanijeli dosta zla, praktično ga odbacujući od sebe (a sve se to događalo u lavirintima vlasti, u kojima se i sam pisac jedno vrijeme bio izgubio). Meša Selimović ipak u znatnoj mjeri služi kao uzor-pisac i u jezičkom pogledu, jer njegovi književni kvaliteti (po prirodi funkcije književnog jezika u literarnom djelu) odnose se i na jezičku sferu. Jezički izraz velikog pisca vazda je i sam "velik", te služi uzorom za normiranje onog jezika (njegove gramatike) kojem taj piščev umjetnički izraz također pripada.

Ako nije Meša Selimović, ko je onda od bošnjačkih pisaca najtipičniji bosanski pisac u smislu jezičke izvornosti? Ima li uopće takvoga pisca i da li je traganje za njim dovoljno ozbiljan i naučno opravdan poduhvat? Osim toga, ovdje se namah suprotstavljaju dva momenta; prvo je pitanje razlikovanja dijahronije i sinhronije, tj. tražimo li toga pisca u daljoj prošlosti, ili ga tražimo među savremenim bošnjačkim piscima? I drugo, da li ga tražimo samo među prozaistima, ili među pjesnicima? Ova dva momenta naučno se ne smiju zaobići i baš sutog ne možemo precizno odgovoriti na naše primarno pitanje: koji je to pisac.

Ukoliko uvažimo jedan od obaveznih kriterija u lingvistici, kriterij odnosa između dijahronije (razvoja jezika kroz vrijeme) i sinhronije (savremenog njegovog stanja), tada nam je ukazati na čitavu plejadu pisaca alhamijado-literature (uglavnom pjesnika, onih iz vremena XVII-XIX vijek), koji su u svom izrazu imali dosta tipičnih dijalekatskih i interdijalekatskih bosanskih crta (ikavizam, šćakavizam, geminacija, suglasnik *h*, česta upotreba turcizama). Među tim stvaraocima ne bismo mogli izdvojiti nekoga koji bi u smislu tipičnoga bosanskog jezika bio najreprezentativniji, mada bismo i tu mogli ukazati na najkrupnija imena te literature: Muhamed Hevaija Uskufija (1601-1651.), Mehmed-aga Pruščanin (XVIII vijek), Seid Vehab Ilhamija (1773-1821.), Umihana Čuvidina (1795-1870.), Fejzo Softa (kraj XVIII, početak XIX vijeka) i dr, koji su u isto vrijeme i reprezentativni predstavnici bosanskog jezika svoga vremena. Ipak, od početka XX vijeka ne nalazimo bošnjačkoga pisca za kojega bismo mogli reći da je u jeziku najtipičniji bosanski, zato što je i sam jezik do tog vremena bio nestabilan, sav u pokretu, u "traženju sebe". "Išćući" toga pisca, dolazimo do savremene bošnjačke književnosti XX vijeka. Ta književnost tek u savremeno doba dostiže svoj zavidan nivo, otrgnuta od orijentalne jezičke vrpce i uklopljena u širu porodicu južnoslavenskih književnosti.

Tako dolazimo do naše hipoteze o bošnjačkom piscu najtipičnijem za bosanski jezik; zasad je ona samo na nivou lingvističke impresije. To

su četiri bošnjačka pisca, koja se među sobom bitno ne razlikuju po onom prvom kriteriju podjele na pisce starijih vremena i savremene pisce (jer svi pripadaju XX vijeku), ali se razlikuju po drugom kriteriju; dvojica su prozni pisci, a dvojica pjesnici. To su Musa Ćazim Ćatić, Alija Nametak, Derviš Sušić i Zilhad Ključanin. Prvi i četvrti su pjesnici, a drugi i treći prozni pisci. Zašto baš ovi bošnjački pisci? Razmotrit ćemo svakog od njih, u kratkim crtama.

Musa Ćazim Ćatić (1878.-1915.), prvi je moderni bošnjački pjesnik, čija se poezija dijelom naslanja na naslijeđe sevdalinke, ali je Ćatić u pjesničkom izrazu koliko bosanski toliko i individualan. Mada se za poetski jezik tek vrlo uslovno mogu utvrditi zavičajni govorni korijeni (jer je taj jezik sam po sebi "interjezik", odnosno nadzavičajan), u izrazu Muse Ćazima Ćatića ipak prosijavaju prvi biseri poetskoga bosanskog jezika. Do Muse Ćazima Ćatića bošnjačka književnost nema pjesnika jačeg zamaha i izrazitije pjesničke individualnosti. Među bošnjačkim pjesnicima na orijentalnim jezicima ima onih koji su dostigli pjesničke visine, ali oni nisu pisali na bosanskom, mada su tim jezikom "osjećali"; Mahmud-paša Abogović Adnija (XV vijek), Hasan Zijajija Mostarac (XVI vijek), Derviš-paša Bajezidagić (druga polovina XVI vijeka), Muhamed Nerkesija (1584.-1635.), Husein Lamekanija (XVI-XVII vijek), Fevzija Mostarac (XVII-XVIII vijek), Alaudin Sabit Užičanin (1650.-1712.), Mehmed Mejlija Guranija (1713.-1781.), Abdulvehab Ilhamija (1773.-1821.), Ibrahim Zikrija (1795.-1854.), Fadil-paša Šerifović (1802.-1882.), Abdurahman Sirrija (1775.-1847.), Habiba Stočević-Rizvanbegović (1845.-1890.), Arif Hikmet (1839.-1903.). Do Muse Ćazima Ćatića možda je najjače bošnjačko pjesničko ime Derviš-paša Bajezidagić, koji npr. piše "*Tarih o gradnji mosta u Mostaru*":

"Ćupriju podiže koja podsjeća na luk dúge,
Allahu moj! Ima l' na svijetu po ljepoti drúge?
Jedan je derviš zadivljen stao i rekao riječi:
Ostavićemo ćupriju, a mi ćemo preći".

Musa Ćazim Ćatić je prvi moderni bošnjački pjesnik, "bošnjački Prešern", tako bismo ga nekako mogli nazvati. Tradicionalan, sa svojom ukorijenjenošću u rodno tle, u osobeni duh i ritam sevdalinke, ali posve moderan po snazi i dubini nadahnuća, po doživljaju svijeta i života. U jeziku njegove poezije na prvi pogled i nema toliko turcizama ili drugih bosanskih lokalizama, ali ima nečeg u ritmu toga jezika, što je bosansko, duhovno duboko usađeno u rodno tle i bošnjački mentalitet. I upravo iz takve ukorijenjenosti proizlaze i neke specifičnosti jezika Muse Ćazima Ćatića, koje njegov izraz čine i na jedan "bosanski" način pjesničkim (ako se tako može reći, a u slučaju Muse Ćazima Ćatića - može). Njegova pjesma "*Ramazanska večer*" jedan je od karakterističnih primjera za to:

"Suton se spušta, mirisav ko smilje
I siplje zemljom svoje nujne čare-
Gle, mujezini već pale kandilje
I svijet ostavlja trge i pazare,
A suton pada mirisav ko smilje...

Pobožno ljudi za soframa sjede,
Molitve usne šapuću im ti'o
Radosnim okom u satove glede-
Bljedilo sveto post im licem svio;
Al oni veselo za soframa sjede.

I sve su stvari u duboku muku...
Čekaju ljudi, kad će top sa grada
Navjestit' iftar u plamenom zvuku-
A vani suton sve to više pada.

I gle, na jednom svjetlost neka sinu
S tabije bijele, ko nur s Tura da je,
A sa njim zvuk se po vazduhu vinu-
Zvuči l' to svjetlost ili to zvuk se sjaje?
Večernji anđeo to iz topa sinu.

I hrli, noseć psalam vrh usana,
Intiman, mio ko Božije riječi-
I zadnji disaj umrloga dana
U njemu plače, uzdiše i ječi...
Anđelu drhti psalam vrh usana.

A ezani ga mujezinski prate
I zvek posuda sa iftarskih sofara.
Krila mu zvijezde svojim trakom zlate
I plam kandilja sa vitih munara-
I tople molitve pobožno ga prate.

Suton je pao mirisav ko smilje
I siplje zemljom svoje nujne čare,
Grleći krilom drhtave kandilje-
Svijet opet puni trge i pazare,
A suton miri kao ambar-smilje".

Bosanski jezik u poeziji Muse Ćazima Ćatića kao da prvi put ostvaruje svoju "pjesničku slobodu". Taj jezik u majstorskoj ruci ovoga pjesnika ukazuje se u jednom novom svjetlu, novom nuru, kako bi sam Ćatić rekao, sa svojim modernim mogućnostima, dotad nepoznatim. Čak i onda kad njegove pjesme (opet na prvi pogled) nemaju mnogo bosanskog u jezičkom izrazu, bosansko iz njih izbija kao autentično jezičko bȉlo, vrelo koje izvire iz same utrobe jezika na kojem je pjesma pisana. Ćatićev sonet "*Tvoje oči*" o tome sam za sebe govori:

"Moj je život soba tamna i duboka,
Gdje bijeli rijetko zaviruju dani-
To u vazi srca na nijemoj tenhani
Cvatu mrki cvijeci bez snage i soka.

Tek katkad, Niđar, taj tvoj pogled pjani
- Ko sunčana traka sa neba visoka-
Svesilno mi prodre kroz pendžer od oka
U sobu života i cvijetke mi hrani.

Pa sva mi se soba tad napuni sjaja,
A cvijeci poprime sve zamamne boje.
Što kroz suze Amor u dugu ih spaja

I miris se njihov porazlije svuda-
Svemoćne su, Niđar, plave oči tvoje,
Da stvaraju tako nadnaravna čuda!"

Ima, međutim, u jeziku Muse Ćazima Ćatića i jedna drukčija crta, na svoj način opet "bosanska"; ona nije bosanska u smislu koncentriranosti tipičnih crta već u stepenu njihovog spontanog nijansiranja. To znači da se Ćatić u jeziku oslobodio lokalnih stega, on se snagom svoga pjesničkoga talenta oslobađa okova odveć stroge i konzervativne tradicije (što npr. nije uspjelo jednom Safvet-begu Bašagiću). Musa Ćazim Ćatić u jeziku je zavičajan, a i mnogo širi od zavičaja; on se ne libi da upotrijebi i riječi kakve su npr. *anđeo* mjesto *melek* (*meleć*), ili *Bog* mjesto *Allah*, pa čak katkad izostavlja i *h* (npr. *ti'o*), ali sve to čini iz svojih pjesničkih razloga. Stoga je Ćatić jednako blizak i drugim našim južnoslavenskim literaturama (i ne samo stoga). On se ne zatvara u zavičajni jezik već njegov bosanski jezik pokazuje pravu svoju snagu otvaranja; historijski vazda spreman da prima (što je za primanje) i na autentičan način spaja uticaje drugih tradicija, koje su se u Ćatićevo vrijeme (početak XX vijeka) smatrale haman jednoobraznim, jer su se razvijale pod okriljem zajedničkog srpskohrvatskog jezika.

Alija Nametak (1906.-1987.) jedan je od najtipičnijih bošnjačkih proznih pisaca, a njegove *Ramazanske priče* i *Sarajevski nekrologij* djela vrlo interesantna i po izvornom bosanskom jeziku na kojem su pisana. U tom pogledu naročito je karakterističan *Sarajevski nekrologij*, iz kojeg su na drugome mjestu u ovoj knjizi navedeni odlomci. Alija Nametak je pisac koji u svom jeziku na prirodan način sublimira osobine tradicionalnoga bošnjačkog ambijenta i nekih zapadnijih crta koje na prvi pogled izgledaju kao kroatizmi (mada to često i nisu). Taj pisac u književnom smislu je na prosječnom nivou, ali su zato njegov ambijent, motivi, svijet koji slika, nadojeni "bošnjaštvom". Nametak je, kao rođeni Hercegovac (Mostar) po svom jeziku u stvari "najrođeniji Bosanac". *Sarajevski nekrologij* jedinstvena je knjiga koja odražava ne samo izvornu atmosferu sarajevske kulturne čaršije već i uopće bošnjačkog mentaliteta i životnog ambijenta, kojem je Nametak kao čovjek i stvaralac svim svojim bićem pripadao. Čitati Nametka znači biti stalno u jezgru izvornoga bosanskoga poimanja i osjećaja svijeta i života, kojeg u jezičkom smislu dosle niko nije znao tako vjerodostojno dočarati kako je to učinio Alija Nametak. Tom piscu u mnogo čemu Bosna i bošnjački narod duguju, da mu se vrate, da ga iščitavaju i proučavaju. I ne samo da mu se vrate već da i njega samog (odnosno njegovo djelo) vrate u bošnjačku literaturu, naročito u školu. Nametkova djela pogodna su i zanimljiva sa didaktičkog aspekta, mada sama "poučnost" njihova umanjuje književnu vrijednost Nametkova djela.

Nametak je i "religozni pisac" (u ličnom životu dosljedan vjernik), nerijetko i na samim granicama vjerskog fanatizma. Mnogi njegovi likovi su ljudi iz islamskog vjersko-kulturnog ambijenta. Nametak katkad pokazuje i izvjesnu netolerantnost prema drugima, komšijskim kulturnim ambijentima u Bosni, naročito prema onom dinarskom, pravoslavnom, nazivajući ga bosanski "vlaškim". Ta njegova sklonost uzimana mu je za zlo i kao argument da on nije pisac za objavljivanje. Istina je, kod Nametka ima takvih nanosa. Ako mu se oni i mogu kao čovjeku zamjeriti, ne mogu kao piscu, jer bitnije ne opredjeljuju domete njegovoga djela (niti ga presudno umanjuju niti uzvisuju). Ipak, ta Nametkova religioznost je za samo njegovo djelo dodatno zanimljiva, jer nam nudi jezičku građu iz bošnjačkog religioznog života, koja je prepuna ne samo turcizama već i izvorne bošnjačke frazeologije, ritma govorenja, što smo na drugom mjestu u ovoj knjizi metaforično nazvali "jezičkim merhametom". Upravo po tome Nametak je "najmerhametniji" pisac bosanskog jezika.

Derviš Sušić (1925.-1990.) jedno je od najkrupnijih imena bošnjačke literature, pisac iznimnoga pripovjedačkog i romansijerskoga talenta, ravan najpoznatijim piscima jugoslavenskih književnosti. Poslije Meše Selimovića možda najizrasliji pisac ove literature, čije djelo još ni-

je dovoljno objašnjeno. Na jedan svoj sušićevski način vezan je za Bosnu, iz tog ambijenta sav proizlazi. On literarno slika na planu Bosne kao osobene historijske kulise, gdje je u centru jezik te zemlje, govor bosanske čaršije, koji u Sušićevoj književnoj obradi pokazuje svoju pravu snagu. To je isti onaj "Nametkov jezik", ali sušićevski uzdignut na viši umjetnički nivo. Sušić je majstor da taj bosanski jezik darne do samog njegovoga damara, da ga iznutra dostigne i da njime kaže sve što mu je kao umjetniku reći. U slučaju Derviša Sušića pokazuje se da jezik ne oslobađa pisca već pisac jezik; jezik je samo sirova građa od koje majstor stvara novi svijet, svijet nadnesen nad onim "realnim", ali zahvaljujući toj svojoj umješnosti, realniji i od samog "realnog". A upravo u tom Sušić je pravi majstor; da bosanskom jeziku udahne snagu. Iz Sušićevoga pera izlazi jedan nov (u isto vrijeme nama tako dobro poznat) jezik. Njegov izraz izvlači se iz provincijalnosti i uzdiže na nivo modernoga književnog jezika. Sušić je sklon arhaizaciji bosanskog jezika, ali se na tome ne zaustavlja (kakav je slučaj npr. sa Nametkom). Tu istu arhaizaciju on modernizira na jedan svoj način, produhovljuje je i ona postaje neka vrsta arhaičnih inovacija, odnosno folklornih neologizama.

Sa divanhana, izvlačeći se iza mušebeka, iz avlija, bašča, sokaka i mahala, kreće jedan autentičan jezički izraz po svemu bosanski. Pisac ga kao magijom nekom na tom njegovom putu u svijet preobražava, pokazujući da je on mahalski samo porijeklom, a po svojim mogućnostima moćan da iskaže sve što je umjetniku potrebno da bi se umjetnikom kroz njega ispoljio. A upravo to se sa Dervišom Sušićem i njegovim bosanskim jezikom desilo. Ženski likovi na primjer u Sušićevom djelu govore čistim bošnjačkim arhaičnim govorom. Ali taj govor, začudo, nije arhaičan već je moderan, kao izvajan iz gline narodnog jezika, poetičan, humorističan, prepun izražajnog ritma narodne frazeologije. Sušić se s pravom može smatrati "bošnjačkim Andrićem". Njegovo djelo je svojevrsna sinteza historijskoga bića Bosne, ali sinteza iznutra, iz samog srca, iz duše toga bića. U tom smislu ona je svojeobrazna umjetnička sinteza i savremenoga bosanskog jezika.

Zilhad Ključanin (rođen 1960.), bošnjački pjesnik iz mlade garde, jedna osobena pojava u savremenoj bosanskoj i bošnjačkoj poeziji. Moderan po doživljaju svijeta i života, tradicionalan u motivima, zavičajan u mnogo čemu, pa i u jeziku. Neobično istančanog jezičkog osjećaja, ovaj pjesnik kao da je sav pretvoren u uho načuljeno nad govornim vrelima svoga zavičaja, zapadne Bosne, govorom krajiškim, oštrim, sočnim, a u ponečemu opet mehkim i merhametli. Autentičan spoj između krajiških dijalektizama i širih bosanskih formi Ključanina čini originalnim i jedinstvenim pjesnikom bošnjačke književnosti. On umije to dvoje da spoji u nerazdjelnu cjelinu i

da se u tom ključanićevskom čvoru ukaže nov jezik, ispran i okupan, moderan po stilu i snazi iskaza, a posve tradicionalan porijeklom. Ključanin kao da drži ključe ulaska bosanskog jezika u visoke sfere moderne pozeije. On nastavlja ono što je nekad bošnjački pjesnički lučonoša Musa Ćazim Ćatić započeo, da bosanski jezik poetski modernizira, a da pri tom ne samo da tom jeziku od njegovih tradicionalnih vrijednosti ništa ne oduzima već mu neke od tih vrijednosti vraća. Ključanin u principu ne mari da li je neka riječ ili oblik književna ili dijalekatska. Sve je to za njega naprosto građa, riječi i simboli, japija koju obrađuje, rukovodeći se jednim jedinstvenim principom stvaraoca, jezičkim instinktom, ne hajući ni za šta drugo do za "dušin pisak", kako sam pjesnik, drugom prigodom, reče. Kad pjesnik kreće u svijet, majka ga sjetuje:

"Ne hodi obnoć, sine,
ispod prolivača tisnih-
moreš lahko da zgineš

Boljke cvitaju tudi
iz njiha se rađaju
šejtani, vilenjaci, prèvidi

U kolo će te jamit
bȉlo; a kad ti uzmu
kuvet, hȗd ćeš biti, behut

Prolivača, molju, se kloni
poizdalje hodi svitlom, -
koje nèčist u mrak razgoni!"

("Svit")

A to govorenje je i majčinsko i sinovsko, pjesničko govorenje sebi, sve je to jezički isklesano u jedan "bosanski" način doživljavanja, zavičajnu i univerzalnu filozofiju života (onu a'la "ne hodi sredinom džade").

U pjesmi "*Pušćenica*" (motivski i jezičkim manirom jednoj od najtipičnijih Ključaninovih pjesama) pjesnik rije zemlju, iskonske korijene svoga bića, a onda uzlijeće zvijezdama dijalekatskog iskaza, koji (zbog "pjesničkih zvijezda") prestaje biti dijalekatski. On prerasta u izuzetno čist jezički čin, ko voda kad postane kristalno bistra (po narodnom vjerovanju) protičuć preko devet kamenova:

"Pod muškijem samo misec bila
okusila a ne dokusila
da dokusi trebaće još - sila!

Kitorisa, ohma, mahnitulja
uspaljênka, rospija, vriskulja
izvlači nam ljude iz postelja!

Híte joj, sumračina čim pane
(mi cvilimo svunoć, grdne rane!)
i eto jih zornjača kad grane!

Lipo darje nose joj, prokletoj!
a vraćaju nami nèčist, znoj
i bubotak među krsta, joj!

Kuće će nam, haspida, raskućit
ogolit nam dicu i obosit
moraćemo tome kraj učinit!

Mladuna joj namamit na dukat
i nemani rišit sa na vakat-
nešćeneli, mrak će joj dohakat!"

A Ključaninova "*Pjesma nevinosti*" svojevrsna sinteza je bosanskoga poetskog jezika. U njojzi je sve što taj jezik kao moderan sistem odlikuje, a i ono što ga čini vezanim za bosansko tle, tradiciju, dijalekt. Kod Ključanina dijalekt to prestaje biti, a književni jezik je samo relativan pojam. Sve se podređuje pjesnikovom mlađahno istančanom, u biti plotskom doživljavanju, koje iz svojih erotskih dubina nalazi izraz bezobziran prema svim normama, ali zato nepogrešiv u odbiru onog što mu treba, čime se na najbolji način iskazuje, kao pjesnik koliko zavičajan toliko i nadzavičajan, univerzalan, kosmopolitan. Zato Ključaninu spada u zasluge što je taj izvorni dijalekatski bosanski jezik, jednu od njegovih poetskih verzija, pjesnički afirmirao, odnosno kosmpolitirao. Iz pera ovoga pjesnika kao da se rađa dosle neugledana zvijezda zornjača bosanskog jezika.

"Iza zla ispiljen, dobrote glasnik postah
na dugom putu, kroz ovaj gustiš sjena.
Nije mi dano da znam, zaboravih dosta
toga što mi je ljudski resilo lik,
no, pamtim bljesak oštrice, munju zjena,
talasno čelo oca na kom zjapi: krvnik.

Dano mi nije da znam, jer s ramena
mi skidoše glavu, jedini moj svjetionik.

Šehid sam, i nosim svoj nevini usud
kao što nosim glavu pod pazuhom.
Korakom manjim od kreta, proći moram svukud,
svaku poru zemlje zasadit moram istinom.
Mada oči nemam, nisam obdaren sluhom,
i ne znam gotovo ništa, Zemljo, sinom
me uzmi nebnim, u krilu tvome suhom
niknut će cvijet, darivat ću te krinom.

Moj put je dug, nakana mnogo veća.
Nada mi krijepi tijelo, uprtih
je, kad i meleka svoga, na pleća.
Stoga, ne ćutim stud, vatru, vodu, strah
nit' bilo šta od ljudskih nejakosti.
Sijač sam, što pobjedno sije sjeme, dah
mrtvome dati, slabom snagu, i blagosti
oštrim zube da zlosti smrvi u prah.

Dug je put moj, stoga sam i ja vječan.
Šehit sam i od sebe viši usud nosim
kao balon kad svijetom nosi dječak.
Lagahan, jer ne znam gotovo ništa,
ćutim krine pod tabanima bosim,
zemljo, naša vidim čeda, kriništa,
i znam, kada glavu spustim, kad u rosi
smiraj nađem, znam, da neću biti ništa".

67. "HERCEGOVAČKI JEZIK"

PITANJE: *Zašto ne postoji hercegovački jezik?*

ODGOVOR: Imajući u vidu poznati fakt da bosanski, kao uostalom i bivši srpskohrvatski jezik, odlikuje istočnohercegovačka dijalekatska baza, sámo po sebi se (istina, najčešće u laičkim razmišljanjima) postavlja pitanje hercegovačke odrednice u nazivu za jezik. Kako se i otkuda desilo da postoji pojam *bosanski jezik*, a ne postoji "hercegovački jezik"? Odrednica

"hercegovački" nikada se ne javlja u značenju pisanoga, književnog jezika već dijalekta, odnosno "regionalnog jezika". Pojam *Hercegovina* kroz historiju, od vremena kad je zamijenio svoju toponimsku preteču *Hum* (što se desilo negdje u XVI vijeku), nikad nije označavao širi državno-administrativni prostor već samo regionalni (ne računajući naziv *Hercegovački sandžak*, koji je označavao regionalno-administrativnu cjelinu, teritorijalni dio širega Bosanskoga pašaluka). U državno-političkom pogledu Hercegovina je kroz historiju u stvari bila "južna Bosna", odnosno "predmediteranska Bosna", ali ne u regionalno-geografskom već u državno-političkom smislu. Takve historijske okolnosti uticale su i na druge vrste odrednica vezanih za tu pokrajinu, među kojima je za nas ovom prilikom interesantna jezička odrednica. Dakle, kako je Hum, odnosno Hercegovina, kroz historiju predstavljao južni dio Bosne kao države, tako i pridjev *hercegovački* nije označavao jezik kao obilježje državnosti, odnosno nacionalnosti već njegov dijalekt, teritorijalni dio toga jezika. A druga je stvar etničko-dijalekatska okolnost da je upravo taj prostor bio žarište za širenje glavnih osobina zajedničkog jezika, ne samo onog na bosanskom prostoru (u državnom smislu bosanskom) već i na srpskohrvatskom.

Postoji još jedna bitna razlika između pojmova *bosanski* i *hercegovački* kad se radi o jezičkoj pripadnosti. Odrednica *bosanski* obično ne ide ni sa kakvom prethodnom pridjevsko-geografskom nadopunom, tj. s tom nadopunom ne sačinjava složenicu, kakav je slučaj sa odrednicom *hercegovački*. Sa pojmom *hercegovački* u jeziku (odnosno dijalektu) najčešće se upotrebljava nadopuna *istočni,* pa se kaže npr. da je *istočnohercegovački* dijalekt poslužio osnovicom srpskohrvatskog, pa i samoga bosanskog jezika. Time se pokazuje da odrednica *hercegovački* ima samo dijalekatsko-regionalno, a ne i književnojezičko značenje. Uz ovu ide još jedna razlika, na svoj način vezana za ono što smo o tim odrednicama rekli. Pojam *bosansko* u označavanju jezika uključuje preciznije značenje; on se u jezičkom smislu prije svega odnosi na bošnjački narod, na značenje skupa jezičkih osobina svojstvenih tome narodu. Odrednica *hercegovački,* međutim, ne ograničava se samo na Bošnjake; ona je jedino u nacionalno-dijalekatskom smislu širi pojma. Čak bi se za nju moglo reći da se većim dijelom odnosi na dijalekatske odlike pravoslavnog stanovništva istočne Hercegovine i sjeverozapadne Crne Gore, stanovništva koje je poslužilo govornim uzorom za Vukovo "južno narječje". U tom smislu, dakle, pojam *hercegovački* mnogo je širi od pojma *bosanski.*

"Hercegovački jezik" historijski se nije formirao i nije bilo nikakvih povijesnih pretpostavki za njegovo postojanje. Takav "jezik" predstavlja u stvari samo metaforu. On je figurativno (ili laički) izveden kao naporednica pojmu *bosanski jezik*, koji za razliku od ovog "metafizičkog jezika" (hercegovačkoga) predstavlja lingvistički i kulturnohistorijski fakt.

Kad se radi o dijalektima bosanskog jezika i njihovom razvoju u pravcu novoštokavskih osobina, tada se na jedan drukčiji način pojam *hercegovačko* upotrebljava u smislu hercegovačkih govornih odlika u samom bosanskom jeziku, u njegovim razgovornim formama. Dijalekti, odnosno govori bosanskog jezika, uveliko se razvijaju u "hercegovačkom duhu", tj. u novoštokavskom smjeru. Oni su inovirani, migraciono preplavljeni doseljeničkim govorima istočnohercegovačkoga tipa. To znači da je bosanski u unutarjezičkom pogledu većim dijelom u stvari hercegovački, jer mu je istočnohercegovački dijalekt kao konkretan uzor dao glavni ton. Bosanski jezik je po svome dijalekatskom porijeklu i današnjoj fizionomiji više hercegovački nego bosanski, jer u njemu dominiraju hercegovačke, novoštokavske osobine. To znači da bosanski (pored nekih svojih starijih crta) u cjelini nije očuvao svoje nekadanje zapadnoštokavsko obilježje već se kao književni jezik uglavnom formirao na osnovama progresivnijih štokavskih govora, dakle, istočnohercegovačkih. "Hercegovački jezik", prema tome, ne postoji kao jezik već kao dijalekt, ali dijalekt koji je poslužio konkretnim lingvističkim modelom za bosanski književni jezik (kao, uostalom, i za bivši srpskohrvatski).

Kad se uporede među sobom govori bosanskohercegovačkih čaršija i bošnjački govori na terenu (o čemu je već bilo riječi), uočava se da su govori čaršija oaze nekadanjih zapadnijih bosanskih govora. U njima su se do dana današnjeg zadržale neke starije bosanske osobine, ali su i one u tim čaršijama snažno novoštokavizirane, naplavljene (tačnije, preplavljene) hercegovačkim govornim osobinama. Sam teren bošnjačkih govora, odnosno dijalekata bosanskog jezika, sav je snažno zahvaćen inovacijama i on kao cjelina pokazuje dinamičniji unutarjezički razvoj nego bosanskohercegovačke čaršije, koje su jezički evolutivno sporije.

U kojem odnosu npr. stoji Sarajevo (kao svojevrstan centar bosanskog jezika) i Mostar, kao središte "hercegovačkog jezika"? U kulturi bošnjačkog naroda Mostar je odigrao izuzetnu ulogu; to je bošnjački centar broj dva, namah iza Sarajeva. Uzmimo samo stare bošnjačke pjesnike na orijentalnim jezicima porijeklom Hercegovce, kakvi su npr. Derviš-paša Bajezidagić, Hasan Zijajija Mostarac, Fevzo Mostarac Blagajac, pa onda i stolačke "begovske pjesnike" Habibu Stočević-Rizvanbegović i Arif-bega Rizvanbegovića Stočevića. Veliki značaj za bošnjačku kulturu ima Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak ("zapadni Hercegovac"), pa onda i prvi bošnjački pjesnici koji su propisali na bosanskom jeziku, kao Safvet-beg Bašagić ili Osman Đikić, bosansko-latinički prozni pisci Osman-Aziz, Abdulrezak Hifzi Bjelevac. Sve do savremenih bošnjačkih pisaca (porijeklom Mostaraca, ili Stočana, Konjičana); Hamze Hume, Alije Nametka, Hamida Dizdara, Maka Dizdara, Alije Isakovića, Zuke Džumhura i vodećih bo-

šnjačkih književnih historičara, kao Muhsina Rizvića, npr. Napomenimo da je i najznačajniji bošnjački lingvista akademik Asim Peco također Hercegovac, rođen u Ortiješu kod Mostara. "Hercegovački jezik" i u tom smislu igra značajnu ulogu u književnojezičkom utemeljenju bosanskog jezika. Mostar je kao središte Hercegovine u isto vrijeme bio i kulturno središte hercegovačkih Bošnjaka, po značaju drugi centar bosanske kulture.

Vraćajući se u književnu prošlost, spomenimo da su mnoge sevdalinke porijeklom iz Mostara ili uopće Hercegovine (Trebinje, Stolac, Čapljina, Počitelj), a najpoznatija bošnjačka balada *Hasanaginica* nastala je na izvoru "hercegovačkog", a ne bosanskog jezika (shvaćeno u regionalnom smislu). Prema tome, "hercegovački jezik" odigrao je važnu ulogu u razvoju samog bosanskoga književnog jezika.

U raspravama koje su imale prvenstveno politički, a manje naučno-principski karakter (kakve su se s vremena na vrijeme kroz historiju bosanskog jezika vodile) pojam "hercegovački jezik" upotrebljavao se kao ravnopravan pojmu *bosanski jezik*, pri čemu se baratalo neznalačkim tvrdnjama da se može izmisliti i "hercegovački", ako se već "izmišlja" bosanski jezik. Takvi tonovi provijavali su osobito u doba Kallayeve politike bosanske nacije i jezika. Sve te diskusije vođene su u krugu ljudi činovničkog mentaliteta, kojima nije moglo biti jasno šta znači "bosansko" a šta "hercegovačko" u jezičkom smislu. To neshvatanje išlo je na ruku njihovim političkim težnjama, čiji je strategijski cilj bio kategoričko odbacivanje ideje bošnjaštva. Unatoč otporima bosanskom jeziku i usprkos njegovom ironiziranju (tobožnjim postojanjem analognog "hercegovačkog jezika"), nije se uspjelo u tome da se ovaj prvi odbaci, a da se stvori "hercegovački". Jezike ne odbacuje i ne stvara političko-administrativna akcija već historija, unutar koje se politički djeluje i pomaže (ili odmaže) zvaničnom priznavanju državnog jezika. Bosanski jezik je historijska tvorevina, a "hercegovački" to nije, već je ostao na nivou dijalekatske baze, pa samim tim i nije jezik već je dijalekt. Druga je stvar kakvu je ulogu taj dijalekt odigrao u razvoju književnog jezika u čijim je temeljima, dakle bosanskoga književnog jezika.

Zaključili bismo jednom parafrazom: negdje je neki od lingvista rekao da je književni jezik "dijalekt koji je uspio"; mi bismo dodali - politički uspio. U slučaju bosanskoga književnog jezika ta definicija je teško primjenjiva. Kad se radi o odnosu bosanskog i hercegovačkog u jeziku, rekli bismo ovako: Bosanski književni jezik je istočnohercegovački dijalekt koji - nije uspio. Odnosno, "hercegovački jezik" to je dijalekt koji je uspio, ali kao osnovica "drugom" jeziku. Ili, na drugi način rečeno: Bosanski jezik to je jezik koji je - uspio. "Hercegovački", to je onaj jezik koji - nije uspio. Samo mu je dijalekt - uspio.

68. SVJETSKI JEZICI I MATERNJI JEZIK

PITANJE: *Je li kulturan čovjek onaj koji zna svjetske jezike, a "ne zna" svoj maternji?*

ODGOVOR: Prelazeći na jedan sasma drukčiji aspekt jezičke upotrebe, na odnos između maternjeg i stranog jezika, udaljili bismo se za neko vrijeme od čisto unutarnje problematike bosanskog jezika i naša interesovanja prenijeli na jedan od važnih vanjskih aspekata upotrebe maternjeg jezika. U centru pažnje tu je savremeni aspekt jezičke upotrebe, onaj komunikacijski, koji zanemaruje pitanje porijekla jezika i njegov kulturnohistorijski značaj. Dakle, sa aspekta savremene jezičke upotrebe najvažnija je komunikacijska funkcija; ne samo da je najvažnija već je ona jedina i važna. Suštinsko pitanje savremene jezičke upotrebe je kako uspostaviti što efikasniji komunikacijski most prema svijetu, tj. biti aktivan učesnik svjetskoga protoka informacija. Ako po strani ostavimo kompjutersku komunikaciju kao savremeni fenomen, onda nam preostaje da se pozabavimo nekim od pitanja klasične komunikacije, one čisto jezičke.

Čovjek kroz život ne može imati dva maternja jezika, kao što ne može imati ni dvije majke (uostalom, ni dva oca). Njegova sjena koje se u životu (sve i da hoće) ne može osloboditi, to je maternji jezik. Idiolekt (govor pojedinca), to je skup čovjekovih individualnih jezičkih navika, ali koje su samo unekoliko individualne; one su u suštini osobine ili maternjega dijalekta, ili jezika što se uči u školi i koji tog čovjeka prati kroz čitav život. U savremenom svjetskom općenju, međutim, maternji jezik najčešće je nedovoljan za aktivno uključivanje u to općenje, pa se onda uči neki drugi svjetski jezik.

Kakav je odnos bosanskog jezika kao maternjeg prema tim stranim jezicima? Da bismo makar djelimično odgovorili na to pitanje moramo poći od odnosa balkanske kulture i mentaliteta prema svjetskoj kulturi, a i od odnosa same te kulture prema regionalnoj balkanskoj. Poznati naš balkansko-provincijalni položaj u odnosu na tu kulturu (ukoliko ona kao cjelovit pojam uopće i postoji) predstavlja objektivnu našu hendikepiranost; mi na Balkanu pripadamo malim narodima i malim kulturama (kao, uostalom, i malim državama). Ti naši balkanski jezici stoga su mali, vrlo skromni po svojim dometima. To je pogotovo slučaj sa bosanskim, koji je jedva preživio svoju "mučeničku historiju". Koliko je vode bosanskim rijekama proteklo da bi se taj jezik priznao. A takav kakav jeste, napokon priznat, ali opterećen mnogim objektivnim i "subjektivnim" okolnostima koje ga kao "malehan" jezik stalno prate, on predstavlja jedno jezičko zrno, kap vode u

moru svjetskih jezika, ali kap koja je (filozofski rečeno) i sama more, jer sadrži u sebi sve što sadrži morska voda u cjelini. Na taj jezik mogli bi se odnositi stihovi bošnjačkoga pjesnika Abdurahmana Sirrije, koji u jednoj svojoj pjesmi na turskom jeziku, u prva dva njezina stiha, veli:

"Ja sam oblikom kaplja, ali sadržinom more!
U meni je cijeli svijet, ja sam svijet i njegova
sadržina".

Prvo principsko pitanje bilo bi da li je za čovjeka važnije da zna svjetske jezike od dobroga poznavanja vlastitog jezika? Pitanje naoko isforsirano, nezgrapno postavljeno. Izgleda nam da na ovakvo, nimalo umno pitanje, ne bismo mogli umnije ni odgovoriti. Naravno, da je za čovjeka važnije da zna neki od svjetskih jezika, da se njime aktivno služi, jer mu je to jedan od neopohodnih uslova da se komunikaciono otvara, da prima tzv. svjetska znanja, dostignuća i informaciju, a i da štošta od svojih znanja i dostignuća ponudi bijelom svijetu. Kud je čovjek pristao sa znanjem maternjeg, zavičajnog jezika (makar to znanje bilo i odlično), kad taj jezik niko van njegovih uskih međa ne razumije (i nema potrebu da ga razumije), kad njime npr. ne govori više od dva miliona ljudi? Kud će u svijet sa maternjim jezičkim zavežljajem na leđima, kad ga taj isti rodni jezik svojim mikro-mogućnostima razdvaja i ograđuje od spoljnjeg svijeta, sputava ga? Čovjek sa znanjem samo svog materinskog jezika, makar u njemu bio i vrhunski majstor (pisac, naučnik i sl.), kad u svijet krene, on u stvari ide grlom u jagode, ili liči na čovjeka koji je goloruk krenuo na - atomsku bombu. A baš u takvoj poziciji se mi Balkanci nalazimo sa našim malim maternjim jezicima, u odnosu na taj svijet kojem pripadamo, jer smo "njegova kaplja", makar se i mirili s tim da nas balkanska tvrđava guta korovom i gradi nas beznadežno od toga "diljeg svijeta".

Ako bismo se naučno i saglasili s tim da je primarno znanje nekog od svjetskih jezika, a ne "znanje" svoga vlastitog, to naše saglašavanje ipak ne bi bilo dosljedno naučno, ako ne bismo taj tvrdnji suprotstavili i neke druge momente. Ti momenti relativiziraju primarnost znanja stranog jezika. Nas, međutim, ovdje interesira znanje maternjeg jezika kao kulturnog fundamenta svakog čovjeka, bio on obrazovan ili ne bio, bio internacionalista ili nacionalista, progresivan čovjek ili provincijalni nazadnjak. Najprije bi trebalo objasniti u čemu bi se to konkretno ogledalo znanje maternjeg jezika, odnosno njegovo neznanje.

U laičkim predstavama obično se smatra da čovjek svoj maternji jezik zna već samim tim što mu je maternji i što njime svakodnevno govori, misli i "osjeća", jer mu je to rodni jezik, prirastao za dušu. Takvo mišljenje dobrim dijelom odgovara istini. Čak i da ne ide u školu, da ne zna čitati ni

pisati, čovjek zna svoj jezik; sporazumijeva se, iskazuje misli, osjećanja, mnogo toga tim jezikom može reći. Taj mu jezik dođe nekako kao prirodna pojava i prirodna potreba, sam po sebi se podrazumijeva, kao čovjekov glas, kao sve njegove psihofizičke predispozicije, sposobnost da diše, jede, spava, da se smije, plače itd. Čovjek ne samo da govori na svom maternjem jeziku već on tim jezikom i misli, osjeća, diše i spava (sanja), smije se i plače, gladni i žedni, jednostavno, na tom svom jeziku on postoji. Tu se, međutim, često miješaju dvije stvari, koje ne idu u istu kategoriju. Jedno je postojati kao živo biće, egzistirati, a drugo je (nadograđujuće na ovo prvo) imati svijest o tome svome postojanju. Svijest koja (koliko nam je dosle poznato) odlikuje jedino čovjeka među živim organizmima. Takav je slučaj i sa znanjem maternjeg jezika. Jedna je stvar govoriti ga i znati u elementarnom smislu riječi, a druga je stvar biti *svjestan* tog jezika, tj. imati svijest o sebi kao duhovnom biću, koje se prije svega iskazuje tim jezikom. Struktura tog jezika u isto vrijeme je i dio strukture čovjekovog misaonoga bića.

I baš tu, u tom raskoraku između znanja jezika i znanja o jeziku, začinju se mnogi naši nesporazumi. Tu je u pitanju naša neizgrađena svijest o ulozi i značenju maternjeg jezika u oblikovanju čovjeka kao kulturnoga bića. Šta znači to ne znati svoj jezik, biti u tom jeziku "usmen", a ne biti pismen (u prenesenom značenju, ne u elementarnom smislu riječi)? To znači nemati izgrađenu individualnu svijest o svom porijeklu, ne znati otkud si ni "kuda si", biti "repa bez korijena", kako narod kaže. Kako se dolazi do svijesti o tom biću, odnosno o svom jeziku? Naravno, prije svega kroz školu; i to ne samo kroz nastavu maternjeg jezika i književnosti već uopće kroz čitav obrazovni proces. Što je taj proces bolje organiziran i osmišljen, sadržajno kompletniji i po trajanju duži, vjerovatnoća formiranja te svijesti o sebi je veća i obratno. Naučiti gramatiku i pravopis maternjeg jezika, znači li da se time razvija svijest o svom jeziku? Naravno da znači. Upravo tu se ogledaju neke naše zablude, čije je porijeklo u neobrazovanosti, životnom pragmatizmu pa i primitivizmu. Kod nas je česta predrasuda da gramatika i pravopis zapravo i nisu neophodni; da to jesu, ne bi postojali pisci i usmeni pripovijedači koji ne znaju gramatiku ni pravopis (ni "pravogovor"), ali zato znadu blistavo da govore ili pišu. Izuzecima se u tom smislu želi potvrditi pravilo, tj. zakonomjernost pojave, što je u ovom slučaju diletantska zabluda. To bi otprilike bilo analogno tvrdnji: pošto postoje pušači koji dožive duboku starost, a nepušači koji mladi umiru, pušenje ne samo da nije štetno već je i - korisno.

Poznavati i učiti, pa čak i proučavati gramatiku svoga jezika, ne znači baviti se besposlicama i smiješnom pedanterijom već znači graditi temelje svijesti o samome sebi, o strukturi svog misaonoga bića. Mi smo u svom vlastitom jeziku nepismeni i nesvjesni sebe ne zato što nam je taj jezik sam po

sebi "malehan" i provincijalan (u svjetskim razmjerama savršeno nepoznat) već što smo mi sami takvi, pa za to naše duhovno inferiorno stanje okrivljujemo vlastiti jezik, tu najvažniju našu kulturnu odliku i jedinu civilizacijsku šansu da isplivamo iz neznanja i anonimnosti o samima sebi. Jer mi smo prije svega anonimni sebi, a nama se čini da smo anonimni drugima. Kad se barata tobožnjom argumentacijom da za općenje, kao osnovnu funkciju jezika, ne treba gramatika (odnosno znanja o njojzi), onda se svjesno ili nesvjesno u jednu vreću trpaju "kruške i banane". Jedna je stvar elementarno jezičko sporazumijevanje, ono svakodnevno, a drugo je kulturna komunikacija. Za ovo prvo, naravno, ne treba gramatika, ali za ovo drugo itekako treba. Čovjek teži da se uzdigne i razlikuje tim svojim jezikom ako ni zbog čega drugog, a ono zbog sujete i bojazni da ga ne okrive kako je primitivan i neobrazovan. Jer i najprimitivniji i najenobrazovaniji čovjek u sebi krije bar tračak stida i zazire od toga da ga proglase takvim kakav jeste. A to govori da se čovjek sviješću o sebi(i svojoj nesvjesnosti) ipak bitno razlikuje od svih ostalih živih organizama.

Za čovjeka se inače kaže da vrijedi onoliko koliko jezika zna, što je tvrdnja prilično jednostrana, isključiva, ne naročito umna. Niko razuman ne osporava značaj ovladavanja stranim jezicima, ali se tu pretjeruje i taj značaj preuveličava, kao da je čovjeka moguće mjeriti takvim kvantitativnim jezičkim parametrima. Ljudski intelekt, istina, vrijedi više ako se vlada stranim jezikom, ali je čovjek ipak odveć složena pojava da bi primarno bio određen tim znanjima. Druga je stvar što je onaj koji zna strane jezike komunikativno sposobniji da prima znanja iz svijeta i da svoja znanja tom svijetu odašilja (jer sa svojim maternjim jezikom ne može otići daleko). Ali to ne znači da njegov jezički fond određuje stepen razvitka intelekta i uopće misaone njegove mogućnosti. Ni najbolja znanja stranih jezika ne mogu nadomjestiti sporost i ograničenost čovjekovog intelekta, niti ga mogu bitno promijeniti, jer ta znanja ga samo donekle korigiraju. Međutim, posredstvom tih jezika čovjek prima informacije koje mu otkrivaju vidike, a to je već nešto drugo, mada ni od tog ne zavisi sve, čak ni veći dio njegovih intelektualnih potencijala.

Uobičajeni jezički tip savremenog čovjeka je ovladao nekim od stranih jezika (najčešće engleskim), dok svojim maternjim jeziom vlada samo na površini, u pragmatskoj njegovoj upotrebi, jer ga kao strukture i modela nije svjestan. Do kakvoga to procijepa dolazi u čovjekovom jezičkom aparatu, koji je snabdjeven znanjima stranog jezika, a svog maternjeg "nije svjestan" (ne poznaje mu sistem, gramatičku i pravopisnu normu, ne zna književnost na tom jeziku itd.). Takav raskorak je karakterističan za našega balkanskog čovjeka, pa tako i za govornike bosanskog jezika.

Nemoguće je prosječnoga Balkanca uvjeriti da on, zbog svog vrlo skromnog nivoa općeg obrazovanja, slabo poznaje maternji jezik. I ono malo što škola u tom smislu učini, kasniji život razgrađuje. Naš prosječno načitani Balkanac u stvari je čitač novina, koji prima oskudnu, politički ili ekonomski friziranu, informaciju, začinjenu malograđansko-bulevarskom znatiželjom i senzacionalizmom, zalivenu sentimentalnim limunadama kičersko-novokomponiranog ukusa. A šta onda reći o onima koji ne čitaju ni novine jer im borba za goli život ni to ne omogućava, ili su (kad se nešto još i moglo naučiti) iz raznih razloga zaobilazili škole, pa jednostavno nemaju naviku da čitaju, a takvih je više od polovine? Kad našem prosječno obrazovanom Balkancu (čitaču novina, žurnala i horoskopa) netaktično kažete da on u stvari ne zna svoj vlastiti jezik i da je u tom smislu u najboljem slučaju polupismen, on će se najprije "stočarsko-ratarski" narogušiti i ostati pri svom da svaki čovjek svoj rođeni jezik zna samim tim što ga je od majke naučio. Da stvar bude interesantnija, ima istine u toj njegovoj tvrdnji, ali je ta istina štura. Historija se u smislu retardirane samosvijesti s našim balkanskim čovjekom grdno poigrala i gorko našalila. On se prema svom naslijeđu odnosi kao da ono nije njegovo već nečije tuđinsko. Taj naš čovjek na samog sebe kroz historiju gleda preko oka, sumnjajući. Ali njegove sumnje, na žalost, ne niču iz znanja već im se korijeni vuku iz - neznanja. Sve se onda završava onom neumoljivom predrasudom tog našega Balkanca da se svoj jezik zna samim tim što se njime govori, misli, osjeća i piše (dakle, ne treba vrijeme gubiti na učenje onog što se već zna).

Na koji način mi Balkanci učimo strani jezik? Kakva je naša psihološka i uopće intelektualna predsprema za to? Polazi se od toga da učenje i znanje stranog jezika (tačnije, nekog od zapadnoevropskih jezika) čovjeku donosi veliku korist, što je tačno. Proces usvajanja stranog jezika, međutim, vrlo je hlabavo postavljen. Obavlja se na različitim nivoima; od čisto školskog, preko raznih kurseva, sve do onih "naučnofantastičnih" oblika učenja u stilu "engleski za tri nedjelje" i sl. Naša škola boluje od mnogih boleština i u nastavi stranog jezika. Sve te boleštine uslovljavaju da iz te škole izlaze mladi ljudi sa nekakvim znanjima stranog jezika, ali su ta znanja uglavnom pasivna, mrtvogramatička, neosposobljena za govornu realizaciju u živim kontaktima. Kad se taj naš mladi čovjek zapošljava, on gubi kontakt (makar bio i samo školski) sa stranim jezikom, nema organiziranih vidova njegovog usavršavanja; tako se počinje zaboravljati i ono malo što se znalo. Tada se pribjegava raznim "ortopedskim" kursevima, opet uglavnom školski usmjerenim, lišenim govornoga kontakta. Taj proces učenja stranog jezika zasnovan je na jednome metodološko-lingvističkom paradoksu; sa slabim ili nikakvim gramatičko-stilističkim predznanjima o svome maternjem jeziku uči se

strani jezik. Time je proces učenja tog jezika otežan. Ako se nešto i nauči, sa slabim predznanjima o vlastitom jeziku i stranî se daleko brže zaboravlja, pogotovu kad se nema mogućnosti usavršavanja u samoj zemlji gdje se on govori. A poznato je da se strani jezik u pravom smislu počinje učiti tek tada kad čovjek "na tom jeziku" ogladni, ili ožedni, što znači kad njime progovori u odgovarajućem okruženju, koje ga sámo od sebe nagoni na brže i efikasnije usvajanje tog jezika, njegovih živih razgovornih formi.

Strani jezik kao moda posebno je pitanje o kojem ovom prilikom nećemo govoriti. Nas ovdje više zanima maternji jezik kao demodirani jezik. U našim silnim stremljenjima ka engleskom jeziku mi se na jedan otužno provincijalni način odričemo svoga vlastitog jezika, čak ga i omalovažavajući. Okrivljujući ga za njegovu regionalnost, zaboravljamo da time omalovažavamo sebe, bježeći od svoje sjenke, porijekla, imena i prezimena, kao da nas neko, raširenih ruku, tamo u svijetu čeka.

Kakva je situacija sa bosanskim jezikom u tom smislu? U historiji Bosne, Bošnjaka i samoga bosanskog jezika (u trajanju od nekoliko vijekova) značajnu ulogu igraju orijentalni jezici (turski, arapski i perzijski), koji su za bošnjačkog čovjeka, ma koliko mu bili bliski, ipak bili strani jezici. Dakle, kod Bošnjaka je tradicija učenja stranih jezika daleko jača nego kod susjednih i srodnih naroda (srpskog, crnogorskog pa i hrvatskog), koji u to vrijeme nisu dolazili u tješnje kontakte sa neslavenskim jezicima, kakav je slučaj bio u Bosni. To znači da Bošnjaci imadu historijsku predispoziciju za usvajanje stranih jezika (makar to i ne bili evropski jezici), jer su orijentalni jezici duboko ukorijenjeni u naslijeđe Bosne kao dijela Otomanskog Carstva. To naslijeđe koliko god je s jedne strane krasilo i obogaćivalo bošnjačku pa i čitavu bosansku kulturu, s druge strane je tu istu kulturu siromašilo, ali u jednom drugom smislu. U smislu potiskivanja svijesti o značaju vlastitog jezika za svoju kulturu. Međutim, snažan prodor islamske kulture u Bosnu, zatim vladajuća ekonomsko-državna pozicija, da ne kažemo politički prestiž njezin, sve je to na svoj način kod Bošnjaka umrtvljivalo svijest o svom bosanskom jeziku. U odnosu na taj domaći jezik politika Osmanske Imperije nije imala naročitih pretenzija, prije bi se moglo reći da je prema njemu bila ravnodušna. Ta politika nije nametala ni svoj turski, ali je on ipak po svom položaju bio prestižan. Pošto nije bilo politički organiziranih težnji u nametanju turskog jezika (a ni arapskog ni perzijskog), ispada da se u Bosni za vrijeme Turske domaći jezik normalno razvijao. Jeste, ali samo kao govorni jezik. U Bosni su se na različitim nivoima obrazovanja učili orijentalni jezici, ali se bosanski nije učio, ako se govorio. Upotrebljavao se u bošnjačkoj narodnoj književnosti i u nekim specifičnim oblicima epistolarne književnosti

(književnog žanra u vidu pisama; pisma krajiških Bošnjaka npr.). Mada se npr. bosančica (odnosno "begovo pismo") njegovala u najvišim slojevima bošnjačkoga društva, to ne znači da je i sam bosanski jezik u organiziranom smislu njegovan, mada kontinuitet njegove upotrebe (ni one pisane) nikad nije došao u pitanje.

Kod bošnjačkog naroda se razvijala jedna u suštini protivurječna jezička svijest; učili su se i znali orijentalni jezici, a govorno i emocinalno bilo se vezano za svoj jezik, na kojem je bilo malo pisane aktivnosti. Tako se kod Bošnjaka formira jedan vid distance prema svom porijeklu (što je u biti historijska ironija i paradoks), neka vrsta kulturne otuđenosti od bosanskog jezika. To se Bošnjacima u prošlosti grdno svetilo (pa i danas sveti), a drugima davalo u ruke tobožnje argumente u korist teze o "nepostojanju" bosanskog jezika.

Učenje evropskih jezika posredstvom prodora evropske kulture u Bosni također ima svoju tradiciju. To se osobito odnosilo na njemački jezik, koji se u Bosni širi za vrijeme Austro-Ugarske, a tek u XX vijeku aktivno se uče i drugi evropski jezici, pretežno engleski i francuski, da bi engleski vrlo brzo uzeo primat, koji inače ima u savremenom svijetu.

Pošto je bosanski, u smislu zvaničnog njegovoga priznavanja, najmlađi slavenski jezik, ta okolnost pred njegove govornike postavlja zahtjeve da se taj "mladi" maternji jezik što bolje upozna i nauči. Bosanski jezik tek u tragično vrijeme bosanskog rata biva priznat i uveden u škole, bošnjačka književnost isto tako, a to su tek prvi proplamsaji. Pred novim generacijama Bošnjaka i Bosanaca, na domak XXI vijeka, stoje krupni zadaci; da se taj jezik uči u redovnom školskom procesu, a da se na djelima bošnjačke književnosti vaspitavaju mlade generacije. Bosna je dio Evrope, makar i one južne. Ona je okrenuta toj Evropi, stremi njezinim vrijednostima, nudeći joj svoje autohtone vrijednosti. S druge strane, Bosna i bošnjački narod dio su i islamskoga prostora, krajnji zapadni, dakle opet provincijalni. To je ono kad se kaže da je Bosna najzapadniji istok i najistočniji zapad. U Bosni će se učiti ne samo evropski već i orijentalni jezici, a učenje ovih drugih vjerovatno će se intenzivirati. Bosna i bošnjački narod u XXI vijeku naći će se ponovo na razmeđu među kulturama (evropskom i islamsko-orijentalnom) i opet će biti neka vrsta ćuprije među njima.

69. RELIGIJA I JEZIK; NA PRIMJERU ISLAMA I BOSANSKOG JEZIKA

PITANJE: *Je li islam u Bosni kroz njezinu historiju pomagao ili odmagao razvoju bosanskog jezika?*

ODGOVOR: Kao sredstvo sporazumijevanja i kulturno obilježje naroda, jezik se razvija u vremenu i prostoru, što znači da je njegova osnovna zakonomjernost ona ista kojoj podliježu sve prirodne i društvene pojave, zakonomjernost mijenjanja, prelaska iz jednoga u drugi kvalitet. Jezička priroda predstavlja osobenu simbiozu, spoj organskih i neorganskih elemenata u njojzi. Znači da jezik odlikuju i prirodna i društvena svojstva. Šta je to prirodno, organsko u jeziku? Sve ono što čini njegov unutarnji sastav, njegov organizam koji se razvija po svojim unutarnjim zakonitostima, čak i neovisno (ili vrlo malo ovisno) od vanjskih, društvenih faktora, koji također utiču na taj razvoj, ali na jedan svoj "izvanjski" način. Jezik odlikuju svojstva živog organizma (koji se sastoji od glasova, riječi, rečenica). Taj organizam nečem služi (sporazumijevanju prije svega), ali njegovo porijeklo je u principu prirodno, evolutivno (kao i sam čovjek kao prirodno biće). Taj jezički organizam uslovljen je odnosima među unutarnjim dijelovima koji sačinjavaju njegov složeni organizam.

Pošto je jezik osnovno sredstvo komunikacije, njime se društvene grupe sporazumijevaju (unutar sebe, a i među sobom). Samim tim jezik je i jedna vrlo značajna društvena pojava. On stoga umnogome zavisi od vanjskih uslova, dakle od prilika u kojima žive te društvene grupe što im jezik kao sredstvo sporazumijevanja služi. I sámo društvo, prema tome, djeluje na jezik. Zakonitosti društvenog razvitka imadu svog specifičnog odraza na procese u jeziku, dakle i unutar onoga što je organsko u njemu. Jezik je u stvari jedna prirodno-društvena pojava, koja u sebi ujedinjuje zakonomjernost i organskog i neorganskog razvoja. On je stoga i složen fenomen, značajan za čovjeka kao prirodno i društveno biće. U nauci se dosle mnogo insistiralo na društvenoj formi i upotrebi jezika. Jezik je (sa svojom primarnom funkcijom sporazumijevanja) prvenstveno društvena pojava, onoliko važan koliko služi kao sredstvo komunikacije. Ali se u njemu otkrivaju i unutarnje zakonitosti razvitka, koje ne moraju imati neposrednu (pa ni posrednu vezu) sa društvenim pojavama. Zato lingvistika (mada spada u društvene nauke) ima u sebi mnogo elemenata prirodnih nauka i služi se njihovom metodologijom.

Jezik se kao prirodna i društvena pojava razvija i mijenja u vremenu i prostoru. U vremenu zato što je kao prirodni organizam podložan stalnim promjenama (a i sámo društvo kome služi također se kroz vrijeme mijenja).

Razvija se u prostoru jer se jezik upotrebljava na etničkom nivou; njime govore konkretni etnosti u konkretnim historijskim prilikama. Tako kako se etnos razvija na određenoj teritoriji, mijenjaju se i njegovi dijalekti. Nas ovdje zanima kako religija kao važan faktor u razvoju etnosa i naroda djeluje na njegov jezik. U kojoj mjeri je ona bitna za formiranje konkretne jezičke slike? Kako religija u uslovima razvoja na Balkanu djeluje na jezik, u kojim pravcima se on razvija i diferencira pod uticajem religijskog faktora? U kojoj mjeri religiozne razlike znače i jezičke razlike i kako se ta dva faktora razvoja etnosa i naroda među sobom dopunjuju i ukrštaju?

Ovom prilikom nećemo se zadržavati na historijskim pojedinostima razvitka južnoslavenskih dijalekata ne samo stoga što je to za našu temu odveć široko pitanje već i zbog toga što smo se u ovoj knjizi nekih glavnih pojedinosti tog razvoja već doticali. Formiranje triju dijalekata (kajkavskog, čakavskog i štokavskog) na zapadnojužnoslavenskom tlu išlo je svojim slijedom. Dijalekti su usitnjenije jezičke cjeline koje se formiraju i razvijaju služeći unutaretničkom sporazumijevanju. Nastanak tzv. nacionalnih jezika najčešće se odvija na osnovama nekoga dijalekta, tj. govornog jezika, od kojega pisani jezik uzima strukturu, unutarnji sastav. Tu strukturu (shodno svojim širim kulturnim potrebama) nadograđuje, prilagođava sebi, dajući joj šire komunikativne i više stilsko-jezičke forme. Književni jezik je neka vrsta kultiviranoga, u pisanoj formi obrađenog (odnosno dorađenoga) dijalekta. On predstavlja višu formu neorganskog, svjesnim akcijama organiziranog razvoja dijalekta, isto tako kao što i narod, odnosno nacija predstavlja višu formu razvoja etnosa.

Bivši srpskohrvatski jezik formirao se na osnovama novoštokavskih govora istočnohercegovačkoga tipa (južnih ijekavskih, tako je bar bilo u Vukovoj reformi i ilirskom pokretu), da bi kasnije usvojio ekavizam iz istočne štokavštine, prelazeći granice svoje južne novoštokavske postojbine. Dijalekatska domovina bivšeg srpskohrvatskog jezika je istočna Hercegovina. Kajkavski i čakavski dijalekt (kao zapadniji dijalekti) nisu ušli u njegovu osnovicu, mada su se na svoj način kroz jezik zapadnijih pisaca (naročito hrvatskih) do izvjesne mjere i sami u njega ugrađivali, uglavnom na leksičkom planu (svojim rječničkim fondom). Današnji srpski, hrvatski i bosanski jezik idu pravcima produbljivanja razlika među njima. A upravo te razlike imadu svoje uzroke i u religioznim razlikama među našim etnosima, odnosno narodima. Hrvatski jezik je književni jezik hrvatskog naroda. On je po religijskom svom određenju u našim balkanskim okvirima "katolički jezik" (odnosno jezik katolika štokavaca, kajkavaca i čakavaca). Srpski jezik je književni jezik srpskog naroda, on je po religijskom određenju "pravoslavni jezik", jezik pravoslavaca štokavaca (u posebnom odnosu prema tom jeziku stoji "pravoslavni jezik" Crnogoraca). Bosanski jezik je književni jezik bo-

šnjačkog naroda. Da li to znači, analogno prethodnim odrednicama, da je on po svom religioznom određenju "muslimanski jezik", odnosno jezik muslimana štokavaca (štokavaca islamske vjeroispovijesti)? Da li bi on to mogao biti u onolikoj mjeri u kojoj bi hrvatski mogao biti "katolički", a srpski "pravoslavni", po svom kulturno-religijskom omeđenju?

Da pođemo najprije od dijalekta i njegovog odnosa prema religijskom porijeklu njegovih govornika. Zapravo od pitanja u kojoj mjeri dijalekatske razlike mogu biti posljedica, ili odraz religijskih razlika među etnosima. Najčešći je slučaj da pripadnici jednoga dijalekta pripadaju i jednoj religiji. Ali njihova dijalekatska jednoobraznost nije bitno uslovljena religijskom već upravo dijalekatskom pripadnošću. Događa se također da pripadnici različitih dijalekata ispovijedaju jednu vjeru. To dokazuje da se dijalekatske razlike formiraju i neovisno od toga što govornike različitih dijalekata objedinjuje ista religija. Znači da faktor dijalekatskog formiranja razlika neprekidno djeluje, da je on pretpostavka svakog jezičkog razvitka. Te dijalekte, međutim (bez obzira na njihove međusobne razlike), zbog religijske jednoobraznosti govornika, objedinjuju i neke zajedničke crte čije je porijeklo u jednakom religijskom porijeklu. To se ne mora odnositi samo na jedinstvenu (ili vrlo sličnu) crkvenu leksiku i frazeologiju te uopće leksiku religioznog života, već može imati odraza i na formiranje nekih drugih zajedničkih crta nevezanih za religiozni život govornika različitih dijalekata. Tako npr. kajkavce i čakavce vezuje pripadnost katoličkoj religiji, iz čega proizlaze neki leksički međudijalektizmi, koji su neposredno vezani za katoličku crkvu i bogosluženje, za "latinizme", "vatikanizme" u toj religioznoj terminologiji. S druge strane, pripadnici starоštokavskih crnogorskih i novoštokavskih istočnohercegovačkih govora pravoslavnog stanovništva imaju zajednička obilježja u pravoslavnoj crkvenoj terminologiji, koja na svoj način uslovljavaju i neke opće riječi (izolekse) u stočarskoj narodnoj terminologiji, koje (na prvi pogled) nemaju nikakve veze sa crkvenom narodnom terminologijom.

Za nas je, međutim, interesantnija situacija kad pripadnike istoga dijalekta odlikuju religiozne razlike. A upravo to je tipično za štokavce. U štokavskom dijalektu postoje čak i mjesni govori (dakle govori jednog sela) koji pripadaju užem govornom tipu, ali se među sobom po nečemu ipak razlikuju. Za Bosnu i Hercegovinu to je naročito karakteristično. Postoje (tačnije, postojala su do prije koju godinu) sela sa stanovništvom sve tri naše "štokavske religije", stanovništvom jednakim po dijalekatskoj pripadnosti, ali u ponečem govorno ipak nejedinstvenim. Ako na jednom prostoru žive pripadnici različitih religija, bez obzira što su dijalekatski jedinstveni, među njima se ipak javljaju razlike uslovljene nejednakom religioznom, odnosno nacionalnom, pripadnošću. Jer religiozne razlike kod nas najčešće znače i nacio-

nalne razlike, a samim tim i jezičke razlike. Koje su to razlike? Ograničit ćemo se na teren Bosne i Hercegovine, na njegove dijalekte, a potom i na njegove "jezike".

Pripadnici triju religija, odnosno naroda, u Bosni i Hercegovini do ovog rata (prije etničkih čišćenja) živjeli su izmiješani, pripadajući istim ili različitim dijalekatskim tipovima, u zavisnosti od toga na kojem dijelu terena žive. Muslimani i pravoslavci jugoistočne Bosne npr. pripadali su ijekavskoštakavskom dijalektu, dok su muslimani i pravoslavci sjeveroistočne Bosne pripadali unekoliko različitim dijalektima, mada su živjeli izmiješano. To znači da su dijalekatski među sobom srodniji govori muslimana i pravoslavaca jugoistočne Bosne nego govori muslimana jugoistočne i muslimana sjeveroistočne Bosne. Drukčije rečeno, govori pravoslavaca jugoistočne Bosne bliži su govorima muslimana toga dijela Bosne nego govorima pravoslavaca sjeveroistočne Bosne sa kojima ih vezuje ista religija (mada su pravoslavci u Bosni i Hercegovini dijalekatski među sobom ipak ujednačeniji nego što je to slučaj sa muslimanima, što je uslovljeno porijeklom stanovništva). To znači da je teritorijalni faktor razvoja dijalekata najvažniji i da on određuje stepen sličnosti i razlika među govornicima dijalekata. Dakle, bitnija je teritorijalna bliskost nego religiozna, odnosno nacionalna.

Postoje, međutim, govorne odlike koje su opće za sve pripadnike jedne religije, bez obzira na područje kojeg su dijalekta. Tako npr. za sve muslimanske govore (bez obzira jesu li staroštokavski ili novoštokavski, štakavski ili šćakavski, ijekavski ili ikavski) karakteristični su turcizmi, a velik broj turcizama u bosanskom jeziku upravo je iz religioznog života. Osim toga, dosljedna upotreba suglasnika *h* podržana je osobito stabilnošću i učestalošću toga glasa u arapskom jeziku, tačnije u jeziku Kur'ana, što je neposredan rezultat uticaja religije na jezičke pojave.

Kad je riječ o uticaju religije na formiranje nekih osobina u književnom jeziku, onda se pojave u dijalektima, na taj način formirane, prenose u pisani jezik i postaju njegovo važno obilježje. Tako dolazimo do našeg osnovnoga pitanja: u kojoj je mjeri islam uticao na neke osobine u bosanskom jeziku. Polazimo od teze da islam niti je pomagao niti odmagao razvoju bosanskog jezika. Ipak, u tom jeziku ima nečeg što bismo uslovno mogli nazvati pomaganjem tog razvoja, ali i odmaganjem, također. Islam je uticao na neke pojave u bošnjačkim dijalektima (o kojima smo na više mjesta u ovoj knjizi govorili), ali je on uticao i na razvojne tokove tih dijalekata u cjelini. To se npr. na bosanskohercegovačkom tlu odražava u tome što su bošnjački govori kao cjelina na izvjestan način konzervativniji, tj. usporen je njihov unutarjezički pa i vanjezički razvoj. Ovaj prvi (unutarjezički) usporen je time što je islam kao nova religija (mada na Balkanu nije bila nepoznata ni do dolaska Turaka) svoje

pripadnike do izvjesne mjere počeo distancirati u odnosu na pripadnike pravoslavlja i katoličanstva, a time ih do izvjesne mjere prisnije vezati među sobom. Zbog čega bi islam uticao na konzerviranje jezičkih crta u govorima Bošnjaka? Zbog toga što je islam bio faktor razdvajanja, a ne spajanja unutar zatečenog doislamskog stanja na Balkanu. Samim tim mogućnost usporavanja unutarjezičkog razvoja jedne konfesije u odnosu na druge realna je vjerovatnoća. Islamski način života u balkanskim prilikama odlikovao je kult porodice, zatvorenoga, patrijarhalnog morala, unutar kojeg se odvijao život toliko različit od vanjskog svijeta, život koji je kultivirao unutarnji red, čistoću i uopće "istočnjačku prefinjenost" (kako se to obično kaže). U ambijentu bosanskih avlija i mahala odvijao se život po mnogo čemu specifičan i drukčiji u odnosu na dotadanje slavensko-balkansko okruženje. On je arhaizirao i neke jezičke crte, naslijeđene iz starijih faza razvoja južnoslavenskih dijalekata. Što se tiče evolutivnog usporenja vanjezičkog razvoja bošnjačkih dijalekata, tu se misli na migraciona kretanja kao uzrok jezičkih promjena. Naime, poznato je da je bošnjačko stanovništvo bilo manje podložno migracijama od pravoslavnog stanovništva u Bosni i Hercegovini, što je uticalo na očuvanje nekih starijih govornih odlika, odnosno kontinuiteta razvoja sa stanjem prije otpočinjanja velikih migracija. Ipak, unatoč tome što je islam uticao na izvjesno usporavanje unutarjezičkog i vanjezičkog razvoja bošnjačkih dijalekata, on nije mogao zaustaviti proces novoštokaviziranja tih govora (koji se, istina, odvijao sporije u odnosu na nemuslimanske govore, ali se ipak odvijao).

U čemu je islam neposredno uticao na pisani jezik u Bosni, tj. na sam bosanski književni jezik? Prije svega, njegovim posredstvom u Bosni se veoma raširilo arapsko pismo. U upotrebi su bili turski, arapski i perzijski jezik, što je sámo po sebi odvlačilo pažnju sa svoga vlastitog na orijentalne jezike, zbog čega je neminovno trpio bosanski jezik. Reklo bi se da je taj jezik zbog kulturne dominacije orijentalnih jezika bio zarastao u korov, mada nikada nije prestajao da se upotrebljava ni u pisanoj riječi. Kulturna svijest i uopće stremljenja bošnjačkog naroda u tursko doba bila su dobrim dijelom usredsređena na orijentalnu kulturu i jezike, tako da se nivo pismenosti i obrazovanosti mjerio stepenom prihvatanja i poznavanja te kulture, odnosno aktivnog učešća u njojzi. To nije bilo zbog toga što je Turska Carevina kao država stremila tome, već najviše zbog toga što je islam na Balkanu doživljavao ekspanziju, ne samo islam kao religija već i uopće islamska kultura u širokom poimanju. Islam je, međutim, posredstvom dijalekata na koje je neposredno uticao, na drukčiji način pomogao bosanskom jeziku da se izdvoji svojim nekim osobinama, po kojima se sve više počinje razlikovati od svoga jezičkog okruženja.

Dakle, da nije bilo islama na Balkanu, veliko je pitanje da li bi se bogomilsko-bošnjački etnos očuvao i da li bi bošnjačka jezička tradicija us-

pjela da se sačuva i ne potopi u drugim dominirajućim tradicijama, pod uplivom starijih crkava na Balkanu, istočne i zapadne.

70. POJAM BOSNISTIKE

PITANJE: *U kojim pravcima bi se dalje trebala razvijati bosnistika i šta uopće znači taj pojam?*

ODGOVOR: Naporedo sa pojmovima *serbokroatistika, srbistika, kroatistika* ide i pojam *bosnistika,* koji je još uvijek više analogna tvorbena izvedenica nego živi naučni termin. Šta bi se podrazumijevalo pod pojmom *bosnistika*? Kao što se npr. serbokroatistika bavila istraživanjem srpskohrvatskog jezika, tako će se bosnistika baviti istraživanjem bosanskog jezika. Bosnistika ima izvjesnu tradiciju, ali je druga stvar koliko je ta tradicija razvijena i da li se ona u prošlosti tako nazivala. Naime, unutar serbokroatistike postoji dio građe bosanskog jezika. U knjizi *Bošnjački narod i njegov jezik* u vezi s tim napisali smo slijedeće:

"Proučavanje književnojezičkog naslijeđa Bošnjaka do danas nije dalo zaokruženije rezultate, mada su mnoga pojedinačna pitanja istraživana, naročito u sklopu šire serbokroatističke i orijentalističke problematike. U okvirima istraživanja iz dijalektologije, leksikologije i historije sh. jezika, pa i ispitivanja jezika narodne poezije, jezika štampe i starijih i savremenih pisaca, kao i nekih kontrastivnih priloga naših i inostranih orijentalista, iz ove oblasti značajni su radovi serbokroatista Asima Pece, Ismeta Smailovića, Jovana Vukovića, Mustafe Ajanovića, Herte Kune , Miloša Okuke, Dževada A. Jahića, Mevlide Karadža-Garić, Hanke Glibanović-Vajzović, Milana Šipke, Senahida Halilovića, Ahmeta Kasumovića, arabiste Srđana Jankovića i književnih historičara Muhsina Rizvića i Alije Isakovića. Nastojanje cjelovitijeg sagledavanja ove problematike u kontekstu kulturne i političke historije Bošnjaka nalazimo u knjigama Muhameda Hadžijahića i Kasima Suljevića. Prvi pokušaj sintetskog obuhvata jezičke geneze Bošnjaka predstavlja rad Dževada A. Jahića "Tretiranje jezika u vezi sa nacionalnim konstituisanjem Muslimana", *1985. U dosadanjim izučavanjima jezičke baštine i savremenog izraza Bošnjaka ukazano je na niz novih problema i na pravce njihovih budućih istraživanja, jer mnogi aspekti ovog smjera razvoja sh. jezika naučno još nisu dovoljno objašnjeni" (str. 38.).*

Imena spomenuta u ovom citatu znače ujedno i utemeljivače bosnistike, kao filološke discipline koja se bavi bosanskim jezikom. Bosnistika je mla-

da disciplina, koja tek treba da se razvija i čija je mladost uslovljena time što je bosanski jezik tek nedavno priznat kao zvanični jezik bošnjačkog naroda.

Postavlja se pitanje čime do danas bosnistika raspolaže. Malo čime. I ono čime raspolaže razbacano je po pojedinačnim osamljenim istraživačkim poduhvatima; do danas ona ne raspolaže ni jednim sintetskim djelom o problematici bosanskog jezika (ova knjiga je prvo takvo djelo). Pitanje bi, dakle, bilo bolje postaviti ovako: čega sve nema bosnistika? Nema svega onog što je neophodno da bi se bosanski jezik naučno utemeljio i u zvaničnoj komunikaciji neometano upotrebljavao. Nema rječnike, gramatike, pravopise ni pravopisne priručnike. Ponešto se ipak kao ptice-vjesnice u najnovije vrijeme pojavljuje; *Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku* Alije Isakovića i *Pravopis bosanskoga jezika* Senahida Halilovića. Nema *Instituta za bosanski jezik* ni *Bošnjačke akademije nauka i umjetnosti* sa *Odjeljenjem za bosanski jezik*, sve ono što je neophodna pretpostavka za normalan razvoj bosanskog jezika i bosnistike kao naučne discipline. Stoga će u narednim godinama (na prijelazu iz XX u XXI vijek) u Bosni i Hercegovini trebati uložiti mnogo truda i sredstava kako bi se bosnistika kao naučna disciplina razvijala, u interesu ne samo bošnjačkog naroda već i Bosne i Hercegovine kao višenacionalne države.

71. "JEZIK POD ZAŠTITOM DRŽAVE"

PITANJE: *Da li bi bosanski jezik trebao da bude "jezik pod zaštitom države"?*

ODGOVOR: Na više mjesta u ovoj knjizi ukazali smo na značaj jezika za nacionalnu kulturu i identitet, a to smo potkrijepili primjerima ne samo bosanskog već i drugih južnoslavenskih jezika. Ovdje ćemo se pozabaviti zvaničnim (državnim) jezikom kao sredstvom šire komunikacije. U tom smislu svaku državu odlikuje državni jezik ili više njih. Kao što i države mogu biti velike i male, takav je slučaj i sa jezicima; njihova veličina na svoj način je uslovljena veličinom same države kojoj kao zvanični književni jezik služe. Naše interesovanje usmjeravamo na male jezike, jer su i naši balkanski narodi mali, pa tako i njihovi jezici.

Prijeti li malim jezicima opasnost od iščezavanja već samim tim što su mali (to "mali" znači da zahvataju malu teritoriju i da njima govori mali broj ljudi)? Naravno da prijeti, ali ne samo zato (čak ne i prvenstveno zato) što su mali. Veća opasnost im prijeti od mentaliteta vlastite kulture,

od provincijalnosti tog mentaliteta i nerazvijene svijesti koliko je u slučaju malih naroda jezik velika stvar, važna ne zbog jezika već zbog samog naroda. Države svojim zakonskim mehanizmima štite svoje zvanične jezike, zakonski ih ozvaničuju, dajući im pravnu težinu, punomoć da mogu biti općeprihvaćeno sredstvo općenja unutar države. Stoga je zvanični jezik u stvari zakonski ovjeren, registrirani jezik.

Bosna i Hercegovina je mala država, nakon ovog rata politički-nacionalno organizirana porotivurječno (da ne kažemo, apsurdno). I u jezičkom smislu to je mala, ali složena zemlja. U njojzi se govore tri jezika (bosanski, srpski i hrvatski) među sobom vrlo slična, ali ipak ne samo po nazivu različita. Bosanski jezik ako i jeste zvanični jezik bošnjačkog naroda, on nije državni jezik Bosne i Hercegovine, što znači da je po teritorijalnom zahvatu manji i od same te Bosne i Hercegovine. Da li je u tome njegov osnovni problem, u toj njegovoj teritorijalnoj skromnosti? Nije u tome već u nečem drugom; on je jezik koji će se javljati sa takvim nazivom samo na području Bosanskohercegovačke federacije, mada ni tu neće biti cjelovito zastupljen, jer bosanskohercegovački Hrvati imadu pravo na svoj hrvatski jezik. Kako onda bosanski jezik može biti zaštićen državnim zakonima Bosne i Hercegovine kad njegova zvanična upotreba ne doseže ni polovinu teritorije te male države? To je već unutarpolitičko pitanje bosanskog jezika, ta njegova nedržavnost, odnosno relativna državnost, da tako kažemo.

Jezici su također spomenici kulture, ali živi spomenici, spomenici koji služe. Pogotovu mali jezici dragocjeni su spomenici kulture. Kako zaštititi te spomenike? Može li jezik zaista biti "pod zaštitom države"? Tačnije, treba li to biti? Država bi svojim zakonskim mehanizmima, štiteći sebe, trebala da štiti i svoj jezik. Jer taj njezin jezik je neprestano pod pritiscima drugih jezika i drugih kultura, pa i pritiscima same te države i njezinog administrativno-činovničkog aparata, koji taj jezik kvari. Dakle, država bi valjala zaštiti jezik i od same sebe, da ne govorimo od drugih. Jer jezik je po prirodi svojoj podložan mijenjanju, a to znači na svoj način ruiniranju i propadanju, pa ga treba nekako zaštititi. Kako?

Naše shvatanje mehanizma zaštite jezika od "kvarenja", asimilacije i sličnih njegovih neprijatelja možda se u ponečem i bitno razlikuje od uobičajenih shvatanja njegove zaštite. Jezik treba "kalajisati" iznutra, iz same utrobe, ali ne iz njegove (jezičke) utrobe već iz utrobe društvenih mehanizama koji se "brinu" o tom jeziku, koji ga proučavaju, propisuju mu pravila i tako ga štite. Treba odvojiti sredstva za proučavanje i normiranje jezika, *naučno* ga, dakle, zaštititi, a ne deklarativno-politički. Na taj način bi trebalo štititi bosanski jezik i on bi time na najbolji način bio "jezik pod zaštitom države". Njemu inače prijete mnoge opasnosti. Opasno je za njega,

prije svega, njegovo politiziranje, političko manipuliranje njime. Upravo to njegovo politiziranje onemogućava da on bude "jezik pod zaštitom države", jer bi mu se tada pripisivale unitarističke etikete; ukazivalo bi se na opasnost njegove hegemonije nad srpskim i hrvatskim jezikom u Bosni i Hercegovini. Politika izmiruje jezike po principu vještačke ravnoteže, a to onda ima negativnog odraza na njih, jer im ta ravnoteža nije svojstvena. Bojimo se da će u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini takvo političko manipuliranje "jezičkom ravnopravnošću" ići opet na štetu "najmlađeg", najkrhkijeg među južnoslavenskim jezicima - bosanskog.

72. BOSANSKI JEZIK U SVIJETU

PITANJE: *Kakva je situacija sa upotrebom bosanskog jezika u bošnjačkoj dijaspori?*

ODGOVOR: Ne zna se ni približno koliko po svijetu ima iseljenika Bošnjaka, onih koji trajno žive u nekoj drugoj zemlji, a i onih koji duže vremena borave na tzv. privremenom radu u inostranstvu. U tom smislu predratna situacija razlikuje se bitno od poslijeratne. Prije rata, najveća bošnjačka iseljenička grupa bila je u Turskoj. To su Bošnjaci iz Bosne, Hercegovine i Sandžaka, koji su se u Tursku masovno iseljavali u više navrata, pri čemu je naročito masovna bila migracija šezdesetih godina ovog vijeka. U drugim dijelovima svijeta nije bilo takvih krupnijih iseljeničkih grupa. Druga iseljenička grupa i nije u klasičnom smislu iseljenička jer je ona isključivo ekonomska migracija. To su Bošnjaci na privremenom radu u inostranstvu (Austriji, Njemačkoj, Švedskoj, Švajcarskoj, Sloveniji, Hrvatskoj).

Ovaj rat u tom smislu bitnije je izmijenio situaciju samo u kvantitativnom pogledu i drukčiji su neposredni uzroci iseljavanja; stanovništvo je iseljavano prinudno, u procesu planskog etničkog čišćenja. Bošnjačko stanovništvo se u toku ovog rata rasipa po svijetu idući uglavnom istim pravcima kojima se ranije kretala bošnjačka ekonomsko-politička emigracija. Jedan pravac je prema zapadnoj Evropi, drugi prema Turskoj. Za bosnistiku je svakako najinteresantnija dijaspora bosanskog jezika u Turskoj. U knjizi *Bošnjački narod i njegov jezik* o toj dijaspori smo rekli slijedeće:

"Posebno mjesto ovdje pripada iseljeničkim govorima, slavensko-muslimanskim jezičkim oazama u Turskoj, formiranim krajem XIX i u toku XX vijeka. Te oaze nalaze se u evropskom i azijskom dijelu Turske i dijalekatski su heterogene; ovo iseljeničko stanovništvo vodi porijeklo iz ra-

zličitih krajeva Bosne i Hercegovine, Sandžaka, Crne Gore, Kosova. Današnji govori tih iseljenika u Turskoj (koji svoj maternji jezik zovu bosanskim *ili* bošnjačkim*) u neslavenskom jezičkom okruženju čuvaju brojne konzervirane govorne crte (npr. stariju akcentuaciju, ikavicu, naročito turcizme). Te osobine sačuvane su u okolnostima različite dijalekatske pripadnosti ovih iseljenika, ali i uslovima specifičnog međudijalekatskoga prožimanja koje se među Bošnjacima odvija zbog njihove upućenosti jednih na druge u dominirajućem turskom jezičkom i dijalekatskom okruženju. U govorima Bošnjaka dolazi i do veoma zanimljivih pojava začetih i razvijanih u uslovima bilingvizma, pod uticajem turskog jezika, što je dragocjeno za sociolingvistička posmatranja, naročito sa aspekta teorije jezika u kontaktu. Takva ispitivanja ovih iseljeničkih govora još nisu vršena; ona bi bila značajna kako za proširivanje znanja o jezičkoj tradiciji Bošnjaka tako i za sh. dijalektologiju i sociolingvistiku" (str. 13-14.).*

Bošnjaci u Turskoj izloženi su procesu "galopirajuće asimilacije", o čemu je u ovoj knjizi već bilo riječi. Možda će poslijeratna Bosna i Hercegovina u tom pogledu uspjeti da učini više nego je to činila Jugoslavija, a možda će i sama Turska pokazati više volje i elastičnosti u odnosu prema bošnjačkoj iseljeničkoj grupi i kulturi države koju je za cijelo vrijeme rata svesrdno pomagala. I neovisno od političkih odnosa između Bosne i Hercegovine i Turske (na žalost to je u stvarnosti uvijek ovisno), valjalo bi učiniti sve da se bošnjačka kultura u Turskoj spasi, ukoliko za to još ima vremena.

Što se tiče bošnjačke zapadne (evropske) emigracije, tu je situacija drukčija; na svoj način složenija, ali u ponečemu i povoljnija. Prije rata tu emigraciju sačinjavali su ljudi zaposleni u tim zemljama, a u toku rata zapadnu Evropu je preplavila bošnjačka ratna emigracija, koja je još više usložnila zatečenu (ionako složenu) situaciju. Organizirana djelovanja u okvirima ambasada i bošnjačkih klubova u zapadnoj Evropi, da se zaštiti bošnjačka kultura, odveć su skromna, sporadična, nedovoljno stručna, sa malo sredstava, sa puno našega balkanskoga političko-ekonomskoga pragmatizma i neznanja o sebi; sve to u svijetu ide vrlo traljavo, slabo i neznano. Bosanskohercegovačke dopunske škole npr. (kao glavni punktovi bosanskoga književnog jezika u inostranstvu) rade u vrlo teškim uslovima, često prepuštene same sebi, bez državne brige, ostale na milost i nemilost raznih konzularnih činovnika i karijerista koji imadu malo sluha i sposobnosti da budu misionari jedne takve male, a bogate kulture kakva je bosanska i bošnjačka. Donatorstvo za te škole svodi se na dobru volju naših privrednika, vlasnika privatnih firmi, koji na sreću pokazuju dovoljno svijesti o značaju tih škola za bosansku državu.

Bosni i Hercegovini kao državi, bosanskoj kulturi i bošnjačkom narodu kao stožeru te kulture, grdno će se svetiti odnos same te države prema nekim njezinim tako važnim tekovinama, kakve su jezik i književnost, škola i sl. Bošnjaci po svijetu nalaze se u situaciji kulturne bespomoćnosti, inferiorni i "balkanski primitivni" u odnosu na okruženje, koje ih guta i nema puno milosti za našu nesamosvijest. Tako je i sa, tek odnedavno priznatim, bosanskim jezikom, koji svoju bitku za opstanak još uvijek bije (bez obzira na zvanično priznavanje u samoj Bosni i Hercegovini). A da ne govorimo kako se ta borba za opstanak očajnički i gotovo donkihotovski vodi u svijetu, kojim su se Bošnjaci prosuli u borbi za goli život. Država se tih svojih državljana u jednom smislu u stvari odriče; ne kao državljana već kao kulturnih bića koja državi pripadaju ne samo pasošem i matičnim brojem već i nečim mnogo dubljim, trajnijim i značajnijim. Tako je i sa bosanskim jezikom, koji se kao lingvističko siroče potuca po svijetu od nemila do nedraga. Mi smo na odveć niskom stupnju kulturnog razvoja da bismo bili svjesni šta za jednu malu državu i narod znači taj njihov jezik. Mi smo dospjeli do takvog nivoa svijesti o sebi pa mislimo: za takva "neka pitanja" još nije došlo vrijeme, treba ih ostaviti za "bolja vremena", jer sad se rješavaju "daleko važnija" pitanja. A u tome i jeste ta naša kobna varka. "Bolja vremena" u tom smislu nikad ne dolaze. Dolaze samo gora, ako propadanju i čekanju prepustimo ono što se kasnije (kad propadne) više ničim, nikakvim "boljim vremenima" neće moći vratiti, odnosno oživjeti.

73. PRIJETNJE BOSANSKOM JEZIKU

PITANJE: *Prijeti li bosanskom jeziku opasnost ponovnog "ukidanja"?*

ODGOVOR: U principu, jedino onaj koji je jezik "izmislio" može ga i - "ukinuti". To bi značilo da se može ukinuti samo ono što je vještački stvoreno, što je rezultat nečije dobre volje ili političkog hira. Jezik (mada djelimično jeste i političko pitanje) na svu sreću nastaje u rezultatu nekih drugih "hirova" i historijskih procesa, koji malo (ili vrlo malo) zavise od volje i moći pojedinaca, ili neke organizirane vladajuće grupe. On je kulturnohistorijska tekovina, historija je njegov tvorac i jedino ona može ga i "ukinuti". Dosad međutim, nije zabilježen ni jedan jedini slučaj da je historija zaista "ukinula" jezik, prije nego što umre i posljednji njegov govornik. Zapravo, jezici se ne ukidaju, oni umiru prirodnom smrću. Samo što je varka u tom da nam se čini kako ne umiru jer su savremenici jedini svjedoci toga (ne)umiranja. A tek kad umre i posljednji govornik nekog jezika (a takvih slučajeva u svijetu ima), tek

tada vrhunska pokroviteljica historija sklapa nad njim svoj posljednji list. Taj jezik se više ne može roditi. Jer jezici se, zapravo, rađaju samo jednom, nema jezičke inkarnacije, bar mi tako mislimo. Ali ni tada ne znači da ga je historija neposredno ukinula. On se zapravo "ukida" sam, umire kao neka biljna ili životinjska (endemska) vrsta; smrću posljednjega pripadnika, "posljednjeg Mohikanca" te vrste. Što bi rekao pjesnik u *Kamenom spavaču*:

"Smrću mojom umro je i moj svijet
Ali cvietja svijeta
Svugdje i sad
Ima"

Šta se to dešava sa našim balkanskim jezicima da nad njima stalno vise neke prijeteće sjene, sablasti koje na njih prežaju? Znademo šta se dešava. Znademo te duboke historijske komplekse naših malih naroda na Balkanu, komplekse iz kojih proizlaze maniri politiziranja svega onog što je stvar kulture, a ne politike. Politički protivnici bosanskog jezika (jer drugih protivnika osim političkih on i ne može imati) kategorički tvrde da je to "izmišljen" jezik, kako su "izmišljeni" i Bošnjaci kao narod. Znači da on određenoj politici smeta, da se njegovo "uglavljivanje" među srpskim i hrvatskim jezikom ne prima kao pravo naroda na svoj jezik već kao politički potez usmjeren ka neutraliziranju dominacije srpskog ili hrvatskog na središnjem prostoru gdje se ti jezici tobož ukrštaju. Naučni argumenti za takve tvrdnje naprosto ne postoje, ali oni političkoj metodologiji i terminologiji u ovom slučaju nisu ni potrebni. Nadalje se tvrdi da je "politički izmišljen" samo poseban naziv *bosanski jezik*, a da je to u stvari ili srpski ili hrvatski koji se upotrebljava u Bosni i Hercegovini, u zavisnosti od nacionalne pripadnosti govornika. Pri tome se prešutkuje da su isto tako "izmišljeni" nazivi i za srpski i za hrvatski, a da je to jedan jezik novoštokavske govorne osnovice.

Kad izuzmemo iz ozbiljnih razmatranja te političke smicalice i dovođenje u pitanje nečeg što je historija "izmislila", sa bosanskim jezikom ipak mnoge stvari ostaju nerazjašnjene. Nad njima se valja zamisliti i pokušati dublje prodrijeti u korijene jezika koji neodoljivo podsjeća na ponornicu. Doista, bosanski jezik to je jezik - ponornica; izvire, teče, a onda ponire, nestaje (ko da ga ni bilo nije), pa se opet pojavljuje, da bi iščezao i ponovo izvirao. Kada to ponire, a kad izvire taj jezik-ponornica i "jezik-izvornica"? Valja razlikovati njegovo naučno obrazloženo postojanje (ili "nepostojanje") od političke argumentacije njegovoga "postojanja" (ili "nepostojanja"), a upravo tu smo mi Balkanci najnesposobniji. Treba razlučivati politiku koja priznaje postojanje jezika zato što on zbilja postoji (a to njegovo postojanje njojzi ne smeta) od one politike koja ga ne priznaje jer to nepriznavanje je za nju najpogodnije.

Šta je to u bosanskom jeziku što ga čini neotpornim na takve mijene? Šta ga to čini pogodnim sredstvom i žrtvom političke borbe? Uzroci nisu *u* samom jeziku već *oko* tog jezika, o čemu je već bilo riječi na više mjesta u knjizi. Ovo njegovo najnovije pojavljivanje (poučeni iskustvom) ne bismo smjeli primati zdravo za gotovo, niti ga olahko shvatiti kao konačnu pobjedu i definitivno vaskrsnuće toga "vjekovnog jezika" (kako ga nazva moj moskovski sabesjednik Hari Žugić). Na žalost, to je jezik kojem i dalje prijete opasnosti sa raznih strana; on nije miljenik već je pastorče historije. A šta ako u ovoj našoj istoj Bosni već u dogledno vrijeme dođe neka vlast kojoj taj jezik i njegovo priznavanje ne samo da neće trebati već će joj i smetati, pa će ga zato "ukinuti"? Preostaje nam jedino (nama koji štošta o tom jeziku znamo i njime se naučno bavimo) da se, ostajući po strani od političke borbe, rukovodimo našim naučnim nazorima i da se više nikad ne damo zavesti i prevariti (kao što smo se dosle dali, da nas razne političke vucibatine žedne preko vode prevode, kiteći se "argumentima" naših naučnih titula, ordenja i autoriteta). Za nas, dakle, bosanski jezik postoji kao nesumnjiv fakt, čije je postojanje dokazano naučnom, a ne političkom metodologijom (ovom drugom je najčešće dokazivano njegovo "nepostojanje"). Samo smrt posljednjega govornika bosanskog jezika taj jezik može ukinuti. I niko više, čak ni naučnici, a još manje političari. Druga je stvar što će on opet biti u nemilosti vlasti, što će se možda iznova naći "van zakona", da bi se snova pojavio, u neka druga vremena, "nenadano", kad ga više niko ne očekuje.

Te političke opasnosti i dalje prijete bosanskom jeziku. Ali i opasnosti unutar njega, iz kulturnoga bića Bošnjaka, koji su još uvijek daleko od svijesti o svom jeziku kao neophodnom i najvažnijem uslovu nacionalnog opstanka (uslovu važnijem čak i od samog islama).

74. POLITIČKA PODRŠKA BOSANSKOM JEZIKU

PITANJE: *Mora li bosanski jezik imati političku podršku da bi opstao i razvijao se?*

ODGOVOR: Jezik u principu živi svojim životom i prije svega je podložan unutarnjim zakonitostima razvoja. Na taj razvoj utiču i vanjezički faktori, društvo kojem taj jezik služi. Neovisno od tih vanjskih faktora, jezik se kao jedan specifičan organizam razvija i on kao takav u principu ničim ne može biti poništen. Jezik bi, dakle, mogao biti uništen samo iznu-

tra, iz samoga sebe, kad bi se kojim slučajem u njemu aktivirale neke destruktivne sile, koje bi ga dovele do samouništenja. To se, međutim, u jezičkoj stvarnosti ne dešava. Jezik je u tom smislu prirodna pojava, rezultat evolucije (a ne "revolucije"). On postoji kao i čovjek, kao i biljni i životinjski svijet, kao sva priroda oko nas i u nama. Mi to govorimo o jeziku kao pojavi, ne precizirajući da li time mislimo na svaki jezik, odnosno na sve ono što služi sporazumijevanju (neovisno kojem nivou sporazumijevanja služi i kakvi su mu dometi sporazumijevanja). Upravo o takvom jeziku govorimo, ne razgraničujući pri tom dijalekt od razgovornog jezika, ili ovaj drugi od standardnog, ili ovaj treći od književnog jezika (ukoliko pojmove *standardni* i *književni jezik* ne uzimamo apsolutno sinonimno).

Druga je stvar, međutim, šta se događa sa zvaničnim, tj. standardnim jezicima i njihovim nazivima. Tu se javlja pitanje koliko postojanje i priznavanje nekog zvaničnog jezika odgovara, odnosno služi zvaničnoj politici. Svaki zvanični jezik mora imati političku podršku, inače ne bi mogao biti zvanični. Bez toga, ili će mu biti veoma teško da bude priznat, ili će kao takav pretrpjeti velike izmjene, nasilne, vještačke, ili će mu promijeniti ime, ili će ga čak i "ukinuti". Jer vlast je u principu, ako ne svemoćna, a ono veoma moćna, pa prema tome dovoljno moćna da i (zvanični) jezik može ukinuti. Ali, dosle nije zabilježen slučaj da je negdje i nekad vlast bila toliko moćna da jezik izmisli i naredi svojim podanicima da ga prime i njime se počnu služiti. Čak je veliko pitanje ima li toliko moćne vlasti na svijetu koja može izmisliti poseban naziv za jezik, koji njojzi odgovara, pa da taj naziv "vlasti za ljubav" opstane, a da on nema i svoju historijsku ukorijenjenost.

Bosanskom, kao zvaničnom jeziku u Bosni i Hercegovini, potrebna je politička podrška sutog što je svakom od naših malih balkanskih jezika ona potrebna, zapravo neophodna. To je naročito zato što smo mi društvo (mislimo na male balkanske države) na prilično niskom stupnju razvijenosti kulturne samosvijesti, pa nam ta samosvijest ne biva dovoljna da bismo njome mogli štititi naše vrijednosti. Neophodno je da se u pomoć prizove politika, kako bi ona spasla što se spasti može. Mada politika u tom smislu više odmaže nego pomaže, jer su njezini interesi politički, a ne naučni. Politika naučnu istinu prihvata i podržava samo onda i samo dotle dok joj ta istina služi u osvajanju i čuvanju vlasti. Kad joj prestane služiti, ona tu istinu odbacuje, ili prešutkuje, ili je nasilno prekraja, proglašavajući je za laž i nudeći svoju "novu istinu".

Bosanski književni jezik je historijski uslovljena pojava, koja se u savremeno doba afirmira kao funkcionalan, moderan govorni sistem za jednu državu, ili za jedan narod unutar nje. On je jezik bošnjačkog naroda i to niko (čak ni "prekrojena historija") ne može negirati. Taj jezik postojao

je i onda kad se o njemu šutilo (ali se nije i "*na njemu*" šutilo, jer se njime nije prestajalo govoriti ni pisati), kad se nije priznavao, kad je smatran regionalnom tradicijom unutar srpskohrvatskog jezika. On se za sve to vrijeme ipak razvijao, uslovljeno jezičkom prirodom, koja nikad ne stoji na jednome mjestu. Razvijao se čak i onda kad nije imao nikakve političke podrške, kad je politici smetao, kad ga je ona negirala. Jezik se i bez svojih političkih donatora razvija, čak i u uslovima kad mu se politika otvoreno i aktivno suprotstavlja. Razvija se, mada sporije, prepušten sebi i svom prirodnom, nekultiviranom razvoju. Trpi taj njegov razvoj zato što društvo i zvanična njegova politika tome razvoju ne daju podršku. Jer jezik po svojoj prirodi traži da ga s vremena na vrijeme potkresuju i plijeve. Bez toga, njegov prirodni razvoj može "podivljati" i krenuti stranputicama.

Naziv jezika, međutim, jedino se može smatrati prvenstveno političkim pitanjem, mada ni on nije u suštini samo političko pitanje. Bosanski jezik kao naziv i sam je politički uslovljen, ali to ne znači da ga je politika izmislila. U slučaju ovog jezika prije znači da ga je politika negirala. Politika u stvari ne izmišlja čak ni naziv jezika; ona samo ili prihvata, ili ne prihvata neki postojeći, historijsko-lingvistički formiran naziv. Taj naziv koliko sjutra može ponovo biti doveden u pitanje. Mogu se naći (najčešće se zaista i nađu) pametne glave, "pametnije" i od "gospođe historije", da taj naziv prekundače, čineći to pod snažnim političkim pritiskom; djelujući aktivno i direktno iz same te politike (političkih institucija), ili indirektno posredstvom naučnih institucija i njezinih tzv. angažiranih intelektualaca. Ali doseg tih mogućih intervencija nad jezikom, odnosno njegovim nazivom nije tako velik, da bi mogao potrijeti taj jezik i njegov naziv. Da je tako, najbolje potvrđuje sam naziv *bosanski jezik*, koji se rehabilitirao i ponovo dobio status zvaničnog naziva za zvanični jezik. A taj naziv ima svoju duboku podlogu u prošlosti. "Historijska podrška" znatno je jača i od same političke podrške, mada je ova prva u vremenskim fragmentima također političke naravi. Politička podrška, kad se radi o vremenskim odsječcima, znade da bude jača i od historijske, mada historija na kraju uvijek pobjeđuje, tačnije, pobjeđuje na duže staze. Samo je historija u svojoj vremenskoj univerzalnosti u stanju da se distancira od svake politike, vlasti i ideologije, pojava prolaznih, jer je jedino ona vječna i neprolazna.

Na sam jezički razvoj politika u stvari djeluje posredno, društvenim mehanizmima koje kroji i sebi prilagođava, pa tako do izvjesne mjere kroji i jezik i sebi ga prilagođava (ali samo do izvjesne mjere i na kratke staze). Politika se nikad ne bavi suštinom jezika već ga se samo dotiče na nivou političke parole. A to je u stvari sreća za jezik. Jer da je drukčije, politika bi tom jeziku nanosila mnogo više štete nego što mu je stvarno nanosi.

Bosanski književni jezik ide svojim slijedom ravoja. Pisci ne pitaju političare hoće li pisati ovim ili onim jezikom i kako će njime pisati, kao što ih ne pitaju hoće li uopće pisati, ili će "korisno" šutiti. Jezičko stvaralaštvo daleko nadvladava ograničenost moći politike i ono je u univerzalnom vremenskom smislu superiorno u odnosu na tu politiku. Ostaje ono što je prava vrijednost, a u prave vrijednosti spada književni jezik, odnosno stvaralaštvo na tome jeziku. Sviđalo se to ili ne sviđalo zvaničnim vlastima, jezik ima svoj tabijat i povinuje se jedino njemu. A na površini, tamo gdje je i naziv tog jezika, s vremena na vrijeme politika ga zatalasava. To se dešava samo izvanjski, dostupno golom oku. Jezik je na svojoj površini politička, a u dubinama historijska pojava. On zapravo priznaje samo historiju, a sa dnevnom politikom koketira, s vremena na vrijeme joj povlađuje (kad je ta politika jaka i kad sve konce drži u rukama), pravi toj politici male ustupke, sklapa sa njom tajne i javne dogovore. Politika jezik upreže u svoje pragmatske svrhe, on joj ni za šta drugo i ne treba, niti je ona svjesna njegovog stvarnog značaja za nju samu. Da je svjesna, jeziku bi se crno pisalo. Da su mjesto naših konkretnih balkanskih političara neki ljudi sa višim znanjima, sa jačim intelektom, sa više skromnosti i ljudske širine i mudrosti (a takvi političari su utopija ne samo za naše prilike već i inače), ukratko, da imaju šire obrazovanje, oni bi našli ključ da svakom jeziku (pa i bosanskom) koji im smeta potkrešu krila. Pri tome mislimo na zvaničan jezik, njegovo priznavanje i naziv, čemu bi pametni političari zaista mogli "dohakati". Na sreću, ti isti naši političari i njihove naučne sluge ne mogu shvatiti kako se nasilne mjere nad jezikom grdno svete ne samo kulturi i jeziku već i onoj politici koja te nasilne mjere donosi. S jezikom se u tom smislu opasno igrati, njime manipulirati, jer to je jedna od rijetkih pojava u čovjekovom životu koja (gledajući je vremenski univerzalnije) ne umije lagati, sve kad bi i "htjela". Istina o jeziku i o toj samoj vlasti, brže nego što bi to inače bilo, isplivava na površinu, razobličujući tako svu krhkost i lažnost te politike, njezinoga pokušaja vještačkoga prekrajanja historijskih vrijednosti društva, naroda, države.

Kad se radi o narodu (koliko god da ga je teško definirati istrgnutog iz "političkoga konteksta", odnosno političke organiziranosti), taj isti narod sa svojim stvarnim interesima na kraju mora vazda doći u sukob sa "svojom" politikom, onom koja tobož zastupa i brani njegove "nacionalne interese". Tako je i sa bošnjačkim narodom, kojem se kroz njegov razvoj mnogo štošta vještački nametalo upravo iz redova njegovih slabo organiziranih političkih stranaka, ogrezlih u borbi za uske stranačke interese. Neka se zbog toga taj narod (shvaćen kao nepobitna povijesna tvorevina) ne zanosi time da mu je npr. vladajuća Stranka demokratske akcije omogućila afirmaciju nekih njegovih vrijednosti, pa tako i bosanskog jezika. SDA tu jeste

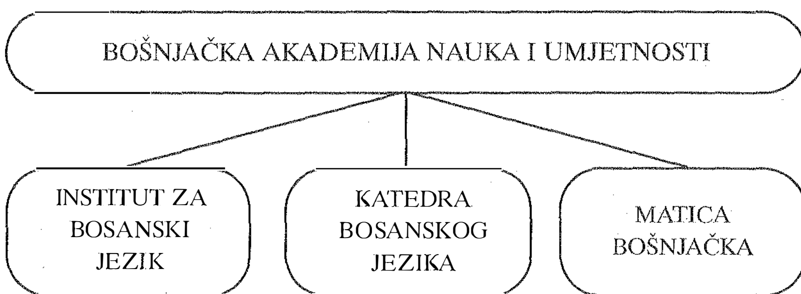
pomogla, to je činjenica, ali ona to čini samo tada i samo dotle dok to odgovara njezinim političkim interesima, a ne i suštinskim nacionalnim interesima bošnjačkog naroda.

Stoga bosanski jezik, njegov naziv i ozvaničenje toga naziva treba primati i posmatrati u takvom slijedu i imati dovoljno sluha da se shvati ono najvažnije: to je jezik koji postoji i to je naziv koji je također historijski naslijeđen. A to, priznaje li vladajuća politika ili ne priznaje u određenom vremenskom periodu tu činjenicu, da li joj ona odgovara ili ne odgovara, to je drugo pitanje. To je u stvari pitanje te politike, a ne toga jezika, koji opstaje kroz vrijeme jer je po prirodi vrlo žilava i otporna pojava, dovoljno imuna na razne političke eksperimente, falsifikate i manipuliranja.

75. NAUČNI CENTAR BOSANSKOG JEZIKA

PITANJE: *Koje bi se centralne naučne institucije trebale baviti proučavanjem, normiranjem i zaštitom bosanskog jezika?*

ODGOVOR: Shema institucija u Bosni i Hercegovini koje bi se zvanično bavile bosanskim jezikom, po našem mišljenju, trebalo bi da izgleda ovako:



Institut za bosanski jezik bio bi centralna naučna ustanova za bosanski jezik, u kojoj bi se obavljala naučna istraživanja tog jezika i javnosti prezentirali rezultati tih istraživanja.

Katedra za bosanski jezik na *Filozofskom fakultetu u Sarajevu* bila bi centralna naučno-nastavna institucija, sa najvećom koncentriranošću naučnoga kadra iz bosnistike. Taj kadar bi kroz projekte *Instituta za bosanski jezik* i individualne istraživačke poduhvate učestvovao aktivno u

izučavanju bosanskog jezika (pored svoje pedagoške uloge obrazovanja kadra za rad u osnovnim i srednjim školama, te za druge srodne profesije).

Matica bošnjačka bila bi zadužena za problematiku bosanskog jezika u dijaspori. Bavila bi se njegovim istraživanjem, zaštitom i populariziranjem u svijetu, sa akcentom na vrijednostima bosanskog jezika kao glavnog nacionalnog obilježja bošnjačkog naroda.

Ove tri institucije djelovale bi u granicama svojih kompetencija. Ni jedna od njih, međutim, ne bi imala pravo da se bavi normiranjem, da utvrđuje pravila upotrebe bosanskog standardnog jezika. To pravo isključivo bi, po našem mišljenju, imala *Bošnjačka akademija nauka i umjetnosti*, njezino *Odjeljenje za bosanski jezik*. Dakle, *Akademija* bi bila centralna institucija bosanskog jezika, hijerarhijski nadređena ostalim trima institucijama. Jedino ona bi donosila zvanične odluke o tom jeziku i pravilima njegove upotrebe. Ona bi bila zadužena za izradu rječnika, gramatika i Pravopisa. Pod uslovom da ne bude organizirana kao "vijeće staraca" i pribježište senilne naučne misli, *Akademija* bi svojim živim naučnim autoritetom štitila bosanski jezik od "kvarenja", "čistila" ga od natruha administrativnoga, političkog i novokomponiranoga, kičerskog jezika. *Akademija* bi u odnosu na bosanski jezik imala najveća prava, ali i najveće obaveze.

Sve ovo, međutim, ostaje mrtvo slovo na papiru ako se ne nađu sigurni izvori finansiranja i ukoliko država Bosna i Hercegovina ne odriješi kesu za taj svoj glavni kulturni projekt. Opasnost od politiziranja i samih tih izvora finansiranja velika je, jer će se tu postaviti pitanje položaja srpskog i hrvatskog jezika u Bosni i Hercegovini, a onda raspravama i natezanjima nikada kraja ni rezultata. Tad će se desiti ono što je po bosanski jezik najpogubnije; finansiranje njegovih projekata vršit će se po strogo nacionalnom principu. Dakle, po principu: nacionalne stranke finansiraju "nacionalne programe" i naučne sadržaje u vezi s tim programima. Tako će SDA neminovno postati politički sponzor bosanskog jezika, a tu će onda doći do velikih nesporazuma, političkih a ne naučnih.

Naša predložena shema predstavlja samo jedno od mogućih rješenja, za čije ostvarenje trebaju velika sredstva. Da li će ih Bosna i Hercegovina imati i hoće li biti spremna da ih odvoji? To već prelazi naše kompetencije. Mi možemo jedino ponuditi konkretan model rješenja i obrazložiti ga, a sve ostalo je u rukama objektivne ekonomske moći bosanskohercegovačkoga društva i bošnjačkog naroda, kao i ("subjektivne") volje da se izdvoje sredstva i pametnoulože u istraživanje bosanskog jezika i njegovu zaštitu. Jer taj jezik je svojevrstan i najefikasniji vid zaštite nacionalnog identiteta Bošnjaka, a i Bosne i Hercegovine ne samo kao kulturne sredine već i kao samostalne države.

76. "BOSANSKO-HRVATSKA JEZIČKA FEDERACIJA"

PITANJE: *Postoji li mogućnost uspostavljanja "bosansko-hrvatske jezičke federacije"?*

ODGOVOR: Teorija lingvističke geografije nas uči da administrativno-političke granice do izvjesne mjere utiču na formiranje jezičkih granica. To se obično dešava na dijalekatskom nivou; ukoliko jedan konkretan prostor duže vremena (ne manje od 50 godina) predstavlja neku administrativno-državnu cjelinu, unutar njega se formiraju zajedničke dijalekatske, odnosno govorne crte, zato što se u njemu intenzivno i neprekidno komunicira. Ukoliko se u historijskom slijedu taj prostor počne dijeliti na manje cjeline, ako ga presijeku neke unutarnje administrativne i mikro-političke granice, tada to predstavlja preduslov za veću vjerovatnoću pojave i nekih jezičkih razlika među pripadnicima govorne grupe s jedne i s druge strane te granice.

Dijalekt predstavlja jednu teritorijalnu cjelinu, po kojoj se prostiru jezičke osobine, srazmjerno etnosu koji tim dijalektom govori. Ako kod etnosa postoji svijest o zajedničkoj pripadnosti (čak i usprkos nekim unutarnjim podjelama i granicama), on ipak čuva dijalekatsku kompaktnost. Na bosanskohercegovačkom tlu kroz historiju taj dijalekatski razvoj odvija se u vrlo složenim uslovima trovjerske (odnosno tronacionalne) pripadnosti jednog etnosa (etnosa južnoslavenskoga porijekla). U nastojanju da se taj razvoj što uprošćenije objasni, obično se kaže kako su se na tome tlu vremenom formirale tri govorne cjeline, međusobom podijeljene srazmjerno prisustvu ili odsustvu kontakata među grupama različite vjerske pripadnosti, a istoga etničko-jezičkoga porijekla. Sve ovo, međutim, na bosanskohercegovačkom tlu nije išlo takvim očekivanim slijedom već se dešavalo drukčije. Mada su se među pripadnicima triju religija formirale jezičke razlike srazmjerne vjerskim razlikama, te razlike nisu određivale dijalekatsku pripadnost. To znači da su se dijalekti u Bosni i Hercegovini formirali prvenstveno po teritorijalno-etničkom, a ne po religiozno-nacionalnom principu.

Nema, dakle, u Bosni i Hercegovini ni čisto muslimanskih, ni čisto pravoslavnih, ni čisto katoličkih dijalekata; ne postoje zasebni ni bošnjački, ni srpski, ni hrvatski dijalekti na tome prostoru. Ne samo da toga nema već ima dijalekata koji objedinjuju pripadnike sve tri religije (odnosno nacije). U Bosni je česta situacija da se međusobom više razlikuju govori Bošnjaka koji pripadaju dvama različitim dijalektima nego govori Bošnjaka i npr. govori Srba, koji pripadaju jednom dijalektu. To je ta alfa i

omega Bosne, njezina historijski narisana slika; ono što je formirano jače je od svih mogućih i nemogućih političko-nacionalnih podjela i tobožnjih neminovnih razmirica. Ali to ne znači da svaka od konfesija u Bosni i Hercegovini nije imala i svoj jezički razvojni tok. Imala ga je, ali prije svega u smislu razvoja književnoga, pisanog jezika, a manje govornoga, dijalekatskog. Dijalekti se razvijaju po svojim etničkim zakonomjernostima, ne hajući mnogo (ili nimalo ne hajući) za prateće političke prilike u kojima se javlja narod što tim dijalektima govori.

Unatoč svemu rečenom, postoje jezički naslijeđene pojave u kojima ne razaznajemo samo rezultate dijalekatskog razvoja već se tu ubacuju i neki prateći nacionalno-politički faktori. Tako npr. (u jednom više impresionističkom nego li u realnom lingvističkom vidu) čini nam se da govori Bošnjaka imadu neke jezičke osobine po svom zvučanju zapadne, koje su bliže hrvatskom jeziku i hrvatskim dijalektima nego li srpskom i njegovim dijalektima. U ovoj knjizi smo već ukazivali na tu pojavu, pa i na neke lingvističke momente koji je ne čine samo impresionističkom. Ima tu i nekih lingvističkih osnova za takve tvrdnje. Te osobine su pretežno zapadnoštokavskoga porijekla, a zapadni štokavski dijalekt mnogo je bliži dijalekatskoj osnovici hrvatskog nego li srpskog jezika, čija je osnova (u teritorijalno-historijskom smislu) istočna štokavština. Ima tu, međutim, i nekih drugih kontakata koji uslovljavaju "jezičke saveze", što je do sada ostajalo van domašaja naučnih interesovanja. Tako dolazimo do pitanja eventualnoga postojanja "bosansko-hrvatske jezičke federacije". Da li će se unutar "dejtonske Bosne" razvoj kretati baš u pravcu neke vrste takve "federacije", srazmjerne bošnjačko-hrvatskoj federaciji u političkom smislu, unutar Bosne i Hercegovine kao međunarodno priznate države?

Prvo pitanje je da li će se zaista tim političkim savezom Bošnjaci i bosanski Hrvati naći u tješnjim vezama nego što su dosle bili. Da li će te veze biti intenzivirane na čisto dijalekatskom, ili i na širem razgovornom nivou? Ili će se razlike još više produbiti u rezultatu političke promašenosti toga saveza? Sve to će zavisiti od političke budućnosti Bosne, od hirova (da ne kažemo zakonomjernosti) unutar političke borbe među "entitetima" (ne možemo izbjeći tu ružnu riječ), a da ne govorimo o toj borbi unutar "entiteta". Veća vjerovatnoća je da će se u bosanskom književnom jeziku javiti tendencije ka nekim "zapadnijim" crtama, u kojima se neće odražavati samo bosanskohercegovačka, odnosno bošnjačka usmjerenost ka zapadu (a ta usmjerenost obavezno ide preko Hrvatske) već i težnja kulturnoga zbližavanja sa bosanskim Hrvatima pa i Hrvatima u samoj Hrvatskoj. U prošlosti hrvatskog i bošnjačkog naroda takve tendencije nisu nepoznate, one se na cikličan način ponavljaju. Okolnosti savremenog intenziviranja latiničke tradicije u bosanskom jeziku, tj. njegovog dosljednog "latiniziranja" (a isto tako dosljednog

odvajanja od ćiriličke tradicije) same po sebi će također uticati na neke razvojne pravce, koje strogo uslovno možemo nazvati tendencijama ka "bosansko-hrvatskoj jezičkoj federaciji". Kako god da bude, bosanskom jeziku ni lingvistički ni politički ne odgovara nikakvo zatvaranje, ni prema jednome jeziku s kojim dolazi u bilo kakav kontakt. Najmanje mu odgovara zatvaranje unutar same Bosne i Hercegovine. Znači ne odgovara mu zatvaranje ni prema bosanskim Hrvatima i hrvatskom jeziku, jer hrvatski je ipak "tranzitni" jezik, na putu prema latiničkoj Evropi. Politički savezi, odnosno federacije sklapaju se i "rasklapaju", ali "jezički savezi" kad se "sklope", duže traju i teže se "rasklapaju" nego politički. U tom smislu bosansko-hrvatska jezička bliskost nije nepoznata pojava, ali čisto lingvistički ona još nije definirana.

77. MATERNJI JEZIK I NACIONALNA SVIJEST BOŠNJAKA

PITANJE: *Šta nedostaje bošnjačkoj nacionalnoj svijesti u vezi sa bosanskim jezikom?*

ODGOVOR: U ovoj knjizi pokušali smo dokučiti neke historijske korijene nedovoljno izgrađene svijesti Bošnjaka o svom kulturnom identitetu. Kod nas se, naime, nacionalni identitet po pravilu vezuje za "politički identitet". Narod kao povijesna pojava organizira se i bori za svoja prava prije svega političkim metodama, što znači da se politika vješto koristi nacionalnim parolama, kako bi osvojila i očuvala vlast. Kulturne nacionalne institucije naših malih balkanskih naroda uglavnom ostaju u sjeni političkih institucija, služeći im i imajući podršku od njih. Politici te institucije ne trebaju kao autonomni punktovi naučne i nacionalne misli već kao produžena ruka njezinih stremljenja, preodjevenih u odežde raznih kulturno-naučnih projekata i ciljeva. Ne treba, međutim, u tom pogledu apsolutizirati značaj i svemoć politike. U svakoj (pa i najdogmatskijoj) politici postoje institucije (ili bar pojedinci van te politike) koji zaista streme slobodi misli (mada to stremljenje u našim savremenim balkanskim uslovima zvuči otužno, donkihotovski tragikomično). Sudbina bošnjačkog naroda (u smislu odnosa između toga političkog i nacionalnog identiteta) vrlo je slična sudbini drugih naših balkanskih naroda. Sve najvažnije stvari događaju se kroz politiku, uz pomoć politike, ili u dosluhu sa njom.

Da li je moguće dati konkretan odgovor na konkretno pitanje: zašto kulturne institucije bošnjačkog naroda nisu uspjele za sebe obezbijediti auto-

nomiju? Zašto nisu opstajale i svojim stvaralačkim autoritetom čuvale istinski identitet svoga naroda kao cjeline, usprkos političkim mijenama, ideologijama, manipuliranjima? Konkretan odgovor bi se mogao dati, s tim što se ne bi mnogo razlikovao od odgovora u vezi sa takvim institucijama ni za jedan naš drugi balkanski narod. Sve, vjerovatno, najprije proizlazi iz tih dubokih historijskih kompleksa naše sredine, tih naših naroda i njihovog viševjekovnog cijepanja, pripadanja raznim drugim, većim državama, carevinama i narodima. To je ta sudbina Balkana kao strategijske tačke na kojoj se presijecaju interesi drugih država i naroda. Te druge države i narodi vazda su bili moćniji, sa bogatijim kulturama. Bogatijim ne sadržajno već u tome što su se te kulture razvijale kontinuirano, bez prekidanja razvoja. To prekidanje razvoja karakteristično je upravo za nas na Balkanu; stalno, ciklično presijecanje, samouništavanje, vraćanje na početak, unazad, kako se to na žalost u najdrastičnijem vidu desilo i u ovom posljednjem, po svemu najtragičnijem, ratu.

Osim te historijske usudi (ali ipak povezano s njom) tu je još jedan, također veoma važan razlog kulturne inferiornosti i totalne ovisnosti od politike; slaba materijalna baza društva, koje nije kadro da bez zelenog svjetla politike finansira svoje prave nacionalne projekte i afirmira vlastite duhovne vrijednosti, čemu na svoj poguban način doprinosi i već spomenuta cikličnost ratnih sukoba i političkih kataklizmi na Balkanu. Bošnjački narod (i sam pripadajući toj široj balkanskoj historijskoj sudbini, smješten u njezinom centru) nosi neke druge svoje dodatne protivurječnosti, koje još više usložnjavaju ionako tešku situaciju sa tim našim balkanskim kulturnim sindromom; strogom ovisnošću kulture od politike. Odnos spram islama dugo vremena ne samo da je bio kamen smutnje u razumijevanju porijekla Bošnjaka već je i omogućavao raznim politikama da (zbog tog nedefiniranog odnosa) dugo vremena Bošnjake kao narod negiraju, poistovjećujući ih sa vjerskom grupacijom kao dijelom drugog nekog većeg naroda. A to je opet na svoj retrogradni način bošnjačku nacionalnu svijest bacalo u naručje islama, odnosno orijentalne kulture i vodilo zatvaranju i sumnjičavosti u odnosu na slavensko porijeklo. U takvim porotivurječnostima i lutanjima jezik Bošnjaka najčešće je bivao žrtvom, ostavljen po strani, potiskivan. Politika i samih bošnjačkih stranaka smatrala je da taj jezik nema većeg značaja za bošnjački nacionalni i “politički” identitet i da puno veću važnost imadu orijentalni jezici. Mada niko ozibiljan ne negira značaj orijentalne tradicije u Bosni, nesrazmjerno veću važnost za bošnjačku kulturu i nacionalnu samobitnost ima upravo bosanski jezik, kao najpouzdaniji svjedok porijekla i najautentičniji iskaz istinskog kulturnog identiteta tog naroda. Istina, bosanski jezik se dugo vremena nije priznavao, tj. bosanskohercegovački tok razvoja zanemarivao se i svrstavao u šire jezičko okruženje. A to je uticalo na još veće usmjeravanje Bošnjaka ka orijentalnim jezicima, kao mogućim nosio-

cima i pokazateljima bošnjačke individualnosti i različitosti prema pravoslavnom, odnosno katoličkom susjedstvu ili okruženju.

Svih ovih historijskih i političkih momenata svoga razvoja bošnjački narod treba biti svjestan. Njegove kulturne institucije bi trebale biti svjesne toga i da u tom smislu djeluju, boreći se naučnim autoritetom i stvaralaštvom, a ne političkim metodama, za afirmaciju stvarnih vrijednosti svoga naroda. Unatoč svemu razmotrenom i našem saznanju da se "grješke historije" moraju ispravljati, ta historija odveć je neumoljiva (jer ona u stvari ne griješi); odveć su duboka i teška naslijeđa prošlosti da bi se njih tako lahko moglo osloboditi. Trebat će puno vremena, intelektualnih snaga, sredstava, institucija sa velikim naučnim autoritetom, da bi se bošnjački narod zaista izvukao iz svojih nevolja, kulturnog mrtvila i krize, iz vlastitih zabluda i predrasuda o sebi. Sporo i teško, krvavo i bolno, probija se do saznanja ljudi svijest da prošlost u našem slučaju jeste hendikep, ali nije nikakav anahronizam već neizbježan put kojim se moralo proći da se dođe do ovog vremena, put koji uveliko određuje naš način razmišljanja o samima sebi. Budemo li čekali da nas politika (makar to bila i "vlastita") uči našim vrijednostima, teško nama, našoj prošlosti i tim vrijednostima. Mi se moramo izboriti za pobjedu znanja o nama samima, ali kroz institucije nauke i kulture, a ne politike. Politika neka pomaže te institucije (materijalno, pa i moralno), ali neka ne traži od njih za uzvrat lojalnost i služničenje. To zvuči kao utopija, ta "sterilizacija" nauke, ali za nas na Balkanu nema drugoga puta osim puta utopije. Prošlost nam, da je spoznamo, ne treba zbog prošlosti već radi razumijevanja sadašnjosti. I možda da se izvuku neke pouke za budućnost, mada nema takve pameti koja budućnost može preduhtriti.

Bošnjačka nacionalna svijest mora se okrenuti nekim od svojih baznih vrijednosti, među kojima bosanski jezik zauzima najvažnije mjesto. Ako ni zbog čega drugog, a ono zbog jedne proste činjenice, općepoznate; bez svega narod može ostati, bez države, bez ekonomske baze i zajedničkog interesa, bez političke organiziranosti, jer sve to se da vratiti i obnoviti. Samo bez jednoga ne može opstati, bez jezika. Ima obespravljenih, protjeranih, politički dezorganiziranih naroda, ili asimiliranih, ali nema "nemuštih naroda" koji su se odrekli svoga jezika i postojanja kroz taj jezik. Bošnjaci, kao i svaki drugi narod, postoje dotle dok postoji njihov kulturni razvoj. A glavni iskaz tog razvoja je jezik. Nacionalna svijest tog naroda, bremenita kompleksima historijske inferiornosti, upravo u jeziku može tražiti (i mora tražiti) puteve svoga opstanka i reafirmacije. Dakle, bosanski jezik i bošnjačka književnost dva su glavna kulturna temelja na kojima se gradi bošnjačka nacionalna individualnost. Zato bošnjački narod nikad više ne bi smio sebi dopustiti da mu oduzmu te njegove vrijednosti. Kao što se nikad više ne bi smjelo dogoditi da četnički zločin nad Bošnjacima dovede u pita-

nje fizički opstanak tog naroda. Ali njegov kulturni opstanak u stvari je jednako važan kao i taj fizički. Jer jedno bez drugog ne ide. Kao što nema naroda bez živih pripadnika tog naroda, tako nema ni naroda bez svoje kulture, u čijem je samome srcu jezik tog naroda.

78. TRADICIONALNI I MODERNI BOSANSKI JEZIK

PITANJE: *Šta je to tradicionalni, a šta moderni bosanski jezik?*

ODGOVOR: Svaki jezik sadrži tradicionalna obilježja. U njemu se čuvaju naslijeđene osobine, za koje historija jezika kao lingvistička disciplina utvrđuje njihovu starinu, porijeklo i sl. U stvari, jezik je sam po sebi više tradicionalna nego moderna pojava zato što on predstavlja rezultat dugog historijskog razvoja. Znači da u razvoju jezika nema prekidanja, sve je jedno s drugim kroz vrijeme i prostor vezano i sve ostavlja posljedice u savremenom stanju jezika. Dakle, bez obzira što se jezik koji se u našem vremenu upotrebljava naziva savremenim, on je savremen samo u tome što obavlja funkciju sporazumijevanja u savremeno doba. Po svemu ostalom (i u svim svojim unutarjezičkim detaljima) on je vrlo stara pojava, tradicionalna, arhaična. On je kroz veoma dugi vremenski period neposredan rezultat razvoja etnosa, odnosno naroda. Rezultat razvoja etnosa u jezičkom smislu je dijalekt, a rezultat razvoja naroda njegov književni jezik.

U svakom savremenom jeziku (pa tako i u bosanskom) neke njegove odlike nazivaju se arhaizmima, a neke inovacijama, u zavisnosti da li je pojava u jeziku prisutna već dugo vremena, ili se tek odnedavno u njemu odomaćila. U principu, jezik je sav od arhaizama, a samo njegov mali dio predstavljaju inovacije. Analizom konkretnih jezičkih nivoa na kojima se ogledaju arhaizmi (tradicionalne jezičke crte), ili njegove nove osobine (inovacije) ovdje se nećemo baviti. Zadržat ćemo se na pitanju tradicionalnog i modernog u jeziku sa jednoga drugog aspekta, sa aspekta cjelokupnog razvoja tog jezika i utvrđivanja njegovih gramatičkih i pravopisnih pravila. Kad je riječ o odnosu između tradicionalnog i modernog u jeziku, vazda se nameće jedno te isto suštinsko pitanje; kako iznaći najbolja rješenja za utvrđivanje pravila tog jezika, a da se što elastičnije uvažava jezička priroda, konkretni jezik i njegov razvoj? Odnosno, kako da se u jeziku sačuvaju njegova dva osnovna svojstva: svojstvo jezika kao historijske tvorevine i njegovo svojstvo kao sredstva savremenog sporazumijevanja unu-

tar jedne nacionalne zajednice ili države? Normativci jezika posjeduju istančan osjećaj i za jedno i za drugo, a njihova umješnost na pravi način dolazi do izražaja tek onda kad to dvoje u konkretnom jeziku treba izmiriti u jednu organsku cjelinu, sposobnu da neometano živi kao standardni jezik jedne šire kulturne zajednice.

U procesu normiranja (odnosno utvrđivanja pravila jednog jezika) vazda postoje dvije, među sobom manje ili više suprotstavljene, tendencije; jedna je tradicionalna škola u pristupu pravilima jezika, a druga je moderna, modernistička. Prva insistira na jeziku kao historijsko-nacionalnoj tvorevini i do maksimuma teži sačuvati i afirmirati iskonske, izvorne vrijednosti jezika. Druga u prvi plan stavlja zahtjeve moderne komunikacije, zato što je jezik prije svega sredstvo sporazumijevanja. To sredstvo treba što više osposobiti za komunikaciju i čak ga osloboditi njegovog historijskoga balasta, koji po mišljenju "modernista" samo ometa taj jezik, opterećujući ga nepotrebnim arhaizmima i čineći ga komunikaciono neefikasnijim. Najbolje rješenje za jezik krije se, naravno, negdje po sredini među ovim dvjema tendencijama i dvama osnovnim njegovim obilježjima. Koliko god jeziku ne možemo osporavati njegovu historičnost (odnosno tradicionalnost), još manje mu smijemo osporavati funkciju komunikacije. U naučnom (a i u praktičnom) pristupu svakom nacionalnom književnom jeziku neophodno je naći rješenja koja ne favoriziraju, ali i ne zanemaruju ni jedan od ova dva svojstva jezičke upotrebe.

Zašto je u standardnom jeziku neophodno sačuvati njegove tradicionalne crte? Prije svega zato što se to ostvaruje i sámo po sebi, čak i onda kad to mi kao normativci i jezički dušebrižnici svjesno ne činimo, jer jezik je sam po sebi (po svojoj suštini) tradicionalana pojava. Osim te njegove prirodne historičnosti, postoje i svjesne težnje da se u njemu (koliko god je to moguće, ali i tu, naravno, sa neophodnim osjećajem mjere) sačuvaju osobine koje ga čine autentičnim, prepoznatljivim nacionalnim jezikom, u kojem se odražavaju njegove trajne, neraskidive veze sa narodnim životom i nacionalnom kulturom u cjelini. Nema veće vrijednosti za jedan narod od njegovog jezika. To nije nikakva hipernaučna parola; to je općepoznata i općepriznata istina, jedan od aksioma nacionalne i lingvističke teorije. Prema tom jeziku kao nacionalnoj vrijednosti valja se odnositi veoma oprezno, brižljivo i stručno, da bi se u njemu (u njegovom savremenom življenju) očuvale i kultivirale sve osobine koje je on historijski naslijedio. Kao pisanom izrazu, potrebna mu je "briga društva", stalna stručna aktivnost da se on zaštiti od mnogih pojava koje mu prijete da ga ugroze, da mu uspore (pa i ospore) razvoj. Pravila jednog jezika neophodno je "zakonski štititi", čuvati ih od propadanja, asimilacije, od nepismenosti, odnosno polupismenosti društva i od nekih drugih kulturnih poroka kojima je taj jezik, kao osnovno nacionalno obilježje i komunikaciono sredstvo, podložan.

S druge strane, jezik u sebi ima mehanizme koji ga pokreću naprijed, on sam traži i nalazi rješenja da se prilagodi novom vremenu i novim uslovima. Jer smisao i zadatak standardnog jezika je da on kroz vrijeme i društvene mijene ostane jednako efikasno sredstvo širega komuniciranja. Jezik se zna prilagođavati promjenama. Ali mu u tome treba i pomoći, da bi odstupio od nekih svojih tradicionalnih svojstava, ukoliko mu ta svojstva postanu smetnja. Na njihovo mjesto dolaze nove, modernije i efikasnije jezičke osobine, koje je vrijeme neminovno donijelo i nametnulo tome jeziku. Zato nije nevažna stvar koliko su gramatičari i pravopisci školovani u duhu moderne lingvistike, koliko vladaju znanjima i metodologijom moderne nauke. Što su bolje verzirani u toj oblasti to će imati više mogućnosti i realnih šansi da to svoje znanje primijene na vlastitom jeziku, da tom svom jeziku utvrde takva pravila upotrebe koja će ga činiti modernim, efikasnim sredstvom savremenog općenja. A to znači ne samo komunikacije unutar društva već i van njega.

Kako iznaći najbolja rješenja za bosanski jezik, u smislu spoja između njegove tradicionalnosti i potrebe za savremenom komunikacijom? Bosanski jezik (kao i svaki drugi jezik) temelji se na toj svojoj tradicionalnosti, on i postoji zahvaljujući njojzi. U čemi se ta njegova tradicionalnost sastoji? Prije svega u čitavom jeziku kao sistemu, njegovoj novoštokavskoj govornoj osnovici, koja je i sama rezultat dugog razvoja "etničkog jezika", odnosno dijalekta. Svaki jezik (pa tako i bosanski) ima pred sobom i u sebi otvorene mogućnosti izbora između onog što je u njemu arhaično i onog novog, modernog. Jezik se, međutim, tako lahko ne može (i ne smije) odricati svojih tradicionalnih vrijednosti jer bi time kao jezik bio doveden u pitanje. Veza sa prošlošću u jeziku nije naprosto "veza sa prošlošću"; ona je uvjet postojanja i njegove vitalnosti da kroz vrijeme opstane i prilagođava se novim prilikama. Bosanski je arhaičan ne samo na strogo književnom, pisanom nivou. On je takav i na svom govornom, tačnije, razgovornom nivou. Pri tome mislimo na jezik bosanskohercegovačkih čaršija (o čemu je već bilo riječi), koje su sačuvale onaj posebni mentalitet bosanskog jezika, njegovu čaršijsku mehkoću, melodičnost, izražajnost (čemu se, recimo, toliko divila Isidora Sekulić, koja je bosanski jezik prefinjeno osjećala). Jezik čuva ljepotu zahvaljujući svojoj historičnosti, tj. tradicionalnosti, svemu onom u njemu što je nastalo kao rezultat organskog razvoja. Kad se govori o tom arhaičnom sloju u bosanskom jeziku, onda se obično misli na njegove turcizme i frazeologiju, gdje se prepliću orijentalni i slavenski jezički elementi. Turcizmi su, naravno, najznačajniji leksički sloj za bosanski jezik. Kad se radi o jezičkoj vitalnosti turcizama, kod tog složenoga pitanja česte su nedoumice, laička i nestručna tumačenja, kao i tendencioznost koja nema naučne potpore. Postoji npr. jedna težnja koja insistira na turcizmima i njihovoj dosljednoj upo-

trebi i vraćanju u bosanski jezik; po principu što više turcizama u njemu, on će se više razlikovati od susjednih jezika, bit će prepoznatljivije njegovo lingvističko lice. Ima tu neke istine, da se brojnost turcizama dovodi u direktnu vezu sa autohtonošću ili autentičnošću bosanskog jezika, ali je ta istina relativna. U bosanskom postoji fond turcizama koji se zaista mogu smatrati arhaizmima, odnosno "zastarjelim" riječima. To su one riječi koje su u značenjskom upotrebnom smislu ipak mrtve (mada to u formalnojezičkom smislu nisu). To su riječi koje su ostale iz davnih vremena, kad su postojali i bili u opticaju predmeti, pojave i pojmovi što su ih te riječi označavale, ali sada toga u svakodnevnom životu nema. U sloj takvih arhaizama idu i turcizmi koji ni u tursko doba nisu bili rašireni u razgovornom jeziku. To su tzv. knjiški turcizmi, koji iz knjiga nikad nisu izlazili, u govornom jeziku se nisu odomaćili. Ukoliko se danas prilikom pisanja rječnika, pravopisa i gramatika insistira na vraćanju i takvih turcizama u bosanski jezik, onda je riječ o jednoj lingvistički politiziranoj tendenciji, koja ne uvažava naučne kriterije. Ona daje prednost težnjama samim po sebi iluzornim, jer se mrtvim turcizmima ni na koji način ne može vratiti život kao ni mrtvom čovjeku (pod pretpostavkom da ne vjerujemo u lingvističku reinkarnaciju). Ti turcizmi neminovno ostaju na nivou arhaizama i mogu se iskoristiti na neki drugi način, stilistički, ali se ne mogu oživjeti u standardnom jeziku. To bi bilo isto kao kad neki fantasta otvori vrata groblja i kaže mejtima: ustanite, vratite se u život, vrata su vam grobljanska širom otvorena. Tako je zalud i mrtvim riječima otvarati vratnica jezičkoga groblja. Ni jedna od mrtvih riječi ne može se vratiti u život i postati sredstvo savremenog iskazivanja misli. Riječi koje jednom umru (po našim saznanjima) u život se više ne vraćaju. Ako u određenim historijskim okolnostima može da se desi reinkarnacija jezika (kakav je slučaj upravo sa bosanskim jezikom), reinkarnacije riječi se ne dešavaju. Onê koje su žive još žive. A rađaju se i nove, zauzimajući mjesto onih koje počivaju po lingvističkim grobljima širom svijeta.

Znatan broj turcizama u bosanskom jeziku upotrebljava se na više nivoa; na govornom (dijalekatskom), razgovornom (interdijalekatskom, tzv. kolokvijalnom) na pisanom (standardnojezičkom) i na višem stilističkom (književnom) nivou. Zadatak leksičkih normativaca (ako leksička norma uopće i postoji) ogledat će se u bosanskom naročito u tome da razdvoje ove nivoe turcizama i da turcizme koji žive odvoje od "turcizama rahmetlija", te da živima uliju još više lingvističke snage; ne samo da bi preživjeli već i da ti turcizmi bosanskom jeziku udahnu novu snagu, komunikativnu i stilističku. A turcizmi bosanskog jezika su to u stanju, zato što su kroz svoj razvoj pokazivali visok stepen adaptibilnosti slavenskom jezičkom organizmu. Oni su se uklapali u dijalekte i jezik u koje su došli. Nisu se zaustavljali na svojim konzerviranim izvornim oblicima iz jezika-da-

valaca već su ispoljavali golemu elastičnost da se prilagode jeziku-primaocu i da budu uveliko izmijenjeni u odnosu na svoje izvorne forme. Na taj način nastale su specifične riječi karakteristične samo za jezik koji ih prima, tj. za bosanski jezik. Turcizama ima i u drugim balkanskim (pa i vanbalkanskim) jezicima, ali turcizmi u bosanskom su naprosto "bosanski", adaptirani zahtjevima tog jezika. I tako je nastao jedan leksički sloj po kojem se bosanski jezik prije svega i prepoznaje.

Ima li u bosanskom jeziku još nečeg arhaičnog osim turcizama? Ni jedan jezik (pa ni bosanski) nije arhaičan samo po leksici, mada jeste pretežno po leksici. Tipičan arhaizam bosanskog jezika je čuvanje suglasnika *h*, njegovo konzerviranje, zaustavljanje procesa gubljenja toga glasa i njegovog vraćanja tamo gdje mu je po etimologiji mjesto. Taj "arhaizam" samo je uslovno (i više metaforično rečeno) arhaizam; on je osobina književnog jezika, ne samo bosanskog već i srpskog i hrvatskog, jer ga je Vuk svojedobno vratio u srpski jezik. Druge neke osobine bosanskog jezika, karakteristične ili za njegove razgovorne ili za pisane forme (o čemu će tek biti riječi u sastavu drugih tema u ovoj knjizi) na svoj način također mogu da idu u red arhaizama (šćakavizam, nejotovane forme *projde, dojti* i sl, ili stari akcenat), zato što su rezultat dugog razvoja (mada o njima ovog puta nećemo govoriti u vezi sa ovom temom).

Bosanski jezik je sačuvao sva ona svojstva koja ga čine jezikom. Zato sva ta svojstva u njemu treba lingvistički osmisliti, što još nije učinjeno. Insistiranje na njegovoj radikalnoj arhaizaciji ne vodi naučnom osmišljavanju već stranputici pretjeranoga politiziranja. Budućim normativcima tog jezika trebat će dosta lingvističke predspreme, istančanog sluha za jezik, dobro poznavanje kulturne prošlosti Bosne i bošnjačkog naroda, kako bi na najbolji način bosanskom jeziku pomogli da sačuva sve ono što je naslijedio i što ne ometa savremenu komunikaciju već je poboljšava.

A šta bi to bio moderni bosanski jezik? Je li književni jezik sam po sebi moderan, savremen? Modernost je i težnja i realno svojstvo savremenog jezika. Težnja, zato što jezik sam od sebe traži i nalazi svoje unutarnje mehanizme da bude aktuelan, moderan. S druge strane, profesionalni lingvisti nastoje da ga svojim metodama moderniziraju i što bolje osposobe za savremenu upotrebu. Ali, svaki moderni jezik u stvari je "moderan" u konkretnim unutarnjim rješenjima odnosa između prošlosti i sadašnjosti i težnji ka budućnosti. Moderna je i njegova umješnost da u sebi izmiri sve ono što ga čini jezikom i osposobljava ga da kao povijesna tvorevina efikasno služi i u savremeno doba.

Moderni bosanski jezik mogao bi se i vidnije modernizirati, tj. prilagoditi savremenom svijetu i njegovim komunikacionim zahtjevima. On

će se sobom u tom smislu morati modernizirati, jer će komunikacija to nametati kao potrebu. Tu njegovu unutarnju težnju slijedit će gramatičari "modernisti". Tako će vjerovatno doći do nekih korekcija u latiničkoj grafiji bosanskog jezika, do veće primjene etimološkoga principa pravopisa (bliže zapadnoevropskoj tradiciji), do veće otvorenosti prema riječima stranoga porijekla (savremenim evropeizmima). Moderan bosanski jezik svoja pravâ (moderna) rješenja naći će u književnoj upotrebi i u majstorskim rukama pisaca, koji jezik stvaralački vuku naprijed, čineći modernim njegove tradicionalne forme.

Bosanski jezik bit će moderan i u otvorenosti prema svojim jezičkim blizancima, srpskom i hrvatskom jeziku, prema kojima se neće (uostalom i ne može) zatvarati, jer mu to nije u interesu (ni njemu, a ni njegovoj lingvističkoj braći, srpskom i hrvatskom). Moderni život (pa tako i jezik) podrazumijeva što širu komunikaciju, maksimalno otvaranje prema svijetu. Ne može se biti tobož otvoren prema modernom svijetu, a biti zatvoren spram onoga prvog ili drugoga koji te okružuju i dijele od tog svijeta i preko njih se jedino i može otisnuti u taj famozni svijet. Tome svijetu nećeš se otvarati preko njih već skupa s njima. Jedino tako moguće je biti (i u kulturnom i u jezičkom smislu) zaista moderan. To znači, komunikativno, jezički otvoren. Bosanski jezik ni iz kakvih političkih (već iz čisto lingvističkih) razloga neće biti moderan okrećući leđa srpskom i hrvatskom jeziku, tim svojim više nego bliskim srodnicima. Tek u organskom jedinstvu s njima, u kojem se bosanski jezik zaista i nalazi (odgovaralo to ili ne odgovaralo politikama) krenut će u svijet i biti jezik modernog društva i modernog naroda. Najkraće rečeno, modernom jeziku strano je svako zatvaranje i strogo politiziranje. On neprekidno teži modernizaciji, ne samo on već i naučne snage koje se njime bave. Pod jednim jedinim uvjetom, da te snage nisu ispolitizirane i stavljene u službu političke borbe na štetu naučnoga pristupa jeziku i društvu kojem taj jezik služi.

79. PRAVOPIS BOSANSKOG JEZIKA

PITANJE: *Koja pitanja i problemi se nameću kad je riječ o pravopisu bosanskog jezika?*

ODGOVOR: Svaki standardni jezik ima svoja pravila pisanja i govorenja. Pravila pisanja u jeziku se nazivaju ortografija, a pravila govorenja ortoepija. Ortoepija je elastičnija i tolerantnija disciplina, dok je ortografi-

ja strožija; što su preciznija pravila pisanja, to je i sam jezik bolje i stručnije (na naučnijim temeljima) normiran. Strogost i preciznost u utvrđivanju pravopisnih pravila za svaki jezik uglavnom je srazmjerna kulturnom nivou društva kojem taj jezik služi kao komunikacijsko sredstvo, a srazmjerna je i razvoju lingvističke nauke i uopće snazi filološke tradicije konkretne kulturne sredine. Poznato je npr. da se neki narodi vrlo brižljivo odnose spram svoga književnog jezika i oprezni su prema svim promjenama koje se u njemu dešavaju. Takav je, recimo, stav francuskoga društva prema svom jeziku; svaka riječ koja tek ulazi u širu upotrebu treba da dobije i zvanično odobrenje od Francuske akademije nauka (najviše naučne ustanove) i tek tada se može smatrati književnom riječju francuskog jezika. Naše balkanske prilike (i naša prilično skromno razvijena svijest o značaju jezika) daleko su od takvih francuskih ili sličnih primjera civiliziranog odnosa prema jeziku, kao najvažnijem obilježju naroda, odnosno države.

Kad je riječ o pravopisu, tu stvari stoje drukčije. Promjene u jeziku (inače svojstvene njegovoj prirodi) ovdje se ne događaju često, tj. pravopis te promjene svaki put ne registrira. On ih, zapravo, pušta da se događaju, a kad se one izdogađaju, dajući vidnije rezultate tih događanja, tek tada se pribjegava registriranju tih promjena i u samom pravopisu. Dakle, pravopis je sam po sebi tradicionalan, on se bazira na pisanoj tradiciji. I što je tradicionalniji, sve je manje mogućnosti kolebanja u njemu; on je time sve više obavezujući za korisnike pisanog jezika. Što je duže na snazi, veća je mogućnost da njegova pravila budu ispoštovana. Stepen ovladanosti pravilima pisanja pretežno ovisi od nivoa opće naobrazbe čovjekove, a i od nivoa njegovog stručnog specijalističkog obrazovanja. Također i od nekih drugih specifičnijih činilaca, u zavisnosti npr. da li je struka kojom se čovjek bavi iz oblasti društvenih ili nekih drugih nauka (gdje postoji vjerovatnoća višeg nivoa pravopisne pismenosti kod "društvenjaka" nego npr. kod "prirodnjaka", ili kod tehničke inteligencije).

Nivo ovladanosti pravopisom, to znači praktičnom pismenošću (koja još ne znači i opću pismenost, pismenost u višem smislu riječi) zavisi također i od nekih drugih individualnih osobina čovjekovih, čak i neovisno (ili manje ovisno) od njegove školske spreme. Postoje, naime, psihološki tipovi ljudi koji vladaju takvom memorijom da im je dovoljno jednom pročitati (u pravopisnom priručniku ili drugdje) pravila pisanja i da su namah u stanju primjenjivati ih u svom individualnom načinu pisanja. Svaki čovjek (onaj koji je u elementarnom smislu riječi pismen) ima svoj *idiograf* (naš termin, dosle nepoznat u lingvističkoj terminologiji). To je skup konkretnih osobina koje karakteriziraju njegov način pisanja ne u stilskom već čisto pravopisnom smislu. U svakom idiografu (sem kod malog broja specijalista i pisaca) postoje veća ili manja odstupanja

od pravopisne norme, tzv. grješke u pisanju koje su češće pravopisne, a rjeđe gramatičke, mada se i ove prve popularno nazivaju "gramatičkim" grješkama. Ogromna većina ljudi, međutim, nije svjesna svoga idiografa, ne zna koja sve odstupanja od pravopisnih pravila karakteriziraju taj idiograf (ne samo da ne zna nego veći dio njih to i ne smatraju važnim). Ipak, u višim kulturnim krugovima svakoga društva postoji jedan izgrađeniji odnos prema pravopisnoj pismenosti. Ona se, naime, smatra prestižnom osobinom i njojzi se teži jer je pokazatelj čovjekovih znanja uopće, kulturnog nivoa i razvijenosti intelekta. Nivo praktične pismenosti zavisi također i od toga koliko čovjek uopće upotrebljava pisanu riječ, kao čitalac ili kao "pisalac". Drugim riječima, čovjekovo obrazovanje uslovljava i određuje nivo njegove pismenosti. U okviru pismenosti u širem smislu javlja se i pismenost u užem smislu, praktična, odnosno pravopisna pismenost.

Različiti jezici izgrađeni su i na različitim pravopisnim principima, što znači da se pri izradi pravopisa polazi od različitih lingvističkih škola i kulturnih tradicija. Dva su najpoznatija principa pravopisa: etimološki i fonetski (odnosno fonološki). Etimološki pravopisi karakteristični su za zapadnoevropske jezike, a osnovna njihova odlika je da postoji povelika razlika između onoga kako se riječ piše i kako se izgovara, pri čemu se riječ piše "tradicionalnije", a izgovara se "savremenije". Tako npr. u engleskom ili njemačkom općepoznata je pojava da se za jedan glas u izgovaranju piše više slova; čak i po četiri grafeme za samo jedan glas (*Deutszcland=Dojčland*; *tszc=č*). Znači da pravopis čuva vezu sa korijenima jezika (stoga se etimološki pravopis naziva još i korijenski). On čuva vezu sa etimologijom riječi ili njihovom starinom i porijeklom, čega se naročito pridržava etimološki pravopis (kakvi su pravopisi zapadnoevropskih jezika, pa i pravopis najraširenijeg svjetskog jezika, engleskog).

Fonetski (fonološki) pravopis više se pridržava samog izgovora u jeziku, dakle, bliži je usmenoj riječi. On slijedi živu jezičku upotrebu i zato je lakši za učenje i primjenu u pisanju, naročito kad se uči kao strani jezik. Taj pravopis pridržava se principa "piši kao što govoriš", koji je Vuk primijenio na srpski, odnosno srpskohrvatski jezik (mada ga on nije izmislio, to je u stvari tzv. Adelungovo pravilo). Fonološkom pravopisu se prebacuje da je "primitivniji", varvarskiji u odnosu na etimološki, koji više uvažava kontinuitet jezičkog razvitka. On vodi malo računa o stvarnoj prirodi i historijskom značenju pisane riječi, koju odveć vještački poistovjećuje sa usmenom govornom riječju. Taj pravopis, međutim, sa aspekta savremene upotrebe jezika ima nesumnjive prednosti, koje se sve i ne ogledaju u samoj praktičnosti njegove primjene. Sve te prednosti ipak proizlaze iz fonetskoga principa pravopisa: svakom glasu u izgovoru odgovara po jedno slovo u pi-

sanju. Bosanski jezik kao pisani slavenski jezik proizašao je većim dijelom iz Vukove koncepcije jezika. On počiva, dakle, na fonetskom principu pravopisa, gotovo dosljedno primijenjenom. U tom istom jeziku (kao što je uostalom bilo i u bivšem srpskohrvatskom) javljaju se mnoga, nedovoljno razjašnjena ili sasma nerazjašnjena pitanja, koja taj princip i u samom bosanskom relativiziraju i nameću potrebu da se u tom pogledu taj jezik "etimologizira". U vezi s tim ostaje otvoreno pitanje načina pisanja riječi iz orijentalnih jezika i mogućnost primjene neke vrste istočne, orijentalne varijante etimološkoga pravopisa.

Pravopis bosanskog jezika treba razlikovati od pravopisnih priručnika tog jezika, koji se već pojavljuju, ali se (mada nisu loše urađeni) pretenciozno nazivaju "*Pravopisom*", a ne "*Priručnikom*" (kakav je, uostalom, slučaj i sa "*Pravopisom bosanskoga jezika*" autora dr. Senahida Halilovića). Da bi se, naime, uradio cjelovitiji pravopis jezika koji je decenijama bio nepriznat, izradi toga pravopisa mora prethoditi sistematsko naučno istraživanje ortografske i uopće pisane tradicije. Tek kad rezultati tih istraživanja budu prezentirani, moći će se raditi naučno i "društveno" zasnovan *Pravopis,* kao rezultat autorskog timskog rada. Taj *Pravopis* će poštovati sve (u naučnom istraživanju otkrivene) zakonomjernosti razvoja pisane riječi kroz dugi vremenski period od nekoliko vijekova.

Pravopis bosanskog jezika prije svega mora voditi računa o zajedničkoj pravopisnoj tradiciji iz koje je i njegova tradicija izrasla, a to je srpskohrvatska ortografska tradicija (najveći dio pravopisnih odredbi u bosanskom zajednički je sa odredbama srpskohrvatskog, pa i srpskog i hrvatskog, posmatrajući ih odvojeno). To postojanje šire zajedničke ortografske norme u interesu je svih naših slavensko-balkanskih jezika, jer one omogućavaju da se pisana komunikacija odvija neometano, da se putem zajedničkih pravila pisanja također olakša općenje. Poznato je da su naše jezičke granice (u smislu normalne komunikacije među "različitim" jezicima) puno šire od nacionalnih, odnosno državnih granica među nama. Jer nikome valjda neće na um pasti (a možda i hoće) da bosanski jezik prevodi ("žedna preko vode") na srpski ili obratno, ili da ga prevodi na hrvatski. Kod nas se radije pribjegava izvjesnim kozmetičkim doradama, tako da jezički sistemi u tim jezicima ostaju uglavnom isti. Razlike se javljaju na nivou riječi, poneke gramatičke pa i pravopisne osobine.

Što se tiče tih pravopisnih razlika, bosanski je bliži srpskom nego hrvatskom, jer se u njemu (bar do najnovijeg vremena) gotovo dosljedno primjenjivao fonološki princip pravopisa. U odnosu na taj princip, poznato je, javljaju se znatna odstupanja u hrvatskom jeziku, pod uticajem zagrebačke filološke škole. S druge strane, bosanski jezik (o čemu je već go-

voreno) pokazuje svoje neke zapadnije tendencije, naginjući više hrvatskom nego srpskom, a dosljednost upotrebe latinice i iščezavanje ćirilice o tome također svjedoče. Samim tim što savremeni bosanski jezik postaje dosljedno latinički, postavlja se pitanje dosljednosti (odnosno nedosljednosti) primjene fonološkoga principa pravopisa. Naime, pošto je latinica kao pismo zapadnija grafija (dakle, evropska), to njezino obilježje više vuče ka tradiciji etimološkoga pravopisa, kako to pokazuje slučaj sa pravopisom hrvatskog jezika. U tom smislu, dakle, pravopisci bosanskog jezika naći će se na raskrsnicama. Trebat će obrazložiti neka moguća odstupanja od fonološkoga principa, utvrditi koja su to odstupanja i zbog čega ih je moguće ozvaničiti. Vjerovatno je da će imati opravdanost izvorno pisanje imena, prezimena i geografskih pojmova iz stranih jezika. Za bosanski će također biti najbolje rješenje da se uz takvo izvorno pisanje riječ piše i po fonološkom principu, tj. onako kako se izgovara. Pisalo bi se, dakle: *New York* (*Njujork*), *Washington* (*Vašington*), *Goethe* (*Gete*), *Baudelaire* (*Bodler*), *Varszawa* (*Varšava*) i sl. Što se tiče takvih (pa i drugih) riječi iz orijentalnih jezika, trebat će ih pisati po istom, "evropskom" principu; najprije izvorni oblik, a onda izgovorni, npr. *Suleyman* (*Sulejman*), *Muhammed* (*Muhamed*) i sl.

Posebno pitanje, međutim, predstavlja pisanje geminacija (udvajanja) u turcizmima. Vjerovatno je da će se u tom pogledu morati ići na odstupanja od fonološkoga principa. To znači da će se geminacija u turcizima pisati onako kako se u bosanskom većim dijelom i ne izgovara (bar ne u razgovornom bosanskom). Dakle, trebat će pisati (bez obzira da li će se tako izgovarati): *Allah*, *alla-halla*, *allahbirum*, *Muhammed* i sl.

80. RJEČNICI BOSANSKOG JEZIKA

PITANJE: *Ima li bosanski jezik svoje rječnike?*

ODGOVOR: Bosanski jezik i ima i nema svoje rječnike, sve zavisi od toga šta se kod nas pod rječnicima podrazumijeva. Ima neke rječnike, ali više u jednom "oglednom", a manje u savremenom leksikografskom smislu riječi. Pogotovo nema obimnije rječnike, koji bi se mogli smatrati iole kompletnijim rječnicima bosanskoga književnog jezika. Prije bi se moglo reći da postoje neki pokušaji izrade tih rječnika; predočavanje manjeg dijela bogate rječničke građe sa središnjeg štokavskoga terena. Tek u najnovije, ratno vrijeme pojavljuje se *Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku*

Alije Isakovića, koji predstavlja prvi ozbiljniji pokušaj da se ("karakteristična") leksika bosanskog jezika predstavi u vidu rječnika, u kojoj je najveći dio građe iz jezika bošnjačkih pisaca.

U historijskom presjeku, rječnici bosanskog jezika (uslovno tako nazvani) pojavljuju se već u XVII vijeku. Prvi rječnik je *Potur-Šahidija (Makbuli-'arif)*, tursko-bosanski rječnik iz 1631. godine, čiji je autor Muhamed Hevaija Uskufija. To je jedan od najstarijih rukopisnih rječnika na južnoslavenskom prostoru. Sačuvali su se (na žalost samo njihovi odlomci) i još neki rukopisni rječnici. Ali sve do najnovijeg vremena (do druge polovine XX vijeka) nema ni jednoga cjelovitijeg leksikološkoga djela sa građom iz bosanskog jezika. Godine 1965. pojavljuje se rječnik Abdulaha Škaljića *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*, do sada najpoznatije leksikološko djelo bosanskog jezika. Zatim se 1977. pojavljuje rječnik *Muslimanska imena orijentalnog porijekla u Bosni i Hercegovini* Ismeta Smailovića, sa bogatom građom bošnjačkih imena. Godine 1987. izlazi knjiga akademika Asima Pece *Turcizmi u Vukovim rječnicima*, specifična vrsta rječnika-komentara o turcizmima u bosanskom i njihovoj zastupljenosti u Vukovim rječnicima (što se i ovdje sve posmatra u sklopu zajedničke građe srpskohrvatskog jezika). I napokon, već spomenuti Isakovićev *Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku* (1992-1993.), njegovo "ratno izdanje", pionirsko djelo te vrste koje praktično označava prvi korak u pravljenju kompletnijih rječnika bosanskog jezika. Isakovićev poduhvat je individualan i ne predstavlja širi leksikološki projekat, ali tu je po prvi put data dragocjena rječnička građa iz jezika bošnjačkih pisaca (dosle neopravdano zaobilažena kao i sami ti pisci). Ovaj rječnik pokazuje kako se "karakteristične" riječi iz bosanskog upotrebljavaju u književnom jeziku. Najznačajnije za ovo leksikološko djelo je da se u njemu ta građa napokon posmatra kao građa bosanskog jezika, jezika historijski naslijeđenog i zvanično priznatog.

Za svaki jezik od velikog su značaja njegovi rječnici, tako da se o književnom jeziku ne može govoriti ako on nema svoje rječnike. Ti rječnici prezentiraju leksičku građu, na kojoj se prije svega i zasniva bogatstvo i izražajnost, višeznačnost svakog jezika. U čemu bi se ogledala specifika i bogatstvo leksike bosanskog jezika? Još od bogomilskih vremena, na prostoru nekadanje zapadne štokavštine, južnoslavenski etnos zapadnoga balkanskoga prostora u svom jeziku (odnosno dijalektima) čuva mnoge leksičke osobenosti, koje su odraz spoja između slavenskog i neslavenskog etnosa na Balkanu. Znači da Južni Slaveni od balkanskog starinačkog stanovništva primaju neke fragmentarne jezičke crte, osobito leksiku. Samim tim leksika toga prostora je bogata. Već je spomenuto u ovoj knjizi da toponim *Bosna* vjerovatno vodi porijeklo iz starinačkog ilirskog jezika, a takve starine nisu se očuvale samo u geografskim nazivima već i na širem rječničkom planu.

U Bosni se u srednjem vijeku formira veoma složena religiozno-etnička situacija. Bosna je prostor na kojem se "uzduž i poprijeko" sijeku uticaji zapadne i istočne crkve; ona je specifično širokogranično područje među tim religiozno-civilizacijskim kulturama. Sam taj fakt uslovljava da se u jeziku toga prostora prelamaju zapadne i istočne crte, da on prima i jedne i druge, uklapajući ih u svoju tradiciju. Na taj način on zaokružuje i nadopunjuje i tu svoju tradiciju, još više je čini autentičnom, razvijajući u stvari nešto treće (središnje), što nije ni zapadno ni istočno, a što je otvoreno prema svim "pozitivnim" uticajima sa zapada i sa istoka. Širenje bogomilstva usložnjava tu situaciju. Na jednome malome prostoru (na kojem se inače "ukrštaju" i dodiruju sfere uticaja) širi se heretička misao i treći religiozno-etnički element, koji je vjerodostojan pokazatelj vjekovnog stremljenja Bosne da, uklijештena među svjetovima, ostane samostalna, da ne pripada nikom do samoj sebi i "sa samom sobom" dijeli historijsku sudbinu. Bogomili tako postaju jedna zatvorena, proganjana religiozna grupa na koju su "preko(mrka) oka" gledali i sa zapada i sa istoka. Ona je tom zapadu i tom istoku bila trn u oku, jer im je kao smjela misao (suprotstavljena vladajućoj) smetala u njihovim težnjama da drže sve pod svojom kontrolom, u prostoru neprikosnovene religiozne dogme, nadmoći i vladavine nad bosanskim vjernicima. Bogomili su se etničko-dijalekatski skoncentrirali na zapadnijem balkanskom prostoru i centar im je upravo Bosna. U toj Bosni oni su uglavnom pripadali zapadnoštokavskom dijalektu, prijelaznom govornom tipu između (istočne i južne) štokavštine i čakavskog i kajkavskoga dijalekta. Bogomili su tako u svojoj (ni od koga priznatoj) "heretičkoj kulturi" čuvali mnoga zapadnija obilježja. Ta obilježja posebno su se odražavala u rječničkom blagu, koje je bilo slojevito, bogomilski višeznačno, sa jednom unutarnjom, skrivenom simbolikom, koja je taj etnos također štitila od zapadnih i istočnih nasrtaja na svoju izvornu, starinačku bosansku kulturu i jezik. Istina je i to da te posebnosti u jeziku odražene u leksici nisu čuvali samo bogomili na bosansko-humskom tlu. Čuvali su ih i pripadnici zvanične crkve, jer je Bosna sama po sebi bila centralno granično područje. Zato je ona vazda imala predispozicije da jezički (odnosno leksički) bude bogatija u odnosu na susjedne prostore, jer se na njojzi sve "ukrštalo" (i slamalo, također). A leksika je vazda glavni pratilac i pokazatelj svih tih zbivanja i historijskih prelamanja.

Zato nije nimalo slučajno što jedan Mak Dizdar u simbolici stećaka otkriva viši smisao života i smrti posredstvom arhaične bosansko-bogomilske leksike. Ta leksika u jeziku ovog najvećega bošnjačkoga pjesnika krije svoju značenjsku tajnovitost, raznoznačnost i zvukovnu vitalnost, naslijeđenu i duboko ukorijenjenu u rodno tle i jezik. Mak Dizdar se kao pjesnik nije mogao pojaviti drugdje, ni zapadno ni istočno od Bosne i Huma.

Njegov kameni spavač mogao je sklopiti oči jedino tamo gdje se historijski zametnuo i rodio, gdje je progledao i proveo svoj kratki ljudski vijek "na putu od gnijezda do zvijezda". Rječnička simbolika srednjovjekovne Bosne u Dizdarevoj poeziji progovorila je unutarnjom organskom silinom i tek šapatom ukazala na dubinu svojih bosansko-bogomilskih zapadnoštokavskih korjenova. Jedan Dizdar nije se, dakle, ni slučajno mogao pojaviti bez takve autohtone jezičke ukorijenjenosti. Slovo njegovoga *Kamenog spavača* kao neoboriv argument svjedoči da je Bosna svoja i svoja na svome. Njezina prošlost kazuje kako ta zemlja nije nikakva vještačka tvorevina (ukoliko samu balkansku povijest ne opredijelimo kao "vještačku"). Bosna je opstajala usprkos svemu i svačemu, kugama i zločinima, mračnim nagonima historije, mastilom krvavim križana i precrtavana, sačuvala svoje lice, bosansku slojevitost i izvornost.

Već smo se na nekoliko mjesta u ovoj knjizi doticali islamizacije kao najpresudnije historijske okolnosti za Bosnu i bošnjački narod, posebno ukazujući na turcizme kao najznačajniji sloj bosanskog jezika. Bogat fond orijentalne leksike naslojava se i organski uklapa u zatečeni južnoslavenski zapadnoštokavski dijalekatski sistem. Tako se u Bosni i njezinom jeziku stvara situacija kakve zaista nema ni na jednoj drugoj strani svijeta. Za mnoge pojmove i pojave mjesto jedne ili dvije riječi u tom jeziku odomaćuje se pet ili više riječi koje se među sobom značenjski nijansiraju. To sve znači obogaćivanje jezika i razvijanje njegovih izražajnih mogućnosti. Bosanski u tom smislu predstavlja jedan unikalan, neobičan jezik. Njegova autentičnost se gradi na nekoliko naslojenih nivoa; prvi je nivo središnji položaj unutar južnoslavenskih dijalekata, drugi je pripadnost zapadnoj štokavštini, treći - -bogomilska jezička izvornost i četvrti islamska komponenta. To četvero spaja se u cjelinu, stvarajući tako "nešto peto", originalno i svoje, kroz vijekove formirano. Tobožnja "izmišljenost Bosne" (teza da je ona "vještačka tvorevina") naprosto je smiješna, apsurdna i do krajnosti ispolitizirana.

Bosanski jezik upravo u rječničkom blagu pokazuje veliko bogatstvo. Tom bogatstvu treba poristupati razrađenom naučnom metodologijom, ne ići mu u susret grlom u jagode, sa onom uobičajenom apstraktnom predstavom o kvantitativnom bogatstvu riječi. Osnovni principski problem koji će u bosnistici trebati riješiti kad je riječ o leksičkoj izvornosti, javlja se u metodologiji rješavanja odnosa između slavenske i orijentalne leksike. Turcizme neće biti nimalo lahko naučno znano objasniti u njihovom obaveznom odnosu prema bosanskim slavenskim arhaizmima. Ti arhaizmi sačuvali su se zahvaljujući prije svega islamskoj tradiciji u Bosni, načinu života uslovljenim islamom. Islam je stvorio pretpostavke da se u jeziku Bosne sačuvaju i neke stare južnoslavenske crte, koje se nisu mogle drugdje očuvati, jer drugdje za to nije bilo historijsko-etničkih uslova. U tom smislu bosanski

jezik predstavlja veoma važnu kulturnu tekovinu ne samo bosanskoga prostora i bošnjačkog naroda već i čitavog južnoslavenskog etnosa, historijski strogo uslovno shvaćenog. Taj etnos dijelio se uslovljeno prije svega religijskim razlikama, odnosno pripadnošću različitim svjetskim religijama koje se na Balkanu susreću, dodiruju i vijekovima zajedno žive, ne samo jedne do drugih već i jedne s drugima, izmiješane i bliske. Ta bliskost najčešće se ispoljavala upravo u jeziku, koji se znatnije mijenjao na dijalekatskom, a manje na nacionalnom, odnosno međunacionalnom planu.

Još jedna okolnost uslovljava da bosanski jezik u rječničkom smislu ide u red bogatih, višeznačnih jezika. Naime, po svom položaju (dakle, čisto teritorijalno, a time znači i kulturnohistorijski) on je u sredini; otvoren prema zapadu i istoku, jezik koji više prima, a manje daje. I upravo stoga je bogatiji. Ta njegova otvorenost naročito je izražena u leksici.

81. OSOBINE BOSANSKOG JEZIKA

PITANJE: *Kojim se osobinama bosanski jezik prepoznaje kao autentičan jezik?*

ODGOVOR: Da li bosanski jezik zaista odlikuju osobine po kojima se on razlikuje od srodnih jezika, srpskog i hrvatskog? Odgovor bi bio potvrdan. Bosanski jezik ima takve osobine. Ali te osobine moraju se na drukčiji način objasniti. Njima se ne može pristupati uobičajenom metodologijom kvantitativnoga nabrajanja već se mora ukazati na stvarni karakter razlika i na naše balkanske jezičke posebnosti. O tim posebnostima vazda moramo voditi računa, ako mislimo argumentirano objasniti neke stvari iz naše kulturne i nacionalne prošlosti. Razlike između srpskog, hrvatskog i bosanskog jezika vrlo su relativne i treba se vazda polaziti od toga neoborivog lingvističkoga fakta. Taj fakt (zajedničke dijalekatske osnovicê) možda nam u ponečem nerijetko i smeta, ne dopušta nam da se nekim od ova tri jezika bavimo, a da pri tom ostavimo po strani druga dva jezika. To znači da su ti jezici među sobom organski vrlo bliski. Njih u stvari ne bi ni bilo kao zasebnih (bar po nazivima zasebnih) da njihovom formiranju nisu vodile neke druge okolnosti razvoja etnosa na Balkanu, prije svega religiozno dijeljenje, koje je založeno u temelje i samih potonjih nacionalnih podjela. Kad se formira jedan narod koji se po nekim svojim bitnim obilježjima ipak razlikuje od drugog susjednog naroda (najvažniji faktor tih razlika u našem slučaju je religija), onda i sam jezik na svoj način prati te podjele

i one se u njemu neminovno odražavaju. Na koji način i u kojoj mjeri se one u jeziku odražavaju, to je posebno pitanje. Jer, ako se na prostoru štokavskoga dijalekta, pa čak i na još užem dijelu njegovom (na terenu novoštokavskih govora) razvijaju tri konfesije (a na temelju tih konfesija i tri naroda), onda je posebno interesantno pitanje kako se sve to odražava na zatečenu jezičku jednoobraznost. Naravno, da će se ta zatečena jednoobraznost razvijati u jednom drukčijem pravcu, u pravcu uvećavanja, a ne smanjivanja razlika. Zašto? Zato što se u jezičkom smislu formiraju tri cjeline. One ako se među sobom bitno i ne razlikuju na dijalekatskom (etničkom) planu, razlikovat će se na planu pisane tradicije, jezika koji čini kulturno obilježje naroda u višem smislu, dakle, književnog ili standardnog jezika.

Te razlike najprije će se formirati potpomognuto i čisto teritorijalnim, dijalekatskim, zatečenim razlikama, kojih je također moralo biti. Poznato je da se dijalekt mijenja; osnovni princip dijalekatskog razvoja je njegova teritorijalna dinamičnost, a također i unutarnja dinamičnost, u smislu promjena u samom dijalekatskom "gramatičkom" sistemu. To znači da, ukoliko su se npr. srpski i hrvatski jezik formirali na osnovama istočne (srpski) i zapadne (hrvatski) štokavštine (uslovno rečeno, čisto teritorijalno), onda se i sam bosanski jezik formirao na osnovama središnje štokavštine (također uslovno shvaćeno, čisto teritorijalno). Takva okolnost neminovno ostavlja posljedice na začinjanje nekih jezičkih razlika, koje imadu i čisto teritorijalnu dijalekatsku podlogu.

Daljnji razvoj jezika (pogotovo pisanog) i uopće tradicija kulturne komunikacije na našim nacionalnim prostorima (i među tim prostorima) utiču i sami na pojavu nekih jezičkih razlika po kojima se jedna nacionalna grupa odvaja od druge grupe, odnosno od treće, postajući tako i nekom vrstom zasebne jezičke grupe. Prema tome, srpski, hrvatski i bosanski jezik, historijski su formirane jezičke cjeline. Ali te cjeline formirane su u obaveznom odnosu jednih prema drugima i tu se ne radi o klasičnim već o specifičnim razlikama. Ta relativnost razlika među ovim trima jezicima ne dovodi u pitanje njihovo postojanje i pravo svakog naroda na svoj jezik, tačnije, na svoj naziv jezika. Ma koliko se naši mali balkanski narodi u ime "nacionalnih interesa" zatvarali u svoje okvire, njihovim stvarnim interesima to zatvaranje ne odgovara. To ne znači da im postojanje i razvoj njihovog nacionalnog jezika smeta u otvaranju prema svijetu, mada i tu katkad dolazi do smetnji, nerazumijevanja i jezičkih rješenja koja taj narod zatvaraju u odnosu na druge. Laičko je predubjeđenje (laičko bar za naše balkanske prilike) da se jedan jezik mora obavezno razlikovati od drugog jezika, jer mu je to prva pretpostavka za legalno postojanje i priznavanje. A baš u našem slučaju nije takav slučaj. Takvo shvatanje je predrasuda lišena ne samo naučnog već i elementarnog stručnog osnova. Kad bi takav kriterijum o postojanju jezika bio

primjenjiv na naše prilike, ne samo da bosanski ne bi postojao već ne bi postojali ni srpski ni hrvatski jezik, jer su oni naprosto nedovoljno različiti da bi (po tom kriteriju) bili i zasebni jezici. A upravo ta nedovoljna razlikovnost zbunjuje nas i dovodi u mat-poziciju. Ta mat-pozicija nije samo pozicija u koju zapadaju laička rezonovanja već joj je sklon i dobar dio naših naučnih razmišljanja. Jezici na Balkanu začinju se i razvijaju (u geografskom i historijsko-etničkom smislu) na odveć tijesnom prostoru i samim tim nisu imali nikakvih uslova da se izdvoje, neizmiješani s drugima, onako kako to traže uobičajene predstave o autonomnim kulturama i jezicima. Ali, s druge strane, jezici (da bi to bili) ne moraju obavezno među sobom biti različiti, na vanjskom planu, u konkretnim gramatičkim osobinama, dostupnim golom oku. Oni su među sobom različiti na jednom drugom nivou, na nivou kulturnohistorijskog razvoja i na planu nacionalnih kultura u širem smislu riječi. Svaka nacionalna kultura se identificira i sa svojim književnim jezikom, kao jednim od najbitnijih pokazatelja ne samo te kulture već i uopće dokaza postojanja naroda kao historijski naslijeđene pojave.

Jezici se među sobom ne razlikuju samo po tome kakve su im stvarne razlike u gramatikama već i na planu nečeg što je nedostupno običnom oku, što se ne može uočiti na čisto lingvističkom, površinsko-gramatičkom nivou. To je u filologiji poznato pravilo da jezik nije samo ono što je savremeno u njemu već i ono što je u njemu nekad bilo. Taj momenat posebno je važan baš za naše balkanske prilike, jer tu ima i znatnih odstupanja od savremene slike ne samo konkretnih jezika već i razlika među tim jezicima. To znači da su se npr. u XVIII vijeku pisane tradicije među sobom mogle razlikovati više nego se danas razlikuju. Drugim riječima, u našem slučaju jezičke tradicije među sobom se više razlikuju nego savremeni jezici. Zbog čega je to tako? Zbog toga što su se te razlike formirale u prošlosti, kad komunikacije u savremenom smislu riječi nije bilo, a ni svjesnih akcija ka kulturnom ujedinjenju. Jezički procesi su išli svojim neometanim tokom (ili manje ometanim), a tada su se mogle formirati i veće razlike, da bi se tek u XIX vijeku te razlike smanjivale pod uticajem političkih faktora. Upravo to odsustvo političko-nacionalnih formi ujedinjavanja u prošlosti pogodovalo je razvoju dezintegrirajućih procesa u jezicima naših naroda.

U drugoj polovini XIX i prvoj polovini XX vijeka političkim i kulturnim težnjama ide se na južnoslavensko povezivanje. To je moralo rezultirati potiranjem nekih naslijeđenih jezičkih razlika među našim državama i narodima, mada te razlike nisu bile precizno definirane (jer ni naši narodi nisu bili formirani u onom smislu kako su formirani u vremenu XIX-XX vijek). Mada su se te razlike potirale i uobličavao se veći broj zajedničkih crta, to ne znači da te razlike uopće nisu postojale. Ne samo da su postojale već su ostavile tragove u potonjim jezičkim procesima koji su išli u pravcu

smanjivanja razlika i formiranja većega broja zajedničkih crta (što opet ne znači da su se nekadanje razlike sasma potrle). Ništa se u prošlosti jezika ne dešava što ne ostavlja posljedice u savremenom jeziku. Zadatak filološke metodologije je da ne gleda samo golim okom već da sve posmatra u procesu, dubinski, da slijedi trag pojavama i zbivanjima u jeziku kao prvenstveno historijskoj kategoriji, kojom se savremenici služe kao sredstvom komunikacije, što ne dovodi u pitanje historijsko obilježje jezika, njegovu historičnost.

U čemu bi se ogledale suštinske razlike izmedu srpskog, hrvatskog i bosanskog jezika? Te razlike su vrlo relativne. "Suštinske razlike" medu njima su što tih suštinskih razlika nema. One su relativne jer tu vrijedi jedan opći princip koji se direktno suprotstavlja tezi o suštinskim razlikama. Suštinske razlike u jeziku, to su sistemske razlike, strukturne, kako se to kaže. A takvih razlika izmedu ova tri jezika praktično - nema. Pokazat ćemo to na nekoliko primjera leksike ovih jezika, pri čemu treba naglasiti da se upravo leksika najprije otima strukturnoj bliskosti, odnosno jednoobraznosti, mada ima i suprotnih procesa, da leksika premošćuje te razlike. Naši primjeri govore o ovoj prvoj zakonitosti leksike, zakonitosti suprotstavljanja jezičkoj srodnosti, odnosno sistematskoj jednoobraznosti. Riječi *siječanj, uvjet, zrcalo* karakteristične su za hrvatski jezik, a riječi *bre, dockan, lebac* za srpski, riječi *haman, polahko, bolan* za bosanski jezik. Ali sve te riječi u cjelini nisu nepoznate "jedne drugima", tj. riječi iz prvog jezika poznate su govornicima drugog i trećeg, a ta poznatost ide u svim ostalim pravcima. Svi znadu jedni za druge. U tome je suština, u toj "poznatosti" riječi i njihovih značenja, te da se takve riječi mogu upotrijebiti i u nematičnom jeziku. A baš to govori koliko su razlike među ovim jezicima relativne, dakle nisu suštinske. Sve što postoji u jednom jeziku, poznato je i drugim dvama jezicima te se u njima kao vjerovatnoća može pojaviti. Ali ne kao općeprihvaćena osobina već kao stilsko-jezička mogućnost koja u principu obogaćuje jezik, čineći ga ne samo u formalnom pogledu izražajnim već funkcionalnijim i u strogo komunikacijskom smislu. U jeziku ne samo da važi pravilo kako od viška glava ne boli već i pravilo da od "viška riječi" jezik ne biva oštećen već naprotiv - obogaćen.

Vraćamo se direktnom pitanju ima li bosanski jezik svojih posebnosti po kojima se razlikuje od srpskog i hrvatskog jezika (pod pretpostavkom da prihvatamo tezu o srpskom i hrvatskom kao različitim jezicima, napuštajući tezu o zajedničkom srpskohrvatskom jeziku). Prije nego što (u duhu onog, na početku poglavlja već datoga potvrdnog odgovora) ukažemo na takve odlike, dužni smo uputiti na još jednu lingvističku zakonomjernost, koja se, začudo (vjerovatno zato što je lingvistička, a ne politička zakonitost) nerijetko zanemaruje, prešutkuje ili naprosto ne shvata, ili nedovoljno shvata. Naime, kad se god povede riječ o stvarnim razlikama izmedu

ovih naših jezika, ili kad se hoće dokazati postojanje ili nepostojanje nekoga od njih, tada se, gotovo po pravilu, polazi od jedne nestručne, da ne kažemo laičke predožbe, da su među jezicima razlike one koje su dostupne golom oku, što se namah mogu uočiti kad se porede dvije gramatike, dva standardna jezika. To je na žalost (ili na sreću) samo jedna lingvooptička varka; konkretne osobine nisu samo oličene u književnom jeziku, jer ovaj jezik nikad ne odražava sve ono što je u naslijeđu jednog jezika, ne odslikava cjelokupnu njegovu tradiciju i razvojni put. On odslikava jezik zaustavljen u određenom vremenu, ozakonjen gramatikom i pravopisom, te nije ni u blizu sve što je taj jezik kroz svoj razvoj sadržavao i značio, što je u tom razvoju dao. Prema tome, neophodno je pri ovakvim razmatranjima razbiti te uobičajene predstave o književnom jeziku kao *jednom* na osnovu kojeg se utvrđuje sve ono što ulazi u stvarno jezičko naslijeđe. Jezička tradicija i njezina tipična obilježja rasuta su na nekoliko nivoa, odnosno funkcionalnih njegovih žanrova ili tipova, tako da je među tim funkcionalnim tipovima književni jezik samo jedan od njih, mada mu se mora priznati da je najvažniji. U razvoju jezika (osim glavnih njegovih pokazatelja odraženih u književnom jeziku) fragmentarni rezultati javljaju se u dijalektima, tačnije, u njegovoj široj teritorijalnoj bazi, ne samo onoj (kako se to obično misli) koja je neposredno ugrađena u temelje standardnog jezika već i uopće široj govornoj podlozi kao cjelini. U tom smislu, sve što sadrže dijalekti jednog jezika (bez obzira ulazili oni ili ne ulazili u osnove književnog jezika), sve to predstavlja osobine jezika u širem smislu, tj. kao cjelina služi pokazateljem pravaca kojima se taj jezik razvija. Rezultati jezičkog razvoja ogledaju se i u razgovornom jeziku, u onim formama usmene upotrebe koje se nalaze negdje na pola puta između dijalekta i standardnog jezika i koje u sebi sadrže elemente i jednog i drugog jezičkog sistema. Rezultati jezičkog razvoja javljaju se i u pisanim spomenicima, koji na svoj način ujedinjuju sve što jedan jezik karakterizira u njegovom kretanju kroz vrijeme i prostor. Dakle, pisani spomenici kao jedan vrlo bogat korpus za otkrivanje mnogoobraznosti pojavnih oblika u kojima se jezik javlja.

Kad se radi o dijalekatskim crtama bosanskog jezika, naročito tipične njegove odlike su odlike govora bosanskohercegovačkih čaršija, koje su sačuvale neke bosanske arhaizme. Takve starije crte su npr. šćakavizam (*šćap, pušći, jerišće*), stariji akcenat, neizvršena nova i jekavska jotovanja (*dojdem, najdem, djevojka, tjerati*), mnogi leksički arhaizmi itd. Iste te govore karakteriziraju i novije forme razvoja bosanskog razgovornog jezika. Takve crte javljaju se npr. u sarajevskom govoru (u njemu su bile prisutne do rata). To su vokalske redukcije, zatim pomjeranje artikulacije tj. izgovor vokala u pravcu njihove otvorenosti ili zatvorenosti. Zatim umekšavanje suglasnika posebnoga tipa, kakvo se javlja npr. u čaršijskom izgovoru sugla-

snika *s* i *z* kao *s'* i *z'* (umekšano). To se katkad u sarajevskom razgovornom krugu nazivalo "pitarskom", odnosno "šibicarskom" govornom osobinom (ili čak i "haustorskom"). Dakle, to ovdje ide ili sa prizvukom uličarskog žargona, ili upotrebe u nižim socijalnim slojevima, što, na žalost, u sarajevskom govoru nikad nije bilo istraženo. Sve takve i slične osobine odlike su bosanskog razgovornog jezika, jer su se formirale u govoru samoga centra toga jezika (u sarajevskoj čaršiji), pa prema tome imadu vrijednost razgovornog jezika, koji nije strogo dijalekatske naravi već ima urbaniju komunikacionu vrijednost i šire kulturno značenje.

Naučnopopularnom argumentacijom (ukoliko argumentacija uopće smije sebi dozvoliti da bude "popularna", dakle, naučnometodološki nedosljedna) pokušali smo razotkriti koliko su naše uobičajene predožbe o jezičkim razlikama i nerazlikama lišene neophodnog znanstvenog osnova. One su laičke, impresionističke i u njima nema filološkog metoda razmišljanja. Pošto je Balkan složen prostor, shvatljivo je što takva naša rezonovanja završavaju u lavirintu i pilećim kučinama, što ne mogu znanije i dublje prodrijeti u suštinu jezičkih srodnosti i razlika balkanskoga, tačnije, južnoslavensko-balkanskoga tipa.

U našem slučaju jezik ne mora biti poseban da bi postojao, da bi se smatrao jezikom. Tačnije, on to ne može biti, jer pravci etničko-jezičkog razvoja u našem južnoslavenskom slučaju imali su svoj zajednički tok. Unutar širega toka nikad nisu prestajali da teku i oni manji (uži) pravci razvoja, koje nazivamo *hrvatski*, *srpski* i *bosanski* jezik. A to što su rezultati tih tokova najčešće bili isti ili vrlo slični sámo po sebi ne znači da onih užih tokova i pravaca razvitka nije bilo i da su se oni utapali u širem (zajedničkom) smjeru kretanja. Kroz vijekove tu su vazda djelovale dvije sile razvoja, među sobom, reklo bi se, suprotstavljene, a u suštini to najčešće nisu bile. Jedna je sila općeg, zajedničkog razvitka (smanjivanja razlika), druga je sila užih tokova razvitka (uvećavanja razlika). Nikad se na bosanskom tlu (od samog dolaska Slavena na Balkan, u VII vijeku) nije prekidao etničko-jezički razvoj zapadnoga balkanskog tipa. Nikad taj prostor nije bivao potiran tako da ga u kulturnohistorijskom smislu nema niti je bilo da se na njemu neko vrijeme nije živjelo i nije govorilo. Taj prostor (*Bosnom* nazvan još prije Slavena) vazda je bio cjelina, država. Ništa se drugo njemu nije moglo desiti do ono što se desilo. A desilo mu se da je etnički i jezički vrlo rano utemeljio svoju kulturu. To što on nije mogao postati sasma različit u odnosu na druge razvojne tokove, što nije bio zatvoren i imun na njihove uticaje, to uopće ne dovodi u pitanje autohtonost (starinačko porijeklo) i autentičnost razvoja toga prostora. Nikad se na tom području nije formirala ni razvijala druga neka uvozna kultura do njegova vlastita, domaća, duboko ukorijenjena (kako se to obično kaže) u rodno tle i jezik. A baš jezik

toga prostora predstavlja jednu od najvažnijih njegovih oznaka, samo je problem što se mi teško snalazimo u razumijevanju tih naših međujezičkih odnosa. U tom nesnalaženju obično pribjegavamo dvjema, među sobom dosta suprotstavljenim tezama: 1. ili da se tu radi o jednom jeziku, po osobinama, čak jednoobraznom, a da je tvrdnja o posebnim jezicima ispolitizirana stvar; 2. da se tu vazda radilo o zasebnim jezicima, koji su iz političkih pobuda na silu gurani pod jedan krov. Ni jedno ni drugo shvatanje ne odgovara u potpunosti naučnim istinama. Drugo je pitanje zbog čega su kod nas najraširenija shvatanja upravo ona koja ne odgovaraju tim istinama i zašto te istine našim politikama i ideologijama ne odgovaraju.

Bosanski jezik u najširem smislu riječi, tj. uzimajući u obzir dijalekatske i razgovorne forme, karakteriziraju slijedeće najtipičnije crte (*Napomena*: uz svaku od osobina daju se skraćenice, koje označavaju na kojem nivou upotrebe se javlja koja od jezičkih crta; D=*dijalekt*; R=*razgovorni jezik*; S=*standardni* ili *književni* jezik; 0=*opća osobina*, karakteristična za sve nivoe upotrebe, tzv. općebosanska osobina).

1. Dosljedna upotreba suglasnika *h*: *odlahnuti, truhnuti, lahak, mehak, hudovica, zamahac, vehnuti, hrđa, hrvati se, hrzati, mahana, mahrama, mehlem, džebhana, bahnuti* (Isaković, *Rječnik* 489.),0.

2. Nerazlikovanje afrikatskih parova *č*, *ć*, *dž* i *đ*; svođenje na jedan par *ć*, *đ*: *ćetiri*, *ćetka*, *prića*, *đemper*, *đamija*, *đaba* (D,R).

3. Geminacije, tj. udvajanje grupa *dn*, *dnj*, *dl* > *nn*, *njnj*, *ll*: *glanna*, *zanjnji*, *olleti* (D).

4. Uprošćavanje suglasničkih grupa *dn*, *dnj*, *dl*, *gnj* i sl, bez geminacije odnosno udvajanja: *glana*, *žena*, *zanji*, *oleti*, *janje* (D,R).

5. Ostale orijentalne geminacije tipa *Allah*, *Muhammed*, *džennet*, *džehennem* (D,S).

6. Šćakavizam: *šćap*, *kliješća*, *pušći* (D).

7. Nejotovani oblici: *tjerati*, *djevojka*; *pojti*, *dojde*, *projde* (D).

8. Prenošenje akcenta na prijedloge: ȉz Bosnē, ȉz Vakufa (O)

9. Očuvane postakcenatske dužine: *momákā*, *djèvojākā*, *glâdnī*, pjèvā (O)

10. Polusloženice tipa *đul-behar*, *đul-bašča*, *kara-krzli* (S).

11. Duži zamjenički oblici *njezin*, *njojzi* i sl. (O).

12. Opće zamjenice *vȁs*, *opći*, prilog *uopće* (D,R).

13. Genitiv s prijedlogom *s* umjesto instrumentala: *s vode, s nje, s njega* (D,R).

14. Kraći oblici infinitiva *radit, pisat, nosit, unilazit, unić* (D,R).

15. Glagolske forme *more*: *ne more* (D,R).

16. Odrični oblik *nejma*.

17. Prezentski oblici *znadem, imadem* i sl. (D,S).

18. Glagolski oblik tzv. habitual: *ja bih uradi, ti bi uradi* (D,R).

19. Prilozi *namah, sobom, tuj, vazda* (D,S).

20. Prilozi sa orijentalnim sufiksom - *li* od slavenskih i orijentalnih korijena: *nafakali, obrazli, zorli* (O).

21. Prijedlog *brez* i prilozi *sutog, sučeg* (D,R).

22. Arhaizmi tipa *mûči* (=šuti), *vikati* (=dozivati), *hítiti, turiti, dosle, odsele, ustisati, saulisati, osanisati se, hud, zehra, mučno* (=teško) i sl. (O).

23. Tipične leksičke forme *bolan, nuto, plaho, haman,hem* i sl. (O).

24. Turcizmi (O).

82. SUGLASNIK *H* U BOSANSKOM JEZIKU

PITANJE: *Otkuda to da se u bosanskom jeziku dosljedno upotrebljava suglasnik **h**?*

ODGOVOR: Osobina dosljednog izgovora suglasnika *h* predstavlja najvažniju odliku po kojoj se bosanski jezik na svim nivoima upotrebe (znak O=*opća upotreba*) razlikuje od srpskog jezika (prije svega), pa i od hrvatskog. Taj dosljedan izgovor suglasnika *h* u bošnjačkoj tradiciji i njegovo pisanje tamo gdje mu je po etimologiji mjesto (kako se to obično gramatički kaže) daje bosanskom jeziku onaj njegov poznati imidž, odnosno "merhamet", mehkoću, jer je i sam (čisto zvukovno) "mehak" glas. To je glas krhak po svojim izgovornim svojstvima i samim tim podložan slabijem, tanjem izgovoru, slabljenju i potpunom gubljenju. Takvo njegovo slabljenje (a potom i potpuno gubljenje) širi je proces koji već negdje u XVII vijeku zahvata povelik dio štokavskih govora. Taj proces je u početku zahvatio i glavninu južne i istočne štokavštine, veći dio crnogorskih i hercegovačkih govora, a onda zahvatio i dobar dio same Bosne, ali samo onaj njezin dio naseljen pravoslavnim, pa donekle i katoličkim stanovništvom. Muslimansko stanovništvo sačuvalo je taj glas u izgovoru. Zašto bošnjački dijalekti nisu zahvaćeni tom općom štokavskom osobinom slabljenja i gubljenja su-

glasnika *h*? Velika je vjerovatnoća da je u tome presudnu ulogu odigrao kontakt bošnjačke kulture i bosanskih dijalekata sa orijentalnim jezicima i svakodnevna upotreba arapskog jezika Kur'ana. Arapski jezik ima tri vrste suglasnika *h*, koji (ako ih Bošnjaci vazda i nisu mogli razlikovati) svojim čestim izgovorom podržavaju taj glas u domaćem jezičkom osjećaju i daju podršku jednom drugom procesu, suprotnom od procesa gubljenja suglasnika *h*, procesa karakterističnog za glavninu štokavskih govora. To je proces njegovog očuvanja, u svim onim pozicijama u riječima slavenskoga porijekla u kojima se to *h* gubilo u ekavskim govorima, ili u govorima pravoslavnog stanovništva u Bosni i Hercegovini. Tom očuvanju suglasnika *h* u bosanskom jeziku i bošnjačkim dijalektima naročitu potporu daje veliki broj turcizama koji u sebi sadrže taj glas. Njegov izgovor u riječima orijentalnoga porijekla ne samo da učvršćuje naviku izgovora u tim riječima već i u riječima slavenskoga porijekla u kojima se taj glas i u samim bošnjačkim govorima slabije, "tanje" izgovarao (jer je po prirodi svojoj podložan slabljenju i gubljenju). Tako se desilo da jedan glas, sam po sebi krhak, labilan, "hlabav" (kako bi se to bosanski reklo) postane praktično glavnom odlikom jednog jezika u odnosu na (srodne) susjedne jezike. U bosanskom jeziku *h* se izgovara dosljedno ne samo npr. u riječima *ahmedija, hamajlija, Ahmed, Muhamed, sahat, mahrama, muha, sahan, merhaba, akšamhajrola* i sl. već i u riječima *mehak, lahak, malehan, hljeb, kruh, proha, promaha* itd. Bošnjački dijalekti i književni jezik u izgovoru i pisanju suglasnika *h* pokazuju veliku dosljednost, koja je (skupa sa širenjem i upotrebom turcizama) najuočljivija osobina tog jezika i najizrazitiji znak po kojem se on dosljedno razlikuje od dijalekata i razgovornog jezika istočne štokavštine. Ali se razlikuje i od onog dijela južnih (odnosno središnjih) govora pravoslavnog stanovništva u Bosni i Hercegovini, kod kojeg se suglasnik *h* u izgovoru potpuno gubi, ili zamjenjuje glasovima *k*, *g*, *v*, i *j* (*dođok*, *mek*, *viđog*, *duvan, promaja, snaja*). Koliko su god unutarjezički procesi u govorima štokavaca pravoslavaca išli u pravcu gubljenja glasa *h* (ili zamjenjivanja drugim, stabilnijim glasovima) toliko se suglasnik *h* učvršćuje u muslimanskim govorima. On u bošnjačkom naslijeđu postaje neka vrsta glavnog razlikovnoga znaka u odnosu na nemuslimansko stanovništvo. Ali i sam srpskohrvatski jezik opredijelio se za dosljedniju upotrebu toga glasa, jer je u tom smislu njegov dosljedan izgovor u bosanskohercegovačkim čaršijama i u govoru Dubrovnika Vuku poslužio glasovnim uzorom da taj suglasnik vrati u srpski jezik, tj. u "jezik Srba sva tri zakona: grčkog, rimskog i turskog".

Sa suglasnikom *h* u bosanskom jeziku se javljaju neki nesporazumi. Često se suočavamo sa nerazumijevanjem i u samoj bošnjačkoj sredini, tobož da se *h* danas vraća u bosanski jezik (kao da je nekad iz njega odlazilo); *h* je u tom jeziku vazda bilo, samo što smo mi nedovoljno obaviješteni

o tom našem jeziku, a ni sama upotreba toga glasa nije precizno definirana ni objašnjena. Kad se to u konkretnom gramatično-pravopisnom smislu učini, tada će se moći izbjeći mnogi od tih nesporazuma i sa suglasnika *h* skinuti fama da se on u stvari i politički nameće, nacionalno favorizira i da se stavlja ne samo tamo gdje mu jeste mjesto već i tamo gdje mu nije mjesto. Gramatička norma bosanskog jezika dužna je da preciznije definira upotrebu suglasnika *h* i da mu napokon odredi mjesto gdje mu je po etimologiji mjesto, a i tamo (ako to lingvistički razlozi traže) gdje mu po etimologiji (na prvi pogled) i nije mjesto.

Suglasnik *h* nije samo naslijeđe bosanskog jezika, ali se jedino u tom jeziku dosljedno upotrebljava; nema nikakve potrebe da se taj glas nameće. Naprotiv, on je lingvistička datost, sam po sebi "nametnut", te ga treba znanije i preciznije obrazložiti kao najtipičnije obilježje bosanskog jezika. Taj glas nije nepoznat drugim srodnim jezicima (tako ni srpskom, u kojem se također upotrebljava), ali je tamo sa drukčijim stepenom dosljednosti i sa nekim izmjenama kojih u bosanskom nema, jer se taj glas u njemu dosljedno čuva.

83. GEMINACIJA U BOSANSKOM JEZIKU

PITANJE: *Šta je to geminacija u bosanskom jeziku?*

ODGOVOR: Geminacija, odnosno udvajanje suglasnika (tj. njihovo dvostruko, "duplo" izgovaranje) osobina je nedovoljno poznata i slabo istražena u bosanskom jeziku. Ona po svemu sudeći predstavlja jednu od najtipičnijih crta toga jezika, inače vrlo značajnu jer odražava neke posebnosti u njegovom razvoju i rezultatima toga razvoja. Geminacija (ili sonatna geminacija, kako bi je lingvistički bilo preciznije nazvati) kao glasovna pojava nije karakteristična za bivši srpskohrvatski jezik, kao ni za današnji srpski i hrvatski; ako se u tim jezicima katkad (i ponegdje) javi, ona je tamo svedena na strogo dijalekatski nivo. Sa bosanskim jezikom nije takav slučaj. Središnji dijalekti srpskohrvatskoga terena su područje na kojem se javlja geminatni, udvojeni izgovor suglasnika, najčešće sonanata. Unutarlingvistički i (eventualno) vanlingvistički uslovi koji su uticali na formiranje te pojave u filološkoj nauci su predmet diskusija i polemika. Pošto se bosanski (već je više puta rečeno) formirao baš na dijalekatskim osnovama toga središnjeg štokavskoga prostora, shvatljivo je da te geminacije predstavljaju neku vrstu dijalekatske, govorne vjerovatnoće da se jave i u samome

bosanskom jeziku. Ne samo u njegovim dijalektima već i na jednom hijerarhijski višem jezičkom nivou, dakle i u samome književnom jeziku.

U bosanskom jeziku, međutim, treba obavezno razlikovati dvije vrste geminacija, među sobom različitih ne samo po lingvističkom porijeklu već i u smislu nastanka pojave i vanjezičkih faktora koji su (eventualno) uticali na njihovo formiranje. Prva je geminacija *orijentalna* (bar tako je mi nazivamo), a druga *slavenska* (također naš naziv). Prva vrsta geminacije to je geminacija čije je porijeklo u orijentalnim jezicima (prije svega u arapskom), primana naročito posredstvom turcizama i govornog (tačnije, čitanog) arapskog jezika Kur'ana. Dakle, to je ona geminacija koja se izgovara izvorno kako se izgovara u arapskom. Ona porijeklo vodi iz jezika muslimanske molitve, koja se odlikuje upravo takvom jednom jezičkom navikom suglasničkog udvajanja, kako to zahtijeva kur'anska jezička norma. To je geminatni izgovor tipa *Allah, allahimanet, Allahrahmetile, belli, bismillah, Muhammed a.s, džennet, džehennem* i sl. u kojima se sonanti *l*, *m* i *n* izgovaraju udvojeno, prema izvornom arapskom izgovoru. Kako se molitva na arapskom širi među stanovništvom koje je primilo islam, tako se u dijalektima bosanskog jezika širi geminacija, koja se uglavnom ograničava na turcizme iz oblasti religioznog života (a koji većim dijelom nisu iz turskog već iz arapskog jezika). Svakodnevno izgovaranje sura iz Kur'ana kod muslimanskog slavenskog stanovništva stvara jednu novu jezičku naviku, ranije nepoznatu domaćem jezičkom tlu i osjećanju. Ta inovacija brzo srasta sa tim tlom i postaje manir, koji ne znači vještačko oponašanje i nakalemljivanje već izvorno izgovaranje arapske geminacije. Ta osobina odlikuje bosanski govorni jezik, ali reflekse ostavlja i u pisanom jeziku, stoga što se tu i inače dosljednije pridržavalo izvornog, kur'anskog arapskog jezika. Pravila arapskog srastaju sa pravilima bosanskoga govornog jezika, postajući karakterističnom i originalnom crtom samoga tog jezika-primaoca. Te orijentalne geminacije ipak nisu dosljedno raširene na svim nivoima upotrebe, kakav je slučaj sa upotrebom suglasnika *h* (također pomognutom arapskim jezikom, odnosno trovrsnim *h* iz arapskog). Naime, rasprostranjenost i dosljednost izgovora geminacije uveliko zavisi od stepena vezanosti govornika za izvorni arapski jezik i za muslimanske obrede. Dosljednije pridržavanje pravila islama uslovljava i dosljednije izgovaranje geminacije iz arapskog, a sraslost te osobine sa jezičkim osjećajem govornika srazmjerna je nivou orijentalne pismenosti. U govorima bosanskohercegovačkih čaršija (gdje je veća koncentracija vjerskih institucija i bolja organiziranost religioznog života) dosljednije se izgovaraju geminacije nego na terenu, gdje se taj izgovor donekle razvodnjava.

Druga vrsta geminacije nije primljena iz arapskog već je nastala u rezultatu glasovnih procesa na jednome dijelu središnjeg štokavskog terena.

To je pojava udvajanja suglasničkih grupa *dn*, *dnj*, *dl* koje se izgovaraju sa *nn*, *njnj*, *ll* kao u primjerima *pónnē, glánna, zȁnjnjī, mènjnjīk, ollètī*. Kako se prva (orijentalna) geminacija ne može dijalekatski locirati (tj. ona nema karakter uže dijalekatske osobine), tako se ova druga (slavenska geminacija) u bosanskome može precizno locirati. Ona nije opća osobina dijalekata bosanskog jezika već je (bar tako je bilo do rata) tipična za govore istočne i jugoistočne Bosne. "Za ovu pojavu, naime, znadu, idući od zapada prema istoku, govori starih zeničkih Bošnjaka, govor visočkih Bošnjaka, kao i nešto šire srednjebosanske ijekavskošćakavske zone kreševsko-lepeničkoga kraja, ijekavskošćakavski govori južno od Krivaje, pa i stari sarajevski govor. Ijekavskoštakavski istočnobosanski govori Bošnjaka, istočno od Sarajeva do Drine pa i nešto dublje na njezinoj desnoj obali, u donjim tokovima Rzava, Lima i Ćehotine, sonantnu geminaciju imaju kao sistemsku osobinu. Ovi govori su u srpskohrvatskom dijalekatskom kompleksu centar sonantne geminacije; kako se udaljavamo od istočnobosanskog ijekavskoštakavskoga terena ova osobina u govorima Muslimana slabi, a potom iščezava" (Dževad Jahić, *Jezik bosanskih Muslimana,* 107). Ali, pošto se dijalekti bosanskog jezika (u vremenskom, a ne u teritorijalnom smislu) dijele na predratne (do 1992.) i poslijeratne, ta preteženo istočnobosanska slavenska geminacija, nakon etničkih čišćenja istočne i jugoistočne Bosne, većim dijelom je razbijena i raseljena, tako da se pred istraživače bosanskih dijalekata postavlja složeno pitanje: kako sve te predratne dijalekatske odnose rekonstruirati, naučno ih objasniti i sačuvati (ako se već nisu mogli sačuvati na samom terenu, jer je taj teren nasilno etnički ispreturan, a njegovi dijalekti protjerani u neka druga okruženja, historijski njima neprimjerena). Neki predratni filolozi su bili skloni mišljenju da ova pojava vodi porijeklo od orijentalnih geminacija, kako su npr. smatrali neki od vodećih serbokroatista, Jovan Vuković i Pavle Ivić, recimo. Autor ovih redova (inače učenik ove dvojice velikih filologa, a jedno vrijeme i asistent profesora Jovana Vukovića) i sam se svojevremeno u nekoliko svojih naučnih radova pozabavio ovom pojavom (istražujući ijekavskoštakavski dijalekt istočne Bosne u okviru doktorske disertacije). Bili smo, naime, skloniji mišljenju da je to i po porijeklu slavenska geminacija, što smo lingvogeografskom metodom i argumentacijom potkrijepili, pokušavši dovesti u pitanje orijentalnu tezu o porijeklu slavenske geminacije u srpskohrvatskom jeziku. U vezi s tim na jednome mjestu smo napisali slijedeće:

"Jedna posebna okolnost uticala je na to da se sonatna geminacija u bosanskim govorima u srpskohrvatskoj dijalektologiji dovede u vezu sa faktorom međujezičkih kontakata. Naime, izoglosa je u govorima srpskohrvatskog jezika konfesiono-nacionalno ograničena; za nju znadu bosanski govori Bošnjaka, a samo rijetko je od njih primaju bosanski govori Srba i Hrvata.

Jedino je u govorima Bošnjaka ona sistemska osobina. Prof. Vuković je u svom tumačenju u prvi plan stavio faktor međujezičkih kontakata i njegov fenomen povezao upravo sa ovom pojavom. Pojačanje nazalizacije poslije gubljenja dentala on smatra promjenom nastalom u bošnjačkim govorima 'pod utjecajem opće pojave geminatnih sonantnih glasovnih oblika u religioznim izrazima i religioznim obredima uopće'. U svom radu o međujezičkim kontaktima prof. Vuković kaže: 'Slušajući iz Kur'ana, još od ranog detinjstva, sonantne geminacije (i bez razumevanja značenja reči, osim u najobičnijim rečima kao allah, illadž *i sl.), muslimani su uprošćavanje svojih kombinacija* dn, dnj *sveli na izgovorni oblik blizak njihovu uhu* nn, njnj', *zaključujući da se u tome 'očituje jedan sasvim poseban refleks međujezičkih dodira - putem religiozno-obrednih manifestacija - fonetska pojava retka da se na ovaj način fiksira kao posledica uticaja jednog jezika na drugi bez uslova bilingvizma i bez običnog uticaja pisane i govorne reči stranog jezika na narodni izgovor u drugom jeziku'. Osnovni elementi argumentacije pof. Vukovića bili bi sljedeći: prvo, pojava se javlja samo u bošnjačkim govorima. Drugo, izgovor imena* Muhammed (a.s.) *i* Muhamed *(muslimansko ime): prvi se oblik javlja s geminacijom, drugi bez nje, što svjedoči o činjenici emocionalnog vezivanja za značenje primanih riječi, koje je, dakle, moglo postojati i pri uspostavljanju sonantne geminacije. I sam prof. Vuković, međutim, postavlja neka pitanja, koja u sebi nose elemente protuargumentacije njegovome mišljenju: 1. da li je ova pojava mogla biti karakteristična 'za područja sa izrazitijom verskom obukom (gušća mreža mekteba i sl.)'; 2. zašto je ona poznata bošnjačkim bosanskim, a nepoznata bošnjačkim hercegovačkim govorima; 3. zbog čega je izrazitija u kompaktnijim seoskim zonama nego u varoškim sredinama. Naime, vrlo je teško povjerovati u to da je, recimo, teren istočne i jugoistočne Bosne imao najgušću mrežu muslimanskih vjerskih škola, u odnosu na druga područja naseljena bošnjačkim stanovništvom. Dalje, nju ne poznaju hercegovački muslimanski govori, valja reći: ni zapadnobosanski ikavskošćakavski govori Bošnjaka nemaju sonantnu geminaciju, kao ni govori hercegovačkih Bošnjaka. Za nju znaju jedni, a ne znaju drugi govori, no i jedni i drugi (bosanski i hercegovački bošnjački) mogli su primati približno isti uticaj orijentalnog jezičkog elementa. Sonantna geminacija, dakle, i na makro-arealu nastaje ne kao rezultat vanjskih jezičkih uticaja već kao unutarsistemska mogućnost koja se na jednom terenu ostvaruje, a na drugom jednostavno - ne ostvaruje. Tako je, kako smo vidjeli, i na slavenskom arealu. Napokon, kada bi se ovdje sa većom vjerovatnoćom radilo o uticaju orijentalnoga tipa geminacije, onda bismo očekivali da sonantna geminacija bude izrazitija u govorima čaršija (gdje se orijentalna kultura morala znatno jače osjećati), manje na terenu, a situacija je upravo obrnuta. U tom smislu npr. jedna Žepa, kompaktna bošnjačka zona, sa sačuvanim elementima izvorne*

narodne kulture, decenijama gotovo odsječena od višegradske i rogatičke čaršije, ima sonantnu geminaciju kao strukturnu osobinu.

Na pitanje otkuda taj fenomen da se samo u govorima srpskohrvatskog jezika sonantna geminacija javlja kao diferencijalna u konfesiono-nacionalnom smislu, odgovor i nije teško dati; konfesiono-nacionalna heterogenost srpskohrvatskog terena i inače je poznata specifičnost u slavenskom arealu. Jedna jezička promjena ostvaruje se prvo unutar uske govorne grupe, a onda se postepeno širi, različitim tempom i dometom. Kad inovacija iz govora jedne konfesije - nacije ne prodire u jezički sistem druge konfesije - nacije, mada se sa njom živi skupa i u najneposrednijem susjedstvu, ne mora značiti da je inovacija nastala podsticanjem svana. Sonantna geminacija se začela unutar jedne konfesije - nacije (Bošnjaci) i ostala je, kao sistemska odlika, unutar nje" (Dževad Jahić, *Jezik bosanskih Muslimana*, 115-116.).

Daljnje naše sporadično zanimanje ovim pitanjem (pogotovo u sklopu bosanskog jezika) donekle je odstupilo u pravcu orijentalne teze. Ipak, to pitanje smatramo otvorenim, lingvistički nedovoljno objašnjenim, pa će i sama bosnistika, kao mlada naučna disciplina, morati ponuditi preciznije odgovore na to pitanje. U svakom slučaju, postoji neka lingvistička veza između ove dvije geminacije, mada je u jeziku i inače jedno s drugim sve vezano. Postoji, dakle, neka "tajna veza" među njima, koja na svoj način i samom bosanskom jeziku daje osoben pečat.

Druga jedna pojava u bosanskom jeziku ima neposrednu vezu sa slavenskom geminacijom u dijalektima tog jezika. To je uprošćavanje suglasničkih grupa *dn, dnj, dl, gnj*, pri čemu dolazi do gubljenja suglasnika *d* ili *g*, ali ne i do udvojenog izgovora, već se sȁmo izgovara po jedan neudvojeni sonant: *pónē, pȁnē, zȁnjī, olèti̅, jȁnje* i sl. Ova osobina u bosanskom jeziku je raširenija nego slavenska geminacija istih suglasničkih grupa. Ona je naročito karakteristična za bosanski razgovorni jezik i za njegove dijalekte. Javit će se i u bošnjačkoj književnoj tradiciji, prije svega usmenoj, kakav je npr. slučaj sa jezikom sevdalinki ili bošnjačkih balada (npr. *kada meni na um pane draga*; *I povedoh bijelo janje sa sobom*).

Orijentalna geminacija je osobina bosanskoga književnog jezika. Druga vrsta geminacije (slavenska) u bosanskom jeziku ostaje na nivou dijalekatske osobine, dok treća osobina (uprošćavanje bez geminacije) predstavlja širu odliku dijalekata i bosanskog razgovornog, pa donekle i književnog jezika.

84. GLASOVI Č, Ć, DŽ I Đ U BOSANSKOM JEZIKU

PITANJE: *Otkuda u bosanskom jeziku i njegovim dijalektima pojava nerazlikovanja afrikatskih parova* ***č, ć, dž*** *i* ***đ*** *i njihovo svođenje na par* ***ć, đ****?*

ODGOVOR: Još jedna osobina (skupa sa dosljednim izgovorom suglasnika *h* i geminacijom) tipična je govorna odlika u Bosni. To je pojava nerazlikovanja afrikatskih parova *č, ć, dž, đ* i njihovo svođenje na jedan par; izgovaranje sa "mehkim" *ć* i *đ*: *ćetiri*, *đamija*. Ta osobina ne karakterizira sve već samo neke dijalekte bosanskog jezika. Raširena je i u bosanskom razgovornom jeziku, a u samom književnom, odnosno standardnom jeziku nikad nije dobila zeleno svjetlo; ostajala je samo na dijalekatskom i razgovornom nivou. Otkuda ta pojava u bosanskom jeziku (shvaćenom onako kako smo to obrazložili, navodeći tipične njegove crte, među kojima ide i osobina svođenja na jedan afrikatski par)? To je dijalekatska osobina, koja je u predratno vrijeme (do 1992. godine) zahvatala otprilike polovinu dijalekata bosanskog jezika. "Izgovor jednog afrikatskoga para karakterističan je prije svega za srednju Bosnu, za govore Bošnjaka na liniji Zenica-Travnik-Gornji Vakuf-Sarajevo, a javlja se i u dijelovima istočne Bosne i Sandžaka, centralne i zapadne Hercegovine, pa i u međuriječju Une i Vrbasa" (Dževad Jahić, *Jezik bosanskih Muslimana*, 15.). Za ovu pojavu, međutim, značajnije je da je ona tipična upravo za govore bosanskohercegovačkih čaršija kao centara bošnjačke i uopće bosanske kulture. Dakle, u Bosni i Hercegovini imamo situaciju da se u govorima tih centara javlja umekšavanje afrikatskih parova čak i u onim slučajevima kad su čaršije smještene na onom dijelu terena na kojem su u izgovoru očuvana oba para. Tako npr. govor Foče, okružen bošnjačkim govorima koji su uglavnom sačuvali oba para afrikata, i sam zna samo za jedan par, a tako i govori Rogatice, Višegrada, Trnova i sl. U pogledu značaja ove osobine za bošnjačku tradiciju, najvažnija je okolnost da je ta osobina tipična i za stari sarajevski govor, posredstvom kojeg se širi i u razgovorni bosanski jezik, kao neka vrsta bosanske čaršijske osobine. U tzv. narodnoj lingvistici, kad je riječ o Bosni, nisu nimalo rijetki slučajevi da se na osnovu razlike između jednog i dva para u izgovoru ovih glasova utvrđuje porijeklo govornika. Kad čovjek govori *ćaša*, *đemper*, to je gotovo siguran znak da je Bošnjak, dakle, automatski se time utvrđuje njegov nacionalni identitet, a u nekim slučajevima (mada ne vazda kao u slučaju nacionalnog ideniteta) utvrđuje se i njegovo teritorijalno porijeklo. Veća je vjerovatnoća da takav čovjek potiče iz čaršijske sredine, ili da je na neposredniji način vezan za čaršiju a i za Sarajevo

kao bosanski centar. Naime, pored toga što se osobina razlikovanja afrikatskih parova (*čaša, džemper*) obično identificira sa drukčijim religioznim porijeklom govornika (pri čemu se prije svega to razlikovanje odnosi na pravoslavno stanovništvo, odnosno bosanske Srbe), u tome smislu i unutar samoga bošnjačkog naroda prave se razlike u svijesti govornika, odnosno slušalaca. One se obično svode na to da oni koji razlikuju afrikatske parove u svom govoru dosljedno upotrebljavaju *h*, što znači da su bošnjačkoga porijekla, te postoji veća vjerovatnoća njihovog hercegovačkog ili "seljačkoga" porijekla (u svakom slučaju porijekla koje je "podalje od Sarajeva" i uopće centralne, "klasične" Bosne). Ili je, dakle, hercegovački Bošnjak, istočnobosanski, ili krajiški Bošnjak, mada na tim terenima ima odstupanja u smislu prisustva i osobine razlikovanja afrikatskih parova. U govoru mlade generacije čest je izgovor samo jednog afrikatskoga para, ali on kao da nadvladava i nacionalne granice upotrebe, tj. nije strogo nacionalno uslovljen. Ta osobina u govoru mladih postaje neka vrsta nadnacionalne, bosanske osobine. Ona sve više odlikuje govore bosanskohercegovačkih centara i govor mlade generacije u tim centrima, javljajući se kao bosanski govorni imidž, mada je ta pojava i sama nedovoljno istražena.

Otkud uopće pojava izgovora samo jednog afrikatskoga para u bosanskim govorima? U lingvističkoj nauci postoje različita mišljenja, koja se uglavnom kreću u prostorima dviju teza; prva je teza da je to unutardijalekatska osobina formirana po uobičajenim zakonitostima jezičkog razvitka, unutarnje dinamike tog razvitka, koja ide u smjeru uprošćavanja, ili u smjeru usložnjavanja jezičkog sistema. Ova pojava javlja se i na nekim drugim dijelovima bivšeg srpskohrvatskog jezika, ne samo u bošnjačkim govorima, što služi ozbiljnim argumentom u korist prve teze, da je to čisto unutarlingvistički formirana osobina. Druga teza je da se i ta osobina također začela u rezultatu vanlingvističkih kontakata, tj. pod uticajem orijentalnih jezika, slično kao i u slučaju suglasnika *h* i geminacije, s tim što bi se u ovom trećem slučaju radilo o neposrednijem uticaju samoga turskoga govornog jezika u Bosni. Po toj tezi (kojoj su skloni poznati serbokroatisti Jovan Vuković i Pavle Ivić) dva afrikatska para izgovarala su se na cijelom prostoru Bosne, ali do promjene dolazi kad Turci (odnosno "Turkuše") u Bosni počinju izgovarati naše riječi svodeći dva afrikatska para na jedan, jer su u svom jezičkom osjećaju imali samo jedan afrikatski par. Međutim, vrlo je teško povjerovati da je izgovor domaćih, bosanskih riječi bio tako raširen kod Turaka u Bosni i da su oni, kao jedna manjina (makar i vladajuća) mogli nametnuti taj svoj uprošćeni izgovor većini, pa da on postane uzor-izgovorom.

Šta će dalje biti sa ovom osobinom, inače raširenom u bosanskoj jezičkoj praksi? Da li će jednoga dana ona pokucati na vrata bosanskog standardnog jezika, sa "zahtjevom da bude primljena", da stekne legalan

status u tome jeziku? Teško je predvidjeti šta će sa njom u tom smislu biti, ali je jasno jedno: trebat će se lingvistički preciznije i argumentiranije opredijeliti u odnosu na tu osobinu bosanskih dijalekata i razgovornog jezika. Školsku praksu u pogledu osobine nerazlikovanja afrikatskih parova odlikuju velika nerazumijevanja, nestručna (ili nikakva) objašnjenja, nepedagoška i neznana reagiranja učitelja i nastavnika na tu pojavu u govoru učenika. Generacije bošnjačke djece izišle su iz te naše "četveroafrikatske" škole sa dubokim kompleksima o svojoj jezičkoj tradiciji, jer im je godinama uskraćivano pravo čak i na to da im se stručno objasni zašto je nepravilno *ćešalj, đemper* (a baš takav izgovor oni donose iz kuće, od svojih bližnjih i daljnjih, iz svoje mahale, sela i sl.). Škola je uporno šutila i neznano se i odbranaški odnosila prema toj pojavi. Ništa se od toga nije objašnjavalo, pojava se odbacivala kao "nepravilna" i to su bila sva objašnjenja. A baš takav nestručan stav škole ostavio je kao posljedicu komplekse u glavicama generacija i generacija bošnjačke djece u Bosni i Hercegovini. Teško se bilo miriti s tim da je nešto što je tvoje i dio tvoje kulture - "nepravilno". Škola se odnosila nestručno prema toj pojavi, dijelom ispolitizirano pa i nacionalistički, čime je postizan sasma suprotan efekat. Djeca jednostavno nisu htjela da se muče time da savladaju izgovor dva para; za takvo "dostignuće" bila su savršeno nemotivirana. Nova bosanska škola morat će u tom smislu okrenuti list ("svoga dnevnika") i drukčije pristupati ovoj pojavi u govoru učenika. Prije svega, stručno spremnije objašnjavati tu osobinu, znači prema njojzi se odnositi elastičnije, ne samo kao prema kulturnom naslijeđu već i kao pojavi koja odlikuje jezičku praksu u Bosni i Hercegovini. Ona je, dakle, lingvistička datost koju treba uvažavati i po svaku cijenu je ne odbacivati. Treba učenicima stvoriti prostora i mogućnosti da oni sami odrede svoj odnos prema njojzi. Veća strogoća bi se mogla tražiti u pisanoj praksi, u kojoj bi i dalje valjalo insistirati na dosljednoj upotrebi i usvajanju dva afrikatska para, kao književnoj, pisanoj osobini samoga bosanskog jezika.

85. BOSANSKI KNJIŽEVNI I BOSANSKI STANDARDNI JEZIK

PITANJE: *Postoji li razlika u pojmovima **bosanski književni jezik** i **bosanski standardni jezik**?*

ODGOVOR: U lingvističkoj terminologiji nazivi *književni* i *standardni jezik* najčešće se upotrebljavaju sinonimno (a tako ih u ovoj knjizi i mi

uglavnom upotrebljavamo). Nema, dakle, precizne značenjske granice među njima, mada se oni inače ne mogu smatrati apsolutnim sinonimima. Pogotovo se takvima ne mogu smatrati u slučajevima jezikâ koje ne odlikuju stabilne norme i koji se zbog historijskih prilika u kojima su se razvijali nisu objektivno ni mogli razviti do preciznije utvrđene norme. Takav je slučaj sa bosanskim jezikom, koji kao da tek sad (u ovo naše vrijeme, na kraju XX vijeka) prebolijeva velike i male boginje i još druge neke dječije bolesti, koje na vakat nije preležao. Bosanski jezik kasni u smislu stabiliziranosti svoje gramatičko-pravopisne norme. Stoga bi u slučaju ovog jezika bilo primjerenije ta dva termina ne upotrebljavati sinonimno, tj. iskoristiti njihove moguće značenjske razlike za preciznije obilježavanje nekih procesa i pojava u tome "mladom" jeziku. Svaki jezik mora imati pravila po kojima se upotrebljava, a ta pravila se preciziraju u njegovim gramatikama, rječnicima, pravopisnim priručnicima. To je ta tzv. norma jednog jezika, koje se njegovi korisnici pridržavaju kao slova zakona, odnosno kao pisanog zakona. Postoje, međutim, terminološke mogućnosti da se *standardni* i *književni* jezik kao pojmovi među sobom do izvjesne mjere razlikuju i da se na taj način lingvistička terminologija obogati većom mogućnošću nijansiranja značenja i preciziranja jezičkih pojava.

Standardni jezik je jezik koji odlikuje relativno utvrđena, prosječna norma upotrebe, da tako kažemo, dakle, ono što je u njemu u širem komunikacijskom smislu založeno kao skup ne sasvim krutih pravila njegove upotrebe dostupnih najširem krugu govornika, odnosno korisnika jezika. Standardni jezik na taj način mogao bi da se upotrebljava i kao naziv za usmeni, kultivirani razgovorni jezik, koji hijerarhijski stoji i iznad samog razgovornog jezika, jer je vrlo blizu književne pravilnosti. Dakle, njegova standardnost mogla bi se odnositi na standardnost njegove usmene, govorne upotrebe, pri čemu bi on bio hijerarhijski iznad razgovornog jezika. U tom značenju standardni jezik bi u stvari bio usmeni književni jezik, književni, pisani jezik u usmenoj upotrebi. Takvo značenje standardnog jezika nama izgleda najprimjerenije, a u ovoj knjizi ono se uglavnom i upotrebljava. Bosanski jezik (po našem mišljenju, a i u duhu ovakve naše definicije standardnog jezika) pripada jezicima koji još nisu preciznije stabilizirali književnu normu, već ga odlikuje standardnojezička norma. To je norma u procesu stabiliziranja; pravila upotrebe u mnogim pojedinostima još nisu dovoljno precizna, nisu dobila karakter u cijelosti formiranoga književnog jezika, sa lingvistički utemeljenom i objašnjenom normom.

Bosanski književni jezik, međutim, treba preciznije definirati. Istraživanja bošnjačkoga književnog naslijeđa nisu do danas dala zaokruženije rezultate i tek ih treba obaviti i doći do rezultata koji će omogućiti da se taj jezik definira kao formirani književni jezik. Bošnjačka

književnost u svom razvoju poslužit će kao glavni uzor za lingvističko preciziranje tog razvoja. Bosanski književni jezik ima svoje konkretne književne uzore ne samo u bošnjačkoj narodnoj književnosti već i u jeziku takvih pisaca kakvi su npr. Hamza Humo, Meša Selimović, Skender Kulenović, Derviš Sušić, Ćamil Sijarić, Mak Dizdar. To je jezik koji upravo u djelima najvećih bošnjačkih pisaca pokazuje da je on historijski naslijeđena tvorevina, koja je imala neprekinut razvoj (a taj razvoj treba u cijelosti i njegovoj neprekinutosti istražiti i objasniti). To je jedan dug put razvoja počev npr. od Edhema Mulabdića, pa sve do Nedžada Ibrišimovića, Abdulaha Sidrana, ili Zilhada Ključanina. To je taj više nego stogodišnji razvoj bosanskoga književnog jezika pod zvaničnim okriljem srpskohrvatskoga književnog jezika. Zadatak je gramatičara, jezičkih normativaca i pravopisaca da taj razvoj lingvistički utvrde i definiraju, da ustanove gramatičku normu bosanskoga književnog jezika, koji je u stvari lingvistički rezultat razvitka jedne književnosti, u našem slučaju bošnjačke književnosti.

86. DIJALEKATSKE ODLIKE BOSANSKOG JEZIKA

PITANJE: *Šta se može reći o današnjim dijalektima bosanskog jezika?*

ODGOVOR: Dijalektologija bosanskog jezika (mada i sama vrlo mlada disciplina bosnistike) već u startu je "ostarjela", jer je ona u stvari - historijska dijalektologija. Šta to znači? U ovoj knjizi već je bilo dosta riječi o dijalektima bosanskog jezika, pa i o nekim promjenama koje su se u odnosima među tim dijalektima desile u vrijeme bosanskog rata 1992-1995. Do 1992. godine dijalekti su bili raspoređeni onako kako su kroz etničku prošlost bosanskohercegovačkoga prostora naslijeđeni, mada je kroz historiju ciklično dolazilo do većih migracija uslovljenih ratovima. Ali, čini se da takvih ogromnih i "krvavih" promjena u dijalektima bosanskog jezika nije dosle bilo i da su ove najnovije bez presedana po svojim tragičnim razmjerama i posljedicama. Šta se desilo na bosanskohercegovačkom terenu u tom smislu?

Desilo se da su dijalekti bosanskog jezika teritorijalno među sobom ispreturani i da su u nove, dosad nepoznate dodire jedni s drugima dovedeni govorni tipovi koji do ovog rata nisu bili u neposrednim teritorijalnim vezama. Došlo je do jedne pojave nepoznate savremenoj lingvistici; do raspadanja dijalekata, ili njihovoga prebacivanja na druge prostore, ali u jednom također raspadnutom stanju. Kida se njihova teritorijalna kompak-

tnost i dolazi do razbijanja dotad jedinstvenih govornih tipova. Praktično su nestali ijekavskoštakavski istočnobosanski govori sa prostora od Sarajeva na istok do Drine. Rasuli su se po srednjoj i sjeveroistočnoj Bosni i po svijetu, a najveće utočište našli su u Sarajevu. Nema više ni istočnohercegovačkih bošnjačkih govora, a dobar dio zapadnobosanskih ikavskošćakavskih također je rastureno i potuca se po bližoj ili daljoj okolini, odmila do nedraga po bijelome svijetu.

Sa govorima bosanskohercegovačkih čaršija također su se desile velike promjene. Najteže od posljedica etničkih čišćenja ogledaju se u tome što su sa lica zemlje zbrisani govori nekih bosanskohercegovačkih čaršija, inače razvijani vijekovima. Nestali su govori sljedećih čaršija: Trebinje, Foča, Rogatica, Višegrad, Srebrenica, Čajniče, Rudo, Vlasenica, Zvornik, Banja Luka, Prijedor, Kozarac, Jajce, Mrkonjić-Grad, Donji Vakuf, Vitez, Doboj, Teslić itd., itd. Nesagledive su i neprocjenjive štete nanesene bosanskoj i bošnjačkoj kulturi etničkim pražnjenjem ovih centara. Nestala je čitava jedna autentična kultura, koju će biti teško (valjda i nemoguće) rekonstruirati i vratiti na predratno stanje. Ako je veći dio čaršijskog stanovništva ipak uspio sačuvati goli život, to ne znači da je sačuvao i svoju kulturu, jer ona se razvijala u za nju neophodnom ambijentu. Šta bi se tek desilo sa bošnjačkim narodom da je palo Sarajevo, teško je i zamisliti. Bio bi to smrtni udarac ne samo bošnjačkom narodu i Bosni kao državi već i cjelokupnoj bosanskoj kulturi, tako i bosanskom jeziku i sarajevskom govoru kao govornom centru toga jezika.

Još jedna vrsta promjene desila se sa dijalektima bosanskohercegovačkih čaršija, istina, manje tragična od ove prve, ali i sama sa teškim posljedicama. To su muhadžirski talasi koji su zapljusnuli bosanske čaršije što su se sačuvale, pri čemu se osobito imaju u vidu etničke promjene u samome Sarajevu, a time i dijalekatske, odnosno govorne. Velike promjene u tom pogledu desile su se i sa Tuzlom, Zenicom, Travnikom, Bihaćom, a i drugim manjim gradovima. Tamo su u toku procesi međudijalekatskih miješanja, čije se posljedice, odnosno lingvistički rezultati, zasad teško mogu predvidjeti.

Dijalekti bosanskog jezika su u jednom posebnom stanju pokrenutosti, ekstremne vanlingvističke dinamičnosti, dignuti su na noge, "uzbihuzureni", kako bi se to bosanskim jezikom reklo. I ništa kao da više nije na svome mjestu, predratnom. Tek će valjati lingvistički zaći (kad za to "dođe vrijeme") u te nove odnose, pokušati ih sagledati na jedan nov način. A do tog vremena moramo se pomiriti s nekom vrstom nostalgične dijalektologije, odnosno sjećanja na njezinu predratnu sliku. Druga jedna zakonomjernost ovih zbivanja može poslužiti utjehom, a odnosi se na konkretne jezičke, odnosno dijalekatske crte bosanskog jezika. Postavlja se pitanje:

ako su neki od dijalekata i uništeni, jesu li uništene konkretne bosanske dijalekatske crte kao cjelina? U ovakvim historijskim kataklizmama stradaju i dijalekti, naročito u pogledu rasporeda govora na terenu. Ali, pri svemu tome ima nečeg u jeziku što odolijeva, što je odveć žilavo i otporno da ne bi uspjelo preživjeti. To su konkretne jezičke crte, kojih je do tih kataklizmi bilo u jeziku i dijalektima i koje su pretrpjele kvantitativne svoje izmjene, tj. izmjene u rasporedu na terenu i u broju, količini govornika. Ali to nisu i kvalitativne izmjene, jer su sve konkretne jezičke osobine ostale u govoru ljudi, dakle one nastavljaju živjeti u idiolektima (u govorima pojedinaca), ako su već bile ugrožene u dijalektima. Drugo je pitanje, međutim, kako će se te osobine u takvim novim idiolekatskim uslovima razvijati, u okolnostima sačuvanih oaznih formi dijalekata istrgnutih iz cjeline i hoće li se uopće moći normalno razvijati. Ili će doći do pojava jezičke retardiranosti, jer su konkretne jezičke osobine istrgnute iz svoga predašnjega govornog okruženja, čime su izgubljene neke od osnovnih pretpostavki za njihovo postojanje i normalan razvoj? Bosanski jezik nije izgubio ni jednu konkretnu govornu crtu, ali je teritorijalni dijalekatski raspad i same te osobine ozbiljno uzdrmao. Ne može se sa sigurnošću odgovoriti na pitanje da li taj dijalekatski raspad znači i početak procesa odumiranja nekih od tipičnih dijalekatskih osobina. Da li te osobine, unatoč svemu, mogu opstati i u uslovima gubljenja jezičkog okruženja u kojem su se formirale i vijekovima razvijale? Znači li to da krupne vanlingvističke izmjene ugrožavaju dijalekatski razvitak i čak potiru neke od tipičnih odličja tog autentičnog razvitka? Ne preuzimamo na sebe neslavnu ulogu lingvističkih proroka i ne usuđujemo se prognozirati šta bi se u tom smislu dalje moglo desiti sa dijalektima bosanskog jezika i nekim od tipičnih crta tog jezika i tih dijalekata.

87. DIJALEKTIZMI I PROVINCIJALIZMI U BOSANSKOM JEZIKU

PITANJE: *Šta su to dijalektizmi, a šta provincijalizmi u bosanskom jeziku?*

ODGOVOR: Imajući u vidu ono što je dosad rečeno o dijalektima bosanskog jezika i o govorima bosanskohercegovačkih čaršija, postavlja se pitanje kako je moguće objasniti pojam *dijalektizam* i pojam *provincijalizam* u bosanskom jeziku. Naime, u lingvističkoj literaturi (naročito u rječnicima) često se uz neke riječi koje se ne smatraju književnim daje odrednica ili "di-

jal."=dijalektizam, ili "prov."=provincijalizam. U rječnicima srpskohrvatskog jezika javljaju se takve skraćenice, pri čemu se ne daju neopohodna, preciznija objašnjenja šta one u stvari znače, odnosno koji su kriteriji da bi se riječ zaista smatrala dijalektizmom, ili provincijalizmom. Da stvar bude interesantnija, dobar dio građe sa odrednicama *dijalektizam,* odnosno *provincijalizam* pripada središnjoj jezičkoj tradiciji, dakle bosanskom jeziku. To se naročito odnosi na turcizme, koji se lingvistički neargumentirano nadopunjuju takvim odrednicama, lingvistički također nedefiniranim.

Po našem shvatanju, dijalektizam bi bila riječ (tačnije, njezina glasovno-oblička forma) što odstupa od standardnojezičke norme, dakle koja u svom glasovnom ili morfološkom sklopu ima osobine što se ne smatraju gramatički pravilnim; npr. *táblja*: *tábla*; *drústvo*: *drúštvo*; *žívljeli*: *žívjeli*; *dèvōjka*: *djèvōjka*; *pòćerali*: *pòtjerali*; *bjélo*: *bijèlo*; *vȉdit*: *vȉdjeti* itd. To su osobine koje u sebi sadrže sistemske odlike dijalekata, koje nisu uzete kao književne osobine već se upotrebljavaju samo na dijalekatskom nivou. U pogledu odnosa prema standardnom jeziku, dakle, izgovaraju se nepravilno.

A šta bi onda bili provincijalizmi? To bi bile riječi, prije svega lekseme, čije značenje je širem jeziku nepoznato, koje se u principu (čisto jezički) ne moraju smatrati nepravilnim, ali se za njih ne da reći da su prodrle u književni jezik i da im je u tom jeziku značenje poznato. Kako se god, dakle, dijalektizmi odnose na glasovna ili oblička odstupanja od standardnog jezika i njegove gramatike, tako se i provincijalizmi odnose na odstupanja, ali na odstupanja drukčije prirode, ne gramatička već značenjska; ili se riječ ne upotrebljava u poznatom, širem općeprihvaćenom značenju, ili je poznata samo užem prostoru jezičke upotrebe, koja se određuje kao provincijalna. Međutim, tu ostaju neke nejasnoće u pogledu definiranja tih provincijalizama; pitanje mogu li se u tom smislu i riječi iz seoske sredine (iz klasičnih dijalekata) smatrati provincijalizmima, mada im porijeklo nije provincijalno već seosko, da tako kažemo (to su u stvari "seljacizmi"). Stoga se javlja neophodnost da se precizira razlika u značenju među terminima *dijalektizam* i *provincijalizam*, pri čemu bi se ovaj prvi odnosio na odstupanja od fonetike ili morfologije standardnog jezika, a drugi na značenja regionalnih riječi koje se upotrebljavaju na užem prostoru, čiji su značenjski dometi provincijalni. Prema tome, sa ovakvim značenjima ova dva termina (kako ih mi shvatamo), dijalektizam može biti i riječ porijeklom iz provincije, a provincijalizam riječ sa terena koja se upotrebljava van govora čaršija, odnosno bosanskih provincija.

Kad smo ovako definirali naše poimanje razlika između ova dva termina, pred nas se postavlja novo (još složenije) pitanje utvrđivanja dijalektizama, odnosno provincijalizama u samom bosanskom jeziku. U tom jezi-

ku zasad bi se jedino mogli identificirati dijalektizmi, dok bi se provincijalizmi i uopće primjenjivost toga pojma na bosanske prilike morali preispitati. Jer i sam bosanski jezik sad se nalazi u fazi kad se mora izvlačiti i uzdići iz svoje vlastite provincijalnosti. Tačnije, njegove provincijalne osobine (kako su se nekad određivale u sastavu srpskohvatskog jezika) sad stiču status širih neprovincijalnih crta, postaju dio jezika, njegovog leksičkoga bogatstva. To bogastvo tek treba prikupiti, istražiti i lingvistički adekvatno i naučno precizno ga definirati (da se više u tom ne luta kao nekad što se lutalo u pitanjima bošnjačkog jezičkog naslijeđa pod "šinjelom" srpskohrvatskog jezika). Ako sada u bosanskom jeziku i možemo odrediti njegove dijalektizme, to sa provincijalizmima ne možemo činiti jer je veliko pitanje šta u jeziku (pogotovo u bosanskom) jeste, a šta nije provincijalizam. Ako bismo i dalje ostali pri terminu-skraćenici "prov." (kako se on nedovoljno precizno upotrebljava u serbokroatistici), onda bi ispalo da mnoge riječi bosanskog jezika, kao npr. *kahva*=kafana, *ćošak*=ugao, *minder*=ležaj, *maštrafa*=čaša, predstavljaju provincijalizme, što oni lingvistički nisu i ne mogu biti. U bosanskom se provincijalizmima ne mogu smatrati riječi iz provincije koje idu u tradiciju govora čaršije, jer upravo ta tradicija u bosanskom ne samo da nije provincijalna (odnosno periferna) već je u stvari centralna, glavni izvor bogatstva tog jezika, gdje se vijekovima talože lingvistički rezultati jednog složenog razvoja kakav je razvoj bošnjačkog naroda.

88. "EVROPEIZACIJA" BOSANSKOG JEZIKA

PITANJE: *Šta bi se podrazumijevalo pod "evropeizacijom" bosanskog jezika?*

ODGOVOR: Bosanski jezik je u dosadašnjem razvoju prolazio kroz različite faze, od kojih je svaka na svoj način davala lingvistički pečat tome jeziku. Taj njegov razvoj mogli bismo razdijeliti na nekoliko faza (historijski, naravno, uslovno shvaćenih): 1. južnoslavenski period; 2. bogomilsko doba; 3. tursko doba; 4. austrougarski period; 5. srpskohrvatski period; 6. bosansko doba. Pošto je dosad bilo dosta riječi o svim tim fazama razvoja, pažnju ćemo ovom prilikom usmjeriti na četvrti i šesti period. Oba ova perioda znače i usmjeravanje razvoja bosanskog jezika prema Evropi, što je sve posljedica okretanja bosanske, odnosno bošnjačke kulture prema zapadu. Za bosanski jezik (pored njegove orijentalne komponente razvoja), veoma je značajna "evropska linija" razvoja. Do najintenzivnije evropeizacije bosanskog jezika došlo je za austrougarskoga perioda u Bosni i Hercegovi-

ni, dakle krajem XIX vijeka, kad se uvodi latiničko pismo i prodire zapadna leksika, germanizmi prije svega (mada se u odnosu na te germanizme nije pokazivalo ni u blizu onoliko tolerancije kako se to činilo prema domaćim turcizmima). Kasnije uključivanje Bosne i Hercegovine u staru Jugoslaviju uslovilo je izvjesno slabljenje dominacije latinice u pravcu "ravnopravne" upotrebe latinice i ćirilice, u čemu se često (naročito u sastavu srpskohrvatskog jezika unutar nove Jugoslavije) pretjerivalo i odveć politiziralo. Jedno od suštinskih pitanja bosanskog jezika je pitanje rješavanja odnosa među njegovom latiničkom i ćiriličkom tradicijom, s jedne strane, te orijentalnom, tj. tradicijom arebice, s druge strane, o čemu je u ovoj knjizi također bilo riječi. Bosanski jezik je i u pogledu grafije (a time i samoga pravopisa) jezik sa veoma složenim naslijeđem.

Veliki broj tzv. evropeizama prisutan je u naslijeđu bosanskog jezika. Ti evropeizmi se na autentično bosanski način kombiniraju i nijansiraju sa turcizmima, pa je i po tome bosanski originalan jezik. Znatan je broj i germanizama odomaćenih u bosanskom jeziku. Na um mi pada riječ *gànjak*=hodnik, jedna od prvih riječi koje sam čuo od svoje majke Šuhrete. U bosanskom jeziku ima i starih romanizama. Analogno riječi *ganjak* iz "materinskog jezika", na um mi također pada riječ *mȁndule*=krajnici, koju sam često slušao od svoje nene, rahmetli Abide, koja se brinula za nas unučad "bole li nas mandule" (to je "stara bosanska riječ", reče mi jedan čovjek, kad mu je spomenuh). Pored takvih "domaćih stranih riječi" evropskoga porijekla, u današnji bosanski snažno prodiru anglizmi, u odnosu na koje treba pokazati maksimum širine i tolerancije, prema njima se ne odnositi sa jezičkim čistunstvom. Jezički purizam kao vanlingvistička tendencija nije zaobišao ni bosanski jezik, tako da prošlost toga jezika također odlikuju izvjesne purističke težnje. Najizrazitiji je u njemu bio puristički stav prema germanizmima, u četvrtoj, austrougarskoj fazi, razvitka bosanskog jezika. U to vrijeme, kad se odupiralo germanizmima, pokazivalo se mnogo više tolerancije prema turcizmima, kao izraz jezičke nostalgije za Turskom i turskim vaktom, koja, naravno, nije bila samo jezička nostalgija. Braneći se od germanizama, štitili su se turcizmi, u vrijeme kad je bošnjački narod i inače bio na raskrsnicima svoje nacionalne svijesti, kad je varirao u potrazi za historijskim korijenima. U interesu je bosanskog jezika da očuva svoje historijsko lice, ali je isto tako u njegovom interesu da se kao savremeni evropski jezik razvija smjerovima šire komunikacije, da što je moguće više bude otvoren prema Evropi. Da se u tom jeziku prizna i orijentalno i zapadno, što se na svojevrstan način u njemu susretalo. Bosna i Hercegovina je prostor susretanja, dodirivanja i vezivanja kultura, ali i prostor razvoja autentične kulture, čiji je jedan od glavnih izraza i pokazatelja upravo bosanski jezik.

89. "ISLAMIZACIJA" BOSANSKOG JEZIKA

PITANJE: *Šta bi se podrazumijevalo pod "islamizacijom" bosanskog jezika?*

ODGOVOR: Mada je bosanski već po svojoj prirodi ne samo "evropeiziran" već i "islamiziran" (dakle čisto historijski odlikuju ga takve crte u njegovom razvoju), njegova "islamizacija" mogla bi se shvatiti i na jedan drukčiji način. Taj donekle metaforičan pojam (analogan pojmu "evropeizacija") podložan je različitim tumačenjima. U procesu utvrđivanja pravila savremenoga bosanskog jezika neminovna je i neka vrsta njegove "islamizacije", ali ne u smislu vještačkih intervencija u njemu, već u smislu priznavanja onoga što je po prirodi svojoj islamsko. To je ona dobro poznata arhaična, ali ne samo arhaična crta tog jezika, njegova tijesna vezanost za islam i islamski način mišljenja i razmišljanja. Pod "islamizacijom" bosanskog jezika ne podrazumijevamo samo historijsko naslijeđe već i jednu drugu stranu toga procesa, koja se svodi na principsko pitanje: prijeti li tom jeziku realna opasnost od pretjerane njegove "islamizacije", lingvističkog zatvaranja za ljubav otvaranja prema islamu, koji je i sam po sebi otvoren i tolerantan (bar takav je, koliko znademo, izvorni islam). Ili se možda radi o vještačkom pripisivanju bošnjačkoj kulturi, da ona tobož kroz bosanski jezik forsira islam, da ne kažemo "islamski fundamentalizam"? Ima li opasnosti tog "fundamentalizma" u samom bosanskom jeziku? I u čemu bi se on u njemu ogledao? To su pitanja na koja se odgovori zasad ne mogu dati, jer se taj jezik nalazi u prijelomnoj etapi savremenog razvoja. Prijeti li mu opasnost pretjerane "fundamentalne islamizacije", tj. pretjeranog arhaiziranja i vraćanja u stare turskozemanske okvire, od kidanja nekih organskih veza sa srodnim južnoslavenskim jezicima i sa zapadnom kulturom uopće? Prijeti, stoga što je ovdje ključno pitanje odnos bošnjačke kulture prema islamu. S druge strane, postoji opasnost "deislamiziranja" bosanskog jezika, što većeg odvajanja od orijentalne kulture i raskidanja sa njezinim historijskim korijenima, u ime tobožnje modernizacije i "evropeizacije". I baš u takvom procijepu među tim suprotnim tendencijama, treba iznaći znana rješenja, koja je i sam bosanski jezik u svom spontanom razvoju nalazio. Naučnom metodologijom treba prodrijeti do zakonomjernosti tih procesa, lingvistički ih osmisliti.

90. OTVORENOST BOSANSKOG JEZIKA

PITANJE: *Zbog čega se bosanski jezik smatra otvorenim jezikom?*

ODGOVOR: Za svaki jezik u principu se može reći da je otvoren, ali isto tako da je i zatvoren jezik. Otvoren je zato što ni jedan od jezika na svijetu nije pao s neba (čak ni kad bismo imali u vidu tezu o božanskom porijeklu jezika, odnosno jezičke raznoobraznosti); svaki od njih je formiran i razvijao se u konkretnim etničkim uslovima, na određenom terenu, kroz vrijeme i u određenim historijskim prilikama, ali vazda povezan sa drugim terenima, s drugim vremenima, nikad sasma odvojeno i od drugih (drukčijih) prilika razvoja. Međutim, svaki jezik je na svoj način i zatvoren. Jer da to nije, ne bi se kao takav ni formirao, ne bi ga odlikovale osobine po kojima se razlikuje od drugih jezika, forme kojima se služe njegovi govornici pri komunikaciji unutar govorne grupe. Prema tome i bosanski jezik, samim tim što postoji, on je tim svojim postojanjem zatvoren. To nikako ne isključuje njegovu (za nas ovom prilikom interesantniju) osobinu otvorenosti, koja je u slučaju bosanskog jezika i inače bitnija, za sam taj jezik tipičnija.

Šta je to u bosanskom što ga čini otvorenim i što je uslovljavalo i produbljivalo tu njegovu otvorenost? Prije svega, njegov teritorijalni položaj, središnji, u odnosu na zapadne i istočne susjedne južnoslavenske dijalekte, odnosno jezike, koji su svojedobno egzistirali u sastavu jednog jezika. To njegovo središnje mjesto predstavlja predispoziciju za otvorenost. On je za cijelo vrijeme postojanja bio otvoren prema uticajima i sa istoka i sa zapada. Svi ti uticaji, međutim, nisu bili uticaji iz centara na "lingvističku koloniju" (mada je i takvih nastojanja i teza u vezi s tim uticajima bilo), već su se odvijali u osobenom spletu razvoja unutar bivšeg srpskohrvatskog jezika (u čijem se centru vazda nalazio bosanskohercegovački teren, tj. prostor današnjega bosanskog jezika).

U vezi sa otvorenošću bosanskog jezika i dominacijom osobina zajedničkih sa srpskim i hrvatskim, u nauci se postavlja pitanje koliko je islam na Balkanu djelovao u pravcu uvećavanja razlika i da li se u tom pogledu bosanski jezik ipak zatvara. Obično se misli da je islam djelovao razdvajajuće, da je bošnjačku kulturu zatvarao, što je veoma problematična i naučno vrlo slabo argumentirana teza. Zapravo, ta tvrdnja je karakteristična za srpsku nacionalromantičarsku historiografiju. Islam jeste djelovao u smislu razdvajanja uobličavanjem treće etničko-nacionalne grupacije na zapadnom balkanskom prostoru, grupacije koja većim dijelom vodi porijeklo od bogomila (dakle, začete i prije islama na Balkanu). Ali je zato islam na jedan svoj način djelovao i otvarajuće, kao izrazito internacionalna (da ne kažemo, na-

dnacionalna) religija. On se ugrađivao u balkansku kulturu, koju je (samu po sebi otvorenu) još više otvarao prema svijetu. Ne može se poreći da je ta otvorenost prema istoku (jugoistoku) značila i izvjesno zatvaranje prema zapadu. Ali je pitanje koliko je to (i u čemu) zaista bilo zatvaranje i kakve rezultate je dalo. Kad se radi o rezultatima u samome bosanskom jeziku, to zatvaranje ne ostavlja neke naročite posljedice. Bošnjačka kultura i bosanski jezik islamom nikad nisu bili istrgnuti iz svoje slavenske pripadnosti, ali je ta pripadnost dobila neke svoje originalne, "treće crte", nastale u rezultatu simbioze između slavenskog i orijentalnog. To novo što je bosanski u se ugrađivao, veliko je pitanje da li se može smatrati zatvaranjem, ili naprotiv, otvaranjem. Možda se radilo o jednoj otvorenosti posebnoga tipa, koja je bila otvorenost ne prema susjednim kulturama i jezicima već prema onim "malo daljim", čiji uticaji su bili snažni i dugotrajni, u vremenu od četiri i po vijeka turske vladavine, a primani naročito posredstvom islama, po svojim izvornim unutarnjim odrednicama, otvorene, nadnacionalne religije?

Savremenom bosanskom jeziku također nije u interesu da se zatvara, mada to "zatvaranje" treba preciznije definirati, lingvistički ga objasniti. Ako se autentične osobine jednog jezika proglase gramatički pravilnim, to ne znači da se taj jezik zatvara u odnosu na druge srodne ili nesrodne jezike. Potiranje tih njegovih naslijeđenih osobina isto tako ne znači da se time jezik otvara prema drugim jezicima. On će se otvarati prema drugim jezicima ukoliko je sam od sebe otvoren (a to bosanski jezik jeste). Bosanski spada u kategoriju otvorenih, reklo bi se, širom otvorenih jezika. Ali to ne znači da ga ta njegova otvorenost razvodnjava i kao jezik dovodi u pitanje, njegovu historiju i njegovo postojanje. Bosanski jezik postoji, on je sam sobom "izmišljen", a naš je zadatak da tu "historijsku izmišljenost" istražimo, objasnimo prije svega sebi, pa onda i drugima. Da *o njemu* razmišljamo (kad već *njime* razmišljamo) i da iznađemo prava, naučno zasnovana rješenja za upotrebu tako važnoga kulturnog i komunikacionoga fenomena kakav je(bosanski) jezik po svojoj prirodi.

91. BOSANSKI RAZGOVORNI JEZIK

PITANJE: *Šta je to bosanski razgovorni jezik?*

ODGOVOR: Definicije razgovornog, odnosno kolokvijalnog jezika uglavnom se slažu da razgovorni jezik predstavlja neku vrstu prijelaza između dijalekta i standardnog jezika, da je on govorni jezik zastao na po-

la puta između dijalekta i književnog jezika. Dobar dio usmene jezičke realizacije svodi se u stvari na takvu upotrebu. To su oni široki prostori između dijalekta i standardnog jezika, upotreba u usmenoj komunikaciji. Da li je razgovorni jezik bliži dijalektu ili standardnom jeziku i uči li se on više u porodici i zavičajnom okruženju, ili u školi, u gradu, u kulturnim sredinama? U slučaju jezika kakvi su bosanski, srpski i hrvatski (nastalih na osnovama novoštokavskih govora) razlike između dijalekatske baze i standardnog jezika i nisu tako velike da bi se razgovorni jezik mogao smatrati bliži književnom jeziku nego dijalektima. U našem slučaju prije bi se reklo da je razgovorni jezik bliži dijalektu nego standardnom jeziku, što je većim dijelom posljedica vukovske koncepcije književnog jezika na osnovama tzv. južnog narječja, odnosno istočnohercegovačkoga dijalekta.

Bosanski jezik je također novoštokavske dijalekatske osnovice, pa prema tome njegov razgovorni jezik nosi veoma mnogo dijalekatskih elemenata (stoga što je u principu mala razlika među dijalekatskom bazom i zvaničnim jezikom). Ipak, taj razgovorni jezik sadrži i neke crte čije je porijeklo više urbano, a manje klasično dijalekatsko, kakve su npr. osobine nerazlikovanja afrikatskih parova raširene u bosanskom razgovornom jeziku, ili umekšavanje suglasnika *s* i *z*, pa redukcije samoglasnika u položajima poslije akcenta (*rádla, nòsla, govòrli, Zènca*), geminatni izgovor u riječima orijentalnoga porijekla (*Allah, vallahi billahi, džehennem* i sl.), izmjene vokalske boje u pravcu otvorenosti ili zatvorenosti, jekavizam mjesto ijekavizma (*bjélo, sjêno*), orijentalna leksika i frazeologija i sl. To su sve osobine karakteristične za sam sarajevski govor, iz kojeg se šire u bosanski razgovorni jezik, usmeni izraz obrazovanih ljudi. Taj izraz nije dijalekt već je neki vid savremenog interdijalekta, koji je na višem stupnju kulturnog razvoja, izišao iz strogih svojih etničkih granica i postojbine, više vezan za knjigu, za pismenost, znanja, struku i nauku. Taj bosanski razgovorni jezik do dana današnjeg nije bio predmet naučnih istraživanja. Kad ta istraživanja budu sprovedena, tada će se i konkretnije osobine i tendencije razvoja moći razaznavati, pa čak i predvidjeti neki pravci razvoja i samoga bosanskog jezika. Jer razgovorni izraz svakog jezika (pa tako i bosanskoga) pokazuje kako se standardni jezik ponaša u usmenoj praksi i koliko su njegova pravila zaista primjenjiva u živoj upotrebi.

Pored toga što se u bosanski razgovorni jezik ugrađuju govorne osobine centara, odnosno bosanskohercegovačkih čaršija (naročito Sarajeva), u njega se ugrađuju i šire dijalekatske osobine. Konkretno, to su osobine njegovih centralnih govora, onih u dolini rijeke Bosne, na liniji Sarajevo-Zenica-Doboj. Zašto baš ti govori imaju naročitog udjela u "profiliranju" bosanskog razgovornog jezika, posebno je pitanje, na koje se ne može dati odgovor samo po geografskom principu (što su to centralni govori, ili što su

to govori u slivu rijeke Bosne) već tu vjerovatno postoje i neki drugi historijsko-etnički i sociolingvistički razlozi o kojima nauka tek treba da dadne svoje mišljenje. Možda je i okolnost što je taj prostor centralna industrijska zona Bosne na svoj način uticala na širenje i nametanje svojih jezičkih obilježja, u formi neke vrste industrijskoga dijalekta ili interdijalekta. Na takvu jednu hipotezu samo se istraživačkim postupkom može dati pouzdaniji odgovor, tj. dokazati je i pretvoriti u tezu, ili je odbaciti i proglasiti hipertezom, odnosno jednom više metaforičnom, a ne naučno zasnovanom postavkom. A možda upravo takve hiperteze nauku vuku naprijed, spasavajući je od zakrčenja njezinih krvnih sudova, od naučne skleroze, učmalosti istraživačke misli skrivane u formi nauke, koja tobož ne trpi nikakva odstupanja, improvizacije, maštu. Upravo mašta je u stanju povući naprijed i jednu takvu naučnu disciplinu kakva je lingvistika, najegzaktnija nauka među društvenim naukama.

92. BOSANSKI JEZIK I BOŠNJAČKA KNJIŽEVNOST, JOŠ JEDNOM

PITANJE: *U kojem sve odnosu stoje bošnjačka književnost i bosanski jezik?*

ODGOVOR: Bošnjačka književnost ima viševjekovnu tradiciju, a njezini začeci uklesani su u kamenu bosansko-humskih stećaka, natpisa na narodnom jeziku bosanskom ćirilicom. Islamizacija i prodor orijentalne kulture na Balkan sa sobom su donijeli i orijentalne jezike turski, arapski i perzijski, na kojima se vremenom razvija bogata pisana aktivnost, koja samo uslovno (po kriterijumu pripadnosti, odnosno porijekla njezinih stvaralaca) ide u bošnjačku književnost, a u stvari (po jezičkom kriteriju, koji je tu važniji) pripada orijentalnim književnostima. Alhamijado-literatura je spoj između bosanskog maternjeg jezika i arapskoga pisma, u vidu arebice, tako da se prvi začeci bošnjačke pisane književnosti javljaju u ovom vidu stvaralaštva. Bogata usmena književnost Bošnjaka (u kojoj su najautentičnije vrste sevdalinka i balada) stvarana je na izvornom bosanskom jeziku i u tom vidu književnog stvaralaštva udareni su temelji bošnjačkoj književnosti, a samim tim i bosanskom jeziku kao sredstvu umjetničkog izražavanja. U drugoj polovini XIX vijeka pojavljuju se prvi latinički bošnjački pisci na maternjem jeziku, najavljeni jezičkim reformama Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, koji kreću putem evropeizacije bošnjačke kulture i

približavanja zapadnoj pisanoj tradiciji. Savremena bošnjačka književnost razvija se u tijesnim vezama sa srodnim književnostima na srpskom i hrvatskom jeziku, ali se ipak u jeziku te književnosti čuvaju (pa čak i produbljuju) neke njegove autentične osobine. One jasno ukazuju na bosanski kao književni jezik sa svojom punom historijskom utemeljenošću, jezik koji je čudom te iste historije uspijevao opstati i koji danas predstavlja sredstvo modernog umjetničkog izražavanja. Na tome jeziku napisana su i takva djela kakav je npr. *Derviš i smrt* Meše Selimovića, ili *Kameni spavač* Maka Dizdara, koja se smatraju vrhunskim dostignućima u okvirima ne samo jugoslavenskih književnosti već i cjelokupne svjetske književnosti.

Iz ovoga kratkoga pregleda osnovnih pravaca razvoja bošnjačke književnosti (datog u najgrubljim crtama) uočava se da je tu književnost od samih njezinih početaka pratio bosanski jezik, mada se vazda (naročito u novije vrijeme) nije tako nazivao. On ima dugu tradiciju, koju sudbinski vezuje za samu tu književnost, čineći tako s njome dva glavna vida iskazivanja bošnjačke kulture i uopće bošnjačkog naroda kao savremene nacije. Mada su i ta književnost i taj jezik dosle slabo istraženi i nedovoljno afirmirani u krugovima evropske kulture, pa i same slavistike kao naučne interdiscipline, rezultata u tom pogledu ipak ima, i to ne malih. Ali ti rezultati su ipak skromni i znače tek početak izučavanja i objašnjavanja jednog veoma interesantnoga pravca razvoja na prostoru središnje štokavštine. Šta sve taj jezik vezuje za srodne jezike srpski i hrvatski i tu književnost za srpsku i hrvatsku književnost, to su pitanja na koja su dosad dati neki odgovori. Ali ti odgovori su uglavnom bili u funkciji (dugo vremena) općeprihvaćene teze da se tu ne radi o zasebnim jezicima (čak ni na nivou naziva za jezik) niti o nacionalnim književnostima, već samo o nekoj vrsti jezičkog ogranka i književne periferije, što je nedovoljno naučno zasnovana teza, površna, više politikantska, a manje naučna. Sva ta površna gledanja su proizilazila iz teze negiranja bošnjačkog naroda, njegove prošlosti i prava na postojanje, iz svojatanja tog naroda i njegovog svođenja na religiozna obilježja. Oduzimati pravo narodu na njegovo postojanje, historijsko ime njegovo i naziv jezika, to znači rukovoditi se isključivo političkim kriterijima, u suštini ortodoksno nenaučnim. Naukom se u sklopu te teze samo manipulira, katkad dosta vješto, ali najčešće prilično nespretno. Jednoj političkoj koncepciji (i samoj, sa aspekta politike, dosta problematičnoj) oblači se znanstveno ruho, kako bi izgledala ubjedljivija. Svakoj objektivnoj misli i naučnoj metodologiji posve je jasno da su Bošnjaci narod sa svim neophodnim obilježjima toga pojma, da je bošnjačka književnost za naše balkanske prilike prilično razvijena i bogata književnost, a da je bosanski jezik rezultat viševjekovnog etničko-kulturnog razvoja, te da postoji i razvija se jednako kako postoje i razvijaju se i srpski i hrvatski, mada su razlike među tim trima je-

zicima vrlo male, na čisto jezičkom planu gotovo zanemarljive. Bošnjačka književnost po svojim dosadanjim dometima najbolji je pokazatelj kojim pravcima se bosanski jezik razvijao i kako je uspijevao sačuvati autentična svoja obilježja, ali i organsku vezu sa srodnim jezicima.

93. ALIJA ISAKOVIĆ KAO REFORMATOR SAVREMENOG BOSANSKOG JEZIKA

PITANJE: *U čemu su zasluge Alije Isakovića za proučavanje i priznavanje bosanskog jezika?*

ODGOVOR: U ovoj knjizi (u sklopu različitih tema i pitanja) doticali smo se i uloge nekih od reformatora bosanskog jezika kroz njegovu historiju, posebno ukazujući na zasluge Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, reformatora iz druge polovine XIX vijeka.

Druga polovina XX vijeka je vrijeme kad se bosanski jezik kao nepriznat (politički nekurentan) nalazi u ilegali. U najboljem slučaju taj jezik se naziva bosanskohercegovačkim standardnojezičkim izrazom, mada je taj pojam obuhvatao standardnojezičku upotrebu u Bosni i Hercegovini kao cjelini, dakle odnosio se i na izraz bosanskohercegovačkih Srba i Hrvata. U komunističkom periodu bosanskog jezika bilo je rijetkih pojedinaca koji su se tim jezikom bavili, zastupajući skrivenu tezu da je to ipak jezik sa svim historijsko-lingvističkim preduslovima i da je on jedno od glavnih obilježja bošnjačkog naroda i njegovog nacionalnog identiteta. Ta teza nije se mogla javno iznositi jer je sigurno da bi izazvala opću "totalitarnu" kritiku, bila izvrgnuta ne samo osudi već bi se njezini zastupnici našli u totalnoj političko-kulturnoj izolaciji. Vrlo je vjerovatno da bi za takve javno iznesene teze i krivično odgovarali, kao "razbijači bratstva i jedinstva" i "muslimanski nacionalisti" ili "islamski fundamentalisti". To su one (u historiji poznate) pojave kad se klima glavom s vjerom u ispravnost onog što je općeprihvaćeno, a samo rijetki pojedinci, misaoni bogohulnici, iskazuju sumnje u te istine. Desi se da poneka ptica prerano uzleti, da je pobuna protiv jata instinktom krila preduhitri i ona se oturi, ili biva izolirana poput galeba Džonatana Livingstona u romanu Ričarda Baha. A to liči na ono kad zabludjeli pijetao zakukurijeće puno prije sabaha, usred gluhe noći, pa se onda na njeg obruše sve koke kokodakalice i nadobudni horozi i vascijelo kokošije društvo, žigošući ga krivnjom što je tako mimo svijet poranio, pobrkao vremena, pomahnitao i u nevakat se oglasio, najavljujući svitanje do kojeg je još daleko.

U slučaju bosanskog jezika i teze o njegovom postojanju i historijskoj utemeljenosti, takav zabludjeli kokot bio je čovjek kojem u ovoj knjizi odajemo priznanje, smatrajući ga drugim po redu i značaju (poslije Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka) reformatorom bosanskog jezika. To je pisac i književni historičar Alija Isaković (1935-1997.).

Alija Isaković je kao pisac i bošnjački intelektualac duboko spoznavao historijsko biće bosanskog jezika i o tome jeziku govorio i pisao još onda kad niko od lingvista nije htio čak ni da čuje za te posebnosti, a kamoli da o njima ozbiljno govori. Sedamdesetih godina, kad je komunistička ideologija i vladavina u Bosni i Hercegovini gvozdenom rukom sve držala čvrsto pod svojom kontrolom, baš u to gvozdeno vrijeme pojavljuje se Isakovićevo *Biserje*, antologija bošnjačke književnosti. Oko te antologije diglo se dosta balkanske prašine. *Biserje* je u to vrijeme bio naučni podvig (mada je sa tom zbirkom i tadašnja vlast na svoj način koketirala i pokušala je iskoristiti u svoje svrhe). Svijest o bosanskom jeziku (kod mnogih autoriteta toga vremena sasma zakržljala) Alija Isaković je ispoljavao i u književnohistorijskim radovima, potom kao urednik i priređivač, a tako i u poznatim obradama i priređivanjima *Hasanaginice*. Šum krvotoka tog jezika kao da je Isaković nosio u sebi, osjećajući ga svim svojim bićem. Na mnogim naučnim skupovima lingvista u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji bilo se već priviklo da se od pisaca pojavljivao samo jedan čovjek, Alija Isaković. Taj književnik nikad se nije odrekao upornoga zalijetanja u lingvističku problematiku, pri čemu su pisci tu njegovu naklonost smatrali nekom vrstom intelektualne besposlice i cjepidlačenja, a lingvisti mu nerijetko prigovarali, zbog nedovoljne njegove lingvističke predspreme, pa su mu teze smatrali "književnometaforičnim", a ne naučnim, lingvometodološki zasnovanim. Mada su takvi prigovori katkad i imali osnova, u većini slučajeva nisu bili opravdani ni u granicama same nauke, a da ne govorimo o drugim aspektima neospornoga prava svakog čovjeka (osobito intelektualca) da razmišlja i sudi o svom jeziku, pogotovu pisca koji od tog jezika živi (jer mu je to materijal od kojeg stvara svoja djela). Na tim skupovima Alija Isaković je zastupao jednu isakovićevski prepoznatljivu tezu, da se u okviru srpskohrvatskog jezika neopravdano zanemaruje muslimanska tradicija, da se suglasnik *h* izostavlja tamo gdje mu je po etimologiji i po živoj upotrebi vazda bilo mjesto, da se turcizmi također neopravdano zapostavljaju i da je uopće leksika bošnjačkih pisaca nedopustivo slabo zastupljena u rječnicima srpskohrvatskog jezika. Ukazivao je na propuste u *Pravopisu* u vezi sa zaobilaženjem bosanskoga pisanog naslijeđa. Ali, na žalost, horoza koji je prerano zapjevao nisu primali dovoljno ozbiljno. Njegove teze (od kojih nije odustajao) nailazile su na tihi, pa i glasni bojkot, ili na otvorene otpore, tako da je Isaković u svojim tvrdnjama često bivao usamljen, izoliran, ne-

shvaćen, pa i negiran, obilježavan nacionalistom i tome slično. Bošnjački narod, omađijan svojim historijskim grješkama koje uporno, fatalistički ponavlja, ni tada nije imao dovoljno pameti da u Isakoviću prepozna svoga najdalekovidijeg intelektualca, a bošnjački lingvisti (među kojima je bio i autor ovih redova) sklanjali su se pod okrilje serbokroatističkoga kišobrana, odnoseći se prema Isakovićevim istupima onoliko "vruće" koliko se hodža odnosi spram krsta kad mimo "vlaškoga groblja" prođe. Da ironija bude veća, tog istog Isakovića niko drugi do neki "islamski" nastrojeni bošnjački intelektualci proglašavali su (pa i danas ga, posthumno, proglašavaju) "režimskim piscem", aludirajući na njegovu "režimnost" u komunističko doba i na tobožnje posljedice koje je to vrijeme ostavilo na Isakovićev način razmišljanja. A tom načinu razmišljanja ne usuđuju se priznati originalnost i snagu stvaralačke i intelektualne ličnosti, koja se ne da tako lahko svrstati u pokret i stado, ni općeprihvaćeni način razmišljanja.

Isaković, međutim, nije odustajao od svoga "hobija", bavljenja bošnjačkom jezičkom tradicijom, pa je godinama prikupljao građu za rječnik bosanskog jezika, na taj način pokušavajući ispraviti nepravdu koja je leksici bosanskog jezika nanesena u vrijeme izrade rječnika srpskohrvatskog jezika. O rezultatima svojih istraživanja te građe on je s vremena na vrijeme obavještavao na različite načine i raznim povodima, naročito na lingvističkim skupovima, ostajući i dalje u naučnoj izolaciji, neshvaćen ne samo od lingvista već ni od pisaca. Ostajao je slobodan strijelac, bijela vrana, pisac lingvistički naprosto svjesniji od drugih pisaca. Sam među suhim, strogim lingvistima, koji su na njegove (u to vrijeme) smjele zamjerke i tvrdnje nerijetko odgovarali akademskom, lingvističkom šutnjom pa i podsmijehom. Takva je, međutim, vazda bila sudbina onih koji bolje i dalje vide; savremenici ih proglašavaju fantastima koji ne mare mnogo za naučnu potporu svojim tvrdnjama. Zbor "naučnih derviša" nikad nije bio spreman da odveć slobodnom mišljenju dâ za pravo već je vazda to mišljenje ili bremzao, ili osporavao. Tako nešto dešavalo se i sa Alijom Isakovićem i njegovim pokušajima u serbokroatistici, odnosno bosnistici, čijim se on savremenim začetnikom s pravom može smatrati. U knjizi *Nacionaliziranje Muslimana*, objavljenoj 1990. godine, Alija Isaković teze o bošnjačkom narodu potkrjepljuje i svojim već poznatim lingvističko-književnim argumentima. U toku rata izlazi mu dugo vremena najavljivani *Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku*, prvo autorsko leksikografsko djelo te vrste u bosanskom jeziku, koje (i pored svojih lingvističkih i leksikografskih nedosljednosti i propusta) ima ogroman značaj za bosanski jezik i za nauku o njemu, koja tek što počinje da se razvija kao zasebna disciplina. "Prerana" smrt Alije Isakovića neodoljivo liči na njegovu "preranu" misiju u reinkarnaciji bosanskog jezika i na njegovu historijsku ulogu "prvog Mohikanca"

tog jezika, onog horoza koji je pobrkao vrijeme pa se iz neke od bosanskih mahalskih avlija u neko doba sam samcat oglasio, najavivši sabah bosanskog jezika, prerano, ali ipak najavljujući ono što je po prirodi stvari neminovno moralo doći.

94. PRAVO NARODA NA SVOJ NACIONALNI NAZIV JEZIKA

PITANJE: *Ima li svaki narod neprikosnoveno pravo na svoj jezik i na svoj naziv za taj jezik?*

ODGOVOR: Pitanje koliko god izgledalo sugestivno i suvišno čak (jer tu se potvrdan odgovor sam po sebi podrazumijeva), u stvarnosti se ne javlja suvišnim, niti se potvrdan odgovor vazda sam po sebi podrazumijeva. Mnoge stvari vezane za ovu pojavu kod nas u stvari još nisu raščišćene; lutamo između nauke i politike tražeći odgovor. Bježeći od politike upadamo u zamke naučne zatvorenosti i hiperznanstvenosti. Odmičući se od nauke dočekuje nas neumoljiva politika, kojoj je jezik odvajkada bio sredstvo manipuliranja, a ne sredstvo komuniciranja (što je jezik u suštini, sa naučnog aspekta gledano). Politika čeprka po jeziku kao kokoš po bunjištu, onoliko koliko joj je to čeprkanje potrebno da bi za se izrovila po koje jestivo zrnce, komadić istine. Politika prekraja sve do čeg je nauka došla i što njojzi ne odgovara, ali zato svesrdno priznaje nauku i iza nje se zaklanja kad joj naučne teze odgovaraju i pomažu toj politici u ostvarivanju političkih interesa. Otkud jezik vazda u tim zbivanjima kad bi on u principu (po podjeli rada među naukama) trebalo da bude i ostane jedino predmet interesovanja lingvistike, odnosno filologije? Otuda, što je jezik društvena pojava, što je on nezamjenjivo i najvažnije sredstvo općenja unutar društva i van njega. Otud, što je on jedno od glavnih (ako ne i glavno) kulturno obilježje naroda; u njemu je čitava jedna materijalna i duhovna historija naroda. A pošto taj isti jezik, kao fenomen bez presedana, odlikuju vrlo brojne varijacije, tj. razlike unutar njega, upravo tim razlikama vješto manipulira politika, dajući im vazda veći (ili manji) značaj nego ga one zaslužuju. Politika tim razlikama udahnjuje nacionalnu, odnosno političku notu i važnost, stvarajući vještačku atmosferu apriorne borbe među tim razlikama i zastupajući jednostrane teze da je nešto od jezičkih odlika "naše", odnosno "samo naše", a da je drugo "tuđe", nametnuto od drugoga, dakle nama "nepoznato" i "nesvojstveno". U samome jeziku, istina je, ima i takvih proce-

sa kojima se politika baš zbog toga, zbog njihove lingvističke utemeljenosti, služi. Ali pošto se politika jednostrano i tendenciozno služi naukom, s druge strane i sama lingvistika jednostrano i tendenciozno služi politici, pa se onda sam jezik javlja ne kao cilj i suština bavljenja njime već kao jedan od vanjskih znakova pomoću kojih se u društvu vodi ideološka borba. Lingvistika, međutim, ma koliko jezik katkad i htjela izolirati iz takvoga društvenog okruženja, u tome ne uspijeva. Ne samo zato što politika jezik ne ostavlja na miru, s jedne strane, već i stoga što je i sam jezik po prirodi društvena pojava, koja svuda zabada nos. Jezik ni od čega nije imun i zaludni su pokušaji da se on kao isključivo naučni problem sterilizira i izolira u filološke laboratorije, lingvističke inkubatore, te da se tamo, daleko od svakodnevnog života, otrgnut od tog života, proučava. Jezik se ne da tako izolirati jer on nije vandruštvena pojava. Naprotiv, on je izrazito društvena pojava, mada u njemu djeluju i neke zakonomjernosti vrlo bliske zakonomjernostima prirodne, organski razvijene pojave.

Teorijski smo donekle obrazložili suštinsko pitanje jezika i njegovog odnosa prema društvu u kojem se taj jezik upotrebljava, da bismo došli do pitanja postavljenog na početku ovoga poglavlja. Koliko god je jezik prije svega sredstvo komunikacije, on je jednako i vid nacionalne identifikacije. U njemu je čitava kultura, historija i svijest jednog naroda o sebi, bolje reći kolektivna podsvijest o svojoj prošlosti i sadašnjosti, pa možda i budućnosti. Bilo je sve ono što je zapisano, a ono što nije zapisano, toga ni bilo nije, tako otprilike glasi poznata misao o značaju zapisane riječi, dakle jezika. Narod sebe čuva nigdje drugdje do u svom jeziku i zato niti tog jezika ima bez tog naroda, niti naroda uopće ima bez njegovog jezika. I ne može se biti narod, a da taj narod ima tuđi jezik. Samim tim što to nije njegov jezik, što nema svoga jezika, on i nije narod. Eto, u tome je ta historijska aksioma, duboko istinita i veoma važna. Mi je, začudo, često ne shvatamo dovoljno duboko, pa onda od toga strada ne samo naš lični kulturni identitet već i identitet naroda kojem porijeklom pripadamo, naroda čiji jezik ne shvatamo dovoljno ozbiljno i nismo svjesni njegove dragocjenosti.

Otkud, zapravo, uopće ta formulacija “pravo na svoj jezik”? Imati svoj jezik to automatski znači imati i pravo na taj jezik. Ali otkuda uopće to posezanja za “pravom” na taj jezik? Kao da se radi o nekom pravu na nešto što je van nas, pa onda na to treba da polažete pravo, kao da to sámo po sebi i nije vaše. Zapravo, “pravo” na vlastiti jezik podrazumijeva da vam taj vaš jezik neko osporava, bez obzira na to što je on vaš, dakle osporava vam pravo i na “vas same”. Upravo to osporavanje vlastitih kulturnih vrijednosti dešava se u političkoj historiji i naročito je karakteristično za Balkan, pogotovo za bošnjački narod i njegov jezik. Zašto je bosanski osporavan, odno-

sno zašto je bošnjačkom narodu osporavano pravo na njegov jezik? I kako se moglo desiti da se uspije u tom osporavanju i da to osporavanje tako dugo traje? Sve se to desilo otud što je i sam taj narod osporavan, političkom metodologijom, a ne naučnom. Tom narodu je oduzimano pravo na sebe samog, na historijsku utemeljenost njegovu; čupani su mu korijeni na razne načine, ne bi li se napokon pokazalo da je "propao eksperiment" da se od jedne "vjerske grupe" napravi narod. Prvo što se nalazilo na udaru bio je jezik tog naroda. Osporavalo se pravo tome jeziku na postojanje, a time se osporavalo pravo na postojanje i samom narodu. Eto, u tome je suština tog našega balkanskoga kulturnoga kolopleta i te politikantske kratkovidosti i ograničenosti, one primitivne teze o "nepostojanju" bošnjačkog naroda, unatoč svim historijskim pretpostavkama koje taj narod čine narodom.

Poučen teškim iskustvom iz svoje daljnje i bliže prošlosti, bošnjački narod morat će se, organizacijom svojih naučnih, prosvjetnih, kulturnih, pa i političkih institucija, mnogo ozbiljnije pozabaviti svojim jezikom, jer je to zapravo sudbinsko pitanje opstanka tog naroda. Koliko god se u naučno-političkoj organiziranosti bošnjačkog naroda nameće svijest da je islam sudbinsko pitanje njegovog opstanka i individualnosti, uz sve uvažavanje islamske komponente u bošnjačkoj tradiciji i savremenom razvoju, to može da bude i jedna vrlo opasna varka i zamka. Najdublji korijeni naroda nikada i nigdje nisu u njegovoj religiji već u etničko-jezičkom njegovom porijeklu. Islam je velika svjetska religija, koja neće propasti (čak ni oslabiti) ako jedan mali balkanski narod nestane sa lica zemlje. Ali će zato taj isti narod nestati ako mu se počupaju njegovi najdublji korijeni, oni bosansko-južnoslavensko-bogomilski, čiju je individualnost i jezgro islam samo produbio i uobličio. Ne postoji, dakle, taj narod "za ljubav islama" već "za ljubav samog sebe". On ima pravo na sebe i mimo svoje religije; niti ga islam "štiti" zbog njega samog već zbog samog sebe, niti Bošnjaci "brane svoj islam" samo radi islama već i radi svoga opstanka.

Duhovno naslijeđe bošnjačkog naroda jeste velikim dijelom u islamu, ali nije *samo* u islamu. Koliko god jeste u islamu, taj isti islam na balkanskom prostoru (unatoč insistiranju na njegovoj izvornosti) ne uspijeva ostati neizmijenjen; on se na autentičan način naslojava na zatečene duhovne temelje i daje nešto novo, ne posve novo, ali ipak daje nešto što je malo drukčije. To "malo drukčije" ugrađeno je u duhovne temelje bošnjačkog naroda. Bošnjaci su narod na Balkanu ne samo zato što su prihvatili islam već i zato što se islam uspio "primiti" na zatečenoj duhovnoj posebnosti bosanskog etnosa. Da nije bilo islama, neke druge historijske okolnosti bi tu individualnost vjerovatno produbile, ili bi je potrle; tako se, naime, kroz povijest sa etnosima vazda dešava.

Pravo naroda na svoj naziv jezika, na svoj nacionalni naziv jezika, također je neosporno i ne podliježe nikakvim naučnim sumnjama, pa čak ni političkim. To pod uslovom da je nauka zbilja nauka, a politika zaista politika; trezvena, kultivirana, pismena. Ali, pošto je kod nas politika najčešće jedna bespoštedna i surova borba za vlast (možda je ona i svuda uglavnom takva), onda se u tu borbu često uvlači i nauka (što htjela što ne htjela), koja ne uspijeva sačuvati autonomiju. Nauka ne ostaje nezavisna od vlasti i njezine moći, a izbori se za nezavisnost tek onda kad ta vlast izgubi moć. Ali tada je opet čeka druga neka vlast, koja nauku snova po svojim aršinima kraja i prekraja. Zato nam se dešava taj naš balkanski specijalitet, da se u političkoj i nacionalnoj prošlosti ovih prostora čitavim narodima oduzima pravo na postojanje, a time i pravo na svoj nacionalni jezik, na svoje nacionalno ime u tom jeziku. Kako se desilo da bošnjački narod u nazivu za svoj jezik naslijedi bosansku odrednicu, o tome je već bilo dosta riječi u ovoj knjizi. Znači li to da se onda tu i ne radi o nacionalnom nazivu za jezik, kakav je npr. slučaj sa srpskim ili hrvatskim jezikom, nazivima kod kojih je dosljedno primijenjen nacionalni princip? "Regionalni", a ne nacionalni naziv bosanskog jezika upravo potvrđuje koliko bošnjački narod svoje porijeklo i sudbinu vezuje za Bosnu, kao svoju najbitniju geofizičku i geografsku odrednicu i koliko je i sam jezik tog naroda obilježen tom bosanskom pripadnošću. Niti ima bošnjačkog naroda mimo Bosne kao njegove državne matice, niti ima jezika tog naroda bez Bosne kao njegovog lingvističkog omeđenja, u kojoj se taj jezik kao jedan od južnoslavenskih jezika formira i razvija u tijesnim, organski bliskim vezama sa susjednim jezicima. Nazivi tih susjednih jezika su dosljedno nacionalni, a sa njima je u jednoj fazi svog razvoja zbog političkih težnji tog vremena (XIX-XX vijek) bosanski sačinjavao jedan jezik, u čijem se nazivu nacionalno ime bosanskoga "podjezika" čak i ne spominje.

"Običnom" čitaocu (a možda i "neobičnom") učinit će se pretjeranom tvrdnja da je bošnjački narod zapravo nezamisliv bez svoga najbitnijega kulturnog obilježja. Nezamisliv je bez svoga jezika ne zato što mu je taj jezik potreban da bi se njime iskazivao kao narod i razlikovao od drugih, već naprosto stoga što je svuda u svijetu jezik prvo obilježje naroda, najbitnija historijska njegova pratilica, dragocjenost nacionalnoga postojanja, u kojem je sačuvano sve ono što odlikuje taj narod, njegovo duhovno bogatstvo prije svega, bogatstvo bez kojeg nema ni naroda ni nacionalne svijesti. U jeziku je sačuvano cjelokupno historijsko iskustvo naroda. U slučaju bošnjačkog naroda najčešće se misli da je islam glavni temelj i odrednica duhovnosti tog naroda, njegove samosvijesti. Pri tome se preuveličava taj značaj, a zanemaruje ono što je za taj narod ako ne značajnije, a ono sigurno jednako značajno. To je njegova bosanska postojbina, njegov bosanski

jezik. Tačnije, duhovna simbioza u tome jeziku između balkansko-slavenskog, zatim zapadnog i orijentalnog, jezička autentičnost u toj simbioznosti kao dokaz broj jedan da su Bošnjaci narod i da njihov nacionalni identitet ima svoj put, da ni jedna politika nije u stanju uništiti ono što je etničko-nacionalna historija stvorila. A jezik je najizvornije i najtrajnije dobro naroda. Zato se odnosom naroda prema svom jeziku uveliko mjeri i odnos toga naroda prema samome sebi.

Kad se god u novijoj historiji negirao nacionalni identitet Bošnjaka, u procesu njihovog bezuspješnog "nacionaliziranja" (Isaković), vazda se najprije posezalo za jezikom, tvrdnjom da "Muslimani nemaju svoga jezika", da se služe srpskim ili hrvatskim jezikom, odnosno srpskohrvatskim, pa prema tome ne može biti riječi o narodu već o vjerskoj grupi. Rasprostranjenosti takvih tvrdnji, i njihovom zvaničnom prihvatanju i saglašavanju s njima, na ruku je išla i sama inertnost i ograničenost velikoga dijela bošnjačke inteligencije, raspete između islama i ateizma, između vjere i neke druge ideologije i spoznaje, krhke spoznaje o sebi, o svojim korijenima, svom jeziku. Taj jezik je svetinja upravo onda kad se u njega dira, kad se on negira, u cilju negiranja ne samoga tog jezika kao lingvističke nepobitnosti već negiranja čitavog naroda kao historijske datosti. Nakon svih stradanja kroz koja je bošnjački narod prošao, možda će napokon u njemu zasvijetliti spoznaja o samome sebi. Možda će u njegovim naučnim i kulturnim krugovima, u glavama njegovih umova, prodrijeti već jednom svijest da insistiranje na islamu, jednostrano vraćanje nacionalnom gnijezdu pod okriljem religije znači i opasnost za taj narod. Valjda će do naših glava konačno doprijeti saznanje da nas ne čini narodom samo islam, da imamo svoju historiju i prije islamizacije na Balkanu, da imamo svoj jezik i svoju književnost, u kojima je sačuvano sve ono što nas je pratilo kroz historiju. Bosanski jezik čak ni u Kallayevo doba nije bio politička izmišljotina, niti je po porijeklu svome politička teza, ili hir vremena, reakcija na vlastitu kulturnu inferiornost, težnja za nečim čega nema i nikada ga nije bilo, vještačka lingvistička konstrukcija kao pokušaj neutraliziranja kulturnih svojatanja sa istoka i sa zapada. Sva takva svojstva tome jeziku su već pripisivana, ali u literaturi najnižega ranga, tobož naučnoj, a ono u stvari politikantsko-žurnalističkoj ili nacionalmitološkoj, ili onoj velikosrpskoj ili velikohrvatskoj, u sklopu raznoraznih mikro-političkih teza o Bošnjacima kao "cvijetu" nekoga drugog naroda. Kako se sve historija, kakvim sve apsurdima, samoj sebi umije narugati! Sa naučnog aspekta, bosanski jezik je glavna kulturna tekovina bošnjačkog naroda i u isto vrijeme, skupa sa islamom, njegovo glavno obilježje. Dok to ne shvatimo i dalje će nas vrebati opasnosti kakve su nas do dana današnjeg vrebale i znale se tako surovo obrušiti na Bosnu. U očima nam ostaje raspršen odslik granata u onim krvavim ružama po Sara-

jevu i drugim mjestima Bosne i Hercegovine, kao opomena, gorka opomena da se nikad više ne ponove grješke unutar tog naroda, da shvatimo već jednom kako neznanjem o sebi drugima koji su nas negirali dajemo oružje u ruke, ubojitije od svih oružja, čak i onih koji su Bosnu tukli u ove četiri godine zločinačkog rata.

Šta je to što naročito zbunjuje naše balkanske komšije sa kojima vijekovima skupa živimo, kad se spomene taj famozni bosanski jezik? Zašto mnogi od njih i na spomen toga imena odmahuju glavom, kao da si ih dotakao u neko bolno mjesto? Pitaju se "otkud sada to?", kao da je taj jezik neko izmislio. Zar je moguće da politika ima takvu moć, a da je nauka tako nemoćna, pa da jedna politička teza ostavi takvoga traga u glavama ljudi, ili je sve puno jednostavnije; naša škola i sama je zastupala i branila općevažeće političke koncepcije, koje su se iz obrazovnog sistema ukopile u našim neznanjima. Znači, ako nas je škola decenijama učila da postoji srpskohrvatski jezik, a da nikad nije bio ni spomenut bosanski, zašto se onda i mi sami čudimo tome kad se naši intelektualci (ponekad i oni iz samoga bošnjačkog naroda) pitaju "otkuda sada taj bosanski jezik", nije li to opet nečije lukavstvo, neka zakulisana radnja, politički ili naučni marifetluk? I tako se mi danas "ni krivi ni dužni", nalazimo u jednoj apsurdnoj situaciji, dokazujemo već davno dokazano, što su politika i škola prešutkivali i negirali čak. A možda je nacionalna mitologija toliko prodrla u naša znanja i naše škole. Mislimo ovom prilikom na onu poznatu srpskopravoslavnu, dinarsko-guslarsku mitologiju, koja smatra smrtnim neprijateljem sve što je "tursko" u Bosni, pa joj se tako, zbog njezinog neznanja i pomračenog uma i taj bosanski jezik učinio kao nešto "tursko", "muhamedansko". Naša neznanja jednih o drugima idu na žalost dotle da jedni druge negiramo, pri čemu nam ne radi svijest da time negiramo i sami sebe, kakvi historijski *jesmo*. Bezbroj puta smo lično bili svjedoci ispoljavanja takve intelektualne sujete balkanskoga tipa. Odbacujemo svaku mogućnost da nas je politika ili nacionalna mitologija inficirala i bivamo čak ubijeđeni da je naš način razmišljanja ispravan, naučno zasnovan, da je maltene nauka došla do zaključka kako npr. čitavog jednog naroda ni njegovog jezika naprosto nema, da je sve to čega nema u stvari politika izmislila. Tako se kod nas sklapa jedna slika dijametralno suprotna od gole istine. To je taj naš balkanski unikum, neizgrađena svijest o sebi i o bližnjima, o svemu onom zajedničkom u tom našem balkansko-slavenskom kulturnom biću. Ko nam je sve tu svijest razgrađivao, ako je ona ikad i bila čvršće izgrađena? Naša nauka i škola na žalost služe političkim istinama, pri čemu nerijetko bivaju prekrajane naučne istine. Tim putem naše glave kroz školu su se punile neznanjima i predrasudama o sebi, a pogotovu o drugima, onima najbližima, sa kojima se vijekovima dijeli ne samo prostor već i historijska sudbina.

Oni koji danas hoće da nađu odgovor na pitanje postoji li zbilja taj bosanski jezik, u principu su i spremni da ga "priznaju" ako im se dokaže da postoji. Oni laičkom metodom hoće da vide u čemu se taj jezik razlikuje od tobož inače "razlikovnih" srpskog i hrvatskog, ili bivšeg ("nerazlikovnog") srpskohrvatskog jezika i da se tek tada uvjere u njegovo postojanje, odnosno nepostojanje. To je ona naša poznata metodološka grješka (ne samo laička, jer je ona vrlo raširena čak i u filologiji, istina politiziranoj filologiji). Po tom principu tražeći odgovor na pitanje postoji li neki jezik ili ne postoji, došlo bi se do zaključka kako ne samo da ne postoji bosanski, već ne postoji ni srpski ni hrvatski, jer među tim jezicima nema toliko razlika da bi se mogli smatrati zasebnim jezicima. A zašto se ipak smatraju jezicima i zašto među njima ima i nekih drugih razlika i koje su to razlike? Ko zna po koji put u ovoj knjizi ponavljamo ono što već jednom moramo zapamtiti: *u našim balkanskim prilikama jezik da bi bio jezik ne mora se obavezno bitno razlikovati od drugog jer taj razlikovni princip nije mjerilo postojanja, odnosno nepostojanja nacionalnih jezika.* Jezik se začinje i razvija skupa sa narodom, a ni jedan od tih naroda nije od nekoga drugog uzeo, pozajmio taj jezik, jer je vazda imao svoj, makar se on malo razlikovao od jezika drugih srodnih naroda. Pravo na vlastiti nacionalni naziv svoga jezika je neprikosnoveno, jednako kao i pravo naroda na svoju kulturu i na taj svoj jezik. I da to još jednom ponovimo: neovisno od toga koliko se taj jezik zaista razlikuje od drugih, genetski srodnih jezika, kakav je slučaj sa odnosom između srpskog, hrvatskog i bosanskog.

95. BALKANSKI JEZIČKI SINDROM I BOSANSKI JEZIK

PITANJE: *Šta je to balkanski jezički sindrom?*

ODGOVOR: Balkanski jezički sindrom je jedna specifično balkanska pojava, koja proizlazi iz jednog šireg balkanskoga kulturnog sindroma, ili je na slojevit način sa njim isprepletena. Radi se o onoj dobro poznatoj pojavi prožimanja medu različitim religijama i bliskim etnosima i jezicima na tome prostoru. U čemu se konkretno ogleda taj balkanski jezički sindrom? Relativno velik broj slavenskih i neslavenskih jezika zbija se na jednome malom prostoru. U takvim uslovima neminovne su tijesne veze i međuuticaji, a upravo te tijesne veze i meduuticaji bivaju kamenom spoticanja i nerazumijevanja, umjesto da budu mostom spajanja i razumijevanja. Dakle, u takvim

okolnostima neminovnih veza među tim jezicima, kroz balkansku historiju (od vremena doseljavanja Južnih Slavena naovamo) traje stalan proces mikro-antagonizama balkanskoga, usitnjenoga tipa, kao neka vrsta protuteze makro-hegemoniji, koja je također povijesni proces karakterističan za Balkan. Dvije tendencije među sobom vode neprestanu borbu; jedna je tendencija spajanja, druga razdvajanja. Jedna je tendencija zajedničkog razvoja u formi zajedničkog južnoslavenskog, odnosno "ilirskog" kulturnoga bića (nazvanoga po ilirskom kulturnom supstratu na Balkanu), a druga je težnja ka očuvanju svih mikro-kulturnih osobenosti, pa tako i jezičkih. Taj stalni historijski proces, unutar kojega djeluju dvije među sobom suprotstavljene sile, odražava se u svijesti balkanskoga čovjeka na jedan također poseban način. S jedne strane, mi u sebi nosimo duboko usađenu svijest o zajedničkom življenju na ovom prostoru i o zajedničkim interesima, a s druge strane, nosimo i svijest o vlastitom biću, mikro-kulturnom biću unutar makro-balkanskoga bića. U nama je također duboko usađena bojazan da nam to mikro-biće neko drugi iz makro-porodice ne ugrozi, da ga u ime zajedničkog života ne žrtvujemo, time ne izgubimo ono svoje istinsko, autentično lice i svijest o iskonskom porijeklu. Tu negdje, u takvim protivurječnostima, krije se i taj naš balkanski kulturni, odnosno jezički sindrom, kao posljedica koju su te protivurječnosti ostavile i u našem, u suštini također protivurječnom načinu razmišljanja, u ovom slučaju razmišljanja o nama samima; odnosa prema vlastitoj zagoneci, kako bi se to s pravom moglo reći za našu balkansku povijesnu zagonetku.

Taj sindrom se u jezičkoj sferi manifestira na već spomenuti protivurječan način. U vremenu više od jednog vijeka tri današnja jezika (srpski, hrvatski i bosanski) živjeli su zajedno, pod jednim krovom, pod krovom jezika koji se nazivao *srpskohrvatski* ili *hrvatskosrpski*. Dugo vremena vjerovali smo ne samo u političko-ideološku već i u naučnu opravdanost i zasnovanost toga zajedničkog jezika i u njegove historijske korijene. A kad su politička zbivanja povukla za sobom u sunovrat i taj zajednički jezik, cijepajući ga najprije na dva, a potom i na tri jezika (redoslijedom kako se cijepala Jugoslavija), vrlo brzo i gotovo bez ikakvih sumnji prihvatili smo tezu o postojanju srpskog i hrvatskog jezika, ali se u odnosu na treći jezik još uvijek ispoljavaju goleme sumnje. Naučna metodologija pristupanja pojavama može u principu da se miri i sa jednom i sa drugom tendencijom, jer je u stanju (a i obavezna je na to) da shvati kako je jezik prvenstveno društvena pojava, koja uveliko zavisi od društva i političke borbe unutar toga društva. Kako god je u svoje vrijeme srpskohrvatski kao jedan jezik mogao da postoji, tako i tri jezika (iz njega "izvedena") također mogu da postoje i da se razvijaju. Ta tri pravca jezičkog razvoja unutar zajedničkog srpskohrvatskog jezika nisu nikad prestajala živjeti, samo što su se u raznim vremenima ne-

jednako ispoljavala i nisu vazda bila uočljiva prostom oku zvanične nauke, odnosno vladajuće politike. U principu, mi smo spremni da se saglasimo sa politikom, svjesni njezine moći u jednom određenom trenutku (ili u podužem vremenu). Uglavnom se ravnamo prema njojzi, a ne prema "čistoj nauci", kad dođe do radikalnih zaokreta u našim gledanjima na kulturno-jezički razvoj. Ali zato nismo spremni priznati da je naš stav prema nekim pojavama prvenstveno uslovljen odnosom zvanične politike spram tih pojava, pri čemu se libimo priznati svoju izvjesnu inferiornost (dobro je da smo je ipak svjesni, makar je i ne priznali). To je zapravo inferiornost naše kulturne sredine, koja nije u stanju da u takvim stvarima dadne primat riječi nauke, da nauka određuje i mjeri odnos spram tih pojava, adekvatno znanstvenim saznanjima, a ne tome kako politički vjetrovi duhaju, s koje strane, pa tako i naše mišljenje o sebi se njiha i mijenja. Ipak, politika ni u naučnom smislu nikad nije naivna. Ona dobro zna šta valja, a šta ne valja, šta može proći, a šta ne može. Ona najčešće uspijeva biti vrlo ubjedljiva, pa čak joj se znadu odavati priznanja iz redova nauke, kako je upravo ona, ta politika, zaslužna za pobjedu naučnih istina nad lažima. Da apsurd bude veći, tako se zaista i događa; da politika svojom snagom pogura i progura neke teze, koje su u biti naučne istine, ali koje do dolaska te politike na vlast nisu imale prođu, jer su drugom politikom bile negirane, proglašavane nenaučnim i lažnim, jer nisu toj politici odgovarale. Takve naučne istine u jezičkoj sferi razotkrila je u najnovije vrijeme postsocijalistička nacional-politika, koja je, kako je poznato, dovela do onog do čeg je dovela, do rata, stradanja, nesreće, siromaštva. Ali u svakoj nesreći ima makar i zrnce sreće, ma koliko gorke, ali ipak sreće; tako kaže narodna mudrost, kojoj je vjerovati. Ako srećom možemo nazvati neke naučne istine koje je ovo teško vrijeme razotkrilo, onda u te istine prije svega spada priznavanje srpskog, hrvatskog i bosanskog kao historijski formiranih jezika, odnosno posebnih naziva za jezik svakog od ovih naroda. Naučna istina o takvim odjelitim pravcima jezičkog razvoja u određena vremena kroz prošlost nije priznavana, negirana je i čak proglašavana nenaučnom, jer ona zvaničnoj politici u tim vremenima nije odgovarala. Današnjoj politici, međutim, ta naučna istina, izgleda, odgovara (dokle li, kako li, ne znamo).

Tako se taj naš balkanski jezički sindrom kreće u tim rasponima, od prihvatanja do odbacivanja nečeg što kroz vrijeme postoji, u zavisnosti od političkoga trenutka u kojem živimo. Nauka ne prestaje uticati na to naše mišljenje, ali se njezine naučne istine (ili neistine) i naše mišljenje "inkorporiraju" u zavisnosti da li i kad politika za to pali zeleno svjetlo, ili ostaje u crvenom. Ima, međutim, druga jedna mikro-pojava unutar tog našega balkanskog jezičkog sindroma, koja predstavlja refleks našega prebrzog mišljenja; ispoljavanje nespremnosti da neke stvari (kad već u principu

prihvatimo) u našim glavama postavimo na pravo mjesto, tj. na ono mjesto kojem po prirodi stvari pripadaju. To je onaj uzaludan napor da u sebi prelomimo krutost i bojazan, nismo li ipak opet obmanuti, politikom ili naukom, svejedno, pa hoćemo tobož neke ubjedljivije argumente u korist novih i već prihvaćenih teza.

Najčešće pitanje koje naš prosječni "bivšejugoslavenski" intelektualac sebi i drugima postavlja u vezi sa bosanskim jezikom svodi se na slijedeće: koje su to razlike što ih bosanski ima u odnosu na srpski i hrvatski jezik? O toj našoj duboko ukorijenjenoj predrasudi kako dokaz za postojanje jednog jezika mora prvenstveno da bude u njegovim razlikama prema drugim jezicima, već smo govorili. Ali takvo rašireno gledanje povezano je i sa još jednom predrasudom i nekom vrstom kuršlusa u našim balkanskim glavama. To je ono kad se tvrdi da bošnjački narod "nema svoga jezika" već da se služi srpskim ili hrvatskim, odnosno da je do skoro govorio i pisao srpskohrvatskim, što bi značilo ipak tuđim, ne svojim jezikom. U takvoj tvrdnji ogleda se naša naučnoteorijska neizgrađenost i nesposobnost da shvatimo i priznamo neke, reklo bi se, elementarne istine, zamagljujući sami sebi misao, a ne znajući čemu to zamagljivanje i ne pitajući se otkud ono u nama. Dobro je poznato da bošnjački narod ni od koga nije uzeo jezik, niti se koristio jezikom drugih. Pozajmljivati jezik nije mu bila nevolja jer je oduvijek imao svoj. On ako je i "pozajmljivao", onda je to činio sa orijentalnim jezicima, a ne sa svojim vlastitim, mada se ni tu nije radilo o pozajmljivanju u doslovnom smislu riječi. Po čemu bi to bošnjački narod govorio i pisao srpskim ili hrvatskim jezikom kad je općepoznato da je to narod koji na Balkan nije došao poslije drugih slavenskih naroda već skupa s njima? Postoji li i jedan jedini argument za tu tvrdnju, osim političkih "argumenata"? Ne postoji ni jedan jedini ozbiljan naučni argument. Bili bismo spremni i sami dovesti u sumnju "tezu o bosanskom jeziku" kad bi nam se ponudio makar i jedan jedini valjan naučni argument o nepostojanju tog jezika, ili bar jedan argument o tome kako bošnjački narod ipak govori i piše srpskim, odnosno hrvatskim jezikom, a ne svojim bosanskim.

Nema, dakle, nikakvih osim "političkih preduslova" da bi bošnjački narod govorio svojim "nematernjim" jezikom, da bi se služio srpskim ili hrvatskim, a ne svojim bosanskim, pa makar taj njegov bosanski bio veoma sličan ovim dvama jezicima, koji su uostalom i sami među sobom veoma slični. Nema. Ima samo u jednom slučaju: da se sam taj narod negira (kako je politika u prošlosti i činila), tj. da se on smatra dijelom srpskog ili hrvatskog naroda, već prema tome koliko su duge i kakvih apetita ruke koje se sa istoka ili zapada za Bosnom pružaju, otimljući se o nacionalno biće Bosne i Bošnjaka. A to je već sfera politike, a ne nauke, tačnije, političkog a ne naučnoga zastranjivanja. Istina, takvom zastranjivanju i sama nauka je

dugo vremena kumovala. U tom smislu je taj naš balkanski jezički sindrom i sam zakonomjerna posljedica tih dosluha i koketiranja među politikom i naukom, koje je karakteristično za našu političku i kulturnu historiju.

96. BOŠNJAČKI PISCI I SVIJEST O BOSANSKOM JEZIKU

PITANJE: *Zbog čega bošnjački pisci nisu bili dovoljno svjesni svoga bosanskog jezika?*

ODGOVOR: Govoreći iz različitih aspekata o bosanskom jeziku, u ovoj knjizi doticali smo se i bošnjačke književnosti, stvaralaštva na tome jeziku, ali smo pri tome proširivali ta naša razmatranja i na one ogranke te književnosti koji nisu pisani na maternjem jeziku, ili su pisani tim jezikom, ali arapskim pismom. Ipak, bošnjačkom književnošću u užem smislu smatraju se djela na bosanskom jeziku, neovisno kojim pismom su pisana; bosančicom, arebicom, ili latinicom. U tu književnost ulazi i bogato usmeno stvaralaštvo, gdje su sa najizrazitijim literarnim vrijednostima bošnjačke sevdalinke i balade.

Bošnjački pisci kroz historiju bošnjačke književnosti pripadali su različitim etapama razvoja ne samo te književnosti već i samoga bosanskog jezika. Kad je riječ o ovom drugom, često su ti pisci varirali kolebajući se između svoje bosanske jezičke pripadnosti i pripadnosti širem srpskohrvatskom jeziku, ili čak i pripadnosti srpskom, ili pripadnosti hrvatskom jeziku. Sve to je zavisilo od vremena i politike toga vremena, pa donekle i od samoga pisca i njegovoga djela, tj. od stvaralačkoga temperamenta, odnosa prema tradiciji, teme kojom se bavi i književno-jezičke forme kojoj pribjegava.Kako je god bosanski kroz svoju povijest bio jezik-ponornica (izvirao, uvirao i ponovo se pojavljivao) tako je i u svijesti bosanskih pisaca taj jezik izvirao i uvirao, gubio se i pojavljivao se. Katkad ga se bivalo svjesno, a katkad se gubila svijest o njemu, jer je prevladavala druga neka, šira jezička svijest o pripadnosti zajedničkom jeziku. Zatamnjenja jezičke svijesti kroz historiju odražavala su se i kod samih pisaca, ljudi koji se po prirodi stvaralačkoga posla s pravom smatraju najvećim poznavaocima jezika, njegovih izražajnih mogućnosti i bogatstva. Ako je i kod samih gramatičara bilo tih zatamnjivanja u jezičkoj svijesti, nije onda nimalo čudo što se to dešava i sa piscima, koji su ipak više skloni impresijama o jeziku, a manje njegovom egzaktnom posmatranju i proučavanju, čemu su po prirodi svoga zanata pozvani lingvisti.

Bošnjački pisci s kraja XVI pa sve do kraja XVIII vijeka bili su svjesni svoga bosanskog jezika; tako su ga nazivali i nerijetko isticali njegove bosanske korijene. To se, naravno, prije svega odnosi na pisce što su se služili orijentalnim jezicima, koji nisu propuštali priliku da svoj domaći jezik imenuju *bosanskim*, čuvajući tako vezu sa svojim južnoslavenskim korijenima. Oni su bili svjesni da su orijentalni jezici za njih ipak strâni, bez obzira što su na njima pisali, pa čak stvarali i djela visoke umjetničke vrijednosti. Na nazivu *bosanski jezik* naročito su insistirali pisci alhamijado-literature, koji u književnom pogledu ako i nisu bili na visokom nivou, imali su jaku svijest o bosanskom jeziku kojem svim svojim stvaralačkim bićem pripadaju. *Bosanskim jezikom*, istina, svoj jezik su nazivali i drugi bosanski pisci, naročito bosanski franjevci, među kojima se najčešće spominje Matija Divković, koji je svoja djela pisao na bosanskom, latinicom i pretežno istočnobosanskom ijekavicom.

U XIX vijeku razvijaju se i šire snažni nacionalni pokreti u Evropi, pa i na Balkanu. Taj proces se odražavao u težnjama južnoslavenskog ujedinjenja i traženja rješenja za zajednički jezik; "ilirski", srpski ili srpskohrvatski. Sve je to vodilo ozvaničenju srpskohrvatskog jezika na bečkom Književnom dogovoru iz 1850. godine. Svijest o jezičkoj pripadnosti na Balkanu inače se sporo formirala. Lutalo se i u samim nazivima, idući od naziva *slovinski*, preko naziva *ilirski*, do naziva *bosanski*, pri čemu je naziv *bosanski jezik* imao značenje središnjeg jezika, koji su mnogi filološki autoriteti preporučivali kao "najljepše narječje", koje treba uzeti za osnovicu zajedničkog jezika svih Južnih Slavena. Sam taj podatak dovoljan je da pokaže kako naziv *bosanski jezik* ima vrlo staru tradiciju te da je svijest o bosanskom jeziku također postojala u prošlosti, ali se s vremena na vrijeme gubila.

Savremena bošnjačka književnost s kraja XIX i (naročito ona) XX vijeka praktično je sva nastala pod okriljem zajedničkog srpskohrvatskog jezika. To je vrijeme kad se svijest o bosanskom jeziku ponovo gubila i kad se nije znalo gdje će (ni kada će, ni da li će uopće) ponornica bosanskog jezika ponovo izvirati. Ali to vrijeme je opet došlo. Bosanski jezik i svijest o njemu ponovo su vaskrsnuli i doprli u talasima do saznanja naših ljudi, ne samo ljudi od knjige, ne samo lingvista koji se profesionalno bave tim jezikom već i do bošnjačkih pisaca, ljudi koji nikad nisu ni prestajali pisati tim jezikom, ali im vazda nije bila razvijena svijest da je to zaista taj njihov bosanski jezik. Ne nazivajući ga (čak ga i ne smatrajući) bosanskim, ti pisci, unatoč tome, ni za dlaku nisu odstupali od tog jezika. Njime su pisali i osjećali, razmišljali. Druga je stvar što zvanična politika pa i nauka čitavo jedno autentično jezičko naslijeđe nisu tako nazivali, niti ga smatrali književnim jezikom ravnopravnim sa drugim srodnim književnim jezicima.

Bilo bi u stvari najbitnije pokušati naći odgovor na suštinsko pitanje: da li nerazvijena "politička svijest" o svom jeziku umanjuje sposobnost pisca da se tim jezikom služi i da njime dostiže stvaralačke visove. Po svoj prilici da ta "nesvijest" o svom jeziku nimalo ne umanjuje tu sposobnost, da je talent piščev presudan i jedini koji rješava domete njegovog djela, pa i samog jezičkog stvaralaštva, unutar književnog. Poznata je stvar da su pisci pravi i najreprezentativniji tvorci književnog jezika, da oni u svojim djelima taj jezik vuku naprijed, da mu šire mogućnosti, estetski ga, odnosno stilski produhovljuju. To isto se dešavalo i sa bošnjačkim piscima, kod kojih je zbog političko-naučnih dogmi njihovog vremena bila sasvim zakržljala svijest o postojanju svog nacionalnog jezika. I to onog istog na kojem su pisali i taj jezik oplemenili, "ne znajući" da je to u stvari njihov bosanski jezik, a ne neka regionalna podvarijanta srpskohrvatskog jezika (mada je u svoje vrijeme taj jezik lingvistički uistinu bio samo "podvarijanta", ili "međuvarijanta"). Ta kulturnohistorijska dimenzija maternjeg jezika piscu nije vazda neophodna da bi se kretao u granicama samo tog svoga jezika, ne prekoračujući te granice, svojom stvaralačkom slobodom i sposobnošću. Ali, ta stvaralačka sposobnost nije bivala dovoljna da se pisac "osvijesti" i svoj jezik napokon nazove njegovim pravim imenom i tako i sam odredi svoj odnos prema sredstvu kojim se služi, stvarajući svoja umjetnička djela.

Svi savremeni bošnjački pisci (osim rijetkih izuzetaka) pišu bosanskim književnim jezikom, samo što ga većina njih do najnovijeg vremena nije tako nazivala, niti ga je smatrala bosanskim jezikom. A to je već pitanje općevažećih političko-naučnih teza određenog vremena, kojem su i pisci pripadali, kao uostalom i naučnici jezika, tj. filolozi i lingvisti, koji su i od samih pisaca bili pozvaniji da lingvističke kategorije nazovu pravim imenom. Na žalost, kod nas čak ni pisci (po prirodi valjda slobodoumniji i od naučnika) te pojave ne nazivaju pravim imenom, prije nego politika dâ signal da se to može i treba činiti. Na sreću,nerazvijena svijest o svom bosanskom jeziku kod bošnjačkih pisaca nije umanjivala (niti uvećavala) vrijednost njihovoga djela, mada je možda na posredan način skraćivala domete same te književnosti. Ta književnost je najbolji dokaz postojanja bosanskog jezika i njegove lingvističke vitalnosti. Zreli plodovi bosanskog jezika i njegova dosadanja stilsko-značenjska sinteza pohranjeni su u jeziku bošnjačke književnosti, koji će vazda predstavljati glavni korpus za istraživanje tog jezika i za njegovo objašnjavanje, učenje i popularizaciju. Da ničeg od bosanskog jezika u živoj upotrebi više nema, sve što u tom jeziku ima i što je bilo već je sačuvano, zapisano u jeziku bošnjačke književnosti. Ne samo za nas savremenike koji se tom jeziku vraćamo, već i za buduće generacije, koje će, nadamo se, u dužem vremenskom periodu čuvati svijest o svom jeziku. Tako i budući bošnjački pisci, koji će imati prilike da se uče na

političkim grješkama svojih prethodnika i da svijest o vlastitoj kulturi i jeziku uspiju izolirati od društvenih tendencija i ideologije. Tim ideologijama kulturne tekovine katkad smetaju u ostvarivanju njihovih ciljeva osvajanja i čuvanja vlasti, pa makar se kao žrtve i pokusni kunići tih težnji javljale i čitave nacionalne kulture, čak čitavi narodi i njihovi jezici, odnosno nacionalne književnosti.

Ima, međutim, u savremenoj bošnjačkoj književnosti i jedna druga pojava, koja na svoj način nadopunjuje (ali i relativizira) ovu prvu; nedovoljnu svijest bošnjačkih pisaca o svom jeziku kao nacionalnom obilježju. U toj književnosti postoje pisci koji su na stvaralački spontan način iskazivali svijest o bosanskom jeziku, suvereno vladajući njime kao građom. Tako npr. jedan Edhem Mulabdić, pa Alija Nametak, Musa Ćazim Ćatić, Safvet-beg Bašagić, pa onda Derviš Sušić, Meša Selimović, Skender Kulenović, Nedžad Ibrišimović, Abdulah Sidran, Zilhad Ključanin, Džemaludin Latić, Hadžem Hajdarević, itd. Jedino je, možda, Alija Isaković "znao" da je *Hasanaginicu* adaptirao na čistom bosanskom jeziku, jer je njegova jezička svijest išla ispred drugih, što ne znači da je taj pisac zreliji i jači od "jezički nesvjesnih" Meše Selimovića ili Derviša Sušića.

Da apsurd bosanskog jezika i svijesti o njemu bude veći, najbolji pisci bošnjačke književnosti spadaju u red "jezički nesvjesnih" pisaca, kakav je slučaj sa Mešom Selimovićem, Skenderom Kulenovićem, Dervišom Sušićem. Meša Selimović npr. (u čijem romanu *Derviš i smrt* savremeni bosanski jezik dostiže svoj književnostvaralački vrhunac) poznato je da se čak izjašnjavao kao Srbin. To je opet svojevrstan paradoks, koji ide u sferu ličnoga piščevog života i iskustva, te prava svakog čovjeka da bude ono što misli da jeste, ili čemu stremi da bude, ili da nacionalno bude pripadnik kojeg hoće naroda i da se lično zaista osjeća pripadnikom tog naroda. Ali ta lična čovjekova nacionalna pripadnost ne određuje i njegovo stvarno porijeklo. Dakle, druga je stvar porijeklo čovjekovo, koje se bazira na faktima, a ne na emocionalnom čovjekovom odnosu prema tim faktima. "Srbin" Meša Selimović kao pisac (a ne kao privatno lice) tim svojim emocionalno-nacionalnim ubjeđenjem stvorio je priliku drugima da njime manipuliraju, njegovom ličnošću i njegovim književnim djelom, da i njega i njegovo djelo svojataju, nabacujući mu lažni oreol "ovce-otpadnice vraćene u stado". Mešu Selimovića smatrati srpskim piscem, a njegovo djelo vrhunskim dometom srpske književnosti više je nego smiješno i žalosno, prije svega zbog niskog nivoa "naučnosti" takve političke teze. Sam Meša Selimović je smatrao da govori i piše srpskohrvatskim jezikom, mada nije bio daleko ni od teze o srpskom jeziku u duhu Vukove koncepcije "Srbi svi i svuda". I sa Selimovićem se desilo slično kao i sa Andrićem; njegove političke koncepcije i gledanja mnogo su uža i krhkija, daleko ispod nivoa njegove "književne koncepcije" i stva-

ralačkih dometa. Meša Selimović je bosanski jezik mogao smatrati separatističko-političkom izmišljotinom i ne biti svjestan historijske utemeljenosti tog jezika, koji je bio i njegov maternji, ali mu to nije smetalo da na tom istom "nesvjesnom" jeziku napiše djela izuzetne vrijednosti.

Skender Kulenović npr. čiji je roman *Ponornica* jezički možda najbosanskije djelo bošnjačke književnosti (a u isto vrijeme i visokih umjetničkih kvaliteta), javno je iznosio teze o srpskohrvatskom jeziku i njegovim varijantama, pri čemu je ispoljavao unitarističko gledanje u odnosu na svoju vlastitu kulturu i jezik, taj isti jezik praktično ne priznajući, a noseći ga u krvi, u damarima, kao možda ni jedan bošnjački pisac. Skender Kulenović kao komunista i prvoborac, autor čuvene *Stojanke majke Knežopoljke*, nije bio politički spreman da prizna nešto što njegova partija i njezini ideolozi nisu priznavali, odnosno nisu na vrijeme priznali, u nacionalnom pitanju lutajući naročito u odnosu na nacionalno biće Bošnjaka. Pa i Derviš Sušić, neponovan majstor bosanskoga književnog jezika, jedva da je za života ikad i upotrijebio bosansku odrednicu u jeziku; ispraćen je i na Ahiret "ne saznavši" da je svoje djelo u stvari pisao na izvornom bosanskom književnom jeziku, za čija je izražajna dostignuća od svih bošnjačkih pisaca možda i najzaslužniji. Možda je od najvećih imena bošnjačke književnosti Mehmedalija Mak Dizdar intuitivno, kao izuzetan pjesnik, bio najbliži korijenima bosanskog jezika, primičući mu se kao velikoj svojoj stvaralačkoj tajni, kao stećku-spavaču, simbolu rađanja i umiranja, ali ga se ne dotaknuvši, na svom putu "od gnijezda do zvijezda". "Jer smrti zapravo i nema". Kao što smrti jezika nema. Jedino u nama smrtnicima može umirati svijest o njegovoj vječnosti.

97. GENERACIJE I MEĐUGENERACIJE BOSANSKOG JEZIKA

PITANJE: *Hoće li nove generacije Bošnjaka u školi učiti neki drukčiji jezik od onoga koji su učili njihovi prethodnici?*

ODGOVOR: Suštinsko pitanje svake kulture, države, naroda i njegovog jezika je pitanje škole; kakvo mjesto ta kultura, nacionalna tradicija i jezik naroda imaju u školi, tamo gdje mlade generacije stiču temeljna znanja o sebi i svijetu u kojem žive. Sve žive generacije Bošnjaka (sem ove najmlađe) prošle su kroz školu koja im je u tom smislu dala veoma malo, više im uzela nego dala. Ta škola bila je pod snažnim uplivom velikosrpske hi-

storiografije, koja ne samo da nije priznavala bošnjački narod već ni druge neke balkanske narode (makedonski i albanski npr.) Ona je zastupala veoma problematičnu koncepciju triju naroda u staroj Jugoslaviji (Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca), pri čemu je dominacija srpskog naroda bila očita, unatoč tradicionalnom suparništvu sa zapada, iz Hrvatske, stalnoj borbi između te dvije jugoslavenske nacionalne matice. Ta stara škola davala je jednostrana znanja, ispolitizirana znanja, nacional-mitologizirana u duhu kosovske bitke i turske tiranije, pri čemu je negiran bošnjački narod. To je ona naša međuratna "srpskohrvatska" škola, načeta svim onim boleštinama od kojih je i stara Jugoslavija neizlječivo bolovala. Te međugeneracije kad se radi o Bosni, nisu mogle ništa naučiti o sebi i svojoj kulturi, već im je kultura nuđena sa strane, pri čemu je Bosna predstavljana kao prostor na kojem se kulture sa (balkanskog) istoka i zapada "ukrštaju".

Poslijeratna ("partizanska") škola u tom smislu je ipak napravila neke pomake naprijed. Ali ni ona nije išla ka suštinskim promjenama jer je samo nasljeđivala međuratne zablude i neznanja, u ponečem ih čak i produbljivala i "marksistički osmišljavala". U Bosni i Hercegovini se nastavljala tradicija starojugoslavenske škole, u kojoj dominiraju srpska i hrvatska kultura, a i dalje se zanemaruje ona središnja, bosanskohercegovačka. I dalje se ništa nije znalo o bošnjačkoj književnosti, a da ne govorimo o bosanskom jeziku. Neki bošnjački pisci su se uspijevali proturiti u nastavne programe (Kulenović, Sušić, Sarajlić, Hromadžić), ali su i oni opredjeljivani kao "srpski" ili "hrvatski" pisci, pri čemu nije bilo ni spomena o nacionalnoj literaturi, o bošnjačkim korijenima, o bosanskom jeziku i sl. Da bi poslijeratne generacije Bošnjaka ipak uspjele saznati i za ponekog svoga muslimanskoga pisca, taj pisac morao je imati partizanski imidž, koji se nadređivao i samome književnom imidžu. Tako npr. Skender Kulenović je bio poznat isključivo po svojoj poemi *Stojanka majka Knežopoljka*, kao da je samo nju na kozarskom Paležu (za noć) napisao, a npr. niko u školi nikad nije mogao čuti za neka njegova književno čak i uspješnija ostvarenja, kao što su poema *Ševa* i *Na pravi put sam ti, majko, izišo* npr. Trebalo je biti zaista dobar dječiji partizanski pisac ili pjesnik (Hromadžić, Pandžo), pa da se ponegdje u programima, lektiri i čitankama nađe, što je sve predstavljalo jedno žalosno manipuliranje literaturom u ideološke svrhe. Sve je to išlo na štetu generacija i genercija bošnjačke djece, koja u školi nikad nisu saznala o sebi, svojoj prošlosti, svojim piscima, o svom vlastitom jeziku, temelju svake nacionalne, pa tako i bošnjačke kulture. Sve je to bilo pod velom tajne i sve je stoga pothranjivalo onaj (Bošnjacima nametnut) kompleks niže vrijednosti, tobožnje historijske krivice, "izdaje predjedovske vjere", kako bi se to nacional-romantičarski, nenaučno, primitivnom stočarsko-balkanskom frazeologijom reklo. Narodna književnost naročito

je bivala pogodna za ta pothranjivanja. U njojzi je postojao tendenciozan i jednostran antagonizam između narodnih junaka Marka Kraljevića, Miloša Obilića, braće Jugovića i turskih tirana i zavojevača, pri čemu se znalo samo za Musu Kesedžiju, a ni spomena nije bilo o Aliji Đerzelezu (osim Andrićevog *Puta Alije Đerzeleza*), da ne govorimo o Hrnjicama, Mustaj-begu Ličkom, Taletu Ličaninu, Morićima, Hadžu Rišljaninu, Smailagić Mehu i drugima. Upečatljiv primjer tog nenaučnoga balkansko-stočarskog odnosa prema bošnjačkoj kulturi je odnos same te škole prema turcizmima. Te riječi su se u principu ogromnom većinom smatrale "nepravilnim" riječima, odnosno "provincijalizmima", pa čak i "varvarizmima". Tako se posrednim putem u stvari sugeriralo da je čitava bošnjačka kultura provincijalna, a njezin jezik "nepravilan", što bi značilo da se u školi treba učiti neka druga, "neprovincijalna" kultura i neki drugi "pravilni" jezik. Sve se to, na žalost, u toj našoj poslijeratnoj školi dešavalo u tijesnom dosluhu sa komunističkom ideologijom i marksizmom kao teorijom naučnog socijalizma. Pri tom ne mislimo da je ta naša škola u svemu bila takva, nenaučna i ispolitizirana. Ona je imala i svoje vrijednosti (i to ne male). Na žalost, njezin odnos prema "mlađim" nacionalnim tradicijama (kad se to sada, sa ideološko-vremenske distance gleda) zasjenjuje i te njezine vrline, zato što su posljedice mahana trajnije i teže ih je ispraviti. Kako je vrijeme prolazilo i kako se ta naša škola postepeno oslobađala svojih dogmi, ideološke krutosti i tobožnje anacionalnosti i "svjetovnosti" (nereligioznosti), tako su pravljeni i neki mali pomaci naprijed. To se dešavalo u vremenu između sedamdesetih i osamdesetih godina, kad je Titova Jugoslavija dotrajavala. U školskim programima (koji su nekad bili školski pogromi za bošnjačku kulturu) pojavljivali su se i neki stidljivi, politički oprezni, nagovještaji da je bošnjački narod oduvijek imao svoje pisce (i to dobre pisce), a da je srpskohrvatski jezik u Bosni i Hercegovini autentičan, sa nekim svojim izvornim, naslijeđenim crtama. To je ono vrijeme kad se štošta počelo saznavati i o nekim dotad nepoznatim bošnjačkim piscima: Musi Ćazimu Ćatiću, Safvet-begu Bešagiću, Meši Selimoviću, Ćamilu Sijariću, Hamzi Humi, Maku Dizdaru. U nastavne sadržaje maternjeg jezika ušli su i neki od tih pisaca, u bukvarima se počelo pisati i "Huso i Haso" i "Sejo piše zadaću". U čitankama se pojavljuju odlomci iz djela bošnjačke književnosti, a iz narodne književnosti pokoja sevdalinka, balada, vrlo sramežljivo i poneki Ličanin ili Lički. U toj istoj nastavi odnos spram turcizama i uopće bosanske jezičke tradicije pomalo se razmekšavao, tako da se već moglo dogoditi da se turcizam ili riječ sa etimologijskim *h* objašnjava sa više tolerancije, odnosno više lingvističkog znanja i sa manje predrasuda prema svojoj sredini. To je ono vrijeme kad se već moglo dogoditi da se u pismenim zadaćama (dotad neumoljiva) crvena olovka "zaboravi" pred "provin-

cijalizmom" *ćošak* pa ga propusti, ne ispravljajući ga i ne nadređujući mu "pravilnu" književnu riječ *ugao* (*kut*), pa da se čak i riječi *mehak, malehan* (tipično bosanske) ne ispravljaju kao "pogrješne". A to je već bivao krupan korak naprijed u pravcu osvješćivanja jugoslavenske škole u procesu "deideologizacije" njezinih nastavnih sadržaja.

Nestručnost i ispolitiziranost te naše škole, međutim, ostavili su strahovite posljedice u znanjima i samosvijesti generacija rođenih nakon drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini, što se naročito odnosi na bošnjačku djecu, čija su znanja o sebi i svom porijeklu osakaćena. A to se ničim, osim zabludama političke historije, ne može pravdati. U jednom našem, za potrebe ove knjige specijalno provedenom improviziranom "usmenom" testu, oprobanom na uzorku informatora fakultetski obrazovanih Bošnjaka (tehničke i ekonomske struke) rođenih između 1950. i 1960. godine, dobili smo slijedeće rezultate: od 20 najpoznatijih bošnjačkih pisaca, 10 ispitanika znadu za 4 bošnjačka pisca (pa i poneko njegovo djelo mogu navesti). Za 5 pisaca i "znaju i ne znaju", u stilu "nešto im je poznato". Za njih 11 (jedanaest!) nikad nisu ni čuli, a kamoli da su nekô od njegovih djela "vidjeli". Ovome mislimo da je suvišan svaki komentar.

Hoće li se desiti da nove generacije Bošnjaka u školi uče drukčiji jezik nego što smo ga mi, njihovi prethodnici, učili? To se, naravno, neće desiti; oni će učiti onaj isti jezik koji smo i mi učili, ali se on drukčije nazivao (pri čemu su zapostavljane i prešutkivane njegove autentične bosanske osobine). Nastava književnosti, međutim, dat će mnogo novoga, u školi dosad nepoznatog. Te nove generacije će kroz djela bošnjačkih pisaca koja zaslužuju da se u školi uče za sebe otkrivati nova znanja i nove vidike. Ta djela neće značiti vraćanje u provincijalnost, jer proces obrazovanja savremenoga čovjeka traži prije svega temeljna znanja o sebi i svom porijeklu.

Što se tiče bosanskog jezika, tu će također u nastavi nove bosanskohercegovačke škole morati doći do velikih promjena. U toj školi maternji jezik se više ne naziva *srpskohrvatski* već *bosanski*, što je sámo po sebi krupna promjena. Nazvati jezik pravim njegovim nacionalnim imenom znači da se on priznaje, da se u nastavi napokon posmatra kao zaseban jezik. To uslovljava i nove pristupe gradivu i znanjima o svojim nacionalnim disciplinama, znanjima o svom narodu. Ima, međutim, u tim promjenama i mnogo toga još nerazjašnjenog, protivurječnog, što stvara nedoumice, pa čak i sumnje, kod našega čovjeka, npr. kod roditelja djece koja u školi već uče bosanski jezik. To prije svega odražava onu našu ("historijski naslijeđenu") nespremnost da se suočimo sa istinama o sebi, istinama koje su decenijama u našoj staroj školi prešutkivane. Kad napokon dođe vakat razotkrivanja tih istina, taj isti čovjek (kojem su te istine prvenstveno u njegovom intere-

su) počinje da sumnja, da se koleba, da ispoljava onu svoju bosansku sramežljivost kako će se povrijediti drugi ako sebi i tim drugima "priznaš" da si narod, da imaš svoje porijeklo i svoju nacionalnu kulturu, kao da time automatski negiraš drugoga i odričeš se one famozne krilatice o bratstvu i jedinstvu naših naroda i narodnosti. Pri tome se ne umijemo upitati zar smo čekali da nam drugi (naši bližnji narodi) otvore oči i da se tek tada osvijestimo, zar bez njihovoga "pristanka" ne smijemo biti ono što jesmo? Zar smo mi zbilja takvi da se ne usuđujemo govoriti o sebi? Zar svijest o sebi (makar i zakašnjela) zaista znači vrijeđati (ili ugrožavati) neku drugu svijest o sebi, neki drugi narod? Zar to mi sebe još uvijek (inercijski) negiramo, samo zato što su drugi iskoristili našu nerazvijenu svijest o sebi, da bi nas (politički) negirali? Ali valjda je, nakon svega što se desilo, bar sada jasno da svojom kolebljivošću i neznanjem naprosto ne smijemo sebi više dopustiti da se negiramo, da se plašimo svog vlastitog "nacionalizma", odnosno "fundamentalizma". Jer do najnovijeg vremena svako (i najumjerenije) ispoljavanje nacionalne svijesti kod Bošnjaka etiketirano je nacionalizmom ili islamskim fundamentalizmom.

Lično smo bili svjedoci ispoljavanja tih sumnji "od strane" bošnjačkih intelektualaca, sumnji koje otkrivaju naše naslijeđene predrasude o samima sebi. Jedan od njih npr. u ozbiljnom tonu (reklo bi se čak i zabrinuto) kaže da on lično nema namjeru "po stare dane" (četrdesetak mu je godina) učiti taj bosanski jezik. Nije mu jasno jedino *koji* je to jezik, "starobosanski" ili "novobosanski"; tako ga on hipotetički naziva, mada ga njegova djeca "nehipotetički" već uče u školi. On se, zapravo, boji da ga vlastita djeca ne počnu ispravljati u njegovom vlastitom jeziku; kad on kaže *sat*, a oni *sahat*, on *lak*, a oni *lahak*, on *Bog*, a oni *Allah*, on *požuri*, a oni *pohiti,* on *sedmica*, a oni *hefta* itd, itd. Znači li to da se njegova djeca, koja već pripadaju kompjuterskoj generaciji, na domak XXI vijeka vraćaju nazad, u arhaizme i provincijalizme, onom što je vrijeme davno pregazilo i što nema budućnosti? Iznio sam tome čovjeku svoje mišljenje (jer me za njega pitao): nije suština u tome i nema razloga za bojazan. On treba da bude svjestan da sâm pripada međugeneraciji bosanskog jezika, tj. generaciji srpskohrvatskog jezika. Njegova djeca već su generacija bosanskog jezika. Prema tome, škola će činiti svoje; ona će graditi (a ne razgrađivati) svijest o svojoj kulturi, kako je to činila prethodna škola, ona naša "međugeneracijska". To, naravno, ne znači da ćemo mi, pripadnici generacije srpskohrvatskog jezika, morati ponovo učiti svoj jezik. Mi što smo učili, učili smo (u školskom, pedagoško-didaktičkom smislu razvoja ličnosti). Ali štošta ćemo od tog jezika iz jezika svoje djece u svoj "srpskohrvatski jezički osjećaj" naknadno ipak primiti, uklopiti u svoj idiolekt srpskohrvatskoga porijekla.

98. "RODBINSKE VEZE" SRPSKOG, HRVATSKOG I BOSANSKOG JEZIKA

PITANJE: *Jesu li srpski i hrvatski "stariji" jezici od bosanskog?*

ODGOVOR: Dosljedni zastupnici teze o srpskohrvatskom jeziku tvrde da ne može biti riječi o posebnim jezicima (pa ni o posebnim nacionalnim nazivima za varijante tog jezika) već samo o razlikama između istočne (srbijanske) i zapadne (hrvatske) varijante. Ta teza o zajedničkom jeziku ne priznaje treću njegovu varijantu, bosanskohercegovačku, već je u najboljem slučaju naziva podvarijantom, ili bosanskohercegovačkim standardnojezičkim izrazom, koji predstavlja rezultat ukrštanja istočne i zapadne varijante na središnjem dijelu srpskohrvatskog jezika. Ta treća varijanta ne smatra se nacionalnom, odnosno jednonacionalnom, što znači da se ona odnosi na jezički izraz sve tri naroda u Bosni i Hercegovini. Takav jedan jezički izraz neutralizira nacionalnu tradiciju jezičke upotrebe u Bosni i Hercegovini. Takva teza ima svojih veoma ozbiljnih slabosti i naučne nedosljednosti, na koje smo dosad na više mjesta u ovoj knjizi ukazivali. Srpskohrvatski je u posljednjih desetak godina (vezano za politička zbivanja na Balkanu i raspad Titove Jugoslavije) sve manje imao političku potporu, a sve više protivurječio nacionalnim težnjama srpskog i hrvatskog naroda za punim osamostaljivanjem (ili nacionalnom homogenizacijom na račun drugih). Taj jezik je do raspada socijalističke Jugoslavije bio opterećen teretima koji su neminovno morali dovesti do raspada njegove unitarističke ili (u najboljem slučaju) "dvounitarističke" koncepcije, koja je zanemarivala tradiciju međuvarijanata, središnjega prostora srpskohrvatskog jezika. Postojanje srpskohrvatskog u periodu više od jednog vijeka znači da taj jezik nije nikakva vještačka tvorevina ni u strogo lingvističkom smislu. On je postojao i kroz njega su se afirmirale i sve naše nacionalne kulture. Taj jezik je imao i jedno svoje zlatno doba (veći dio XX vijeka), koje je značilo njegovu istinsku afirmaciju, ne samo kao sredstva međunacionalne komunikacije već i sredstva umjetničkog izražavanja. Na tom jeziku su se u svijetu afirmirale jugoslavenske književnosti, a njime su pisala najveća imena te književnosti. Srpskohrvatski u sebi nije imao lingvističkih prepreka da zaista bude jedan jezik. Imao je sve jezičke elemente modernoga književnog jezika. Ako su na tome jeziku pisala četiri najveća imena jugoslavenskih književnosti (Ivo Andrić, Miroslav Krleža, Miloš Crnjanski i Meša Selimović), onda je jasno da on nije bio politička izmišljotina; bio je jezik koji je u jedno vrijeme poslužio sredstvom kulturne i svake druge komunikacije među našim sredinama i narodima, jezikom na kojem su napisana velika djela jugoslavenskih književ-

nosti. Mada su ta djela napisana na srpskohrvatskom jeziku, svakô za sebe je imalo i svoja autentična obilježja, jer su pripadali unekoliko različitim nacionalno-kulturnim sredinama. Uslovno se zato može reći da su Andrić i Crnjanski pisali istočnom varijantom srpskohrvatskog jezika, Krleža zapadnom, a Selimović bosanskohercegovačkom varijantom, dakle, jezičkim izrazima koji su značili historijsku zasnovanost i utemeljenost autentičnih pravaca razvoja unutar zajedničkog jezika.

Nakon svih političkih promjena koje su se zbile, mi ni danas ne govorimo i ne pišemo drukčije (tj. bitno drukčije), mada nekih promjena u smislu povećanja razlika ipak ima. Desile su se krupne promjene na planu nacionalnih osamostaljivanja i formiranja nacionalnih balkanskih država. Sve je to uslovilo i raspadanje zvaničnog srpskohrvatskog jezika na odvojene jezike (tačnije, zasebne nacionalne nazive za jezike). Istočna varijanta sada se naziva *srpski jezik*, zapadna se zove *hrvatski*, a bosanskohercegovačka "podvarijanta" (njezin veći dio) određuje se kao *bosanski jezik*, maternji jezik Bošnjaka. Bosanski Srbi svoj jezik smatraju i nazivaju *srpskim*, a bosanski Hrvati *hrvatskim*, tako da je i u tom pogledu došlo do neminovnog raspada nekadanjega bosanskohercegovačkog standardnojezičkog izraza.

Tijesne veze među ovim trima jezicima takve su da se oni i ne mogu smatrati zasebnim u klasičnom smislu riječi, već samo uslovno zasebnim. U vezi sa raspadom srpskohrvatskog jezika, u našim glavama dolazi i do neke vrste raspadanja u načinu razmišljanja, tačnije krutosti tog razmišljanja. Dolazi do primjene jednoga banaliziranog hronološkoga kriterijuma kad se radi o porijeklu tih jezika. Po jednoj laičkoj dijahronijskoj logici, nesumnjivo je da postoje srpski i hrvatski, jer su oni "stariji" jezici; oni su već bili imenovani u samome nazivu *srpskohrvatski/hrvatskosrpski* jezik. Pri tome se u istu vreću guraju dvije kategorije, među sobom lingvistički bitno različite; jedno je naziv jezika, a drugo je sam jezik na koji se naziv odnosi. U nazivu se vazda teži ka nacionalnoj odrednici. Po logici svrstavanja različitih pojava u jedno, ako se zajednički jezik nazivao *srpskohrvatski*, u njemu su dakle mogli da postoje samo *srpski* i *hrvatski*, ali ne i treći, *bosanski*. Ovaj treći je, znači, jezik pod šuhvom, ili čak "izmišljen" jezik. Otcijepljen od te cjeline, bosanski je, znači, jednaka politička fikcija kakve su fikcije i srpski i hrvatski, koji su također otcijepljeni od srpskohrvatskog, pa prema tome ni oni nisu naučno utemeljeni, niti je njihova samostalnost lingvistički opravdana.

Koliko god srpski i hrvatski nisu izmišljeni jezici, tako ni bosanski nije izmišljen i on je također nastao na osnovama jednog autentičnog naslijeđa, kakav je slučaj i sa srpskim i sa hrvatskim. Dakle, lingvistički to su jezici koji nisu vještački, ni izmišljeni; rezultat su lingvističkog, organskog razvoja. Ni njihovi nazivi nisu izmišljeni; posljedica su nacionalnih tradicija.

Druga je stvar što ti jezici danas u nacionalno-političkom smislu odgovaraju širim društvenim stremljenjima. Njihovo ozvaničenje i postojanje je u interesu nacionalnih tradicija i procesa nacionalnih osamostaljivanja koji se kod nas u ovo vrijeme dešavaju. Ti jezici sada su stupili na scenu kao zasebni, bar na planu zasebnih naziva i prava svakog naroda, odnosno države na svoj jezik, na svoju nacionalnu (ili državnu) odrednicu u njemu, što znači na svoju nacionalnu kulturu u tom jeziku.

Nisu, prema tome, ni kulturnopovijesno ni čisto lingvistički, srpski i hrvatski stariji od bosanskog. Oni su samo "politički stariji", politički u savremenom smislu riječi. U političkoj historiji nisu stariji, kao što ni lingvistički to nisu. Ni jedan od tih jezika na Balkan nije došao "ni ranije ni kasnije". Svi su zajedno "došli" (jer su na tom Balkanu formirani), što se čak može reći i za "crnogorski jezik", koji još nije politički priznat (što ne znači da je on lingvistički "mlađi" od triju priznatih jezika novoštokavske dijalekatske osnovice).

Šta znači uopće ovaj rascjep bivšeg srpskohrvatskog jezika? Znači li on kulturni rascjep i nacionalno zatvaranje? Znači, ali samo u jednom smislu. Nacionalna kultura mora se priznati i valja joj se obezbijediti puna sloboda ispoljavanja. Da li će ta sloboda rezultirati slabljenjem međusobne komunikacije i zatvaranjem među sredinama i narodima, to je već pitanje složenije, suštinskije i na svoj način problematičnije. Da li povećanje jezičkih razlika automatski znači i smanjenje komunikacije, tj. ugrožavanje komunikacije? U jednom smislu znači, u drugom ne mora značiti. Bitnije je pitanje kako će se nacionalne, odnosno državne zajednice među sobom ekonomsko-politički povezivati. Da li će povećavanje jezičkih razlika biti samo dobar izgovor za slabljenje komunikacije, čiji su uzroci u stvari dublji, ili će te razlike zaista bitno ometati komunikaciju? Čini nam se da one u dogledno vrijeme neće biti tolike da same po sebi ometaju sporazumijevanje. Neki drugi faktori više mogu uticati na slabljenje veza među našim narodima i kulturnim sredinama. Jezik će se opet (kao što to vazda i biva) javiti kao posljedica, a ne uzrok društvenih promjena, odnosno procesa koji se na širem sociokulturnom planu događaju unutar država i naroda, s jedne strane, te među tim državama i narodima, s druge strane.

99. BUDUĆNOST BOSANSKOG JEZIKA

PITANJE: *Kakva je budućnost bosanskog jezika?*

ODGOVOR: Filologija se ne bavi budućnošću, ona nije futuristička nauka. Nije sklona da predviđa šta će biti i kako će se jezici razvijati u budućnosti jer nije u stanju da predvidi političku budućnost jezika, država i naroda, a to nije ni pozvana da čini. Ona više teži da pronikne u to kako su se jezici dosle razvijali. Filologija je sama po sebi nauka prošlosti.

Jedino što se sa izvjesnom sigurnošću može reći za budućnost bosanskog jezika to je da od te njegove budućnosti uveliko zavisi budućnost i opstanak bošnjačkog naroda. I da se mogu izvući neke pouke za budućnost, iz svega što se s tim jezikom u prošlosti politički dešavalo, ne bi li se izbjeglo ponavljanje istih grješaka. Te pouke tiču se veza sa drugim srodnim jezicima, naših znanja o tim vezama i svijesti o tom da budućnost tog jezika također zavisi i od razvoja tih veza u budućnosti. Bosanski jezik neće opstati raskidajući veze sa tim jezicima, jer one se i ne mogu raskinuti, a da se ti jezici praktički ne unište. U interesu je Bosne i bošnjačkog naroda da se kulturno i jezički povezuju, ali da se pri tome čuva svoj identitet, autentična kultura i svoj jezik, ma koliko ta kultura bila srodna s drugim i ma koliko taj jezik bio sličan drugima, “starijim” jezicima.

Naše predstave o međusobnim vezama i međuuticajima više su političke, a manje naučno potkrijepljene; one nisu naučno asptraktne već su politički apstraktne. Zato je kod nas duboko uvriježen strah da baveći se nacionalnom tradicijom ne budemo označeni kao nacionalisti. Politika etiketira, a ne nauka, u političkoj je metodologiji da traži i nalazi neprijatelje. A ako ih ne nađe, dužna je da ih izmisli, jer oni su joj naprosto neophodni.

Bliži smo jedni drugima kad se zasebno, odjelito proučavamo i kad se smatramo nacionalno autonomnim i autentičnim. Jer kad se takvima ne smatramo i kad na sve te naše međusobne razlike gledamo sa podozrenjem i omalovažavanjem, tada smo u stvari puno dalji jedni od drugih. Jer tada nam se u suprotnoj reakciji čini da nas ta jednoobraznost davi i potire, te se javljaju frustracije i nacionalne neiživljenosti. A kad se nacionalno i jezički oslobodimo i počnemo se baviti tobož samo sobom, tad neminovno dolazimo do jednog te istoga zaključka: da sebe ne možemo (ni sebi ni drugima) objasniti bez onih drugih ili trećih, bez znanja o njima i naših veza sa njima. Kad proučavamo svoju tradiciju, mi se u stvari bavimo našim međusobnim organskim vezama, jer naše kulture (osobito naši jezici), to su sijamski blizanci južnoslavenskoga balkanskoga tipa.

Bolje je i naučnije baviti se našim "zasebnim" nacionalnim kulturama (jer tad smo bliži jedni drugima i svjesniji naše nerazdvojivosti) nego da uporno forsiramo zajedništvo kao političku parolu i koncepciju, umjesto da stremimo zajedništvu u razlikama kao naučnoj tezi, trajnoj i nepodložnoj političkim hirovima.

100. BOŠNJAČKI NAROD I BOSANSKI JEZIK, UMJESTO ZAKLJUČKA

PITANJE: *Zašto bošnjački narod ne može opstati bez svoga bosanskog jezika?*

ODGOVOR: Bošnjački narod ne može opstati bez svoga bosanskog jezika jer to je njegov jezik, koji je najvjerniji pokazatelj historijske ukorijenjenosti tog istog naroda. Jedno bez drugog ne ide; ako je narod - narod, on ima svoj jezik i ima puno pravo da ga naziva svojim nacionalnim imenom. A Bosna je za bošnjački narod njegovo "nacionalno ime", kao državna i etničko-teritorijalna matica i samog njegovog jezika, te se ona i u nazivu toga jezika neposredno iskazuje.

MOJ EPILOG BOSANSKOG JEZIKA

Na početku agresije na Bosnu i Hercegovinu mediji u Beogradu i na Palama spominjali su, u svojoj primitivnoj političkoj propagandi, i moje ime, kako, zajedno sa "Ključaninima i Durakovićima", tobož *izmišljamo* bosanski jezik. Smiješno! Ko bi to mogao biti usijana glava da bi se usudio izmišljati jedan takav sam po sebi bogati jezik?

Bosanski jezik je prije mene (i mnogo bolje od mene) "izmislila" povijest ove zemlje i ovoga naroda. Ja ga samo kao naučnik-filolog, koliko umijem, objašnjavam i o njemu razmišljam.

PODACI O AUTORU

Dževad Jahić rođen je 15.VIII 1948. u Mostaru. Osnovnu i srednju školu završio je u Rogatici, a studij srpskohrvatskog jezika i jugoslavenskih književnosti na Višoj pedagoškoj školi u Sarajevu i Filološkom fakultetu u Beogradu. Postdiplomske studije iz lingvistike pohađao na Filozofskom fakultetu u Sarajevu i 1977. postao magistar lingvističkih nauka. Godine 1981. na Filološkom fakultetu u Beogradu odbranio doktorsku disertaciju na temu "*Ijekavskoštakavski govori istočne Bosne*", a 1983. obavio specijalizaciju iz teorije lingvističke geografije na Moskovskom državnom univerzitetu.

Dvije godine radio kao nastavnik maternjeg jezika u osnovnoj školi u Rogatici (1969-1971), a od 1973. do 1975. bio saradnik Instituta za jezik i književnost u Sarajevu. Od 1975. radi na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, najprije kao asistent, da bi 1982. bio izabran za docenta, a 1989. za vanrednog profesora na Odsjeku za južnoslavenske jezike. Četiri školske godine (1989-1993.) bio lektor i predavač srpskohrvatskog jezika na Filološkom fakultetu Moskovskog univerziteta, a od septembra 1992. rukovodilac je i predavač Bosanskohercegovačke dopunske škole u Moskvi.

Objavio oko 60 naučnih radova iz lingvistike i filologije. Autor je tri knjige iz te oblasti: *JEZIK, NACIJA, NACIONALIZAM* (1990.), *JEZIK BOSANSKIH MUSLIMANA* (1991.), *IJEKAVSKOŠTAKAVSKI GOVORI ISTOČNE BOSNE.*

Bavi se književnim stvaralaštvom. Objavio zbirku lirske proze *TREŠNJEV BUNAR* (1991.).

SADRŽAJ